БІБЛІОТЕКА
УКОВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА.
II 29302/I

39802 | 1.

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ МАРКСИЗМУ

М. ЯВОРСЬКИЙ

НАРИСИ
З ІСТОРІЇ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ БОРОТЬБИ НА УКРАЇНІ

ТОМ ПЕРШИЙ

пр. 293.
Львів. Бібліотека
А.Н. УРСР

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

10

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ МАРКСИЗМУ
ІСТОРИЧНИЙ ВІДДІЛ

М. ЯВОРСЬКИЙ

НАРИСИ
З ІСТОРІЇ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ БОРОТЬБИ НА УКРАЇНІ

8859
прик. W 293

ТОМ ПЕРШИЙ

Львів. Бібліотека АН. УРСР
39802/I.
БІБЛІОТЕКА НАУК. ТОВ. ім. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ
Бр. W 08 с 7.
УССР 1965

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1927

Т3(2Ук)4-4
+Т3(2Ук)5-4

9 (4771) = 91.79

Перша Друкарня
Державного Видавництва України
імени Г. І. Петровського
Харків

2889.

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 5704

Укрголовліт № 269. 1927. Зам. № 931. Тир. 5000.

ПЕРЕДМОВА

Праця, що її оце випускається в світ, не претендує цілком на монографію. Це є тільки попереднє оформлення тієї довгорічної праці, що її веде автор над вивченням громадських рухів на Україні. Тези тієї праці оголошено друком ще 1921 р., і тільки тепер автор мав змогу обробити першу їх третину так, що можна вже випустити її в світ. Вона вміщає в собі тільки змагання революційної боротьби на шляху до буржуазної революції. Робітничий рух через те в цей перший том „Нарису" не ввійшов. Він буде предметом досліду другого тому „Нарису", що його автор готує до друку й який міститиме період змагань громадської думки на шляху до соціялістичної революції.

При цій нагоді автор не може не висловити своєї глибокої подяки всім тим, що допомогли йому при його праці в архівах, у першу чергу т.т. Міяковському в Києві, Іванову в Харкові, Лаппо в Ленінграді та Рябініну в Одесі.

Харків,
15 серпня 1926 р.

М. Яворський

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

НА ПРОВЕСНІ РЕВОЛЮЦІЙНОГО РУХУ

I

Історія всього попереднього суспільства — це історія класової боротьби, сказано в Комуністичнім Маніфесті. Наша Україна, звичайно, не виняток із цього загального правила, що його визнала сучасна наука для всього людства. Вона, як історичний суспільний організм, класовий організм, зґрунтований на даній господарчій системі, становить частину всенького суспільства-людства, вона-ж проходити мусила взагалі на окремих ступенях розвитку свого історичного процесу, опертого на розвитку даної економічної системи, створеної в даних географічних та історичних умовах, і всі ці головні етапи класової боротьби, що потрясали все людство на всьому протязі існування його класової організації, починаючи від перших зачатків тієї боротьби на провесні складеного вже класового суспільства, аж до сучасних днів, до моменту першого вибуху великої соціялістичної революції. Вона — Україна — мусила силою історичної необхідности проходити їх остільки, оскільки проходила всі ті ступені загального економічного й громадського розвитку, що на них точились питомі їм класові змагання та антагонізми. І оскільки на цілому протязі тієї класової боротьби всього людського суспільства бачимо постійне невгавне змагання поневолених клас вирватися силоміць із-під даного класового гніту, цеб-то повалити дану систему організації виробництва й соціяльного поневолення, оформленого в державу, та втворити нову, згідно до власних бажань скомбіновану організацію виробництва, що забезпечувала-б ці класи перед даним класовим поневоленням, остільки і в українській історії спостерігати можемо це постійне вперте змагання поневолених клас найти силою вихід із невигідного для них становища, повалити дану громадську організацію й утворити нову, що забезпечувала-б їх перед поневоленням. Таким чином, дотепер класова організація суспільства всюди й завсігди викликала

до життя своє заперечення, що виявлялося на зверх у процесі розвитку цієї організації в тім, що вона розпочинала визвольний рух.

Але ми знаємо, що на всенькому протязі цього визвольного революційного змагання людського суспільства, — а революційним воно було і в об'єктивному розумінні, бо об'єктивно в своєму здійсненні нищило або допомагало нищити стару громадську структуру й утворювати нову, вищу організацію — революційна боротьба поневолених клас дотепер кінчалася не завсігди здійсненням абсолютного класового визволення, а тільки заміною однієї системи експлоатації й гніту на иншу, більш досконалу та більш ускладнену, яка відповідала вищому ступеневі розвитку витворчих сил і вищій системі виробництва. Що більш, не завсігди визвольне змагання поневолених клас мало змогу взагалі поставити реальний план цього абсолютного визволення, доки його не виховалось у суперечках новітнього капіталізму, в добу останньої класової системи громадського виробництва. Таке-ж мусило бути, і справді було, і на Україні, доки на чоло революційної боротьби в людському суспільстві став пролетаріят, що розвязав це одвічне питання соціяльного визволення програмою комунізму та намітив до нього шлях — соціялістичну революцію й диктатуру пролетаріяту, — що розвязав його не тільки теоретично-програмово, але й практично показав це розвязання в його дійсності, у великій соціяльній революції на території колишньої Росії. Цей пролетаріят непереможною силою повалив увесь старий порядок і сам узяв у свої руки й організацію виробництва, і політичну владу, утворивши серед завзятої боротьби власними невченими руками радянську соціялістичну систему, як форму тієї нової організації і влади, що має стати засобом для остаточного знищення взагалі класового суспільства й класового гніту, щоб збудувати нове безкласове громадянство, оперте на основах суспільного володіння засобами виробництва й розподілу.

Але оскільки ми в історії революційного руху на Україні мусимо бачити подібність революційних змагань із змаганнями революційного руху цілого людства на однакових ступенях соціяльно-економічного розвитку, то було-б помилково вважати їх за просте повторення загальних революційних змагань. Кожен революційний рух має свої особливості, обумовлені не тільки даним властивим йому ступенем розвитку витворчих сил і виробничої системи, які в силу історичного процесу багато неоднакові в усіх народів і племен, що з них складається людське суспільство взагалі, але ще й даним географічним положенням країни, в якій він відбувається, даним історичним минулим, що попередило сучасність цього революційного руху. Навіть за однакового ступеня розвитку економічної основи, однакового своїми загальними умовами, як каже Маркс, у класовій боротьбі, зокрема

в революційному русі людського суспільства, можуть, завдяки різним емпіричним обставинам, природним умовам, расовим відношенням, історичним впливам то-що, виявлятися незліченні переміни й особливості, що їх можна збагнути тільки з аналізи цих емпірично даних обставин[1]). Український революційний рух мусить мати таким чином не тільки елементи подібности до загального революційного руху, зокрема коли йде мова про загальний російський революційний рух, де економічні основи обох рухів подібні, основи, що в XX столітті дійшли майже до єдиної в Росії імперіялістичної системи організації виробництва, але ще й елементи певної своєрідности, цеб-то національности, що на ній складалися й складаються якраз оці емпіричні дані, що про них вище сказано. Це має своє методологічне значіння головним чином при розгляді історії революційного руху на Україні й у Росії в XIX і XX століттях, в часи тісного звязання економічної та соціяльної системи України із загальною економічно-соціяльною системою колишньої Росії, бо якраз саме в ті часи легко можна зробити величезну історичну помилку, помилку ідентифікування революційного руху на Україні й у Росії та, що часто-густо тепер ще можна бачити, помилку пояснювання революційного процесу на Україні національно-російською дійсністю. Звичайно, таке розуміння не наукове, як ненаукове й протилежне розуміння, зґрунтоване виключно на повній окремішности українського історичного процесу та ще й на розгляді цього процесу, а разом із цим і революційного руху виключно в українських етнографічних, а не територіяльних межах. Неправильність того та цього розуміння не беремося тут доводити на конкретних прикладах, про ню говоритимемо принагідно в процесі самого викладу історії революційного руху на Україні.

Революційний рух на Україні, як і взагалі революційний рух поневолених клас, висував завсігди свого геґемона революційної боротьби. Але цей геґемон не завсігди мав завдання знищити взагалі класове суспільство, як і не завсігди мали це завдання революційні змагання поневолених клас. В капіталістичному суспільстві, в якому під ярмом класової експлоатації стогнуть робітничі й селянські маси, геґемоном революційного руху є робітнича класа — пролетаріят, як класа, що ставить реальну справді програму цього взагалі протикласового революційного руху — соціялізм. В торговельно-феодальному суспільстві геґемоном революції була однак буржуазія, що ставила програму не безкласового, але нового громадського класового ладу замість попереднього, що змагала справді до повалення старої класової дворянсько-кріпацької організації системи виробництва, але й укупі з цим і до утворення нової класової, або демократично-буржуазної

[1]) Kapital, III, 2, ст. 327.

системи, а ще раніш, в часи феодального партикуляризму з його натуральним хазяйством, таким гегемоном ставала торговельна буржуазія разом із дворянством, як землевласницькою класою, які й добивалися й справді добилися ліквідації, але не класового суспільства, а тільки партикулярного феодалізму й утворення єдиної дворянсько-купецької класової організації у формі абсолютної монархії.

Історичне завдання й роля гегемона революційного руху було, таким чином, не тільки повести революційну стихію до рішучого бою за повалення даного суспільного порядку, проти якого революційна стихія поневолених соціяльних груп бунтувалася. Цим одним історичне завдання й роля гегемона революційного руху не обмежувалася. На місце поваленого суспільного порядку слід було будувати новий лад згідно до програми, що її ставив історичний процес розвитку. Цю програму однак сама революційна стихія, навіть у капіталістичних умовах праці, поставити не могла: сама вона, в масі своїй, навіть в епоху капіталізму подекуди, як у нас, здебільша селянська, на всенькому протязі історичного життя, в силу свого власницького становища в громадському виробництві, являла собою тільки, говорячи за Марксом, мішок картоплі, що держиться так довго вкупі, як довго цей мішок посторонньою рукою зав'язаний, і скоро тільки цей мішок розвяжеться, картопля розлітається хаотично на всі боки. Окремою класою селянська маса, хоч її й експлоатували в силу свого становища у виробництві, не була, а через те й могла тільки протестувати, хоч-би й насильно, проти даної системи експлоатації, могла навіть висловлювати подекуди свої побажання й мрії про новий навіть безкласовий суспільний лад, але утворити проміж собою реальну програму цього нового суспільного порядку, видвигнути з-проміж себе організаційну силу цього реально сподіваного ладу, вона, дрібновласницька стихія, не була в змозі. Цю силу могла мати тільки та класа, що перед нею стояло історичне завдання організувати нову систему виробництва, могла мати тільки та класа, що сама собою була програмою завтрішнього дня. Таким чином у кожному революційному русі на окремих етапах всенькового історичного життя, що однаково помічається в Росії й на Україні, виступає на арену боротьби в ролі спільників дві движні сили революції: з одного боку, селянська стихія, а вона основна в революційній стихії взагалі класового суспільства від найдавніших до сучасних днів, з другого боку, революційна класа, як гегемон революційного руху на даному ступені історичного розвитку. Перша, — як стихійний протест проти суспільного визиску й гніту, друга, — як організатор взагалі нового суспільного ладу. Перша розвалювала старий лад, бажаючи скинути систему експлоатації, друга одночасно будувала новий. Але оскільки організація нового ладу не завсігди дотепер ідентифікувалася з боротьбою проти експлоатації, цеб-то

оскільки всяка революція дотепер, крім Жовтневої, соціялістичної, не визволяла від експлоатації поневолені й трудящі маси, а тільки давала нову систему тієї експлоатації, остільки обидва спільники на другий день після революції розходилися в протилежні боки й ставали проти себе як непримиренні вороги: геґемон революції перемінювався в геґемона нової експлоатаційної системи, а революційна стихія експлоатованих мас у новій системі експлоатації шукала в революційних вибухах знову виходу з нового свого пригніченого становища, шукала разом і нового свого геґемона - спільника, що готовий був повалити й цю систему класової експлоатації.

Така діялектика революційної боротьби тривала протягом усього нашого попереднього минулого, ознаменовуючи собою перехід людства від нижчих форм класової організації виробництва до вищих, доки врешті силою історичного розвитку виріс для революційної стихії новий справжній спільник - пролетаріят, не тільки геґемон революційної боротьби, але й сам експлоатований — носій соціялістичної революції, що прийшла на чергу після дворянської та буржуазної революції, геґемон, що поставив своїм завданням ліквідувати не тільки дану систему класової експлоатації, але і, будучи й сам експлоатованою класою, взагалі всяку систему визиску з її основою, класовою організацією суспільного виробництва та цим самим раз назавсігди звільнити не тільки себе, але й ціле людство від класового гніту й експлоатації. Таким чином, увесь попередній революційний рух, що виростав усередині передбуржуазного суспільства, був тільки підготовчою стадією для властивої, ба остаточної й кінцевої революційної боротьби, бо тільки на останньому ступені класового суспільства втворилися реальні й об'єктивні умови для об'єднання революційних сил у справжню нероздільну спілку в боротьбі за реальне здійснення великої ідеї справжнього визволення. Через те й найрадикальніші плани того революційного руху що - найбільш оформлялися в утопічні мрії то споживчо - християнського, то дрібнобуржуазного утопічного комунізму, доки в умовах капіталізму виріс серед пролетарської класи реальний план справжнього наукового соціялізму, збудованого не на одних побажаннях, а на справжній історичній неминучості.

Наше завдання — простежити на Україні ввесь цей процес революційної боротьби за це визволення, простежити його як у його попередній, так у сучасній еволюції, що складалася на окремих ступенях класового життя.

II

Україна вступила на арену історичного життя не так уже пізною порою й не так уже відсталою країною, коли порівняти її з країнами й племенами Західньої Европи того

часу. В X столітті, як знаємо, на Подніпров'ї зорганізувалася могутня монархія Рюриковичівської династії, що змогла об'єднати в собі всі майже землі Східньої Европи та нав'язати подекуди навіть регулярні торговельні взаємини з таким важливим торговельним центром того часу, як Царгород. Християнство, занесене відти на Україну, оформило цей процес „збирання руських земель" та звязування їх економічними інтересами з тодішнім купецьким ринком, що був на середземноморських межах Европи, Азії та Африки. Що - правда, це „збирання руських земель" відбувалось насильним порядком з гори, не з низу, йшло шляхом завойовницької політики київських работорговців при допомозі варязьких наємних дружин. Основою цього збирання було, як знаємо, історичне „полюддя" та торговля челяддю - рабами, що їх так залюбки довгі століття ще й опісля скуповувано на східніх ринках, як товар цінний і покупний. Але хоч який там врешті характер ця торговля й мала, хоч грабіжницький, хоч економічно нормальний, як дехто думає, за це сперечатись не будемо, то факт залишається фактом, що торговля добровільно чи насильно явилася ще до цього оформлення як нова економічна категорія в громадському виробництві Подніпров'я, зближена до тогочасних своїх умов і на Заході, та внесла основні аналогічні й до Заходу зміни в його громадських порядках. Фактом залишається також і те, що одночасне повільне запровадження християнства серед східньо - слов'янських племен, у першу чергу серед подніпровського населення, найближчого до торговельних шляхів, вносило також із свого боку багато елементів культури в примітивний до того часу побут подніпровських та взагалі східньо - европейських слов'ян. Нечисленні пам'ятки культури, що залишилися до наших часів від цієї доби, дають нам безпосередній доказ, що Подніпров'я, завдяки якраз оцим двом факторам, економічному й ідеологічному, а вони випливали із взаємин не тільки з тодішнім Сходом, але й із Заходом, інтенсивно бралося за засвоєння й розвиток тих культурних процесів, які розвивалися після античного світу якраз на території цього Сходу та серед культурних починів Заходу.

Історичні умови не дали однак змоги продовжувати ці культурні почини X—XI століття. Що Київ одрізано було від його патрону (царгородського купця) навалами печенігів і половців в XI і XII ст., то ці почини припинились, а як згодом Подніпров'я замкнуло тісне кільце татарських ватаг, то через це ниділи ці почини на знесиленій економічно території. Подніпров'я, починаючи з XIII ст. майже до кінця XIV століття, справді опинилося серед одсталих, напівнекультурних, позбавлених на якийсь час власної політичної історії племен.

Але економічний і політичний занепад Подніпров'я, з Києвом у центрі, не був загальним занепадом історичного розвитку України. Одночасно, як ниділа її східня половина,

в той саме час, хоч і не так швидко, але на власних виключно силах, видвигала себе наперед Західня Україна з Галичем на чолі, що пробував і собі заняти місце „матери руських городів". Надто, якраз починаючи з XI ст., Західня Україна нав'язала свої економічні й політичні взаємини тісніше з европейським Заходом, куди тоді почав переноситися із Сходу ввесь живчик ринкового господарства, утворюючи міцні свої бази на берегах Німецького та Середземного моря. У XII і XIII ст. ці взаємини, що йшли з низу як наслідок загального розвитку цієї країни, позвязували не тільки Галич, але й усю Україну безчисленними нитками економічних інтересів майже з усіма культурними того часу центрами Заходу, а на Сході Европи дали змогу відновлювати українську державу не тільки в етнографічних межах українського населення, але й далеко на північ поза ці межі. В XIV та XV ст. вони, ці взаємини із Заходом, перенесли навіть свій економічний і політичний центр, хоч і з чужою династією, на північ, на територію чужоземної Литви, нав'язавши їй ще в XIII ст. свою культуру. Мета цього перенесення, що значно поширила територію української культури, було наблизити себе тісніше до Заходу й заволодіти безпосередньо прибалтицькими берегами, які так вабили до себе близьким і безпосереднім сусідством німецької торговлі вільних німецьких міст. Оці взаємини та оця приманка в 1385 р. й дали ініціятиву, щоб скласти Кревську унію з Польщею з боку українських та литовських земель, першим результатом чого й була поразка унією під Грюнвальдом 1410 р. німецьких хрестоносців, що засіли на балтицьких берегах, та здобуття гегемонії над цими берегами.

Оцей перемінний процес українського політичного життя, що оформився назверх остаточно в українсько-литовській державі та унії цієї держави з Польщею, живчиком свого буття мав приплив то відплив елементів торговельного капіталу в надри замкненої в собі дотепер системи господарювання. Ці елементи народилися були ще в часи будування київської держави, занесені на Подніпров'я від варязьких, грецьких, арабських та инших купців. Тоді однак вони не змогли завоювати собі громадянства серед широких мас населення, а через зовнішні умови, які й були їх батьками, тільки зверха тут і там торкнулися окремих українських племен. Але в Києві вони поклали були все-таки широку досить базу для дальшого свого розвитку. Золота й срібна монета часів Володимира X ст. та Руська Правда в першій редакції з XI ст. недвозначно свідчать, як уже тоді купецький інтерес робив спроби звязатися з громадським життям подніпровського центру, хоч на його периферії, навіть найближчій, ще довгі часи, ба цілі століття, навіть не зміг він набути для себе права громадянства. Про це переконує нас не так, може, історія київської монархії, як історія української монети, що після упадку київської монархії повернулася до примітивної своєї

форми. Із занепадом Києва, як економічного центру України, ці зачаткові елементи торговельного капіталу починають відновлюватися й пускати широко коріння під впливами Заходу на Західній Україні, поширюючися відти на Східню та що-раз більше впливаючи на економічне й громадське життя всієї України. В XIV ст. вони встигли вже завоювати собі всі майже головні міста України, утворюючи серед них такі торговельні центри як Львів, Луцьк, Кам'янець, Берестя, Перемишль, Коломия, Володимир і Київ. З одного боку, були це центри транзитної торговлі із Сходом і, навпаки, з другого — велетенські ярмарки й склади товару для місцевого товарообороту. Широкий імпорт грошових і товарових фондів із Заходу, надто широка згодом імміграція єврейського населення із Заходу на Україну вельми допомагали цьому товарооборотові поширюватись, торговельному капіталові рости, в результаті чого остаточно довершувалася диференціяція міського-ремесничого та сільського-хліборобського виробництва. Надзвичайно широка в громадському українському укладові практика цехової організації для міського виробництва та відокремлювання міст від хліборобської периферії через одержування привілеїв міського самоврядування — магдебурзького права за німецькими зразками — довершували в XIV і XV ст. процес легалізації громадянства торговельного капіталу на Україні. А що останній наполовину був чужоземного походження, то байдуже йому було, чи ця легалізація носитиме українську вивіску, чи иншу, йому важливо було мати зміст тієї легалізації, і він її утворив у централізованій литовсько-українській монархії Витовта та ще й у спілці унії цієї монархії з Польщею.

III

Вже поява торговлі на Подніпров'ї в X ст., організація на її основі монархії Рюриковичів та пропаганда візантійського християнізму — все це вкупі не могло не внести основних змін у дотеперішній громадський уклад подніпровських племен. Ламання старих родово-племінних порядків відбувалось навіч, і натомість виростало нове, вже класове, не родово-племінне суспільство, оперте вже на принципі приватного землеволодіння та взагалі приватно-власницьких виробничих підприємств. Первісний родовий колективізм виробництва розкладався з появою приватно-власницького рабоволодіння, яке давало змогу не тільки торгувати оцим рабом, але ще й організувати на його робочій силі власне, окреме від громади-роду виробниче підприємство. Родовий колектив — подніпровське дворище починає диференціюватися, виділяти ступенево зпоміж себе свою знать-бояр серед загальної маси сільської громади смердів, що руками й ногами намагались захищати свій первісний родовий колективізм. Але опір

їхній даремний. Елементи грошового господарства, хоч які кволі були вони в ті часи на загальному тлі натурального, споживчого господарства, все-таки вперто втискалися в первісний уклад сільської громади й у наслідок кредиту далі диференціювали смерда. Поневолюючи смердів одного за одним в руках приватного підприємця-боярина, вони згодом привели до утворення в українській громаді ще однієї категорії виробника, здебільша на сільсько-господарських підприємствах, закупа, що являв собою перехідне становище від вільного смерда до позбавленого вже попередньо з усіх прав громадянства-холопа. Раз народжена класова диференціяція громади тривала тепер швидко й далі вперед, не припинялася навіть тоді, коли почали падати київські торговельні взаємини з Царгородом, замість бо Царгороду появився Захід, і чим дужче росли нові взаємини із Заходом, чим дужче ріс унутрішній товарооборот, класова диференціяція ще більше змагала вперед, не вгаваючи ані на хвилину. Позбавлення української владної знати основного її прибутку з грабіжницької торговлі з Царгородом, примусило її шукати цього прибутку у взаєминах із Заходом, а вкупі з цим змушувало її щораз більше шукати прибутку, щоб забезпечити своє існування в організації нових підприємств, виробничих підприємств, хоч і споживчого здебільша характеру, а тим самим дальше диференціювало їх від громади, поневолюючи останню економічно й політично в руках феодальних підприємців-бояр.

На ґрунті тієї початкової класової диференціяції й виростали намість старої родово-племінної організації своєрідні феодальні відносини на Україні в XII — XIII ст., перемішані наполовину з попереднім, київського походження дружинним укладом, як історичною традицією попередніх століть, цеб-то X — XI. Коли в основі попередніх була геґемонія рабовласницької торговлі з її формою централізованої системи експлоатації шляхом військових реквізицій при допомозі військових, здебільша наємних дружин, розміщених гарнізонами по величезній території східньої Европи, то в основі другої була геґемонія споживчих великих підпрємств із традиціями рабовласницької торговлі з її формою децентралізованої системи експлоатації, опертої на юридичному титулі присвоювання додаткової праці трудящої маси виробників. Замість єдиної військової організації, що в ній владна верства суспільно жила на становищі князівських відпоручників, грабуючи населення на основі уповноваження його княжим словом, тепер утворилася ціла безконечна маса то більших, то менших ізольованих від себе економічно підприємців-бояр, князів та князиків під верховним київським, згодом галицьким князем, звязаних проміж собою єдино феодальними відносинами суверена й васала, цілком автономна й суверенна однак на своїх володіннях, що мала їх вона в руках формально умовно, будь-то з титулу „надання", будь-то

з князівського „кормлення". Феодальний партикуляризм заміняв таким чином поволі попередній князівсько-дружинний централізм.

Але класова диференціяція відбувалась не тільки в сільсько-господарському виробництві, складаючи феодальну систему експлоатації. Вона ще в більшій мірі торкалася міського виробництва в процесі його одмежовування від сільсько-господарського виробництва. Процес відокремлювання міста від села почався одночасно з появою работорговлі на Подніпров'ї.

Київ, а за ним цілий ряд міст, перший, як осідок центральної влади, що керувала тією работорговлею, інші, як місця заготовлювання товару живого й мертвого на вивіз, перетворились ще в X столітті на великі склади цього товару, на осідки закордонних гостей поруч княжих мужів, ремесників то-що, що спішили сюди то ради легких баришів, то ради обміну. Київ, а за ним і деякі інші міста України, починають перемінюватися поступінно в осередки торговлі й промислу в їхніх примітивних формах, в осередки початкового нагромаджування грошових капіталів та промислового знаряддя й промислового товару, що над ними всевладно починає панувати купецький інтерес із його торговельно-кредитовими операціями.

Само собою розуміється, що на такій основі диференціяція міської громади, що до недавна сумирно провадила таке-ж сумирне життя, що й сільська громада, гарячково мусила перевертати дотеперішні громадські порядки й відносини в місті. В Києві, а дальше і в инших містах, починає утворюватися поруч феодальної ще й купецька та ремеснича знать — своєрідний міський патриціят, „житие люди", „нарочитие люди", — що шукають організації своїх інтересів у братствах, початкових формах цехових організацій міських підприємств. Само собою розуміється, що поява міського патриціяту мусила неминуче на протилежному кінці масово витворювати ремесничу та купецьку дрібноту, здебільша без власних підприємств, а на наймах у великих підприємців, подекуди навіть на ролях поденних найманих робітників, яких число згодом що-раз більше росло, заповнюючи кадри найманої робочої сили — „подлих людей".

Поява класової диференціяції на Подніпров'ї, що несла із собою й класову експлоатацію, неминуче мусила привести до появи класових антагонізмів, де-далі — до класових сутичок, коли протилежність класових інтересів надто сильно дратувала болючі місця громадського організму. Останнє й зневолювало трудящі маси до відрухової реакції проти прийдешньої системи експлоатації у формі масових протестів, стихійних бунтів, спонукало молоду, щойно розділену буржуазію до організованих наступів на сучасний громадський порядок у ім'я нового будівництва, особливо тоді, коли цим

болючим місцем була невідповідність і невмістимість росту витворчих сил у дотеперішніх формах громадського укладу. Такі класові сутички й справді виростали з першою появою класової організації громадського виробництва на Подніпров'ї та неминуче мусили повторюватись і повторювались тоді, як, із одного боку, росла інтенсивність експлоатації, з другого — протилежність між розвитком витворчих сил і перестарілими формами організації тієї експлоатації. І вже в цих перших сутичках можна бачити наочно, як обидва ці моменти класової боротьби йшли майже нероздільно із собою: з одного боку, маса, в основі селянська, виступала на дієву арену революційного руху із своїм протестом проти прийдешньої експлоатації, з другого боку, і собі виступали на арену революційного руху ті шари населення, що репрезентували собою прогрес витворчих сил, що виражали собою програму нового громадського руху, через що й тягли за собою всю революційну стихію селянську. Але бували й інші випадки: инколи селянська маса виступала на дієву арену спільником оборонців старого порядку, коли новий уклад більш болюче займав її, ніж попередній [1]). Останнє, як і інші подібні випадки того часу, вже тоді виявляло, що селянство не окрема класа, що воно не відограє самостійної революційної ролі, а скоріш є соціяльний матеріял для здійснювання громадських змагань инших клас.

IV

За конкретну основу класових суперечностей, що на ній розіграли перші виразні класові сутички українського суспільства, була боротьба молоденького міського торговельного капіталу за своє самовизначення серед наполовину феодальної, наполовину князівсько-дружинної системи експлоатації. Про геґемонію над тією системою, за яку йому довелося згодом через століття вперто боротися шляхом велетенських революцій XVII ст., він ще не думав і не міг думати, за кволе ще було його коріння на українському ґрунті. Але воно вже остільки почало вростати в оцей ґрунт, що він тоді вже пробував самовизначити себе в окремих міських самоврядуваннях, вирвавши їх із феодальної підлеглости за прикладом західньо-

[1]) Такий реакційний виступ мас бачимо, напр., уже при нагоді боротьби за й проти складання київської монархії. Коростенська катастрофа з київським князем Ігорем, якого вбили 946 р. дерев'янські селяни під керуванням своєї знати родовоплемінної при нагоді чергового „полюддя" Ігоревого, і була першим виявленням того, як селянська маса може йти разом із історичною контр-революцією. Там вона захищала себе проти експлоатації Київської Руси, але вкупі з цим помагала захищати старий родовоплемінний уклад. Такий-же об'єктивно реакційний характер мав революційний рух подніпровського населення в часи татарщини, бо він, хоч і боровся проти князівсько-дружинної системи експлоатації, але програму в перед не поставив, а повертав колесо історії назад.

європейських міст. Йому вже тоді було затісно в цій щойно початковій феодальній підлеглості, тим більше, що в цій феодальній системі стільки було традиційної практики князівсько-дружинного укладу, що навіть важко було сказати, яка система властиво переважає, чи феодальна, чи князівсько-дружинна. А що надто в цій двоякій системі організації експлоатації кипіло від незадоволення трудящих мас, обтяжуваних не тільки феодальними чиншами й таксами, але ще й практикою простого грабіжництва владної знати, він тягнув за собою й перед собою ці маси, піднімаючи їх на князів і бояр. На цьому ґрунті й відбулася в Києві перша спроба так сказати-б „буржуазної" революції 1068 р. Молода міська українська буржуазія чулася тутечки найсильнішою, то-ж не дивно, що в центрі Київської Руси почався бій за її самовизначення. Подробиць цієї міщанської революції, як і її характеристики, літописець нам не залишив, але й з його скупих відомостей можна робити деякі висновки, що це була справді перша спроба справжньої хоч і в примітивному розумінні революції з боку молодої української буржуазії при допомозі повстання експлоатованих мас, спроба захопити в свої руки самоврядування в місті. Київська буржуазія, користуючись із нагоди поразки Київської Руси від половців, вперто поставила домагання князеві Ізяславові й боярам видати їм зброю ніби-то для боротьби з половцями. Але Ізяслав і бояри гаразд знали, що видати зброю киянам, значить віддати їм владу в Києві, що її київські міщани так уперто добивалися, висовуючи гасло вічевої системи, як форми законодавчого порядку міського самоврядування. Вони й одхилили через те домагання київських міщан. Це й було безпосереднім гаслом для збройного вибуху. Київський люд, зібравшися на торговищі, рушив хто з чим міг на „гору", де жила аристократія, порозбивав поруби - тюрми, випустив в'язнів, очевидно своїх співбратів, і кинувся грабувати та вбивати бояр. Ізяслав ледве встиг утекти з деякими боярами в Польщу. Київські міщани оголосили тепер своїм князем Всеслава та склали з ним першу конституцію на Україні — „ряд", що конкретно мав забезпечувати демократичну автономію київських „гражан" вічевою системою, яка не тільки оддавала владу в місті в руки київських міщан, але ще й взагалі допускала їх із ухвальним голосом у справах загальнодержавних.

Київська спроба „буржуазної" революції в її примітивному розумінні справді не цілком вдалася. Занепад київської торговлі не дав змоги цілком забезпечити її здобутки, але все-таки гасло вічевої системи, яка не змогла виробитися в тривалу конституційну хартію на Подніпров'ї — в Новгороді все таки привело до утворення основи муніципального феодалізму — в українських містах, як і в самому Києві, виступає виразно при чергових сутичках українських громад

і з князівською самодержавною владою що-раз більше, це гасло вічевої системи набирає що-раз більше демократичного характеру при цих сутичках, які відограваліся не тільки на ґрунті боротьби феодалізму з князівсько-дружинним укладом, не тільки на ґрунті змагань молодого городського капіталу за своє самовизначення проти й самого феодалізму, але ще й на основі збройних протестів експлоатованих мас проти феодальної сваволі. З цього боку особливо характеристична була передусім чергова київська революційна сутичка, що мала місце 1113 року. Протягом століття, що відділяє першу київську революцію від другої, система феодальної експлоатації, змішавшися вкупі з грубим визиском мас з боку київської купецької знати, остільки в'їдалася за шкіру київському смердові й ремесникові, що останні кинулись із зброєю в руках касувати цю експлоатацію. Літописець не даром признався, що „многу мятежу бившу і крамоли і молви не малі". Повстання, прогнавши з Києва торгову аристократію, пограбувавши чимало маєтків боярських на Київщині, притихло тільки тоді, коли на місце Святополка закликаний до Києва князь Мономах Володимир у Бересті перед зібраними представниками населення заприсягнув складеному „рядові", який, між иншим, обмежував лихву від позик, означував виразно, які й коли можна боярам брати судові такси й чинші з населення, забороняв самовільно переводити закупи в холопів та врешті поширював спадкове право смердів.

Сам уже зміст нового „ряду" київської землі з князем недвозначно показує на те, що основи революційної боротьби почали пересовуватися на ширшу платформу класових відносин, аніж це було в революції 1068 року. Тут виступали виразно у власній ролі вперше класові інтереси дрібної міської буржуазії, ставши за одно з селянськими масами проти об'єднаної земельної й купецької аристократії. Остання, втративши вже майже цілком надію на свою гегемонію (київська торговля що-раз більше падала), цупко вхопилася тепер феодально-дружинної системи, як одинокого засобу свого існування, чим і пояснюється класове загострення серед самого київського міщанства, загострення, що буржуазну дрібноту злило з київським мужиком за одно й проти князівсько-боярського „потоку и розграбления", і проти лихви київських спекулянтів. Але через те й програма повстання 1113 р. була радше суспільним бунтом-протестом, аніж суспільну революцію у властивому розумінні, вона бо не вносила у сучасний громадський уклад ніяких соціяльних змін, а тільки в його межах призвела до окремих часткових корективів, які по суті не були навіть реформами в соціяльних відносинах, а тільки нормами цих відносин.

Дещо подібну картину можна бачити й у повстанні київської землі 1145 та 1157 р.р. І тут, як і там, виразно виступають ті самі класові інтереси: боротьба дрібного власника

Львівська державна наукова бібліотека № 5704

й поневоленого виробника проти власного пригнічення, проти власного визиску.

А вже найбуйніше заграла не тільки бунтарська, але й справжня революційна стихія в половині XIII ст. з нагоди приходу татар. Державна організація експлоатації протягом останнього століття на Подніпров'ї остільки ослабла через економічний занепад київської Руси, а разом із цим остільки виросла серед цього занепаду нахабність владної класи, а вона, ц.-т. нахабність, як учить історія, завсігди більшає зі скрутним становищем тієї класи, що не тільки на Подніпров'ї, але й на захід від нього — на Поділлі, Волині, Побужжі то-що, словом, на всій Україні розгорілася жахна громадянська війна селянства й міської торговельно-ремесничої дрібноти і проти самої князівсько-дружинної системи, а не тільки проти даних осіб та груп, що репрезентували цю систему, як це думає М. Грушевський [1]). У цьому переконує нас не тільки сам перебіг тієї війни, але й усі ті явища, що її попередили. Одним із цих явищ і були частенькі селянські заколоти та масові втеки сільського населення на волю в незаселені місця причорноморських степів. А останні справді стали масовим явищем, коли навіть літописець не забув підкреслити, мовляв, „смерди скачуть через забори". З утікачів цих організувалися безперечно ці ватаги степових волоцюг — подніпрянських бродників та подністрянських вигонців, попередників майбутнього козацтва, що грабували боярські та манастирські маєтки, підіймали смердів та міщан проти їхніх феодалів. Вони, оці бродники 1147 р. вкупі з половцями ходили на Київщину, 1158 р. пограбували здорово Переяславщину. А скільки бешкетів робили вигонці, найкраще ілюструє в XII ст. громадянська війна між галицьким князем Ярославом та братом його вигонцем Іваном Берладником, що її з великою потугою прийшлося ліквідувати при допомозі „усіх князів руських". Але коли в цих селянських заколотах може кому й важко найти безпосередні виразні ознаки боротьби не проти осіб, а проти цілої системи, то такі безпосередні ознаки все-таки є безперечно в самій громадянській війні проти тієї системи з половини XIII ст., про що буде бесіда далі. До речи, ніяк не можна поминути тут того явища, що ця боротьба найшла свій вислів і в літературній критиці, що велася того часу проти тогочасної системи експлоатації, подекуди навіть під лозунгом християнського комунізму, хоч автори цієї літературної критики подекуди — відай самі „смерди племени" — може й не уявляли собі як слід історичного значіння цієї критики, оформленої здебільша в моралістичну пропаганду церковних казань. До наших часів залишилося чимало іменних, а ще більше безіменних казань і памфлетів того часу, що в них барвистими фарбами змальовано жахний

[1]) М. Грушевський. — З політичного життя старої України. Київ, 1917.

ріст економічної нерівности серед громад, жахну експлоатацію трудящого населення, а заразом грізними словами перестерігається всю владну знать, усіх тих, що „вважають себе за хрещених, а повних неправди, немилосердя, що братію свою грабують, убивають, продають, що брехнею й завистю прикладають доми до домів, села до сіл, ізгоїв і сябрів, борти і пожні, ляди і старини", перед неминучою карою, що прийде, як грізний присуд, на всіх „немилостивых, иже неправдою судять". Початки цієї літературної моралістично - публіцистичної критики сягають ще XII ст., з того бо часу й маємо перший пам'ятник цієї критики „Слово о князех"— гостра інвектива на князів чернігівського походження. В XIII та XIV ст. вона значно ширилася. Досить буде згадати з XIII ст. проповіді ігумена печерського Серапіона, що б'ють на „скверные и немилостивые суды" та цілу низку инших, що їх уміщено в кормчих, як пр. „Слово о судях и властелех, емлющих мзду и не в правду судящих" [1]).

Значить класові загострення загостро в'ілися в суспільний організм, коли їхні відгуки найшли вже тоді своє літературне оформлення навіть у тогочасних книжників, і ждати довго на реванш з боку „смердя племени" не прийшлося за дезорганізованої державної системи експлоатації. І реванш — кара, жахна кара прийшла, хоч і не найшла відай для себе літературного з'ясування серед очевидців. На всьому просторі України загорілася справжня громадянська війна, спираючись на татар (не даром владна класа того часу з'ясовувала останніх для своїх поколінь у таких чорних красках, у красках, що їх уперто захованої в історичній науці до останніх часів), війна, що вимела з Подніпров'я всю феодально - дружинну систему з її владною класою, а на західній Україні завдала чимало незагоенних ран князівсько - боярській владі.

Татари двічі наступали на Україну в XIII ст. Коли вони вперше на короткий час прийшли на Подніпров'я 1223 р., вони обмежилися тільки розбиттям на голову над Калкою половецько - українського союзу і повернули назад в прикаспійські степи.— Вдруге на Україну явилися вони 1240 р., посуваючися далі на захід—на Польщу й Угорщину. Татари войовничо - торговельне плем'я з високою, як на ті часи, ремесничою технікою, вийшли були з середньої Азії й сунули в Европу, підбиваючи собі по дорозі кочові азійські племена й організуючи з них величезну армію під проводом Батия, що мала промостити їм цей намічений шлях. Це був один із тих трьох велетенських паралельних наступів на Европу азійського купця, що почав свій похід на захід спершу з Арабії через північну Африку до Еспанії, згодом через

[1]) Порівняй: М. Грушевський — Історія України - Руси, т. III, Львів 1900, ст. 392, 458 та його-ж—Історія української літератури, т. III, Львів 1923 р., ст. 158, 256 та далі.

Малу Азію та Балкани й одночасно через каспійсько-чорноморські степи. Араби, Турки й Татари — три репрезентанти цього наступу, що проти нього так гарячково готував європейський купець укупі з церквою хрестоносні походи ніби-то в обороні Єрусалиму перед „невірними", а властиво для захисту своїх інтересів у Малій і Південній Азії перед настирливими магометанами. Це був один із етапів наступу тюркського мандрівного купця на Европу, що вперто вдирався що-раз глибше в серце Европи, завойовуючи її східні ринки, побиваючи її своєю технікою, стратегією, доки остаточно покладено кінець йому генеральною битвою під Віднем 1685 р., одпихаючи його назад на східні береги Середземного моря. Україна була з ним гарно знайома ще в IX ст., торгуючи з Арабами, збиралася навіть прийняти його магометанську віру. А перед наступом 1240 р. основно знайомилася вона з ним протягом кількох десятків літ, обороняючи себе вкупі з Царгородом та половцями перед загрозливим сусідою, але разом і торгуючи з ним чим попало.

Але перед настирливим сусідою як воно не дивно, оборонялася на життя й смерть тільки українська феодально-торговельна знать із церквою, зате однак не дуже виявляла своє бажання оборонятися перед ним українська міська буржуазія. Вона, одрізана од ринків царгородських, втратила до греків давні свої симпатії й дуже інтересувалася цим новим сусідою, що одкривав їй на випадок підданства широко двері ще й в азійські ринки, про які мусила ще вперто жити традиція на Подніпров'ї. І коли тільки татари натиснули на Подніпров'я, вся та міська буржуазія, оскільки не була органічно звязана з українським боярством, рушила одразу на зустріч їм з одвертими раменами, рушила не тільки сама, але ще й потягла за собою всю масу селянства, стаючи вкупі з нею „людьми, що сидять за татарами", та помагаючи вкупі з „смердя племенем" проганяти феодальну знать. Останнє за останнє століття стала її непримиренним ворогом. На Подніпров'ї після не цілком удалих спроб міського самовизначення від кінця XII ст. тримала вона міську буржуазію в цілковитій своїй підлеглості, користаючи з економічного занепаду подніпровських міст, а на Західній Україні вона вперто боролася з міщанством за економічне підпорядкування його своїй гегемонії. За часів Данила галицького здавалося, що ця гегемонія абсолютно вже забезпечена. Пригадаймо тільки спроби галицької магнатерії за часів Данила встановити свою олігархію коштом навіть князівської влади. Тепер і почалися порахунки українського міщанства з феодальною знаттю, само собою розуміється, при допомозі широких селянських повстань. Селянські маси не могли не стати на бік українських міст проти феодальної знати. Вже підчас першого наступу татар загони степових бродників з воєводою Плоскінею, як каже літописець, перейшли на бік „безбожних моавитян" та

взяли активну участь у розгромі українських князів над Калкою. Оцей-то „окаянний (Плоскіня) цілував бо хрест князеві Мстиславові і обидвом князям, що (татари) їх не вб'ють, а пустять за викуп, і збрехав проклятий: звязавши, віддав їх татарам. (Татари) князів узяли й задушили, положивши їх під дошки, а сами зверху сіли обідати, і так ті князі скінчили життя". Тепер однак із татарами пішло загальне єднання і селянства, і міщан проти феодальної знати. Міщансько-селянська війна з феодалами розлилася в один мент по Україні. З Подніпров'я вона зразу перекинулася на Побужжя й Подністров'я. На Лівобережжі перше піднялося переяславське та київське населення за почином пороських колоністів „чорних клобуків". На Правобережжі першими й найбільш упертими спільниками татар узялися „болохівці" на Поділлі, де-далі населення Волини, Холмщини. Данилові галицькому довелося втікати на Захід до сусідів, спершу на Угорщину, згодом до Мазовії. Вся Україна найшлася „за татарами", вона залишилася навіть тоді, як татари повернули згодом назад у свої степи. Довелося Данилові із зброєю в руках повертати неслухняних підданих своїх до своєї влади. Громадянська війна затяглася тепер уже без татар, і тільки через 15 років упертої боротьби з великим напруженням усіх сил пощастило Данилові Галицькому частинно ліквідувати її серед страшенного кровопролиття, сам скорившися попередньо перед татарами. Але Подніпров'я й Поділля все-таки не пощастило Данилові назад одержати в свої руки. Після надсильних змагань на Побужжі, де населення боролося до останнього перед власною знаттю,— досить буде згадати вперту оборону Дорогичина та Звягеля (Новоград-Волинський)— Данило й не пробував далі посуватися на схід, лякаючися дратувати татарського свого суверена, тим більше, що західні сусіди його з римським папою крім королівської корони й католицьких місіонерів ніякої допомоги дати йому не могли.

Ми не знаємо докладного перебігу цієї боротьби, не знаємо також докладно про новий устрій, що втворився на звільнених від боярсько-князівської влади землях Східньої України. Сучасники не залишили нам докладних вісток про це, а як і залишили, то вони поки-що нам не відомі. Можливо, що майбутня історична наука з'ясує ближче цю велетенську народню революцію, що об'єктивно виросла в контр-революцію, бо на Подніпров'ї повернула колею історії назад. Із скупих відомостей можемо тільки одно вносити, а саме, що на Подніпров'ї під зверхністю татар утворився новий, близький до первісного родово-племінного устрою, громадський лад, почасти подібний до муніципального феодалізму лад, що мав за основу дрібні автономні громади з окремими містами в центрі, з виборним міським патриціятом на чолі [1]).

[1]) Дивись фактичний бік цієї революції в М. Грушевського З політичного життя старої України, Київ, 1917 р.

V

Татарщина — так називаємо цю велику громадянську війну на Україні — мала все-таки переломове значіння в громадському укладі України. З одного боку вона основно підтяла на Україні власне державне будівництво, бо ліквідувавши на Східній Україні князівську владу вона тим самим замкнула його в вузькі територіяльні рямці однієї Західньої України. Але з другого боку вона остаточно поклала край пережиткам князівсько-дружинного укладу, і хоч повернула на Подніпров'ї народнє господарство назад, все-таки на Західній Україні вона безперечно почистила шляхи до розквіту витворчих сил країни. Безпосереднім висновком обох цих умов було те, що Україна згодом опинилася в складі литовсько-української держави, в якій політична геґемонія тільки формально була в руках войовничої Литви, фактично однак усім життям керувала українська знать, що дала економічну основу цій державі.

Як-же утворилася така комбінація?

Швидкий ріст витворчих сил західньої половини України зневолив був західньо-українську знать шукати собі виходу з вузенької своєї території в спілці з сусідами, в першу чергу з Литвою, куди підчас громадянської війни перенеслася якраз уся східня українська знать, завойовуючи Литву цілком своєю культурою, не порушуючи однак політичної геґемонії Литви над тією культурою. Ця політична геґемонія Литви завдяки цьому й зуміла в XIV столітті остаточно обєднати в собі знову всі українські землі, навіть ті, що залишилися за татарами. Військова міць і стратегічна безпечність Литви, що розквітала під впливами України, і була цією приманкою для економічних інтересів української знати, що гонила її на це об'єднання під формою литовської державности, але з українським змістом. І тільки завдяки цьому об'єднанню українська феодальна знать забезпечила собі дальший свій розвиток, надто забезпечивши себе й на Східній Україні перед невгамовним смердом і міщанином та їхнім спільником татарином, серед яких вона протягом століття змогла знову силою історичного розвитку пустити глибоко своє коріння.

Литовсько-українське об'єднання утворило вельми сприятливі умови для дальшого економічного зросту України. Український феодалізм у сусідстві з Заходом, що вступив із ним в економічні взаємини не тільки на західніх кордонах України, але й на південних, завдяки колонізації чорноморських берегів генуезькими купцями, буйно тепер зацвів у цих нових економічних умовах. Але цей литовсько-український феодалізм не був чистої марки феодалізмом, не був навіть подібний до галицького феодалізму, що викохався після татарщини на західніх взірцях, як не були подібні до недавніх

галицьких умов нові економічні умови України. Натуральне господарство споживчого характеру українського феодала що-раз більше втягувалося в грошову й товарову систему, що її на швидку руку організувало міське виробництво з його поширеною промисловістю ремесничо-цеховою, з численними ринками стаціонарного й транзитного характеру. Торговельний капітал клав собі тривалу основу серед замкненої здебільша дотепер у собі системи господарчих підприємств українських феодалів, об'єднував їх незчисленними взаєминами товарового обороту в одну неподільну єдність. Міста росли й багатіли на очах, одно за одним виходили з феодальної підлеглости та одержували для себе на кшталт німецьких міст автономне самоврядування під безпосереднім зверхництвом центральної влади литовського господаря. Швидко розквітла цехова система цього самоврядування, названого магдебурзьким правом, що-раз більше виповняла форми організації міського виробництва, одділяючи його до решти від сільсько-господарчої продукції феодальної, даючи цим почин до складення двох паралельних правних оформлень краєвого виробництва й громадських відносин — міського й земського права.

Здавалося-б, що в таких умовах про продовження феодального партикуляризму на землях України й Литви й мови бути не могло. Так воно й справді спершу складалося, коли взяти на увагу кінець XIV і початок XV ст. Замість цього феодального партикуляризму став виростати, як неодмінна форма від феодальної держави до абсолютної монархії, централізований феодалізм із тенденцією розвинутися в абсолютну владу литовського володаря-господаря. Кінець XIV ст. приніс навіть початкове оформлення цього процесу. Вкупі із спробою Витовта 1390 р. ліквідувати політичну автономію великих феодалів-князів та перевести їх на становище підданих литовського господаря концентровано й єдине законодавство в руках литовського господаря та його прибічника — господарської ради, згодом — у руках представництва владної класи — сойму. На руїнах попередньої політично-державної організації партикулярної, що в ній політична влада була за одно з приватним привілеєм феодала, або князя, начеб-то виростала властива одноцільна держава, що в ній приватні привілеї одділювалися остаточно від громадянських прав, і яка упідлеглила тепер в ім'я спільних класових інтересів владної знати всіх однаково, навіть самого володаря, абсолютного свого виконавця, новим абстрактним нормам закону, як вищої категорії регулювання громадських відносин в і'мя тієї держави.

Але все-таки це все було тільки на разі поки-що в стадії потенціональних починів, а не більше. До втворення абсолютної монархії на українсько-литовських землях все-таки не дійшло, а навпаки, згодом зникли в феодально-республіканських формах і ті почини абсолютної монархії, що ми їх

дотепер бачили, коли почали нидіти згодом усі ті економічні умови, що на них базувалися тенденції абсолютизму.

Економічна еволюція на українсько-литовських землях XIII — XV ст., що оформлювалася в нових політичних формах громадського устрою цих земель, не могла не внести нових перемін у суспільні відносини, що давали зміст цьому устрою. Класова диференціяція ще більш ускланюється, хоча з другого боку, як здавалося-б, відбувалась нівеляція тієї диференціяції в межах окремих клас. Бо тоді, напр., як селянська маса розколювалася на що-раз нові категорії селянського підданства, одночасно втрачалась ріжниця між давнім смердом, холопом і закупом, і всі вони під натиском нової економіки, хоч і в різних формах, нівелювалися до одного — ставали панським підданим—холопом, ставали однією безправною трудящою масою, звязаною з власним поміщиком данинами й панщиною, тимчасом, як на протилежному полюсі вся владна земельна знать, без ріжниці її категорій, ставала одним упривілейованим станом — шляхетним народом, поруч якого примощував місце собі ще один стан — міщанський.

Само собою ясно, що в цих умовах класової диференціяції та станової нівеляції поглиблювалися й загострювалися давні класові супереки, тим більше, що за владу в краю почалася вперта, більш столітня боротьба всіма засобами між представниками старого феодального партикуляризму з одного й централізованого абсолютизму, з другого боку, цеб-то між феодалами-вотчинниками й феодалами-служебниками, инакше між так званою „руською" й „литовською" партією. Боротьба точилась із перервами від 1390 років по кінець першого десятиліття XVI ст. за всіма правилами громадянської війни, доки закінчилася німим компромісом між обома партіями: перша зберігала всі свої економічні права й фактичне самоволодіння на своїх колишніх удільних територіях, другу прирівнювалося в політичних справах до першої з формально рівноправним ухвальним голосом на станових законодавчих зібраннях — соймах і соймиках.

Селянство, як і міщанство, однак не виступало в цю добу класової боротьби з власними домаганнями й програмами на дієву арену. Міщанство, вилучене магдебурзькою системою з загального соціяльно-політичного життя, варилося в кітлі власних суперечностей і через те стояло на боці серед боротьби землевласницької знати поміж собою. Селянська маса, хоч як болюче на неї вдаряв оцей економічний процес, обмежуючи що-раз більше не тільки її економічні інтереси, але й політичні, що-раз більше втрачала власне самоврядування, звязане з пережитками общинного землеволодіння, і переходила, в міру ліквідації останнього, у юрисдикцію свого поміщика, але на виступ проти нового порядку в масі не мала змоги. Навіть така революція в сільському землеволодінні, як волочна реформа 1557 р., що оформила з одного

боку цей процес розпаду общинного землеволодіння, яке від дворища через сябринове господарство докотилося до подвірної системи, а з другого—закріпила панщизняні обов'язки селянського землеволодіння, як приватне право поміщика, навіть вона не викликала ніяких серйозних масових заколотів серед селянства — ми, принаймні, про них не знаємо дотепер, крім невиясненого дотепер голосного повстання в Галичині 1490 років якогось Мухи [1]). Важко об'яснити причини такої інерції селянської маси в ті часи, але здається, що процес розпаду общинних основ у сільському господарстві якраз і був гальмом селянського протесту проти нової системи експлоатації, до чого ще й у великій мірі приєднувалася та обставина, що в громадянській війні руської й литовської партії ініціятива боротьби була не в руках останньої, а навпаки — в руках першої. Класові відносини розвивались так, що кандидат на владу, поміщик - служебник, через ослаблення феодала - удільника XIII ст. брав поволі її без окремого попереднього напруження з свого боку. Згадати тільки хоч-би coup d'êtat Витовта, що одним махом позбавив старих удільників їхніх удільних прав. Очевидно, в таких умовах селянство не мало свого геґемона, бо консервативна партія, що ставила опір соціяльно - політичним новинам, не відповідала ролі геґемона, а нова владна класа надто сильною почувала себе, щоб закликати на зайве бунтарство ще й селянські маси, які по суті речи мусили - б виступити фактично якраз спільником старої партії. А самому боротися організовано на два фронти воно не мало ані змоги, ані сили, через те й покірливо, без голосного нарікання йшло в петлю поміщицького господарства.

БІБЛІОТЕКА НАУК. ТОВ. ім. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ

[1]) Сучасник — перемиський біскуп так оповідає про його: „Якийсь Муха з Волощини, в короткім часі зібравши близько 9000 війська з селян, впав у ту частину Руси, де лежить Снятин, узяв його й підбив та пограбував, потім нападав на різні міста й села, инші підбив собі — аж до Галича". Ситуація була дуже грізна, король скликав шляхту в загальний похід, просив помочи в Прусаків і, із слів біскупа, небезпеку було усунено більш „божою поміччю", аніж людською, бо коли Муха перейшов через Дністер та подався під Рогатин, його розбило тут шляхетське військо так, що вся майже сила його згинула; инші потонули в Дністрі, а сам Муха ледве втік. М. Грушевський — Історія України - Руси, т. VI, Львів, 1907, ст. 271.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКІ ВІЙНИ XVII СТОЛІТТЯ

I

Всебічний початковий розмах грошового господарства на Україні, а вкупі з цим формування гегемонії торговельного капіталу на Україні вже з кінцем XV ст. почав звужуватися на своїх початкових шляхах, а згодом і нидіти частково, хоч, як здавалося-б, були всі дані для того, щоб він буйно розцвів на родючому ґрунті подніпровських та подністровських земель. Україна протягом XIV та XV ст. дуже підживила свої витворчі сили в спілці з Литвою та ще й під крилами україно-литовсько-польської унії. Умови для дальшого розвитку тих сил почали спершу складатися наче б-то вельми сприятливо. Унія пробила собі шлях до берегів Балтики ще 1410 р. поразкою німецьких хрестоносців під Ґрюнвальдом. 1460 р. заволоділа вельми важливою пристанню — Данціґом, що одкривала водяні шляхи прямо до німецьких ринків. Інкорпорація українських земель до Польщі в 1569 р. на Люблинській унії касувала всі ті зайві перепони, які для українських ринків були дотепер у безпосередніх звязках із німецькими ринками. Зате, правда, на східніх і південно-східніх кордонах України умови ті вельми погіршали: 1453 року впав остаточно Царгород під наступом турецького купця, а на Криму осіли татари, що своїми нападами не тільки вчинили всяку торговлю із Сходом неможливою, але ще й спричинилися до знелюднення Подніпров'я. Звідтіля населення почало втікати перед татарським ясирем на Захід, бо цей ясир рік-у-рік полонив тисячі українських бранців і викидав на турецькі ринки, то як наложниць до турецьких харемів, то як невільничу робочу силу на турецькі купецькі галери — кораблі, то врешті, як боєвиків-яничар для турецької армії. Але погіршення не довго тривало. У кінці XVI ст. вже встановлялися з новими сусідами нормальні менш-більш відносини і взаємини України й Польщі, а знелюднене на якийсь час Подніпров'я знову заселювалося та вкривалося хліборобськими й промисловими підприємствами з їхнім

київським ринком у центрі, що давало змогу знову оживитися східній торговлі України.

Надто й зверхні виявлення культурного життя на Україні XVI — XVII ст. наче промовляли за те, що на Україні продовжується початковий розмах росту витворчих сил. Наука, мистецтво, красне письменство, публіцистика, шкільництво виросли остільки, що Україна стала могутнім огнищем культури для всієї Східньої Европи, в першу чергу для культурно відсталої Росії. Київська Могилянська Академія та Львівська Братська Школа — це два центри тієї культури, що не тільки виховувалася на західньо-европейських взірцях, але й не одставала ні на крок од них. А все-таки замість розвитку на Україні починав відчуватись застій прогресу витворчих сил уже в XVI ст., і поширювання грошового господарства відбувалось уже тоді не так по лінії розвитку якости продукції, як радше в напрямку її кількости. В XVII ст. цей застій став уже надто очевидним, відчувалось явний регрес, проти якого не було вже иншого ліку, крім однієї революції, що вчинила-б основну операцію на хорому суспільному організмі та усунула-б усі ті суспільні болячки, що почали припиняти ріст витворчих сил краю.

Відкриття безпосередніх торговельних шляхів на захід для України, як і для Польщі в цілому, крім своїх позитивних наслідків мало ще й від'ємні, вельми загрозливі для всебічного економічного розвитку цих країн. Західня Европа, по землях якої бурхливо шаліли від XV по XVII ст. жахні громадянські війни, голодна й холодна витягати почала на цих шляхах свої руки по український та польський хліб і м'ясо, пропонуючи з свого боку дешевий товар власного промислу, більш досконального, аніж український і польський. Польща, а за нею й Україна кинулися задовольняти західньо-европейський ринок хлібом і м'ясом. Експорт через Данціг хліба, м'яса, дерева, вовни, поташу то-що, став тепер альфою й омегою всякого підприємливого шляхетського господарства, яке на швидку ногу перемінювалося тепер із споживчого підприємства в справжню збіжжеву фабрику. Експорт ріс на очах: коли 1537 р. записки влоцлавської комори занотували висланих за кордон 279 лаштів[1]) хліба, то 1560 р. ця цифра дійшла до 10.000 лаштів, а 1595 року — до 100.000 лаштів. Але одночасно ріс і західньо-европейський імпорт промислового товару на землі Польщі й України, одкривався заразом окремими торговельниими договорами турецький імпорт східніх товарів; один і другий мали завдання задовольнити потреби споживання польського й українського поміщика, що в його кешеню сипались дощем золоті й срібні монети, що їх щедрою рукою плачено за продукцію збіжжя.

---

[1]) Лашт — 25 кірців.

Ця обставина й зробила шляхетський маєток фокусом узагалі економічного життя на Україні. Ласий до грошей колишній феодал тепер сквапливо організував не тільки продукцію рільничого товару на вивіз, але й самий експорт цього товару брав у свої руки, надто брав у свої руки й імпорт закордонних товарів, що призначалось їх задовольняти в першу чергу його розкоші. Але на цьому ще не кінчилося. Підприємливий шляхтич, щоб зекономити свій бюджет, дбає тепер про те, щоб усі його господарські потреби задовольнялося на місці його власними підданцями - ремесниками, а для збільшення свого бюджету прибутків організує в себе корчму, як засіб вибирати за готівку та за дешевенький товар із своїх підданців усі ті лишки, що їх можна було погнати водою за кордон, і що дотепер ішли в місто, в руки міського ремесника та торговця. Але й на цьому не скінчилося. Підприємливий шляхтич, розласившись на гроші, засмакувавши в торговельному підприємстві, що його провадив при допомозі своїх агентів, здебільша єврейських шафарів - прикащиків та орендарів, почав ще боротьбу з містом, з міським підприємцем, побиваючи й придавлюючи їх усякими легальними й нелегальними засобами, використовуючи до цього своє упривілейоване становище владного шляхетського стану. Такими засобами, між иншим, було заведення суворої регламентації міської торговлі й формування монетної лігатури.

Само собою зрозуміло, що такі явища мусили остаточно привести розвиток витворчих сил краю не тільки до застою, але згодом і до нидіння, а молодий торговельний капітал, що брав спершу такий широкий розмах, почав виявляти всі прояви звироднення в своїй природі. Це в першу чергу позначилося на містах, де природний осідок торговельного капіталу, як організатора процесу економічних взаємин міського-промислового й сільсько - господарчого виробництва. Місто — це осередок грошового кредиту, торговлі й промислу в краєвому господарстві. Українське місто за XIV — XV ст. справді стало вже таким осередком з його банками, ярмарками, з його незчисленними ремесничими організаціями. Так, напр., невеличкий Буськ і той мав 1578 р. 15 шевців, 6 різників, 10 кравців, 12 кушнірів, 10 ткачів, 6 пивоварів, 3 бондарів, 1 слюсаря, 1 уздяра, 1 мечника, 3 шаповалів, 1 аптекаря, 1 лазника, 2 стельмахів, 2 солодовників, 3 рибалок, 1 суконника, 4 ганчарів, 6 прасолів, 40 пекарів. Але картина вже в другій половині XVI ст. почала змінюватися. Передусім почав сильно терпіти грошовий обіг. Фальшивомонетчики — великі підприємці землевласники, забороняючи одночасно приплив закордонної монети на внутрішний ринок, довели до катастрофічного падіння краєвої монети. Так, напримір, польський злотий уже 1601 р. впав до 700% своєї номінальної вартости, 1616 р. дійшло до 1200%, 1625 р.—до 1600%,

а 1635 р.—до 1800%. Само собою ясно, що тим самим ціни неймовірно підскочили вгору вже в другій половині XVI ст., а на початку XVII ст. ще виросли до 300% більше за ціни кінця XVI ст. Із занепадом грошового обороту підупадала й унутрішня торговля, до чого ще спричинилася митна політика держави й сувора регламентація торговлі для нешляхетських підприємців. Першої зміст був у тому, що в краю позасновувано безліч митних комор та рогачок, що їх здавано приватним підприємцям — здебільша євреям — в оренду, через що перевіз краму з одного місця в инше став неможливий, бо оплата ця переважала деколи навіть ціну самого товару. Надто подрібна регламентація ярмаркова вбивала всяку волю в крамарському обороті, особливо державні прейскуранти, що встановлювали в інтересах шляхти примусові ціни на товар, просто одганяти почали купців од ярмарків. Не дивно тому, що з занепадом унутрішньої торговлі в містах, дуже падати почало ремество. В м. Острозі, напр., протягом 6 літ (1577—1583) зменшилося ремесників із 102 на 43. Таким чином міста не тільки ізольовано від участи в краєвому господарстві через перенесення його осередку на панський фольварок, цілком одрізаний од міста й безпосередньо звязаний із закордоном, але ще й убивано все те, що могло ще в ньому животіти, базуючись на місцевому товарообороті. Міста й починають занепадати під впливами оцієї політики владного шляхетського стану.

Само собою ясно, що при таких умовах про дальший рівномірний розвиток витворчих сил краю й мови бути не могло. Справді сільське господарство наче значно розвивалося, все-таки наче росли сільсько-господарські підприємства, як гриби по дощі, але все те йшло більше по лінії екстенсивного, грабіжницького господарювання, а не інтенсифікації. Польща, а разом із нею й Україна, опинилась уже в половині XVII ст. серед загрозливої й то затяжливої кризи загальної, економічної й політичної. Одна й друга країна почали тонути знову в феодальну господарську систему замкнутого господарювання, хоч і не припинялися їхні торговельні взаємини з Заходом Торговельний капітал нидів, бо в краю внутрішній товарооборот швидко звужувався, міста втрачали характер звязків виробничих підприємств із собою, а панські підприємства, розірвані поміж собою та поміж містами, являли собою відновлення давніх феодальних вотчин, звязаних у собі власними потребами й власними задоволеннями цих потреб, звязаних тільки кожна окремо з закордонним ринком. Єдина господарча система, що починала організуватися, як єдиний економічний організм із торговельним капіталом, як серцем цього організму, знову розпадалася на партикулярні частини цього організму, що кожна з них з великим панським маєтком колишніх удільників, як осередком на чолі, ставала для себе замкненою цілістю.

Але витворчі сили краю не могли зупинятися на такому становищі, а пробували все-таки виходу із скрутного становища. На Україні вони вчинили вилазку в утворенні на Подніпров'ї нового типу господарств, невідомого дотепер типу, що якраз давав собою форми для збереження всебічної ролі торговельного капіталу в господарстві та зародків цього капіталу в їхній початковій, ще не цілком покаліченій шляхетською системою природі. Цим типом були козацькі підприємства.

Козацьке господарство, господарство дрібного підприємця, рільника й промисловця вкупі, виросло протягом XVI ст. на базі вільних промислів, торговельних і виробничих із общинної системи господарювання, системи, що, ліквідована на західніх землях України, переносилася на опустіле Подніпров'я в XV і XVI стол. західньо-українськими втікачами селянами. Тут вона, общинна система, не звязана з феодальним господарством українського або польського пана, утворила своє зразкове торговельно-промислове огнище на Запоріжжі, огнище зформоване на зразок військового комунізму занесеного сюди таборитськими недобитками. Сама по собі вона — запоріжська община — не являла собою прогресу, але вона була передумовою, що на Запоріжжі на цій общині почало складатися зразково-буржуазне на ті часи, дрібне торговельно-промислове підприємство, а згодом, з розвитком Запоріжжя, біля її нутра на периферії почали з'являтися ще й індивідуальні, організовані на запоріжських та королівських землях хуторно-промислові господарства козацької знати, господарства, вільні од широких експортних тенденцій шляхетського підприємства, зате тісно звязані в першу чергу з дрібним місцевим ринком. Власники цих господарств — це втікачі міщани, що втекли на волю перед задушливою політикою тляхетного феодала, це втікачі селяни й дрібна шляхта, що рятувалися на Подніпров'я перед панщиною та перед феодальною системою, що відновляючися, душила дрібні підприємства феодальним васальством, позбавляючи їх прав приватного власника. Але саме ці вільні хуторські хазяйства зразу-ж зустріли на шляху свого розвитку непереможну перешкоду в особі великопанського підприємця, що й собі поспішав на Подніпров'я з власною системою колонізації, одержуючи від Речи посполитої велетенські пустоші для заселювання. Сюди, на Подніпров'я сунув із „королевятами" — магнатами — з Заходу, на практиці відновлений XVI ст., магнатський партикуляризм, та ставав і тут на шляху хуторного хазяйства, ставав разом і причиною впертих класових сутичок із приводу реставрації й на Подніпров'ї давнього феодального укладу, бо він висовував на чоло знову великі панські маєтки, робив із них силою їхньої економічної переваги фактично диктаторські підприємства над масою подніпровських дрібних підприємств, диктуючи їм свою волю, позбавляючи змоги конкурувати поміж собою, так

неминучої в умовах товарового господарства. Козацькі господарства фактично й формально вільні були спершу від тієї підлеглости великим панським маєткам, вільні були не тільки на Запоріжжі, але й на його периферії [1]). Організуючи себе на вільних степах, та ще й без феодальних обмежень та без феодальних привілеїв, вони являли собою вільні фактично орендні підприємства, що вели своє господарство виключно майже буржуазними засобами; об'єднані поміж собою подекуди общинними традиціями вічевого порядку, в економічній та соціяльній своїй структурі вони являли собою систему цілком протилежну шляхетсько-феодальній, надто тісно звязану поміж собою широким вільним унутрішнім товарообротом, бо тільки завдяки йому вони могли розвиватися. На цих-то господарствах і почав будувати свою міцну базу місцевий торговельний капітал, організуючи на Запоріжжі міцну торговельно-промислову, демократичну козацьку вольницю, що в купецьких своїх походах почала вдиратися навіть у Малу Азію, а на його периферії — хліборобсько-промислові підприємства, виховуючи з одних і других для себе справжніх спільників у боротьбі за своє визволення від звироднілої шляхетсько-феодальної системи. Але, як сказано, проти їх наступ почало вести магнатське підприємство, врізуючи їхні приватновласницькі тенденції змаганням підкорити їх абсолютній своїй диктатурі економічній. Орендна система, практикована на магнатських маєтках Подніпров'я й була одна із засобів цього наступу, тим більше, що й землі, на яких сиділо козацтво, проголошено королівщинами — державними землями під доглядом якраз оцих-о магнатів, як королівських старост.

II

Своєрідний характер еволюції народнього господарства на Україні, як і взагалі в Польщі, дав, з одного боку, основу для своєрідного формування класових відносин, але з другого — сам став згодом об'єктом впливів цих відносин, через що в остаточному результаті виросла основна суперечність серед суспільства, суперечність поміж економікою й політикою, поміж змістом і формою. Невідповідність останньої власному змістові що-раз більше давалася відчувати, як суперечність із станом витворчих сил, що вперто домагалися свого розвязання через насильне розірвання даної політичної системи з метою одкриття шляхів для повного ходу економіки. Тенденція останньої на даному історичному ступені, як тенденція торговельного капіталу, була за утворення для себе єдиної правно-політичної системи станового суспільства, оформле-

[1]) Про козацьке землеволодіння дивись, між иншим, вельми цікавий матеріял, зібраний від І. Каманіна в „Чтениях Ист. О-ва Нестора летописца", 1894, кн. VIII, ст. 3 — 29.

ної в єдине законодавче начало тієї системи — в абсолютну монархію. Така тенденція й помічалася вже в нас у XIV ст. та недвозначно виявила себе протягом XV ст. у відомій боротьбі за цю систему поміж обома партіями на литовсько-українських землях. Вона мала тоді реальну базу для себе в оцих відомих уже нам починах торговельного капіталу на цих землях. Але ці почини, як це ми бачили, пішли иншим шляхом, аніж це намічалося початковим загальним їхнім розвитком, і на Україні виросла, як відомо, за впливами Польщі своєрідна шляхетська система господарства. На цій системі й заниділи політичні тенденції XIV — XV століття, що їх розкасувала в XVI ст. шляхетська республіка феодального типу, республіка, що була безпосереднім оформленням тих своєрідних класових відносин, які залишилися на шляхетській системі господарчій.

Основою цих своєрідних класових відносин на Україні, як і в Польщі взагалі, була абсолютна диктатура формально шляхетського стану, на ділі однак великопанської олігархії. Диктатура ця склалася протягом XVI століття, як результат гегемонії шляхетського, або радше великопанського маєтку над усім економічним життям країни. Завдяки відокремленню міст від загальнодержавної політики колишні феодали вже 1401 р. провели в життя ідею, що „вальний сейм" ц.-т. з'їзд — парламент виборчих представників шляхетських усіх земель являється суверенним органом у краю, бо за ним забезпечено право вибору литовського господаря, складання договорів із чужими державами та проголошування війни й миру з ними. Це був перший глибокий прорив у тенденціях абсолютизму, але цей прорив був необхідний, як концесія служилому станові за його допомогу центральній владі проти князів-удільників підчас знаменитого coup d'êtat Витовта. На ділі він залишив за собою тільки формальне значіння, бо фактично його не реалізовано протягом XVI ст. у властивому його розумінні. Але все-таки початок було зроблено та ще й легалізовано. Дальший його розвиток залежав від того, хто в краю візьме економічну перевагу; коли розвиватиметься рівновага між міським і сільським виробництвом, безперечно цю рівновагу довелося оформляти на зверх абсолютній монархії, як цей сталося в инших державах того часу. Але в нас цієї рівноваги між поміщиком і торговельною буржуазією небаром не стало; торговельна буржуазія, ізольована якраз магдебурським самоврядуванням, від впливів на державну арену почала сходити з неї ще раніш, аніж вона економічно підупала, а коли підупала, то цілком-таки відійшла від неї. Економічна й політична перевага в краю монопольно залишилися в руках однієї упривілейованої земельної знати, для якої тепер абсолютизм, хоч і був з природи пожаданий, втратив вже однак своє самодержавне значіння, а скоріш міг виступити на дієву арену державного життя тільки як орган

технічно-виконавчий тієї земельної знати, а не й законодавчий, орган, що завданням його була справа технічної охорони інтересів шляхти так проти міщанства, як і проти селянства. Ще тим більше підкопало в нас тенденції абсолютизму те, що через однобічний розвиток нашої економіки серед упривілейованої земельної знати почав знову оживати давній удільник-вотчинник, тепер великопанський магнат. Якраз він саме репрезентувати почав новий курс економічної політики. Якраз він організував модерне замкнене господарство на своїх посілостях. Якраз він саме, не порушуючи формально широкої сословної демократії, завойованої земельною знаттю, фактично забирав у свої руки всю владу в краю, починав диктувати меншій шляхетській братії на земських сеймиках і вальних сеймах свою волю при допомозі озброєних прислужників, що жили в нього на становищі васалів, якраз він у центрі починав розпоряджуватися самовільно, організуючи „найвищу раду", що присвоїла собі вже 1492 р. всі атрибути верховної влади. Люблинська унія 1569 р. ще більш зміцнила цю двояку позицію „королівського республіканізму" на Україні: з одного боку вона остаточно вирівняла всю земельну знать проміж собою в одно шляхтське сословіє з його формально суверенними правами сеймового законодавства, з другого — ще більше поширила фактичну владу великих вотчинників-князів, віддавши їм остаточно в руки всемогутній сенат. Абсолютний „з божої ласки" володар став тепер справді тільки пустим звуком, а вкупі з цим і широка шляхетська демократія й собі стала однією фікцією в державному будівництві.

Така була історія виникнення шляхетської диктатури на Україні, що фактично являла собою реставрацію феодального партикуляризму в нових економічних умовах, реставрацію в нових формах удільної влади великопанських родів не тільки в Польщі, але ще більш на Україні, де встановилася диктатура таких магнатів-королев'ят, як, напр., князів Корецьких, Вишневецьких, Острожських, Ружинських, Чарторийських, Лянцкоронських, Потоцьких то-що.

Диктатура шляхетського стану, а фактично олігархія можних родів, глибоко роз'єднала проміж собою суспільні верстви на Україні. Селянська маса ще волочною реформою 1557 р.[1]) остаточно була позбавлена лишків своєї економічної самостійности. Процес покрепачення тепер прискорився, займаючи не тільки економічні інтереси селянства, але ще й посягаючи на їхню особисту волю. За остаточним закріпленням юрисдикції над селянством з рук держави безпосередньо в руки їх поміщиків пішло прикріплення підданих до особи їхнього поміщика, яке забороняло вільний перехід хлопа від одного

[1]) Про волочну реформу дивись: Довиар-Запольский, Крестьянская реформа в лит. русском госуд. в пол. XVI в. Ж. М. Н. Пр. 1905, № 3, стр. 137 — 187.

пана до другого. Селянство остаточно перетворилося в безправну масу хлопів, одданих державою поміщикові на ласку й неласку. Останній не понехав використати в усіх можливостях своє упривілейоване становище: збільшував дані, панщину, судив самовільно та ще й одбирав землю у мужика, збільшуючи свою збіжжеву фабрику. Головним чином давалася болюче відчувати практикована від кінця XV ст. орендна система, що справді висмоктувала з мужика всю його працю. Збезземелювання селянства набуло жахливих розмірів, викидаючи рік-річно що-раз нові тисячі й тисячі хлопів із їхніх господарств і втворюючи що-раз численніші маси „комірників", ц.-т. таких, що не мали навіть своєї хати, та „халупників" і „загородників", що мали ще тільки одно власне житло. Так, напр., у Белзщині на Побужжі в кінці XVI ст. на 4938 малоземельних селян було 2716 таких, що крім власної загороди нічого не мали.

Селянство корчилося в лабетах панщини, але й міщанству не краще приходилося тепер у нових порядках. Воно, ізольоване своїм магдебурьзким самоуправлінням, не в силах було боронитися перед шляхетським наступом і падало щораз більше у своєму значінні. Навіть його самоврядування подекуди стало самою фікцією, бо пани вміло скуповували для себе та для своїх поплечників виборні посади в містах, через що й сюди влізла їхня диктаторська самоволя. Дійшлось того, що міщанам навіть було заборонено законом носити дорогий одяг, не кажучи вже за те, що всякими иншими способами дошкулювано їм, то закриваючи їхні цехові організації, то відбираючи їм торговельні привілеї, то врешті досолюючи їм безконечними рогачками й митними оплатами. Ставити опір шляхетчині міщанство не було в силі: в його нутрі йшла власна класова ворожнеча, яка й допомагала новітньому феодалу втручатися у внутрішнє життя міст. Міський патриціят водився за чуби з міським поспільством і, не маючи сили самому впоратися з ним, злигувався з земельним магнатом, шукаючи захисту під його рукою. Останній, використовуючи цю обставину, ще більш насідав на місто, доки остаточно місто, якщо не переходило цілком на становище приватної власности магната — а таких випадків знаємо багато, — то ставало таке знеможене, що з його самоврядування справді залишалася тільки гола традиція без реального значіння. Це спостерігаємо не тільки в менших містечках, але навіть у більших. Навіть Львів, і той не врятувався перед панською інтервенцією, і там рука магнатів всевладно керувала всіма справами міста, хоч формально всі прерогативи магдебурзької автономії були непорушні.

Особливо важкою перешкодою в боротьбі міст із шляхтою було єврейське питання. Останнє й спричинилося почасти до того, що міста скоріш, аніж можна було сподіватися, скорилися перед шляхтою. В XVI ст. насунуло-бо сюди багато

євреїв із Заходу, а що серед них був елемент силою історичних умов „надзвичайно вправлений у купецьких справах", як кажуть нам тогочасні жалоби українського міщанства, то шляхта дуже радо давала їм притулок всюди, де могла, бо з цього елементу виростала подекуди права рука шляхтича при всіх його комерційних справах: чи то продати збіжжя за кордоном, чи то торгувати горілкою в панській корчмі, чи то взяти в оренду митну комору, рогачку то-що, чи, врешті, відкрити в місті торговлю панським прибутком — все це, як подають нам тогочасні джерела, очевидно не без наявної тенденційности, тут і там робив здебільша тепер дрібний торговець — єврей, що швидко зумів акліматизуватися в нових умовах життя. Шляхетського господарства небаром не можна було собі уявити без єврейського торговця. При допомозі цього єврейського представника торговельного капіталу здебільша шляхтич і розбивав єдиний фронт міської буржуазії проти себе, даючи дозвіл осідати йому масово в містах, організувати власні підприємства та охороняючи його окремими привілеями, що давали змогу єврейському населенню держатися в місті цілком окремо на правах окремої громади з власним самоврядуванням. Ось як скаржилися в XVI ст. з цього приводу львівські міщани: „Вже ані купець не може вести своєї торговлі, ані ремесник свого ремесла, ані фірман фірманки, все через перешкоди того злого й невірного народу, що так немилосердно й злобно опанував містом, що вже й нема кінця його пакостям. За жидами всі доми, всі торговлі, всі підприємства; жиди міські й підміські не платять ані шосу, ані инших поборів і податків, не ходять на сторожу до валів і шанців підчас тривоги, ніякої оборони місту не чинять, а проте мають тисячі разів більші доходи" [1]). Очевидно, що ця жалоба наявно тенденційна, але вона характерна, як зразок цього антагонізму проміж городською українською буржуазією й представниками-євреями підручного для шляхтича-феодала торговельного капіталу.

Але коли шляхті легко вдавалося покорити й держати до якогось часу в сліпій покорі селянські маси й міщанський стан, то нелегко було справитися з козацтвом, що виростало на Подніпров'ї не тільки, як синтеза селянської та міщанської опозиції, синтеза, перекинута сюди втікачами із західних земель, синтеза, що її волю давали ті окремі умови бурхливого пограничного життя на безмежних степах, але й як вельми тривалий та дбайливий, протилежний до феодально-шляхетського, козацький наполовину буржуазний сектор початкового нагромаджування. Козацтво було неодмінним заходом для охорони східніх кордонів Польщі, і через те шляхетська диктатура не те що мовчки годилася на його появу, але ще й пробувала спершу сама оформити його, як

[1]) Пор. М. Грушевський, Історія України-Руси, т. V, ст. 258.

окрему автономну військово-служилу групу, підлеглу безпосередньо державі. Козацтво й справді виросло на протязі XVI століття в таку військово-служилу групу та, підгодувавши себе економічно, почало згодом домагатися для себе й окремих сословних прав, що забезпечували б його перед магнатською сваволею, між иншим, домагалось визнання за собою легалізованої свободи промислів, торговлі та приватної власности на землю. Тут і почався новий конфлікт, далеко небезпечніший, аніж міщанська та селянська опозиція, бо конфлікт з озброєним та організованим на військовий лад ворогом, та ще й з ворогом, без якого обійтися шляхті на Україні не можна було і хоч-не-хоч треба було якось його зацитькувати ради його охоронної перед татарами служби для Речи Посполітої. А той конфлікт нестримно ріс. З одного боку, магнатам, що мали велетенські посілості на Подніпров'ї, треба було обмежити приріст козацтва, то заганяючи нових втікачів у підданські обов'язки, то врешті намагаючися всю дрібноту козацьку перевести на становище своїх підданих, то врешті й усю козацьку знать перемінити у своїх „дворжан"-васалів. З другого боку, козацтво вперто протестувало проти цих посягань шляхти, вимагаючи надто ще й нового — територіяльної автономії, ц.-т. позбавлення взагалі „королев'ят" їхньої політичної й економічної гегемонії на Подніпров'ї.

Козацьке питання й ускладнило вельми класову диктатуру шляхти та загострило класові суперечності на Україні далеко більше, аніж безпорадна дотепер селянська та міщанська опозиція проти тієї диктатури. Процес історичної діялектики висовував на чоло цієї класової ворожнечі якраз козацтво, що одиноке на той час серед українського суспільства, могло репрезентувати собою не тільки селянсько-міщанську опозицію, але й фактичний прогрес та ставити реальну програму завтрішнього дня, програму, що за постулатами економічних і сословних привілеїв для козацтва фактично ставив домагання ліквідувати на Україні пригнітні шляхетсько-суспільні форми та визволити торговельний капітал од старофеодальних обійм великопанської магнатерії.

III

Боротьба за визволення українського суспільства від пригнітної шляхетської диктатури почалася якраз тоді, коли ця диктатура святкувала остаточну, як здавалося, перемогу над селянськими масами та міською буржуазією. Святкуванням цим була Берестейська унія 1596 року, яка була спробою довершити й релігійне об'єднання владної знати на Україні й у Польщі за одно проти селянської та міщанської опозиції, що хоч і неголосно, але все-таки недвозначно виявляла своє незадоволення з приводу нових порядків. Правда, не вся знать одразу пішла на те об'єднання. Дехто з україн-

ських „королев'ят", як кн. Острожський, навіть і тепер уперто виступили проти тієї унії, але це був тільки хвильовий маневр без якого-будь наслідку, і вже їхні наслідники були ревними прихильниками католіцизму. Берестейська унія була таким чином ідеологічним довершенням цього процесу протипоставлення інтересів земельної знати інтересам міської буржуазії та селянства. Але вона разом із тим була й вихідним гаслом, що біля нього точилась тепер боротьба цих протилежних інтересів.

Релігійне питання не від часів Берестейської унії оформляло боротьбу цих протилежних класових груп. Ще до неї шляхетська система експлоатації йшла на Україну під прапором католіцизму, до якого поволі приєднувалася земельна знать, тоді, як міська буржуазія та селянство захищалися перед тією системою під прапором православ'я. Тепер, коли релігія остаточно оформила класові протилежності, вся ця класова боротьба має, що почалася в кінці XVI ст. й тривала на протязі XVII — XVIII ст., ішла під релігійним прапором, що ним прикривалися властиві мотиви боротьби, мотиви економічного й соціяльного визволення цих мас.

Три громадські сили виступило зразу, немов зговорившися, на дієву арену: козацтво, міська загальним чином ремесниче буржуазія й селянство. Перша й друга з виразною програмою вільного торговельно-капіталістичного нагромаджування, ліквідації пережитків феодалізму, шляхетської монополії й утворення єдиної абсолютної влади, третя-ж взагалі проти шляхетської системи експлоатації з мріями дрібного, незалежного ні від кого самовласницького господаря. Боротьба, яка почалася першим масовим повстанням 1592 р. під проводом Криштофа Косинського і 1595 під проводом Лободи й Наливайка, була першою спробою об'єднати ці три сили революційні в один таран проти магнатсько-шляхетського фронту. Само собою, гаслом тієї боротьби, що її гегемоном зразу стало козацтво, мусив бути устрій широко демократичний, инакше не міг-би пірвати за собою трудящі маси, що на їхніх плечах козацтво й міщанство сподівалися влаштувати власну класову організацію. Він — оцей демократичний лозунг із релігійною вивіскою — і лунав увесь час на протязі козацько-селянських воєн із шляхтою, пориваючи широкі маси за собою, хоч у ньому вкупі з цим з'являлися інші моменти, які одразу виявили демагогічний характер його змісту та властиву природу цих козацько-селянських воєн.

Перший виступ збройного протесту, як і треба було сподіватися, скінчився невдачею повстання. Року 1592 під Косинським козаки коротко погуляли з бешкетами селянськими на панських маєтках Київщини, Брацлавщини та Волини.

Довше зате було, бо на протязі трьох років тривало, повстання Наливайка й Лободи, що охопило Київщину, Поділля, Брацлавщину, Волинь та доходило аж до Білоруси.

Тільки з важкою бідою вдалося змобілізованій шляхті підступом взяти в свої руки Наливайка та розбити під Лубнями козацько-селянські ватаги наголову. І ось уже в перших цих виступах виразно виступили такі моменти, з яких легко можна було робити висновок, як тимчасова й поверхова спілка козацтва з селянством. Суперечка почалася біля козацького реєстру. Реєстрове козацтво, ц.-т. козацтво оформлене реєстром державним, ставило питання перед Польщею про зрівнання з шляхтою власних станових привілеїв, домагаючися визнання тільки за собою повної свободи промислів нарівні із шляхтою та повного козацького самоврядування (власного суду й вільного вибору старшин). Але селянські маси, що повстали за Наливайком, ішли на бій за те, щоб їх подніпровські магнати не заганяли в ярмо підданства, вони й домагалися поширення козацьких привілеїв і на себе, вони всі хотіли стати козаками. І вже в цих перших виступах козацька знать зрадила інтереси селянської маси в рішучий момент, видаючи її в руки магнатів під Лубнями.

Невдача обох виступів однак не придушила нових спроб спільних повстань. Раз було кинуто горючу іскру в сухий хмиз класових суперечностей, він і почав горіти до 1648 року, доки вибух загальним полум'ям революції. Тимчасова спілка протилежних інтересів козацьких і селянських була неминуча в цьому горінні. Всі три групи: козацтво, міщанство й селянство організують і далі свої сили до генерального бою, роблять із перервами й з невдачами що-раз нові спроби почати генеральний наступ і після кожної невдачі ще більш уперто й завзято готуються до чергового повстання, а одночасно кожним разом при нагоді заколотів пробують об'єднатися всі три ці сили за одно, хоч зараз-же й роз'єднуються, відскакуючи одна від однієї, залишаючи маси селянства на їхню власну долю. Инакше й бути не могло, коли розібрати природу козацтва, як служилої класи, що була покликана історією перевести дворянську революцію на Україні.

Початок XVII ст. був вельми сприятливими для розвитку революційних сил на Україні. Польща, втручаючись у громадську війну в Росії, мобілізувала маси війська, даючи одночасно всякі полегкості з нагоди мобілізації, в першу чергу на Подніпров'ї, відкіля сподівалися зібрати силу війська. Завдяки цим полегкостям на Подніпров'ї виросла величезна козацька армія з Конашевичем на чолі, якої старшина почував себе фактичним володарем на Подніпров'ї. Недивниця, що під крилом цієї армії закипіло в українських містах. Одинока, залишена магнатською диктатурою форма організації для української міської буржуазії — братства почали під впливом і захистом козаччини розвивати величезну не тільки культурну, як дотепер, але й політичну діяльність. Козацтво масово вписується в ці братства, бажаючи цим підтримати їх проти шляхетчини. Полеміка за православ'я проти унії

при допомозі групи духовенства українського, звязаного з цими братствами, розвиває буйну публіцистичну літературу, ростуть спеціяльні школи пропагандистів, вишколюваних на всіх правилах европейської реторики. Об'єднана міська буржуазія з козацтвом починають складати далекі плани української самостійности, що захоплює собою навіть декого з вищого духовенства, повертаючи його назад до православ'я. Починаються потайні переговори козацької знати й церковних верхів з Москвою, шведами, німцями в справі проголошення „удільної української державности". А вкупі з цим росте незадоволення селянських мас, розпропагандованих зростом козацтва, розвивається релігійна ворожнеча й ненависть проти унії та католіцизму, як синонімів класового гніту, переходячи в дикий релігійний фанатизм. До цього ще й приєднується буйний антисемітизм. Погромна стихія нагромаджується під впливом проповідей фанатичного духовенства та агітації лірників та кобзарів, що виспівують:

„Жиди - рандарі
на славній Україні всі торги заарендували,
де брали мито — про мито,
од возового по півзолотого,
од пішого пішениці по три денежки мита
брали,
од неборака - старця брали кури та яйця".

Що більше серед широких мас населення йде завзята пропаганда проти економічної нерівности, яка однаково бичує і своїх православних, і католицьких експлоататорів, пробуючи оформитися на ґрунті реформатського того часу процесу в Польщі взагалі у своєрідний християнський соціялізм на зразок західньо - европейського єретичного комунізму. А треба знати, що впливи західньо - европейських ідеологічних течій, що вже в XII ст. давалися дуже відчувати на українській творчості, особливо виразно виступили в XVI та в XVII ст. ст. приносячи з собою, як і раніш, в XIII ст., зразки і для революційної думки. На цих зразках і виріс широкий реформатський рух на Україні, згадати хоч - би социніянство [1]), на них також і базувався своєрідний християнський комунізм. Автор його Іван Вишенський, загорілий фанатик і аскет, розсила „послания" одно по одному, де громить увесь суспільний порядок, збудований на майновій нерівності. „Як - же ся ви духовними, а не только духовними, а і вірними звати можете, коли брата своєго, ровно з собою народившогося, подлійшим от себе бити чините, уничтожаєте, а ни за што быти вміняєте, хлопаєте, кожемякаєте, сідельникаєте, шевцами на поруганиє прозываєте. Добре, нехай будет хлоп, кожемяка, сідельник и швец, але вспомяните, як брат ваш ровний во

[1]) Дивись О. Левицкий, Социнианство в Польше и юго - зап. Руси, К. Старина, 1882, т. II. 25 — 57, 192 — 224, 401 — 432.

всем єст“ [1]). „Да прокляти будут владики, архимандрити, ігумени, — читаємо у Вишенського, — которие манастирі і фольварки собі з міст святих починили і самі только с слуговинами і приятелями ся в них тілесно і скотско переховивають, на містах святих лежачи, гроші збирают: з тих доходов, на богомольци христови поданих, дівкам своїм віно готують, сини одівают, жони украшают, слуги умножают, барви справують, приятелі обогачують, карети зіждут, роскош свою поганскую исполняют“ [2]).

На ґрунті „ереси лютерския“, організуються навіть окремі революційні секти, як, приміром, секта „жидовствующих“, що найшла багато своїх прихильників серед міщанства, головним чином своєю боротьбою проти державного й станового укладу взагалі.

Очевидно, що маси чуйно прислухалися до тієї пропаганди та ще й до агітації лірників і кобзарів. Повстанча стихія росла тим більше, що для тієї стихії відкривалися привабливі перспективи козацьких вольностей, а з другого боку й само козацтво та міська буржуазія демагогічно підбехтували цю стихію, сподіваючися на її плечах вирватися справді на шлях „удільної козацької держави“. Спілка знову ставала неминучою між протилежними собі в майбутньому суспільними групами проти спільного ворога — шляхетного магната, вкупі з цим і проти всіх, що групувалися біля нього. Здавалося, що тепер прийшла пора на це „визволення“, але дійсність виявила, що все ще передчасно реалізувати далекі соціяльні плани. Польща, поладнавши з Москвою, вирішила покінчити з розбуялою козаччиною. Поки козаччина змогла приготуватися до рішучого бою, воєвода Конецпольський несподівано рушив 1625 р. на Подніпров'я робити порядок із збунтованим хлопством і під Куруковим раптово окружив козацькі ватаги. Спілка зразу розлетілася, як свого часу під Лубнями. Козацька знать за ціну свободи, „чесного гандлю й промислів“, за визнання маєткових прав на землю й привілею козацького присуду відреклася свого спільника та ще й зобов'язалася допомогти власними силами повернути покозачених „посполітих“ у панське підданство, залишаючи в реєстрі всего декілька тисяч „ізбранних“.

Куруківську угоду легко було підписати козацькому старшині з новим козацьким гетьманом Дорошенком, але нелегко було виконати, як і взагалі не в силах було раз назавжди припинити в Польщі козацько-селянські заколоти. Селянські маси та взагалі „посполіти“, закуштувавши раз свободи в в козакуванні при Сагайдачному, і не думали йти в „обиклое послушенство“, в яке заганяв їх Дорошенко з панськими

[1]) Пор. Акты Южной и Зап. России, т. II. Послание к митрополиту и епископам юго-зап. России, ст. 239.

[2]) Пор. Акты Юж. и Зап. России, т. II. Послание ко всем православным жителям юго-зап. Руси, ст. 225 — 226.

комісарами й старостами, а ставили рішучий опір. Але й серед самого козацтва виріс розкол. Запоріжжя, одвічне козацьке гніздо, гніздо перших козацьких вольностей і козацького свавільства, від часів Сагайдачного остаточно розійшлося з городовим козацтвом. Торговельно-промислове Запоріжжя, живучи військовою комуною на низових степах, косо дивилося віддавна на своїх побратимів, що поселювалися по хуторах та містечках на Київщині, Брацлавщині й Чернігівщині, організували хліборобсько-промислові хазяйства на держаних землях, а тепер, за приміром шляхти, заводили підданих та ще й претендували тепер виключно для себе права військово-станової організації — реєстрового козацтва. За часів Сагайдачного ворожнеча між низовим та городовим козацтвом дещо була притупилася, завдяки тому, що останнє, готуючися до війни з шляхтою, здебільша починало демагогічну пропаганду серед населення за козацькі вольності для всієї території Подніпровської, хоч і під формою власної „удільної козацької держави", що в ній сподівалося воно нишком-тишком заняти місце шляхти. Тепер однак після Курукова на якийсь час не стало сприятливих умов для тієї демагогії. Тепер довелося козацькій городовій знаті, щоб рятувати свої реєстрові привілеї, не тільки відрікатися від всякої спілки із „свавільним поспільством" та з низовим козацтвом, але ще й власними руками приборкувати своїх спільників до „послушенства". Розкол виріс у всій своїй широті й глибині, зневолюючи демократичне Запоріжжя на власну тепер руку вести боротьбу із шляхетчиною, що що-раз глибше врізувалася в серце козацьких вольностей, в степи. І вона пішла, не дозволяючи впровадити куруківських постанов в життя. 1630 р. на Київщині й Переяславщині, за почином Запоріжжя, почалися знову заколоти. Реєстровці пробували їх гасити в крові, але самі зазнали невдачі. Здавалося, що повстання Трясила Тараса, який керував тією боротьбою „поспільства", підійме все на ноги проти шляхти, навіть реєстровців, що вже почали переходити до нього. Але його знову придушено через незорганізованість. Після Трясила вибухло 1635 р. повстання під проводом Сулими, а 1636 — 1638 ще більше горіла Україна під універсалами запорізького ватажка Острянина. Куруківські постанови таким чином лишилися до 1638 р. мертвим пактом, якого ніхто не виконував, не зважаючи навіть на те, що польський уряд на долішньому Дніпрі збудував спеціяльну твердиню Кодак, яка мала роз'єднати Запоріжжя з подніпровським поспільством та тримати на оці те й це. І тільки 1638 рік приніс за собою десятилітнє замир'я серед бурхливого населення, приспавши кривавими репресіями погромну стихію мас, що сама без гетьмона свого рвалася до бою. Утворена при Сагайдачному спілка революційних сил, як здавалося, остаточно розлетілася серед протилежних змагань.

Запоріжжя, спаливши його човни, остаточно приборкано, реєстровців зацитькано концесіями в землеволодінні й у промислах, хоч і позбавлено самоврядування, а поспільство загнано брутально в „послушенство“ шляхті. Здавалося, що шляхетчина з корінням вирвала раз назавжди революційну стихію.

Але воно так тільки здавалося.

IV

Приборкання козацької сваволі 1638 р. загнало на десять літ революційну боротьбу на Україні в підпілля. Воно й не могло бути инакше. В революційному русі на Україні на початку XVII ст. надто багато виявилося власних суперечок щоб їх можна було поминути з легкої руки при порахунках із шляхтою. І треба було ще довгі роки ждати, щоб запропонований шляхті класовий порахунок остільки виріс у своїх вимогах, щоб міг приглушити все те, що серед самих революційних груп було класово суперечним. Треба було ще ждати того менту, коли класова ненависть до спільного ворога остільки нагромадить боєвої енергії, що притупить знову на якийсь час класові протилежності самих революційних сил проміж собою. Це й зробило революційне замирення, що настало після 1638 р., знову підготовляючи спілку всіх трьох революційних груп до нового спільного наступу після невдалої генеральної репетиції при Сагайдачному.

Перша половина XVII ст. дуже підтяла шляхетську економіку. Катастрофічне падіння польського злотого, нечувана дорожнеча на всякі продукти, перманентний бюджетовий дефіцит з порожньою скарбницею — все це йшло разом із замиранням торговлі, занепадом ремесла, з щорічним зменшуванням додаткових доходів, які лежали виключно на містах, все це довело до того, що Польща являла тепер собою організм, який не в силі був далі підтримати власне життя. І з загальним занепадом народнього господарства занепадало й шляхетське фільварочне господарство. Сконцентрувавши в собі ввесь живчик економічного життя, емансипуючи його від впливів міського торговельного капіталу, воно стало тепер нездатним керувати цим життям без допомоги цього торговельного капіталу. Живучи на принципах грошового господарства, воно однак в силу своєї соціяльної структури що-раз більше набирало споживчого характеру, хоч і вело свої операції на грошовій базі торговельних взаємин із Заходом. Початкове нагромаджування в нього що-раз більше йшло не по лінії виробничої програми, а в напрямку задоволення споживчих потреб. А що цих потреб що-раз ставало більше, аніж можна їх було задовольнити за такого рівня техніки, то шляхетське господарство впадало в непоправну кризу. Це особливо помічалося на великих магнатських маєтках. Ма-

гнатські маєтки були, між иншим, основою шляхетської фільварочної системи. Фільварочна система щільний однак звязок мала з орендною системою. Фільварок — одиниця панського маєтку з прикріпленими панщиною підданими — був здебільша предметом спекулятивної оренди, не раз велетенських розмірів, як, прим., Грановщина на Брацлавщині, що її 1646 р. взяв в оренду від Сенявського Бартош Важинський за 40.000 злотих[1]). Якраз при допомозі оцих то оренд, завдяки економічній силі, могли вони почати боротьбу з містом і організувати на власну руку, поминаючи міського посередника-купця, свої торговельні операції із Заходом, як також операції менших фільварків. Останнє й допомогло їм повести цю боротьбу з містом успішно, але заразом привело їх до безвихідного становища що до дальшого їх розвитку. Втворивши специфічну диктатуру земельної знати, ц.-т. якраз великопанської магнатерії, воно зневолило цю магнатерію витрачати всі доходи своїх маєтків на задоволення невитворчих потреб цієї диктатури, на феодальне „кормлення" всієї цієї дрібної шляхетської братії, що через неї здійснювало цю диктатуру. Змістом цього „кормлення" всієї цієї дрібної шляхетської братії, що через неї здійснювано цю диктатуру, було для магната не тільки годувати на своєму дворі всю дооколичню шляхетну братію, але ще й з власних фондів наділяти її за вислуги фільварочками й хутірцями. Правда, в замін за це могла магнатерія одержувати — й одержувала — від держави велетенські незаселені простори на Подніпров'ї для колонізації. Але й тут не вдавалося їй організувати власних виробничих латифундій не тільки тому, що технічні засоби на це не дозволяли, але ще й тому, що доводилося роздавати землю знову своїм „адгерентам" і „дворянам", щоб забезпечити за собою хоч-би номінальне володіння цими землями.

Ось через що в Польщі, а ще більш на Україні, в половині XVII ст. наступила криза не тільки в магнатських латифундіях, криза, що з одного боку виявила себе якраз оцим споживчим характером тієї системи, а з другого — душила їх орендною системою, не даючи сил самій стати на ноги, але й усій шляхетській господарчій системі. Споживчий характер шляхетського маєтку перейшов на історичне zastaw się, postaw się, влізь в борги по уха, але будь паном! І коли ця система провалювалася тепер із своїм магнатським маєтком у центрі, ніяк не в силах наладити організацію справжніх хліборобських підприємств — латифундій, під боком тієї системи, ба навіть усередині її самої виступати почало тепер подекуди різке заперечення тієї системи ще й з боку якраз декого із шляхетської дрібноти, що годувалася орендною системою на магнатських маєтках і бажала стати власним

[1]) Киевская Старина, 1888, т. XX, ст. 83.

господарем на держаній орендою землі, заперечення, що почало оглядатися не так на закордонний експорт, на який працювали фільварки, як на внутрішній ринок та на місто, на якому оце дрібне господарство могло-б виступити самостійно із своїм продуктом на продаж. Недаром того часу починають появлятися перші літературні трактати економічного змісту в Польщі в справі поправи захитаного народнього господарства та одночасно в справі захисту міст і селянства перед магнатською сваволею.

На Україні, в першу чергу на Подніпров'ї, це заперечення найшло свій ґрунт головним чином серед реєстрового козацтва, яке на протязі половини XVII ст. на королівщинах остільки економічно виросло, що стало що-раз голосніше думати про скасування орендної системи й магнатських володінь. Йому мовчки акомпаніювала навіть частина шляхетської служилої дрібноти на Україні, хоч і з деякими застереженнями, а саме, щоб при цьому скасуванні не потерпіли її станові шляхетські привілеї. Треба-ж було найти якийсь вихід із безраддя. А вихід був одинокий. Скасувати латифундії й орендну систему, замінити дідичним, ц.-т. спадковим, поміщицьким землеволодінням, скасувути й політичне значіння „королев'ят", як оформлення порушеної економічної рівноваги та завести в Польщі абсолютну владу. Про неї й стали думати в Польщі нишком. Недаром ходила поголоска, що король Володислав веде потайки пересправи з козаками! Не було тільки кому це в Польщі виконати, бо ті кола, що думали про це, надто сильно були звязані по руках і ногах магнатерією. На Україні, зокрема на Подніпров'ї, справа була легша. Селянство не було ще так покрепачене, як у Польщі,— на Подніпров'ї йшли тільки спроби покрепачення, спроби, що якраз після 1638 р. почали інтенсивно реалізуватися. Козацтво, навіть реєстрове, не було ще цілком звязане феодальними відношеннями з магнатерією, а хоч і було звязане, то безпосередньо службово рахувалося за королівською владою і врешті, серед бурхливого життя Подніпров'я влада олігархів-магнатів слабкенько стояла на ногах, тримаючися на безмежних степах більше військовою силою, аніж економічною перевагою. На Україні й загорілася через це боротьба на чолі з козацтвом за новий порядок.

Схарактеризувати становище в Польщі, зокрема на Україні, напередодні 1648 р. можна коротко так: з одного боку криза магнатської фільварочної системи, що переходила в екстенсивну оренду й надто велике загострення на цьому ґрунті класових антагонізмів проміж класою феодалів та козацько-городською буржуазією й селянством, з другого боку, що якраз характерно, тимчасове зближення між собою всенької опозиції фільварочно-орендної системи, не виключаючи й декого із шляхетних учасників тієї системи, в справі ліквідації тієї системи. І треба було тільки нагоди, щоб уся

ця опозиція з дикою стихією кинулася на цю систему й змела її, промостивши вільний шлях придушеним витворчим силам. Це й вчинила революція 1648 р.

Три основні громадські сили зложилися на цю революцію: перша — це дрібно-помісні, служилі кола з реєстровим козацтвом на чолі, претенденти на спадкове землеволодіння, як новонароджені елементи майбутнього поміщика й дворянина; друга — це селянські маси вкупі з козацькою подніпровською голотою; врешті третя — це торговельно-промислове Запоріжжя. Перша з третьою, як геґемон революції, її автор і ініціятор та вкупі з цим і будівничий пореволюційного укладу; друга, як стихія, що протестувала проти класового насильства, що розвалювала старий уклад. Міська, не покозачена буржуазія, хоч як воно й дивно, не відограла самостійної й окремої ролі в цій революції. Чисельно на Україні цілком невелика, розколена на дві протилежні групи, що з них одна — міський патріціят, — вважала за більш доцільне вичікувати, а друга губилася серед козацтва й була радше класовим додатком революції, аніж її класовою рушійною силою. Оце відношення революційних сил і відбилося так виразно в пореволюційному будівництві на Україні, яке недвозначно присвоїло собі признаки козацько-станової диктатури, вчинивши в даному випадку геґемона революції — реєстровців і запоріжців, об'єднаних тепер в єдине реєстрове козацтво — необмеженим диктатором на Подніпров'ї.

Революція почалася начеб-то з того, що в одного із реєстрових старшин, Хмельницького, чигиринський підстароста Чаплинський відібрав маєток та ще й жінку. Але це не було й формальним гаслом до повстання. Реєстрова знать скористати вирішила тільки цей момент, щоб покінчити з магнатською олігархією, зважаючи на вельми скрутне внутрішнє становище Польщі. Об'єднавшися з Запоріжжям та з татарами, закликаючи універсалами ще й селянські маси до повстання, вона рушила після перших щасливих боїв під Жовтими Водами й Корсунем на Правобережжя проганяти, як говорилося „Ляхів за Сян над Вислу". Повстання й спалахнуло під цим гаслом нечуваним огнем по всій Україні й сколихнуло чисто все населення. До повстанчих ватаг приєднується почасти шляхетська служила дрібнота, допомагаючи організувати великі бойові сили, як це, напр., було в Галичині, де шляхтич Семен Височан склав партизанський відділ з дрібної шляхти міщан та селян, душ яких п'ятнадцять тисяч, або Станислав Мрозовицький, що не меншу ватагу склав на Поділлі. Реєстровому козацтву прийшло на долю відбути фактично тільки триумфальний похід по згарищах революції до західніх кордонів України, під Львів та Замостє. Тут і зупинився цей революційний похід: реєстровці, може, і не мали ще планів територіяльно відриватися від Польщі, а як і мали їх, то ці плани, здається, ще не оформилися бути в

переговорах із сусідами, коли рішили вони скласти з шляхтою примир'я; примир'я таке складено Хмельницьким, що вирішив вертати до Київа й там почати пересправи з Польщею й з нововибраним королем Яном Казимиром, але й одночасно потайки почав зносини із сусідами, щоб забезпечити майбутнє революції.

Зборівське примир'я, або, як формально його звали, „вічна угода" реєстровців з магнатською олігархією, яка тепер не тільки фактично, але й формально рішала долю Речи Посполітої після безкоролів'я, не мала ніяких реальних виглядів на своє здійснення навіть в головах тих, що її підписували.

Магнатська олігархія не могла з легким серцем погодитися на свою ліквідацію на Подніпров'ї, тим більше, що козацька „револьта" загрожувала перекинутися й на захід, в серце Польщі, підняти й там незадоволені маси міщанства й хлопства, ба навіть дрібної шляхти, не зважаючи на агітацію єзуїтів за „священну війну проти збунтованого схизматицького хлопства". Не могла на цій угоді зупинитися й революційна стихія, що її силою угоди знову повертано в підданство, вибравши з-поміж неї тільки 40.000 упривілейованих реєстровців, і яка загрозливо перед реєстровою знаттю настоювала на проведенні революції до її кінця. На Запоріжжі вибухла змова низового товариства проти Хмеля. Була спроба вибрати навіть иншого гетьмана, якогось Худолія.

На Волині кипіло на власну руку грізне повстання „поспільства" з ватажком Богуном, на Київщині з Кривоносом, на Сіверщині з Хмелецьким та Гладким, а на Брацлавщині з Нечаєм на чолі, повстання, яке загрожувало й самому реєстровому козацтву бунтом.

Під напором цих сил і зірвано зборівське примир'я та розпочато нову війну громадянську з шляхтою, знову при допомозі найманих дорогою ціною татар, — власним силам реєстрова знать не дуже вже довіряла, приходилося закликати кримців на рахунок багатого жиру з власних міст і сіл. Війна з перемінним щастям затяглася на довгі роки, в якій реєстровому козацтву часто-густо доводилося кидати ударні свої полки й татар, подекуди навіть не так проти шляхти, як проти безпосередніх своїх спільників-селян та запоріжців. Так, напр., на врочищі Масловім Броді довелося криваво втихомирювати „чорну раду", що, протестуючи проти угодовської політики реєстрової знати, ледве що не вбила Хмельницького, а на Волині й Сіверщині чимало таки пролито крови, придушуючи селянський бунт проти угодовської тактики Хмельницького супроти шляхти. А тут на лихо ще й татари не раз зраджували Хмеля, як, примір., під Берестечком, кинувши його на власну долю серед розбурханої пожежі. Становище реєстрової знати взялося таке, що ні туди, ні сюди.

Одинокою надією залишалася ще дворянська Москва, що віддавна ласо споглядала на Україну.

Тільки після Переяславської угоди 1654 р., коли реєстрова знать остаточно зневірилась у здійсненні своїх домагань у межах Польщі й перейшла з цілою територією східньої України під високу руку „білого царя", закінчилося й це безвихідне становище реєстрової знати; закінчуватися згодом почала ступенево й жахна громадянська війна на Україні. Подніпровська Україна цею угодою забезпечувала своє звільнення від феодальної системи магнатської олігархії, що її ліквідувала в революції вкупі з усім дотеперішнім так економічним, як і громадським укладом, та ставала чи то васальною державою, чи то звичайною автономною провінцією Московської Руси, під якої крилом можна було реєстровому козацтву безпечніш, аніж в межах Польщі довести революцію до кінця в її історичному змісті суто дворянської революції. Инакше й бути не могло. Одна Московщина могла дати повну ґарантію і для тієї революції, і для забезпечення класових інтересів майбутнього поміщика - дворянина. Переяславський договір вчинив це: „Ми, великий государ підданого нашого Хмельницького, гетьмана війська запорізького, і все наше військо запорізьке, — сказано було в царській жалувальній грамоті з 27 березня 1654 р.,—пожалували - веліли їм бути під нашою царською величества високою рукою, по давніх їх правах і привілеях, даним їм од королів польських і великих князів литовських — і тих прав і вольностей нічим нарушати не веліли.

Судитися веліли їм у своїх старших по давніших правах їхні, а наші царського величества бояри й воєводи в їхні військові суди мішатися не будуть. Число запорізького війська по їх власному прошенні веліли ми означити на 60.000 реєстрових і щоб завсігди було повне. А коли-б волею божею прийшла гетьманові смерть, ми лишили запорізькому війську вибірати гетьмана самим проміж себе по давньому звичаю, а кого виберуть гетьманом, про те писати до нас, щоб той нововибраний гетьман вчинив присягу нам. Маєтків козацьких і земель, які вони мають для прожитку, від них і від дітей, від удов їх ми не веліли відбирати, а бути при них по - давньому".

Така була конституція переяславського договору, конституція суто сословна з тією тільки прикметою, що владним станом стало тепер реєстрове козацтво намість шляхти. Міщанству тільки деякі права забезпечено, між иншим, право самоврядування й фіскальної підлеглости безпосередньої — царським воєводам. Всіх инших посполітих, ц. - т. селян, залишено поза конституцією, як матеріял, з якого нова знать мала черпати майбутніх своїх крепаків під охороною „військових людей царського величества, що на пограниччі для охорони України завсігди й на далі будуть стояти".

Спільникам революції прийшлося тепер розходитися на протилежні класові позиції: гегемон революції став класовим диктатором, одкинувши геть зайві тепер демагогічні лозунги, а революційна стихія знову, хоч і протестуючи, схилила голову під класове ярмо експлоатації, пестуючи в серці тільки спогади про свої минулі утопійні сподівання на визволення.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

ГАЙДАМАЧЧИНА

І

Хмельниччина, оця велетенська громадянська війна, що на Україні бушувала без перерви на протязі майже цілих десятьох років, довершила в нас остаточно ліквідацію феодального середньовіччя, як свого часу татарщина зробила це з пережитками князівсько-дружинного укладу. Вона, Хмельниччина, відограла в нас подекуди таку саму ролю, хоч і в иншій формі, і провела в нас подібну операцію на суспільному організмі, як на Заході реформаційні рухи XV — XVI ст., що під релігійним прапором перевернули ввесь економічний і політичний порядок середньовічного феодалізму, давши простір для повного виявлення витворчих сил, що їм затісно було в старих формах громадського укладу. Ось через що й називаємо ми Хмельниччину дворянською революцією, хоч автори й учасники її може й не думали про неї якраз у такій історичній перспективі. Але ми людину оцінюємо не згідно з тим, що вона сама про себе думає, як сказав Маркс, а після того, чим вона себе виявляє в історичній дійсності. В даному випадку й Хмельниччину не оцінюватимемо згідно з мріями й бажаннями її співучасників та авторів, а відповідно тому, чим вона себе виявила в загальноісторичній перспективі. А виявила вона себе справді, як дворянська революція.

Перші десятиліття пореволюційні на Україні — це, як здавалося-б, доба золотої козацької вольности й демократії, без усіх ніби-то ознак того укладу, що ми його називаємо дворянсько-крепацьким і який звичайно є безпосередній висновок усякої дворянської революції. У нас наче пішло навпаки, наче ліквідувався на завсігди шляхетсько-крепацький уклад і виріс козацько-демократичний, наче навіть без власности на землю й без підданства. Так принаймні говорять

романтики козацької традиції, не розуміючи ані класового характеру цього козацтва й не розбираючи по суті козацького демократизму, а що згодом з цього демократизму вийшли й малоросійські дворяни й крепаки, та й сам „демократизм" змінився на царське холопство, то це звичайно пояснювали зовнішніми впливами, в першу чергу приписували це московській колоніяльній політиці. Ніхто й не буде сперечатись, що Москва, взявши Україну під свою руку, пробувала зробити з неї свою провінцію та завести там свої порядки, але це ще нам не пояснює, чому й без цієї політики на Україні росло дворянство й крепацтво, чому українські „демократи" так били слухняно чолом перед оцим самодержавним чоботом. А на Україні справді так швидко йшли ці зміни, що московському урядові довелося вкінці тільки на свій лад легалізувати ввесь довершений процес трьома основними постановами: про скасування козацтва, про подворянення козацької знати та про покрепачення селянської маси.

Розгляньмо-ж цей процес.

Почнімо з пореволюційної економіки. Революція 1648 р. не ліквідувала цілком приватної власности на землю на Подніпров'ї, хоч оголосила її національним, тоб-то військовим, земельним фондом, який міг переходити в приватні руки тільки як тимчасове землеволодіння за справування військових посад у гетьманщині в новому пореволюційному укладі на Подніпров'ї. Але, по-перше, ця націоналізація торкалася тільки конфіскованих земель, по-друге, серед націоналізованої землі все-таки залишено непорушно чимало манастирських маєтностей, врешті багато шляхти вже в часи козацько-селянської революції одержало зразу права власників на свою землю й на своїх підданих. Недаром у часи революції повторялися так грізні й бурхливі селянські повстання й проти Хмельницького. Це вже одно свідчило, що „націоналізація", яку проголошено під натиском Запоріжжя — це тільки переходова форма й то не загальна, а часткова, що це тільки засіб експропріяції магнатських маєтків на користь нової класи, що нею була вся козацька знать. Переходовий характер „націоналізації" виявився не менше при розподілі поміж козацькою знаттю націоналізованих маєтків. По-перше, землю націоналізовано тільки для потреб реєстрованого козацтва, що його вийшло з революції 60.000, по-друге, націоналізовану землю, якщо вона була під культурою та ще й з господарським реманентом, врятованим серед революційної пожежі, зараз-же що кращу розібрало давнє городове козацтво та передусім його козацька старшина поміж себе, як оренди та рангові маєтки, які вкупі з робочою силою тільки треба було згодом законом забезпечити за козацькими ватажками у вічне володіння, цеб-то на власність. І це поступінно чинено, на основі то універсалів гетьманських, то жалуваних царських грамот, так що ще не минуло однієї сотні літ після революції, а з національного

фонду не лишалося вільного майже ні одного клаптика землі: увесь він розлізся в приватних руках старшин на власність, якої вони так уперто й даремно добивалися ще сто літ до революції. Націоналізація, що, як здавалося - б, мала бути за готову базу для розвитку чистої породи фармерських хазяйств на зразок американських з XIX ст., а тим самим основою для хліборобсько - промислових буржуазних підприємств, росла таким чином у справжню поміщицьку власність, що всю землю вже сама пробувала тримати у власному виробничому підприємстві, а не оддавати її в оренду, в чинші та на вислугу иншим виробничим підприємствам, хоч траплялося й навпаки, як це було в нас хоч - би ще на початку XVIII ст., коли, напр., гетьман Апостол, що мав у своєму володінні ввесь гадяцький ключ з 28 селами й 2444 підданими, а з того сам засівав тільки 340 десятин, бо все инше було в селян та козаків на чиншах, як до революції.

Таким чином, „націоналізація" землі навіть у своїх вельми нешироких розмірах була тільки одним із історичних засобів для експропріяції колишніх її господарів та переподілу її поміж новою владною класою. Надто вона явилася засобом і для організації на попередніх формах землеволодіння, шляхетсько - магнатського землеволодіння, нового справжнього поміщицького господарства, ба навіть ще й справжніх землевласницьких латифундій, що почали з'являтися в нас у половині XVIII ст.

Процес формування цих нових форм землеволодіння мусив однак перейти ввесь стан докапіталістичного нагромаджування від самого початку, від первісних елементів цього нагромаджування, бо зруйнована й перевернута цілком громадянською війною й революцією українська економіка й так підтята ще раніш кризою фольварочної системи не була в силі иншим шляхом та одразу перейти в ті нові форми виробництва, що їх видвигав у своїй програмі ще до революції кандидат на поміщика — колишній козацький реєстровець. Спочатку в краю мусив перейти процес підгодування надірваних до решти революцією витворчих сил, надто зниділих уже підчас кризи фольварочної системи, а це могло відбутися тільки через селекцію здорових і міцних господарств у умовах конкуренційних їхніх змагань поміж собою. А ці умови й утворила якраз оця „націоналізація", що принесла повну свободу підприємства й обміну. Селекція відбувалась за широкими принципами мобілізації не тільки землі, але й взагалі виробничих цінностей, за широкого розмаху внутрішнього ринку, за нестримної конкуренції всіх проти одного й одного проти всіх. Відбувалася вона протягом більш століття, давши наприкінці цілком позитивні результати: із дрібних підприємств виросли велетенські, з тисячами підданої робочої сили, підприємства та латифундії з сотнями тисяч взірцево експлоатованої землі.

Само собою розуміється, що для початкового забезпечення цього всенького процесу в економіці потрібні, ба й неминучі були деякі форми демократизації в політиці. Але оскільки „націоналізація" була тільки переходовою формою та ще й з фіктивним змістом, остільки й демократизація соціяльних відносин була також самою фікцією. Гетьманщина з виборним принципом управління, ця офіціяльна вивіска тієї демократизації, вже на перших порах виявила недвозначно, що демократизація в неї — це тільки одна вивіска. Але вивіску треба було заховати все-таки на якийсь час. Не можна-ж було одмовитися від неї, коли в революції лунав клич „геть панів", коли реєстрова знать у боротьбі за владу виїхала на демагогічній агітації проти монопольних привілеїв шляхти й за зрівняння сословних прав. Але, з другого боку, не можна було на другий день після революції не легалізувати фактичний стан гегемонії реєстрового козацтва, гегемонії, що її втворила революція. Її й легалізовано військовим характером нового укладу на Подніпров'ї, де повноправним громадянином став тільки реєстровець, але й не забуто все-таки демократизації, обмежуючи її однак тільки участю реєстрового козацтва. Переяславські статті, оця конституція гетьманщини з 1654 р., недвозначно говорять про це обмеження й становлять розмежування.

Таким робом, демократія вийшла зразу вельми куца навіть із формального боку. І цілком зрозуміло. Чей-же реєстрова знать не на те робила революцію, щоб рівняти себе до „посполитих", а, навпаки, щоб заняти самій місце владної класи шляхетського стану. Ось через що під вивіскою демократизації зразу й виросла не тільки сословна гегемонія, а справжня диктатура нового упривілейованого стану, реєстрового козацтва, одинокого упривілейованого в справі управління Гетьманщиною стану, і то диктатура, що її виконувало навіть не все реєстрове козацтво, а тільки одні його старшинські верхи з гетьманом на чолі. Вже переяславські статті усунули зразу все нереєстроване населення від усякої участи в здобутій владі. Міську буржуазію та міщанство взагалі замкнено в міському самоврядуванні, а „посполиті" селяни вернули згідно з законом під юрисдикцію козацьких верхів. Згодом, у міру того, як з націоналізованого фонду виростали приватновласницькі маєтки, це станове розмежування ставало виразніше. Реєстрова знать перетворювалася поступінно в „шляхетно уродзоних" поміщиків, підробляла для себе родословні документи в бардичівських євреїв, а одночасно відбувалось покрепачення „посполитих", що для нього формальну стежку відкрито вже Мазепиним універсалом 1702 р., доки остаточно злегалізовано його фактичний стан указами, вже не гетьманськими, а царськими, 1783 й 1785 р.р. Початковий куций демократизм у міру розвитку поміщицького господарства докотився заразом до генеральної нобілітації

старшинської знати, що 1785 р. стало „малоросійським дворянством", та до передання 1783 р. в приватну диспозицію цього дворянства всієї маси „посполитого" населення.

Само собою розуміється, що в таких умовах не могло бути й мови про політичне самоврядування навіть серед упривілейованого козацького стану. Ідеал громадського принципу в законодавчому порядку, ідеал славетного „козацького присуду" поступінно переходив в індивідуальне командування шляхом універсалів, при чому підкріплювано це командування ще й указами царського зверхника. Індивідуальне командування в свою чергу обростало бюрократичним апаратом, який остаточно здушив це командування, перебравши від нього всі функції виконавчої влади й передавши їх окремим урядовцям, органам уже центральної влади, але не гетьманської, а московської, яка, користаючи з боротьби поміж козацькою знаттю за це командування, важкою рукою присвоювала собі одну по одній функції цього командування, доки остаточно ліквідувала його 1764 р. скасуванням гетьманської влади, заведенням 1780 р. губерніяльної управи на Україні замість полкової та 1783 р. скасуванням взагалі козацького військового укладу. Демократично-козацька Україна ставала поступінно однією з провінцій російської імперії, частиною єдиної дворянсько-крепацької системи під п'ятою самодержав'я.

Ввесь цей процес довершування дворянської революції на Україні — це синтеза еволюції своєрідного й московського торговельного капіталу на Україні, це синтеза, що виросла з потреби притягти його до економічної відбудови знищеної України. Але як у всякій синтезі, так і в цьому випадку не могло обійтися без суперечностей, а в даних умовах — без боротьби того й другого за напрямок цього процесу. Тоді, як московський капітал, запроханий на Україну від перших років свого зверхництва над Гетьманщиною, недвозначно пробував категорично включити Гетьманщину в виключно власну сферу впливів, місцевий, цеб-то національний, капітал змагав усе-таки зберегти свою суверенність, і коли цю суверенність Москва надто придушувала, він оглядався тоді за новими спільниками. Ось через що ми зустрічаємо в історії Гетьманщини на шляху її еволюції до московської провінції поруч ще й спроби нового сепаратизму вже на другий день після Переяславського трактату. Гетьман Виговський, що планував про „князівство руське" в спілці з Польщею, дав цим спробам уже 1659 р. повний хід, очевидно з невдачею, як і невдачею кінчилися великі самостійницькі плани Мазепи, що їх роздушив 1709 р. під Полтавою Петро, плани організувати велику спілку Туреччини, Швеції й України, якої торговельний капітал відгородив-би дорогу Европи від Азії та лишив-би Росію на боці. Але реальних виглядів на вдачу цього плану не могло бути навіть тоді, коли в ці спроби

справді втягнуто було коаліцію турецько-шведську, повертаючи її проти Росії. Коаліцію з її далекими планами розторощено під Полтавою 1709 р., а український торговельний капітал залишився розбитий сам на сам перед своїм зверхником. Останній і взяв його ще тісніш під свого егіду. Надто кволий був національний капітал на Україні, щоб міг себе протиставити московському, а останній надто почував себе міцним, щоб не здушити ще міцніш усякі самостійницькі спроби. І він здушував при всякій нагоді. Спершу демагогічною агітацією проти козацьких старшин, згодом звичайними репресіями, включаючи сюди й кари за державну зраду. Після Полтави він прискорив це здушування, хапаючися навіть культурних репресій, „дабы никакой розни не было", касував то відновляв гетьманство, доки остаточно, як відомо, ліквідував за Катерини II все, що могло явитися організаційними формами для поновлення сепаратистичних спроб.

II

Процес формування дворянсько-крепацьких відносин на Україні не проходив однак легко, хоч як сприятливі були для нього умови. Бунтарську стихію з важким трудом ушрубовувано в рямці дворянсько-крепацького укладу. А її справді важко було вшрубувати, коли цю стихію крім широких селянських мас репрезентували ще й сами козацькі низи реєстрові та вічно бурхливе Запоріжжя, важко було через те, що ті й ці вкупі протестували проти нового класового гніту, що з невблаганною впертістю й неминучістю грубо топтав усі їхні сподівання, виконуючи своє історичне завдання. Маси тієї бунтарської стихії, що повстали проти класового гніту шляхти, ніяк не могли погодитися з тим, щоб його місце заняв взагалі хтось инший, хоч як-би він не був модерний у нових умовах, і коли тільки виявилися вже в часи козацько-селянської революції перші познаки нового класового гніту, вони одразу чутко й рішуче реагували на ці вияви. Досить пригадати собі ті клопоти реєстрової знати, що довелося їй у самий розпал боротьби переживати з нагоди змови на Запоріжжі та селянських бунтів проти Хмельницького, про якого ходили вперті чутки, що він шляхетський найманець, татарський запроданець. Про те, як глибоко вже тоді засіла в серці ненависть мас до свого геґемона, який віддавав татарам за допомогу десятками міста й села на пограбунок та повертав шляхті її маєтки й підданих, прегарне маємо свідоцтво в народній думі того часу, де співається:

Бодай Хмеля Хмельницького перша куля не минула,
Що велів брати дівки й парубки й молодії молодиці.
Парубки йдуть гукаючи, а дівчата співаючи,
А молоді молодиці старого Хмеля проклинаючи:
Бодай того Хмельницького перша куля не минула
А другая устрелила, у серденько уцілила...

Реєстрова знать надто добре розуміла всю вагу цієї ненависти, недаром так високо цінила московську зверхність, що мала її охоронити перед цією ненавистю, а одночасно так обережно й повільно здійснювала свої класові плани. Дякуючи цій обережності та московській протекції вона й змогла утриматись при владі та ще й зашрубувати повстанчу стихію до краю.

Нова класова ворожнеча й класова боротьба, як сказано, почалися вже в самій революції та росли що-раз сильніше, чим дальше історія відходила вперед од тієї революції. Селянство що-раз більше ненавиділо нових панів, що спершу насідали на нього військовими повинностями, лихвою й насильним обезземелюванням та згодом просто-таки з покріпачуванням. Недаром народ співав:

Ой, горе нам, не гетьманщина,
Надокучила вража панщина,
Що ходячи поїси, сидячи виспишся.
Як на панщину йду — торбу хліба несу,
А з панщини йду — ані кришечки,
Обливають мене дрібні слізочки.

Ненавиділа нових панів і козацька сірома, від якої щораз більше одмежовувалася козацька знать, забираючи собі всі землі й луки, так що „бідному нетязі ніде й коня попасти", як співається в одній із пісень того часу, згадуючи давнє лихо. Ненавиділо нових самозванців — панів, що їх бардичівські євреї христили [1]) на шляхетство, і низове товариство — січовики. А погоня була справді велика за шляхетськими дипломами. За шляхетство український старшина ладен був об'явити себе чорт зна ким, щоб тільки одмежуватися від простолюддя, і він платив грубі гроші в Бардичеві за підроблений документ, який-би свідчив, що він з діда-прадіда „шляхетно уродзоний". Запоріжжю це вельми не подобалося не тому, що якийсь там Василенко ставав Базилевським, а тому, що це новоспечене панство за своїм шляхетством ховало монопольне право на землю, торговлю та ще й пхалося на Низ одбирати йому його промисли степові, його землю. Запоріжжя ще до революції 1648 р. остаточно було розмежувалося з городовим, хліборобсько-промисловим козацтвом. Уперто обороняючи основні свої громади перед шляхетським земельним, приватно-власницьким індивідуалізмом, воно ще на початку XVII ст. відокремилося від реєстрового козацтва із своєю громадсько-общинною організацією, збудованою на принципах традиційного військового комунізму, що його зміст так близько нагадує нам програму чеських таборитів. Що правда, це й запоріжський комунізм фактично був тільки формою для буржуазної системи хазяйнування. Земля бо була спільною усього Запоріжжя, був і

[1]) А. Єфименко. Южная Русь, т. I, ст. 185 — 187.

спільний, на військовий лад організований, спосіб споживання для тих, що перебували в Січі, але поза цим хазяйство на хуторах - зимовиках велося запорізькою знаттю суто-індивідуальне, при експлоатації праці запорізької сіроми, суто - фермерське, на якому хліборобство тісно перепліталося з торговельно - промисловими підприємствами, звязаними цілою мережею торговельних взаємин із татарами, турками, Польщею та й самою Гетьманщиною. Названі підприємства, ферми, були деколи великих розмірів. Так, прим., у запорізького полковника Канкана татари в час наскоку забрали 1200 овець, 127 коней, 300 голів рогатизни; в иншого козака було тоді взято 250 коней, 70 волів; ще в одного козака — 5000 овець[1]). Але якраз ця система хазяїнування й зударилася з поміщицько - сословними тенденціями Гетьманщини. Тепер бо, коли козацька революція замість здійснити по всій Україні общинно - земельну практику з вільним підприємством у центрі, що заперечували приватну власність на землю, навпаки, почала одкривати ще ширше двері для тієї власности й класти основи індивідуального поміщицького господарства, антагонізм із посівами ідеї цього індивідуального поземельного господарства виріс ще більший, аніж він помічався в самій революції, виріс тим більше, бо ідеологи цього поміщицького господарства почали вдиратися й у територію Запоріжжя, вважаючи себе за легітимованих його власників. То - ж не дивниця, що на всенькому протязі формування дворянсько - шляхетських порядків точилась уперта боротьба й уперті колотнечі Запоріжжя з новим панством, хоча зовнішні умови деколи об'єднували обидві сторони за одно, як напр. за Мазепи, коли організувався був на Україні гетьмансько-запорізький блок проти Росії.

Вже за Хмельницького, як це ми бачили, класова ворожнеча оцих трьох ворожих новому укладові й ним поневолених груп: селянства, козацької голоти, та запорізької торговельно - промислової вольниці почала виявлятися в озброєних повстаннях проти реєстрових старшин. Після Хмельницького такі озброєні повстання не вгавали. Так, за Виговського вибухло під керуванням полтавського полковника Пушкар'я сильне повстання „дейнеків" — напів пролетарського елементу населення, яке з важкою бідою вдалося Виговському втихомирити. При виборі Брюховецького, що здобув собі на „чорній раді" гетьманську булаву 1663 р. при допомозі погромної агітації проти старшин, знову повторилося ще більше грізне повстання голоти, яка „не совсем добром на старшину городовую жичила", повстання, яке ледве що не вчинило цілий соціяльний переворот у Гетьманщині. 1687 р. з нагоди вибору нового гетьмана після Самойловича селянська маса й запорізька голота підняли справжню війну проти

[1]) О. Єфименко. Історія укр. народу, т. II, ст. 100.

старшин; селяни „не только арендаров, але и инших можних людей и крамаров невинних брали безумние и имение их между себе розшарповали". Козацька голота багато перебила тоді своїх старшин: під Кодаком, напр., вона вкидала своїх старшин у вогонь, присипала живцем землею. Подібно розправлялися в Гадячі, Полтаві та инших містах. Повстання втихло тільки тоді, як Мазепа при допомозі „московських ратних людей" скорив бунтарів шибеницею та палею, відрізуванням носів, паленням осель, після чого „станула в мирі тишина й безбоязненне людям тамошнім мешканє", як це нотує літописець Величко. У XVIII ст. після зруйнування Січи, революційний рух на Гетьманщині починає втихати, але заколоти продовжувалися все-таки далі, тісно звязуючи себе з масовими заколотами Правобережжя, що йшли в той час під назвою гайдамаччини. Не були вони вправді такі бурхливі, як у XVII ст. або порівняно до гайдамаччини, але все-таки остільки надокучили владній козацькій знаті, що „благоразумние из старшин казацьких молять бога, чтобы кто небудь взял их в крепкие руки и не допускал грубую чернь до своеволия". Ми не будемо їх перелічувати та згадувати, їхній фактичний бік для нас менше важливий у його окремих виявах, тим більше, що ці вияви з економічним ростом поміщицького господарства що-раз рідшали й під „крепкими руками" Москви що-раз тихшали, давши останній акорд у Турбаївському повстанні 1789 р. на Харківщині. Нас цікавлять вони більше як виявлення ідеології революційного руху того часу. До ідеології цього руху ми й повертаємо.

Революційна стихія того часу, хоч за собою не несла реальної програми завтрішнього дня, але все-таки ставила собі якусь мету, ішла по лінії певних бажань і сподівань, що оформляються в якусь ідею. Що це могла бути за ідея? Нічого иншого, як антитеза цій реальній програмі завтрішнього дня, що його складало реєстрове козацтво. У всіх виявах цього руху, то більш, то менш виразно, але недвозначно виступав класовий характер боротьби поневолюваних класових груп проти нового класового гніту. Оце й основна ідея боротьби революційної стихії. Боротьба ця настільки за живе тіло брала цю стихію, що вона пробувала навіть формувати свої побажання й мрії в конкретний план соціяльного переустрою, план, який почав виявлятися не тільки як літературний твір, але й намагався увійти принагідно в життя, в конкретне життя, як конкретні соціяльні норми цього життя, як норми протилежні складаним новим класовим відносинам. Порушений Хмельниччиною класовий порядок давав основу й нагоду для складання таких планів, тим більше, що ця основа була підготовлена вже до Хмельниччини при назріванні козацько-селянських воєн. Уже тоді такі плани соціяльного переустрою почали зароджуватися на слові й на ділі. Згадати хоч-би про Вишенського, цього нащадка критики соціяльних відносин

з XVI стол. та літературного сівача ідей соціяльної рівности й демократії, що пробували себе на західній зразок реалізувати тоді в запорізькій комуні. В часи Хмельниччини ці ідеї керували сутичкою класових інтересів між реєстровою знаттю й голотою, а після неї вони виступили виразно й недвозначно, як готові плани соціяльно-економічного укладу, плани, що за них точилась уперта боротьба між двома соціяльними таборами: запорізькою сіромою й селянською голотою, з одного боку, та новою економічною знаттю, з другого боку. Грізне повстання Пушкаря, полтавського полковника, проти Виговського, оперте на запорізьку сірому та ще більш на напівспролетаризованих селян — дейнеків, 1658 р. виросло до великої громадянської війни за здійснення утопічних планів перетворити всю гетьманщину в єдину комуну. Дейнецька революція не вдалася однак, але факт спроби організувати подніпровське суспільство на основах козацької комуни залишився все-таки фактом, який свідчить, що експлоатована маса вже тоді мала свої, хоч і примітивні, мрії про суспільство „без хлопа й пана" й пробувала їх навіть реалізувати в озброєній боротьбі. При виборі Брюховецького на гетьмана 1663 р., що за нього „барзо притуга великая на людей значных была", як каже Самовидець, ця спроба увійшла навіть на деякий час у конкретні форми: всі приватновласницькі підприємства козацтва голота, як упевня М. Слабченко, знаціоналізувала в єдиний спільний фонд, поконфіскувала в земельної знати, духовенства й міської буржуазії їхнє все майно, скасувала не тільки всі привілеї на це майно, але й взагалі приватну власність на землю, для чого навіть селянське майно взято на облік, утворивши надто досить складний апарат державний, щоб керувати громадською продукцією й громадським розподілом на принципах військового комунізму [1]). Але й ця революція не вдалася, хоч спроби повторення її ще зустрічаємо після Брюховецького, невдалася не тільки тому, що явився з правобічної Гетьманщини Дорошенко та врятував приватну власність, або через те, що, як каже проф. Слабченко, її переведення було можливе тільки „при недостатке земель и при обилии робочих рук", але й тому, що взагалі за тодішньої техніки не можна було організувати тривале комуністичне виробництво. Але все-таки спроби були, були навіть теоретичні міркування з цього боку: досить згадати сподвижника Брюховецького, єпископа Методія з Орши, автора планів націоналізації землі, або хоч-би Епіфанія Славинецького, що як каже проф. Слабченко „відстоював ідеали християнського комунізму та рекомендував організацію виробничих комун — агапій" [2]). Об'єктивно однак

[1]) М. Слабченко. Организация хозяйства Украины, т. I, ст. 21. Про це дивись „Самовидець", ст. 77 — 80.

[2]) М. Слабченко. Организация хозяйства Украины, т. I, ст. 21.

ці всі змагання, хоч инколи в суб'єктивному розумінні й оформлялися в плани на комуністичних началах, по суті речи були першими проблемами організації буржуазного виробництва без феодально-поміщицької домішки, що їх готовий прототип реалізувався вже почасти на Запоріжжі. Не випадково-ж запорізькі вільності стали ідеалом всенького революційного змагання селянства проти крепацтва, ба й взагалі проти поміщицького землеволодіння, стали ідеалом справжньої буржуазної революції селянства в поземельних відносинах.

Класовий антагонізм „своєвольних людей" не вгавав однак ще раз пробувати здійснити плани революції 1663 р. З нагоди упадку Самойловича полум'я повстання знову огорнуло Україну з лозунгом „Хмель визволив нарід малоросійський від неволі ляхів, ще треба визволитися йому від неволі своїх панів", і тільки при допомозі Москви вдалося Мазепі ліквідувати новий замір української „черни", що намагалася скасувати ново-феодальну класову неволю. Москва, налякавшись власного крамолого Разіна, рішила за всяку ціну берегти основи поміщицького укладу й на Україні. Вона й допомогла Мазепі криваво розправитися з козацькою голитьбою.

Ліквідація повстання 1687 р. на Лівобережжі та зруйнування Січи 1709 р. покінчили масові революційні рухи на Гетьманщині. Але громадська думка, що не погоджувалася з новим укладом, не могла не шукати виходу для себе навіть тоді, коли дворянсько-крепацький уклад святкував свою перемогу на всіх фронтах. І тоді, як одна частина опозиції шукала в нових умовах цього виходу в масових втечах на Слобожанщину, на Запоріжжя, через що треба було навіть видати окрему постанову (1707 р.) проти них, наказавши „переймати, грабувати й без пощади вішати" втікачів, друга частина кидалася на партизанщину з новим порядком. Голосним таким партизаном був на Слобожанщині в другій половині XVIII ст. Семен Гаркуша[1]). Але ще інші пробували мирним шляхом боротися з новим укладом, організуючи власні господарства на принципах цього комунізму та оформляючи основи тієї організації релігійними навчаннями. Українське сектанство порівняно до російських і було цим продовженням українського утопічного комунізму XVII ст., що в своїй основі скривав усі елементи дрібнобуржуазних тенденцій протилежних складанню поміщицько-крепацького укладу.

Українське сектанство, справа селянсько-ремесничa, не зневолювало останніх складати терпеливо руки перед лицем грубої експлоатації та виглядати колись божого суду, шукаючи в цьому забуття злиднів сьогоднішнього дня, як це проповідували російські секти, напр., бігуни, скопці то-що, вихована в німому холопстві московського мужика: українське

[1]) К. Старина 1883, т. II, ст. 528 і слід.

сектанство — це програма нової активної класової боротьби в нових умовах і новими засобами, що відповідали цим умовам, це програма, що не втікала від життя, а, навпаки, бралась за нього й на свій лад все-таки змагала його переорганізувати. В основі українського сектанства найшли місце через те принципи не аскетизму й відречення, а організації колективного виробництва, прикриті тільки легенько зверху релігійним прапором. Духоборство, що звали його прихильників також духовними християнами, оце й була типова для України новітня сектантська платформа, що її змістом було заперечування основ приватної власности, соціяльної нерівности, всяких релігійних норм і церковних форм та боротьба проти тих, що „забувши в серцях своїх бога, намагаються побільше награбувати й набрати слави та всіх благ світа в руки свої". Духобори — це секта, що ставила собі завданням боротися з сучасним соціяльним порядком шляхом організації поміж собою, як засобів цеї боротьби, осередків нового суспільного ладу—виробничих комун, опертих на принципах колективізму виробництва й соціяльної рівности. Духобори вперто виступали проти всякої влади, пояснюючи її повстання економічною нерівністю, опертою на приватній власності. Вони вперто відмовлялися виконувати всі повинності, покладені державою й сучасним соціяльним укладом на населення, мовляв, вони мають тільки одні повинності перед одним богом, і то не перед таким богом, що його проповідують попи, а перед таким, що його кожен творить сам собі в серці.

Духобори були тією сектою, що явилася продовженням ідей утопійного комунізму, які вже в XVI — XVII ст. ворушили голови українських працьовників у їхній боротьбі з нелюдською експлоатацією. У процесі масових рухів вони виросли виразно в конкретних реформаційних проєктах, а тепер, коли масові рухи притихли, вони животіли далі в релігійних громадах, не перестаючи виявляти цього вічного шукання пригнічених клас виходу з питомної класової неволі. Вони й територіяльно були продовженням цих ідей. Духоборство появилося на Катеринославщині в другій половині XVIII ст. і тут звило собі міцне гніздо, поширюючись відти на все Лівобережжя, не зважаючи на енергійне переслідування влади.

Але не тільки самі духобори були продовженням революційної, в основі буржуазної громадської думки попередніх століть. Поруч них і вкупі з ними з'явилася на Лівобережжі надто своєрідна філософія тієї думки, убрана в суто-релігійну форму, хоч і з моністично-пантеїстичним змістом. Автором цієї філософії був Сковорода, що своїми проповідями вельми близько стояв до українського сектантства, даючи йому для його програми багато теоретичного обґрунтування. Основною позицією сковородинської філософії з цього боку було: діялектичний процес буття й раціоналістичний пантеїзм.

„Світ цей, як на машині, з машинок збудований, ані місцем, ані часом не одмежений. Коли скажеш, що світ цей у якихось місцях і часах кінчається, має обмежені для себе границі, то я скажу: кінчається, а властиво починається... Світ цей, як і всі світи, що їх багацько, зникає тільки почасти й перетворюється в різні форми. Давно вже освічені люди сказали, що матерія вічна, цеб-то всі місця та ввесь час заповнює. Один тільки дитячий розум може сказати, що цього великого світу колись не було й не буде... Світ у світі — це вічність у переміні, це життя в смерті, пробудження в сні, світло в темряві, в неправді правда". Виходячи з цієї позиції Сковорода й одкидав усю біблейсько-церковну мудрість що з'ясовувала формування буття. У цій основній позиції сковородинської філософії й крилася її революційність. Сковорода кидав нею визов на бій з ідеологією класового укладу, що виправдував його незмінне існування благословенням незмінности теократичних основ у бутті, а з другого боку — на бій із суєвір'ям та містикою, що виростали над цими теократичними основами та дали „мучеників", тих „нещасних страдників, які спокушені суєвірством, які викололи собі очі, які оскопили себе, добровільно спалили себе у великому числі, щоб тільки ввійти в царство небесне".

Сковорода — це справжній революціонер свого часу. Його філософія — це заперечення не тільки основних догм казенної ідеології, що нею владна класа обмотувала маси, вимагаючи сліпої віри й німого послуху для своїх форм класової експлоатації, але й заклик до цих безправних мас власним розумовим пізнання мнайти справжні принципи людського буття на землі, не на небі, утворити норми цього буття, що відповідали-б цим принципам, принципам загального людського щастя. Шукання й заклик до шукання цього загального людського щастя й виповнило все життя Сковороди, що співав про себе:

А мні одна только в світі дума
А мні одно только не йдет з ума...

І він вірив, що це „одно" прийде. Правда „ввесь світ спить, спить глибоко... а наставники не тільки що не пробуджують, а ще й промовляють, мудрують, що простий нарід спить", але „хай спить, і то сном багатирським. А коли виспиться, то й проснеться, коли вимріється, то й отямиться й стане бодрим". Бо „всякий сон є пробудний, а хто спить, той не мертвець і не одубіле трупище". Тоді й настане той час, що скінчиться економічна нерівність між людьми й погоня за маєтком і визиск людини від людини, а настане підпорядкування власних інтересів загальнолюдським, „сопрягаючи сродную себе частную должность с общею". Бездержавности в цьому новому суспільстві він собі не уявляв, як і не уявляли її собі всі загалом утописти того часу, але й не

хотів бачити також і „равного равенства", яке й зараз дехто хотів-би бачити в майбутньому, висовуючи принцип „егалітарного комунізму". „Что глупее чем равное равенство!" Виступаючи рішуче проти економічної нерівности Сковорода однак виходив із природних більших та менших здібностей, припускав нерівність у громадській праці й протиставив „равному равенству" — „не равное всем равенство". Його принцип був: „менша посуда завсігди менше має, аніж більша, та вона рівна з більшою в тому, що зарівно вона з нею повна."

III

Тоді, коли на східній, задніпровській частині України з її офіціяльною назвою Малоросії відбувався процес по шляху складання дворянсько-крепацької системи, викликаючи під всілякими гаслами вперту боротьбу суспільних низів проти себе, на другій половині української території, ц.-т. на захід від Дніпра, взагалі історія повернула колесом майже на ціле століття дещо в инший бік.

Вже Хмельниччина виявила, що Галичина, Холмщина, Побужжя та західня Волинь, хоч і почалася в них сильна революційна боротьба, не увійдуть у склад нового соціяльно-економічного організму — Гетьманщини: надто сильно сиділа там стара культура із старими відносинами й надто мало було там керовничої революційної сили, щоб довести й там почату революцію до кінця, як це її було доведено організацією Гетьманщини на середнім Подніпров'ї. Оця частина Західньої України після Переяслава й пірнула назад із головою в давну шляхетсько-магнатську соціяльну й економічну систему. Але й правобережне Подніпров'я через півстоліття вискочило назад із обіймів козацької революції й з початком XVIII ст. після прутського замирення 1711 р. й собі потонуло в давній дореволюційній господ. і політич. системі. Ще засильні були й тут традиції тієї системи порівняно до Лівобережжя, тож не дивно, що коли на Лівобережжі взялися за чуб два непримиримі класові вороги й один із них рятуючися щораз щільніше ховався під крила московського купця й дворянина, хоч, по словам Катерини, і показував инколи „волчие зубы" своєму захисникові, Правобережжя й одскочило зразу на бік, бо йому шукати захисту в Москві було зайво, коли економічні інтереси його не цілком в'язалися з Москвою, як це було з лівобічним панством. А що так воно було, це доводить не тільки те, що зараз-же після Переяслав'я на Правобережжі місцева знать шукала собі иншого опікуна. Спроби організації на Правобережжі так званого Сарматського князівства під крилами Туреччини за гетьманування сина Хмельницького Юрася й за Дорошенка, спроби Виговського зі усією Гетьманщиною вернути назад до Польщі на правах державного васала, це головні прояви цього шука-

І Правобережжя справді вернуло до Польщі на основі трактату 1711 р., але вернуло вже наполовину знелюднене після того, як московські й гетьманські полки чотири роки ще після трактату переганяли місцеве населення на колонізацію на лівий берег Дніпра.

Таким чином Україна вже після революції фактично вступила на два дещо різні шляхи свого економічного й політичного життя. Одна її частина, менша частина щойно знову починала процес свого первісного нагромаджування, друга, більша її частина, відновляла по части довершення цього нагромаджування, почасти без зупинки й далі закінчувала це нагромаджування. І коли на Лівобережжі це нагромаджування відбувалось під гаслом молодого, щойно втвореного або радше омолодженого торговельного капіталу та ще й молоденькими творчими силами й невтертими шляхами, на всій иншій Україні будь то продовжувалося, будь то починалося воно під прапором давньої шляхетської фольварочної системи при допомозі цілої історичної традиції цієї системи й зібраних нею на протязі століть творчих засобів.

У XVIII столітті ця ріжниця процесів ще більше виразно стала, тим більше, що обидва процеси найшли свої шляхи ще й у різних політичних системах: тут, на Гетьманщині, сквапливе нагромаджування поміщицького господарства під сприятливим велетенським впливом московського дворянсько-самодержавного устрою, але при кволих усе ще витворчих силах, там — при всіх велетенських засобах історичної культури на відновлених магнатських маєтках стагнація процесу через шкідливі впливи шляхетської анархії, або радше магнатської олігархії. Доперва кінець XVIII ст. приніс собою подекуди вирівняння цих двох окремих шляхів: Західня Україна при нагоді розбору Польщі відійшла крім Галичини до Росії і в єдиній тепер системі політичного укладу, самодержавного укладу, поступінно складалася й тут єдина економічна система, вирівнюючи хоч у части господарські ріжниці правобічної й лівобічної України. Доперва кінець XVIII ст. приніс і остаточний кінець стагнації народнього господарства на Західній Україні, одкривши й тут широко двері для гегемонії торговельного капіталу, щільно замкненому дотепер на панському фольварку. Але до кінця XVIII ст., головним чином у першій його половині, історична стагнація й далі все-таки душила на Правобережжі народнє господарство, хоч як воно намагалося найти все-таки вихід із неї на всенькому протязі XVIII ст.

На перший погляд ока здавалося-б, що якраз на Правобережжі цієї загальної стагнації, що в Польщі дала перманентну кризу ще в XVII ст., і не було. Правобережжя після тяжливих півсторічних революційних пожеж, після славетних „згонів" за Самойловича й після Полтави, почало на швидку ногу відновляти своє фольварочне господарство.

Почалася тут на всі лади надзвичайно інтенсивна колонізація спустілих районів Поділля й Київщини, і вкупі з цим, як видно з описів маєтків того часу, ріс надзвичайно детальний облік усіх засобів експлоатації з боку цього господарства, в першу чергу його робочої сили, що порівняно до Лівобережжя куди вище технічно ставило правобічний фольварок над лівобічним старшинським маєтком. Уже це одно, що в той час на Правобережжі відновлялися великопанські маєтки — підприємства Любомирських, Потоцьких, Замойських, Яблоновських то-що, підприємства з їхніми велетенськими культурними традиціями й матеріяльними ресурсами порівняно до примітиву старшинського маєтку, вже це одно могло-б нас переконувати (і за це й бралася шляхетська історіографія), що відбувався там процес куди вищого культурного будівництва над культурним примітивом Гетьманщини.

Але це так тільки здавалося. Під усім цим зовнішнім, привабним на око історичним покровом лежала й історична його хороба, яка одночасно з'їдала всі ті соки народнього господарства, що їх до життя покликала пореволюційна реставрація. Принцип споживання як до революції, так і тепер лежав в основі реставрованої економіки; деталізована експлоатація робочої сили йшла не на поширення сталого й змінного капіталу, а на безглузде марнування додаткової праці, на виставне й розгульне життя [1]), спричиняючи гостру суперечність поміж можливостями панського господарства та його потребами. Промисловість, основний покажчик росту витворчих сил краю, знову найшла для себе будь то замкнені, будь то вельми обмежені фольварочною системою шляхи. Монопольне становище суспільне аграріїв підкопувало міста, придушувало всякі зародки в них вільної промислової праці. Торговля в її властивому розумінні знову не мала достатнього простору для свого існування, ще більше, навіть погіршали умови її розвитку: магнатські підприємства, що безпосередньо звязували себе із закордонними ринками й фабриками, серед загальної експортової кризи в першій половині XVIII ст. втрачували й ці умови свого просперування. Вкажім хоч те, що польський збіжжовий експорт упав у половині XVIII ст. втроє порівняно до першої половини XVII ст. Залишався тільки один ще вихід: ґуральництво, за яке й узялася шляхта гарячково. Це ще більше замикало шляхетські маєтки в собі й, доки не відкрито було чорноморських пристаней у кінці XVIII ст., зневолювало задовольняти свої господарські потреби безпосередньо на давній лад на власному господарстві; і тоді, як дрібна шляхта та селянство ще більше тонули в тисках феодальної системи натурального господарювання, спроби находження внутрішнього ринку не вдавалися ніяк, а економічне становище Правобережжя, не зважаючи на багаті свої ре-

[1]) А. Ефименко. Южная Русь, ст. I, ст. 118—120.

сурси, знову опинилося ще більш у безвихідній кризі в наслідок не тільки відомій вже нам політичній системі Польщі, але й зовнішнім умовам. І тільки остання чверть XVIII ст. своєю кон'юнктурою врешті покінчила з цією безвихідною кризою.

Реставрація дореволюційної господарської системи та ще й в умовах постійного підупаду збіжжевого експорту в першій половині XVIII ст. приносила із собою й відновлення старих класових відношень і нові надто загострювання цих відносин ще й з новими ускладненнями цих відносин, втвореними революцією 1648 р. На тлі економічної кризи й загальнодержавного політичного безладу, властивого шляхетській республіці за її магнатською олігархією, відновлялася й загострювалася класова ворожнеча проміж селянством і дрібним торговельно-ремесничим людом, з одного боку, та шляхетством і його невідступним історичним агентом — орендарем лихварем — з другого боку. Міщанство та його підприємства ще більше здушено тепер, аніж до революції. Уряд, як каже Антонович, справді не залишив ані однієї ремесничої та заводської промисловости в містах, не обложивши їх непосильними податками, що їх стягано деколи по 2 — 4 рази з того самого продукту під різними назвами й при різних нагодах [1]). Поруч загального занепаду міської торговлі й ремества падало й соціяльне становище міської буржуазії. Вона скотилася з самоврядування й міських своїх привілеїв на позицію приватних підданих, залежних виключно від сваволі панських посіпак. Понехтування міського виробництва та перехід до рільництва з метою все-таки найти якийсь прожиток для себе допомагав вельми цьому економічному й соціяльному поневоленню зниділої міської буржуазії. Давнє сословне відокремлення її загубилося й вона безпомічна тонула в масі безправного селянства. А останнє, якщо брати на увагу ті землі західньої України, що їх революція не встигла остаточно вирвати з-під геґемонії шляхти, в системі екстенсивної експлоатації справді докочувалося до становища раба.

З одного боку, давила бо-ж його панська самовільна юрисдикція, з другого — висмоктувала його якщо не рука панського прикажчика, то орендаря; орендна система й то найпримітивнішого вигляду, починаючи від найму корчем до великих маєтків, як писав один сучасник, найбільш характерна особливість взагалі шляхетсько-панського маєтку, вона найбільш давалася в знаки селянству своїм хижацьким характером, висмоктуючи з нього всю додаткову працю не тільки на оплачення оренди, але й на кешеню самого орендаря. І ця екстенсивна система експлоатації докочувалася ступнево й на західнє Подніпров'я. Для приміру візьмімо одну з кращих оренд на

[1]) В. Антонович. О промышленности Юго-Зап. Края XVIII ст. Записки Юго-Зап. Отд. Рус. Геогр. О-ва, т. I, ст. 184.

Волині. На 36 селянських господарств у селі Борках біля Дубна було 1768 р. усього 96 десятин при 41 волах і 15 конях, зате крім панщини дводневної тяглої та однодневної пішої, крім усяких данин, ще безліч усяких заорків, доорків, обжинків і зажинків, закосів, докосів і т. д. В середньому, це все давало в рік на кожне господарство (на фільварок) по 261 робочих днів. Перейдім на Київщину: там під самим Києвом у манастирських володіннях — а манастирі скваплиро засвоїли собі всю техніку висмоктування, заявляє Лучицький,— „житейская обстановка крестьян была крайне незавидна, почти нищенская". В 16 дворах слобідки Никольський Полик на 26 цілком не було скота, а панщина була від 2 — 5 день у тиждень [1]).

Зокрема на Поділлі, де йшла особливо гарячкова колонізація в першій половині XVIII ст., і тут вже деяка частина сільського населення стогнала під панщизняним ярмом та ще більш під орендною системою. Приміром, орендар села Машкарова на Брацлавщині тільки з 15 господарств брав річно сотні золотих доходу, при чому рік-у-рік визискування за офіціяльними даними різко збільшувалося: на суді з приводу цього визиску виявилося, наприклад, що коли 1749 р. орендар присвоїв собі додаткової праці підданих на 315 + 189 золотих, то 1751 р. одержав він на 590+447 золотих вартости тієї праці.

Якраз оце нестримне повертання панщизняної системи з усіма її атрибутами на новоколонізовані землі Київщини, Поділля, східньої Волини, на землі, куди поселенців приманювано спершу „медом і молоком" та „слободами" то на 15, то навіть на 30 літ, а згодом запрягано в ярмо панського фільварку — якраз воно особливо загострювало класовий антагонізм місцевого селянства до шляхти. Загалом беручи населення оцих трьох районів в першій половині XVIII ст. економічно почувалося досить міцно порівняно не тільки з иншими землями західньої України, але й порівняно з Гетьманщиною та її посполитами. З одного боку, право „слободи" забезпечувало його подекуди від нахабної руки орендаря та шляхтича на деякий час, на яких 15 — 30 літ, з другого боку, процес колонізації давав змогу забезпечитися землею подекуди досхочу. Так, пр., в селі Черлинівці біля Летичова серед піддаих більшість 1748 р. рахується в гродській книзі як haeres, ц.-т. власник свого хазяйства з багатим інвентарем, від 2 — 6 волів на хазяйство [2]). І це не винятково. Інвентар Ушиці і Бондарівки за 1754 р. показує нам те саме, виявляючи не тільки економічний добробут, але й невеличку панщину, не більшу двох днів [3]).

Те саме ми бачимо, приміром, і в інвентарях села Жорнищ біля Луцька за 1766 р., або села Каленне на Київщині,

[1]) Киев. Старина, 1888, т. XX, ст. 67.
[2]) Архив Ю. З. Р. ч. 6. т. II. ст. 82 — 84.
[3]) Ibidem, ст. 90 — 92.

де й землі та скота в селян доволі і панщина тільки влітку була по два дні[1]). Але цей початковий „добробут“ швидко перемінювався серед економічної діференціяції самого селянства в жахливу економічну нужду та ще й нестримну панську самоволю, подекуди не дожидаючи навіть кінця строку договореної слободи. Селянство через те й боронилося руками й ногами проти тієї переміни, що починала заїдати не тільки його волю, але й добробут.

Але в шляхтича або його орендаря чимало було засобів, щоб зламати цей опір селянства навіть там, де були легальні основи для цього опору. Одним із таких засобів було розп'янювання своїх підданих. Піяцтво, а вкупі з ним і лихва, жахлива у своїх розмірах лихва, взагалі, не тільки на Подніпров'ю — була тоді фактором, що впадав на очі, фактором нищення селянського добробуту і селянської економічної незалежности, якщо вона де-не-де ще трималася. Всякий бо шляхтич, втрачуючи змогу експорту збіжжя, ставить у своєму маєтку гуральні та по п'ять-шість корчем, оповідає один із сучасників[2]), які, немов тенета, ловлять хлопа. В цих корчмах він насаджає євреїв, вибравши що найспритніших, ц.-т. таких, що вміли-би найзручніш обманювати й поїти хлопа, та й тягти всі лишки праці хлопської за горілку, доводячи населення до крайньої нужди. П'янство й було таким чином слабим місцем в селянському опорі. Якраз тут, на Правобережжі, було найбільш сприятливих умов, щоб використати на 100% цей засіб: з одного боку, як не було ринків збуту, то землевласники мусили організувати цей збут на власному підприємстві — горілчаному заводі та орендованій корчмі, з другого боку, ласе до горілки населення сіл пропивало останні лишки, збагачуючи кешеню горілчаного спекулянта. Як великий мусів бути цей дохід, про це свідчить нам хоч-би ілюстрація корсунського староства 1765, яка подає нам цифру цього доходу на 75% із всенького прибутку фільварків[3]). Ніде через те не впадало на очі так сильно своїм контрастом малоземелля та безземелля селянське, як саме на західній Україні з її халупниками, загородниками й комірниками, контрастом, що різко виступав якраз серед загальнозаможницького дотепер населення Волини, Поділля та Київщини. Якраз тут найбільш болюче за живий організм і найбільш яскраво зачіпав цей руйнаційний вплив корчемної системи, врізаючися в саме серце селянської колонізації спершу з рук панського агента за поселянами — викотця, згодом із рук панського орендаря-шинкаря.

Під впливом корчемної системи й улегшувався процес експлоатації селян, улегшувався їхній перехід в „хлопи“ — панські піддані, та ще й нестримно відбувався процес проле-

[1]) Арх. Ю. З. Р. ч. 6, т. II., ст. 134 — 135.
[2]) В. Мякотин. Крестьянский вопрос в Польше, ст. 71.
[3]) Архив Юго-Зап. России, ч. 7, т. III., ст. 18.

таризації. Не всякий бо поселянин зміг вирватися якось хоч на деякий час на свій шлях; велика кількість його зразу пропивала весь доробок, зразу - ж залишалася з голими руками. З неї - то здебільша й бралася на Подніпров'ї та безліч мобільного сільсько - господарського пролетаріяту: наймитів, винників, гутників, броварників то - що, що й так сквапливо вже рекрутувалася із бездомних бродячих елементів та втікачів із західніх земель та й з Гетьманщини. Оцей - то мобільний елемент Правобережжя, почасти пережиток революційних процесів XVII ст., почасти новотвір сучасних відносин, все ще досить чисельний, многолюдний, то промишляючи ватагами на давній козацький лад над рибальством, ловецтвом, торгуючи рибою, сіллю то - що, то врешті наймаючися на роботу в панських сільсько - господарських промислах, то врешті принагідно грабуючи панські маєтки й купецькі валки, і становив ще одну, окрему класову групу на Правобережжі, що вкупі з селянством та міщанством вороже ставилася до реставрації фільваркового господарства та до порядків, впроваджуваних цим господарством. А група ця без упину росла у своєму наймитському складі, росла вкупі з ростом горілчаного промислу, росла як попередник майбутнього пролетаріяту. Сільсько - господарські бо промисли працювали головним чином на їхній робочій силі, часто - густо навіть не місцевого походження, а здебільша захожого; на горілчаних, прим., промислах підкиївських манастирів $^0/_0{}^0/_0$ цього захожого елементу виносив в середньому біля 78 $^0/_0$ [1]). Оця - то напівпролетарська, напівволокитська маса й готова була при всякій нагоді кинутися з одчаєм на знищення цих порядків, що до них жила вона ненавистю не тільки через свої селянські та міщанські традиції та незагоєні спомини панського грубого визиску й самоволі, але ще більш через почування степового бродяги, що його безперестанку переслідувано на кожному кроці класовим законопорядком, який пробував усю його непогамовану стихію силою взяти знову в ярмо покірливого хлопа.

Але не тільки вона одна до живого ненавиділа шляхтича й орендаря, лакомо ще й споглядаючи на складені в скринях гроші, не тільки селянин на все був готовий, щоб звільнитися якщо не від готового вже панщизняного ярма, то від його примари. Ще був для їх один спільник. Ще були дві соціяльні групи, що й собі приєднувалися до класової опозиції проти тодішнього суспільного порядку: це була маса дрібного чиншового шляхетства та надворне козацтво.

Чиншова шляхта була справді формально повноправна в своїх громадянських привілеях, але фактично не менш економічно придушена, аніж безправне хлопство. Число чиншової дрібної шляхти, економічно мало чим відрізненої від

[1]) Киев. Старина, 1888, т. XX, ст. 73.

„хлопства“ було чимале: вона була невід'ємним супутником пана, як і його орендар - єврей. Живучи виключно „з ласки пана“, що часто - густо ставала „неласкою“, оплачуючи подекуди непомірні чинші за цю „ласку“ до рук панських орендарів, що инколи вважали за зайве розбиратися в шляхетських привілеях своїх чиншовиків, оця - то чиншова шляхта подекуди не менш хлопа, хоч і відгороджувалася від нього, ненавиділа в серці всю цю фільварочну систему, що економічно в'їдалася й їй за шкуру та ще й підсолювала часто - густо наболілу рану великопанською самоволею. Надворне козацтво, що його ще більш зустрічаємо в ті часи, воно й собі ненавиділо великопанську „ласку“, з якої воно на лад чиншової шляхти жило; само воно було не шляхетного походження, а безпосередньо набиралося з селян, а то й з міщан на військово - посильну службу до панського двору; воно й могло бути, як здавалося - б, ще найбільш задоволеним даним суспільним укладом, головним чином його верхи, що в ласці одержували не тільки землю в оренду, але й цілі села в „державу“ з рук свого принципала. Але, на лихо для цього принципала, під боком була козацька Гетьманщина, де козацька собратія давно вже господарила на конфіскованих від тих самих принципалів землях і фільварках. Це й підбехтувало надворну козаччину проти магнатів, не зважаючи на їхню ласкавість до козацтва за виконування ним серед загальної анархії ролі єдиного озброєного кулака в руках магната, що не визнавав ніякої влади, крім власної, і проти власних підданих і проти бундючних своїх сусідів. І вона, надворна козаччина, як і звичайний хлоп, не від того була, щоб при першій нагоді кинутися зі зброєю в руках проти своїх ясновельможних, щоб встановити знову леліяні в серці козацькі вольності й козацьку диктатуру. А число тієї козаччини було чимале. Ще в 1765 р. її нараховано люстрацією в старостинських маєтках: на Богуславщині—52 родин, в Білоцерківщині — 354, в Канівщині — 110, в Корсуні — 88, в Черкасах — 132, в Чигиринщині — 296 [1]). В деяких магнатських маєтках, як, приміром, на Уманщині, реєстри їх досягали по декілька тисяч душ з окремим начальством. Вона й творила инколи основне ядро заколотів гайдамацьких на Правобережжі, беручи на себе навіть керування цими заколотами, що їх випирала на зверх селянська маса.

Упрощену класову ворожнечу серед реставрованої магнатсько-шляхетської системи ускладнили однак ще окремі моменти, які відограли вельми важливу ролю у виявленні цієї ворожнечі, подекуди навіть протиставляючи собі однородні класові групи та часто - густо єднаючи їх з протилежною класою. Перше й чи не основне — це був антисемітизм. Одну причину цього ми вже знаємо. Але ще була одна причина.

[1]) А. Ю. З. Р. ч. 7, т. III. Украинские староства, ст. 7.

Єврейство бо на Україні відограло поневолі якраз ролю подекуди безпосередніх агентів недоношеного та звиродженого фільварочно-шляхетською системою торговельного капіталу у відношенні цього капіталу й до трудящої людности. Якраз здебільша через євреїв-торговців фільварочний пан або орендар гнобив місто, розбивав його єдиний фронт, допомагав собі забирати у свої руки всю міську торговлю й ремество, організовував для себе на селі корчму, збирав з оренди митні побори й чинші, хоч одночасно грубо висмоктував з цього агента не тільки весь присвоєний ним прибуток, а ще й його власну працю.

Дрібний лихвар єврей справді був подекуди „п'явкою" в руках фільварочного пана, „п'явкою", що її раніш пускали на мужика, а потім з неї дико видушувано все, навіть її власну кров, хоч, що-правда, своїх доморослих „п'явок" не менш було, аніж єврейських. Але завзята торговельна конкуренція кинула пятно лихваря на одного єврея, його й обкидала серед свого релігійного фанатизму болотом. Нещасне єврейське населення, живучи подекуди само серед жахливої нужди, посьміховисько бундючного пана, неменш від нього експлоатоване, було однак у даних умовах не тільки на однім боці зі своїм хижаком проти класово споріднених собі груп, але ще й вкупі з ним ставало жертвою класової боротьби, бо „народня ненависть, як каже М. Покровський, завсігди звертається до безпосереднього джерела лиха, не намагаючися докопатися до його коріння"[1]). Ось через що антисемітизм мас ріс нечувано серед де-далі більшої класової ворожнечі та проявлявся при кожному виявленні тієї ворожнечі з властивою собі дикою стихійністю й непогамованістю.

Другим основним моментом ускладнення класової боротьби — це була релігійна ворожнеча, релігійний фанатизм. З реставрацією шляхетської системи на Правобережжі вернула знову й ідеологія цієї системи з її релігійною вивіскою католіцизму, захоплюючи собі все, що ставало на послугах біля тієї системи. Насильне відновлювання втрачених прав шляхти відбувалось разом із насильним утиском усього, що не католицьке. Ненависна шляхті „схизма" була чейже лозунгом революційних рухів мас XVII сторіччя проти класового гніту, прикрашеного зверху католіцизмом. Тож і не дивно, що шляхта, вириваючи козацько-селянську революцію 1648 р. з корінням, сквапливо бралася й за скасування тієї „схизми", що за неї так уперто трималися народні маси. Але маси не бажали коритися цьому касуванню, як і не бажали покірно схилити голову перед неволею Відси ця вперта релігійна боротьба, відси ця вперта релігійна ненависть, цей релігійний фанатизм двох протилежних собі клас, що його

[1]) Русская история, т. II. ст. 203.

ми зустрічаємо й в заколотах XVIII ст. серед суспільства західньої України.

Таке було загальне внутрішнє тло, на якому розігралися в XVIII ст. одним безперервним ланцюгом правобережні заколоти. Не „сільсько-господарська криза Правобережної України", як виявля О. Гермайзе[1]), була тлом цим заколотів, що носять назву Гайдамаччини, а боротьба проти реставрації старої звихненої фільварочної системи. Сільсько-господарча криза була кризою в Польщі, як причина загальнопольської анархії політичної, а на Правобережжі вона явилася тільки сприятливою умовою зовні, щоб вести боротьбу проти названої реставрації, що з'ударилася лицем в лице зі спробою поновлення 1648 р. Куди більше цим тлом можна ще назвати й картину повної анархії серед розколиханого подіями попереднього століття суспільства, чималі впливи відновленого 1729 р. Запоріжжя на форми класової боротьби та ще й пропаганду самих гетьманців серед населення, вкінці втручування Москви у внутрішню боротьбу в Польщі проміж двома партіями республіканцями й монархістами. Тільки на цьому ґрунті стануть нам зрозумілі не тільки одні революційні процеси того часу, але й всі ті умови, що серед них заколоти набирали того або иншого напрямку та характеру.

IV

Весь перебіг західньо-українських заколотів з приводу реставрації шляхетського господарства концентрувався головним чином на Правобережжі, де ця реставрація з нагоди повернення його Польщі почалася досить пізно, ба майже через півстоліття після революції 1648 р. і де безпосередньо відчувалися впливи Запоріжжя, оцього відвічного притулка для всіх незадоволених і пригнічених класовим гнітом. Через це заколоти і вилилися якраз тут у найбільш масові явища та набрали тут найбільш жорстоких форм свого виявлення, як ніде того часу більше. Хоч як і міцно відроджувалися тут давні шляхетські традиції, але все-таки на Правобережжі до кінця XVII ст. населення користувалося деякою незалежністю від шляхетської диктатури. І коли ця диктатура тепер остаточно звалювалася на нього, ліквідуючи все те, що лишилося ще від революції 1648 р., само собою розуміється, що населення з непогамованою ненавистю пробувало звалити цю диктатуру.

Паліївщина — це перший етап тієї завзятої й рознузданої у виявах боротьби мас проти реставрації шляхетської системи. Коли Карловицьким миром 1699 р. Туреччина зреклася прав на Правобережжя в користь Польщі й відтіля для окупації

---

[1]) Коліївщина в світлі новознайдених матеріялів, Україна, 1924, кн. 1 — 2, ст. 27.

краю вислано „кількадесять хоругов і піших регіментів", на Правобережжі розгорілася жахлива боротьба селянства й козацтва проти ненавидженого шляхетства. Хвастівський полковник Палій стояв на чолі того руху, що ставив собі за мету захищати до останнього загрожені козацькі вольності. Під Бердичовом розбили повстанці на голову посполите рушення шляхти, скликане для втихомирення краю. Повстання перекинулося в Галичину, західню Волинь і загрожувало справді ще раз вимести основно всю шляхетську знать із краю. На виручку шляхті пішли однак гетьманці, лякаючися, що повстання перекинеться в маси населення й на Лівобережжі. Палія підступом зловили, а знеголовлену повстанську стихію регіментар Сінявський остаточно приборкав 1710 р. жахними карами; „шельмував", між иншим, як впевня О. Єфіменко десятки тисяч населення відрізуванням язика й лівого вуха.

Але ледве погамовано одну хвилю повстання, як взялася нова. Коли Паліївщина була кінцевим судорогом при ліквідації козацького устрою та впертою боротьбою проти повертання шляхти на Правобережжя, то Верланівська „революція", що вибухла тут же 1734 р., була спробою відновлення тієї козаччини на хвилях нестримної стихії — протесту проти шляхетчини. На Верланівську „революцію" — так називаємо ми нову хвилю правобережних заколотів, що дійшли свого вершка 1734 р. і своїм характером так близько нагадують нам спробу повторення 1648 р. — склалися два основні елементи: загальна руїнницька стихія мас селянських, що протестували проти реставрації шляхетчини і ново організована придворна козаччина, яка координувала цю стихію в даний програм революції.

Руїнницька стихія мас проти шляхетчини на західній Україні не вгавала, як відомо, на протязі останнього півстоліття, вона не вгавала й тепер серед розколиханого анархією до краю суспільства. Паліївщина, що єднала велетенський бунтарський рух селянства з козаччиною проти шляхетних землевласників, не пригасла, не зважаючи на те, що шляхта, придушуючи її, не перебирала в засобах. Люте приборкування викликало ще більшу жадобу помсти населення і вона нестримно знову вибухала, як масові грабіжки, підпали, вбивства з боку окремих повстанчих ватаг, що поповнювалися не тільки місцевим населенням, головним чином бездомним та наймитським елементом, але ще й великою силою люду, що мандрував із Гетьманщини, дезертирів із московської армії, запорозьких і мазепинських недобитків та московських втікачів - розкольників. Ватаги ті, то як гайдамаки, що гуляли на Правобережжі, то як опришки, що засіли в Підкарпатті, то як левенці, що грабили на долішньому Подністров'ї, і являли собою цю синтезу повстанчої непогамованої стихії мас, що руйнувала основи нового законопорядку та йшла безперервним звеном хвиля по хвилі ще

від часів не то Хмельниччини, не то ще раніш, бо від кінця XVI століття.

Але на чоло тієї знову рознузданої сучасною анархією стихії знову починав висовуватися її козацький гетьман, не зважаючи на те, що його роля на Правобережжі, як здавалося, була з ліквідацією Паліївщини зіграна цілком. Цей гетьман виростав тепер, як і до 1648 р., із рядів служилих суспільних груп, хоч тепер ці групи не мали публічного характеру, виростав із рядів надворного козацтва. Надворне козацтво, замінивши собою давню реєстрову козаччину, все ще жило свіжими традиціями козацьких вольностей і, чуючи себе досить у силі, легко йшло на пропаганду повторити ще раз 1648 рік. А пропаганду велося вельми інтенсивно: з одного боку, вела її мазепинська партія з Орликом на чолі, що після Полтави засіла на турецькій території за Дністром, організувала там знову свої загони та підбехтувала не тільки Запоріжжя, але й надворне козацтво захопити вкупі владу на Правобережжі, щоб потім підняти й Гетьманщину проти Москви[1]), з другого боку, вели її сами гетьманці, бажаючи знову приєднати до себе втрачене Правобережжя.

Надворне козацтво, хоч і годоване достатньо шляхтою, не від того було, щоб стати хазяїном у краю, все одно під чиїм зверхництвом, аби тільки не бути під магнатською п'ятою, та шукало нагоди повторити Хмельниччину. Боротьба проміж собою в Польщі двох партій та ще й московська інтервенція 1734 р. дали прегарну нагоду до спроби виконати ці плани. І коли 1734 р. на Правобережжя вступили вкупі з московськими військами гетьманці з полковником Полянко на чолі, шаргородський козацький полковник Верлан, начальник надворних козаків князя Любомирського, зразу викинув гасло загального повстання. До нього без вагання приєдналися ватажки надворної міліції - козаків инших магнатів, як уманський полковник Писаренко, комаргородський сотник Сава, рошківський сотник Шуляч, а далі й інші козацькі загони з Брацлавщини та Уманщини. Почалася поспішна мобілізація населення, організація повстанських ватаг у полки. Народ, недавно настигнутий поверненням шляхти, творив ватагу за ватагою, грабував відновлювані панські маєтки, вбивав їх власників та орендарів, які нещодавно повернули, сунув хмарою в організовані полки та нищив вперто шляхетські грамоти на маєтки. Особливу готовність до повстання виявили придністрянські волоські колоністи. Верлан на протязі кількох тижнів оволодів уже усім Поділлям, частю Волини, Київщини, здобув Броди, Збараж і посувався на Станіславів і Львів, щоб об'єднатися з тамошніми повстанцями. Повстання однак не вдалося: московська інтервенція після того, як

[1]) Пор. письма Орлика до Запоріжжя з Каушан весною 1734 р. Киев. Старина, 1882, т. II. ст. 106 — 132.

польські магнати погодилися визнати королем московського кандидата Августа III, вкупі зі шляхтою кинулася втихомирити край. Верланові прийшлося з недобитками втікати за Дністер, полишаючи розбурхану стихію на її власну долю[1]).

Верланівська революція не вперве виявила надто яскраво, як глибоко в народніх масах засіло почуття непримирення з новим класовим порядком. Але й вона не вперве виявила всю непогамованість бунтарської стихії, що не перебирала в засобах нищення на всі лади свого класового противника й його спільника. Але в ній особливо виявилася ця фанатична непогамованість стихії, що „зуб за зуб" одплачувала свої кривди та виливаючи свою месть на винних і невинних, — досить буде згадати винницьку катастрофу, або корсунську та бердичівську різню, де поголовно без розбору вбивано серед нелюдських мук євреїв вкупі зі шляхтою й ксьондзами. Але це не була однак одна гола грабіжницька стихія, що „забувши страх божий, святі закони, любов до ближнього, нападала на двори, грабувала, мучила, проливала невинну кров, довершувала вбивства, віддавалася розбою та грабункам", як характеризував Гайдамаччину сучасний волинський магнат Стецький. Що правда, і без грабунків та насильства не могло-ж обійтися в тій завзятій громадянській війні, яка у всіх випадках не може йти окремо від бунтарської стихії мас, що звичайно прагнуть кривавої помсти, але основи цієї війни, її мотиви, її змагання, це не одні грабунки, а її класова непримиренність, для якої грабіжки та насильства були тільки подекуди формами виявлення, якщо не придатками цієї непримиренности. Характерно при цьому, що повстанчі ватаги селян — про козацькі загони, що стояли на чолі цеї рухавки, я не говорю — що ці ватаги в основі своїй часто-густо організаційно виростали з власної ініціятиви. Вони навіть подекуди не знаряддя в руках нового їх гегемона, надворного козацтва, а самостійна сила, яка ще до виступу Верлана боролася на власну руку, а тепер тільки принагідно скористалася цим козацтвом, щоб більш організовано вдарити на ворога. Коли-ж Верланівська революція не вдалася, то після Верлана громадянська війна через те все-таки не вгавала, а дальше велася, хоч і не з таким розмахом, але не з меншою впертістю і завзятістю.

А вона справді не вгавала: ще не встигли вийти московські війська з Правобережжя, а вже, як доносив київський воєвода Вейсбах 1735 р., „знову збираються свавільні купи, нападають на двори, грабують та вбивають людей". Повстанські загони Медведя й Гриви піднімають на ноги всю Київщину, до щенту нищать Поволоч, Погребище, Сквиру, Таращу. 1738 р. вибухають грізні заколоти на Поділлі й Брацлавщині.

---

[1]) Матеріяли до цього див. А. Ю. З. Р. ч. 3. т. III. Як також Fr. Rawita — Gawronski, Historya ruchów hajdamackich, Lwów 1901. t. I — II.

На Подністров'ї біля Могилева 1740 р. вирізують шляхту й орендарів, а одночасно горять околиці Винниці, Бердичева, Уманя, Фастова, Чорнобиля, Лисянки. Серед населення виросли справжні боєві групи професіоналів - партизанів, мозок і серце масових заколотів, ніяк невловимі ані для шляхетських карних експедицій, ані для численних московських форпостів, поставлених на Дніпрі, щоб не пускати гайдамак з одного берега на другий. Основний елемент оцих ударних груп, що раптом виростали у многолюдні загони — це, як показують матеріяли, наймитський елемент, здебільша сільсько - господарський пролетаріят, — це ті, що взимку працювали на винницях, броварах, торгували сіллю, рибою, або наймитували в кого попало, а літом, як зазеленіє в степу, збирали ватаги й грабили маєтки, піднімаючи населення. Це був головним чином тубільний наймитський елемент, який із Запоріжжям звязувався тільки принагідно і то здебільша одним сусідством свого притулку під скрутний час[1]), та що доповнявся ще инколи таким - же елементом з Гетьманщини. Оцей елемент і ворушив безупинно собою після Верланівщини повстанчу стихію села до заколотів, що не припинялися після 1734 р. і які дійшли свого зеніту в загальному русі 1750 року, коли знову піднялося на ноги все майже хліборобське населення Правобережжя так у містечках, як і селах проти шляхти. Само собою розуміється, що Запоріжжя не могло спокійно триматися осторонь у цій справі. Його насильно тіснив колонізаційний похід не тільки Москви, але й Польщі, щоб воно байдуже ставилося до цих заколотів та не робило для себе деяких сподівань на всякий випадок. Воно й не ставилося так, а хоч не маємо ще доказів на безпосередню його участь у заколотах 1750 та 1768 р.р., але чимало є доказів на те, що під його боком і за німою згодою організувалися основні осередки цих заколотів.

Повстання 1750 р. не мало такої програми, як Верланівська „революція", а носило собою виключно майже характер неорганізованої стихії руїнницької. Об'єднавши в собі не без участи Запоріжжя наймитську голоту, як керівничий мозок повстання та широкі селянські маси, як організм цього мозку, воно не видвинуло, як в 1734 р., конкретних планів на завтра, а несло з собою тільки кривавий протест, жахну опозицію проти командного стану речей, між иншим, проти повернення в панщину слобід, що якраз тоді їх масово переводити почали на панщизняні обов'язки. Колонізація Правобережжя, бач, ішла шляхом не тільки переселювання хлопів із західніх земель, але й через насаджування слобідських осель, що на

[1]) О. Гермайзе, виступаючи проти тези Я. Шульгіна, що Гайдамаччина рух суто селянський (К. Ст. 1890. IV ст. 26), навпаки, підкреслює не тільки керовничу ролю Запоріжжя в цих як і пізніших заколотах, але ще й основне ядро цих заколотів хоче бачити складеним із запоріжців, хоч і робить деякі застереження („Україна", 1924, кн. 1 — 2, ст. 27).

якийсь час обов'язані були платити одні невеличкі дані, а тільки згодом, через 15 — 30 літ, мали перейти цілком на хлопські повинності. Здається цим пояснюється те явище в повстанні 1750 р., що його коло, охопивши собою ще ширші райони, аніж 1734 р., все-таки йшло пожежею дрібних, не об'єднаних із собою ватаг, що виступали на власну руку до бою з місцевим безпосереднім своїм ворогом. І наколи 1734 р. центром його було Поділля, де найсильніша була надворна козаччина, яка надавала тоді тон рухові, то тепер, навпаки, центр руху переноситься на східню Брацлавщину й Київщину, де якраз найбільш було слобід на панських маєтках. Але все-таки деякі хоч і невиразні спроби плановости в повстанні 1750 р. ми найти можемо. Ще до вибуху повстання поширюється якийсь підроблений царський указ, що ніби-то наказував „йти на ляхів". Одначасно вже 1749 р. під боком Запоріжжя готувалися гайдамацькі ватаги до походу на Правобережжя. Відси й вирушили вони 1750 р. весною з ватажками: Ляшком, Тараном, Сухим, але й одночасно з Київщини рушили на Умань Подоляка й Носило, щоб там об'єднатися з ватагами, які вийшли з запорізьких степів. Загалом однак рух відбувався, як сказано неорганізовано, через те й шляхті вдалося зимою ліквідувати його досить легко власними силами й без особливих зусиль.

Останній у XVIII столітті „дев'ятий вал" правобережних заколотів на ґрунті суперечностей шляхетського укладу наділйшов в 1768 р. під назвою Коліївщини. Це була остання хоч і окрема фаза боротьби зі шляхетським укладом, боротьби, яка, безперечно, була повторенням 1734 р. на Україні, хоч і в инших уже подекуди умовах, але без нових завдань, що відповідали-би цим новим умовам, серед яких ця боротьба тепер розвивалася, захищаючи попередні свої домагання. Од попередніх своїх традицій вона все-таки не одмовлялася, а, навпаки, навіть ще більш їх підкреслила, аніж це було в 1750 році.

Як і попередня фаза класової боротьби на Правобережжі, так і ця проходила на ґрунті загальної опозиції селянства проти складання фільварочної системи на Правобережжі, проходила, як і раніш, серед загальної кризи польського хліборобського господарства та розколиханої до краю анархії. Але були ще инші, нові умови для тієї фази класової боротьби. Перша — це ті довершення реставрації на Правобережжі, попереднього стану речей, що йшли від початку першої половини XVIII ст. Друга — це деякий зворот взагалі в системі народнього хазяйства Польщі, хоча й продовжувалось дальше поступінне зменшення збіжжевого експорту з Польщі. Зворот цей не міг не мати переважного значіння й для правобічних маєтків, тим більш, що перед ними так герметично було замкнено доступ до Чорного моря і московсько-турецьким договором 1711 р. і московською колонізацією чорноморських берегів до самого майже Дністра.

Що-ж це був за зворот?

Криза шляхетського маєтку в Польщі, зневолювала власника цього маєтку не тільки в Польщі, але й його сусіда на Правобережжі все-таки шукати якогось виходу із цього скрутного становища. Одиноким виходом могло бути: а) одкриття вільного внутрішнього ринку, що міг-би замінити закордонний ринок для продукції панського фільварку, б) організація фабричної промисловости в краю, що могла-би стати споживачем цієї продукції, в) організація сільсько-господарських промислів, що могли-би частину тієї продукції кинути на ринок під иншим видом, аніж як зерно та борошно. Останній спосіб панський маєток практикував уже від самого початку своєї реставрації на Правобережжі в організації безконечної кількости винниць, броварів, млинів. Але це був тільки паліятив, бо продукція цих сільсько-господарських промислів все-таки не мала досить збуту, бо не було вільного внутрішнього ринку, хоч шляхта й тут пробувала найти вихід у насильному майже збуті горілки проміж своїх підданих. Тож не дивно, що шляхетський диктатор думав і про инші заходи піднести своє господарство. З половини XVIII ст. точиться в Польщі гарячкова дискусія в справі наладження в краю занепалої фабричної промисловости, навіть практичні робиться спроби наладити її, закликається із закордону кваліфіковану робочу силу, в першу чергу для текстильної промисловости[1]). Вкупі з цим сойм 1764 р. виносить навіть готову постанову про скасування торговельних й промислових привілеїв шляхти, утворивши навіть окрему комісію скарбову, що мала дбати про виконання цієї постанови. На Правобережжі й собі йде широка дискусія з приводу цих заходів. В Умані, де намічено одкрити торговельний центр Правобережжя, з окремою врочистістю відсвятковано навіть ці заходи. Одночасно почалась дискусія про обмеження прав шляхти над її підданими, щоб дати змогу останнім набути для себе економічну покупну спроможність. Економічна дискусія мимохіть висовувала таким чином і соціяльно-політичні питання, які не могли не дійти до мас і не сколихнути їх. Монархізм починає знову вступати в бій з республіканцями, організуючи конфедерації, підтримувані, з одного боку, Францією й містами, з другого—прусами та ще й Росією. Селянство починає й собі сильно ворушитися: в Польщі через те, що визиск наймита й хлопа дійшов там уже до такого краю, що останньому залишався лише один-два дні в тиждень для власного господарства, а на Правобережжі через те, що проходив останній строк слободської волі. 1767 р. в Тарнові відбувся навіть потайний з'їзд селянських представників, що організував на зразок шляхти свою хлопську партію-конфедерацію, яка й видала маніфеста

[1]) Пор. К. Воблий. Очерки по истории польской фабр. промышленности, т. I. ст. 37-48.

з домаганням привернути повну волю селянам. А на Правобережжі що-раз ріс антисемітизм та релігійний фанатизм з запеклою реакцією з боку шляхти.

Все це, очевидно, не могло не вплинути на хід випадків на Правобережжі, де в той час надто ще й ішла вперта пропаганда проти католіцизму з боку переяславського єпископа Гервасія та його поплічника ігумена Мотриненського монастиря Мельхіседека Яворського та ще більш піднімала православних селян проти католицької шляхти. Пропаганда ця під благословленням переяславського біскупа Лінцевського та ігумена Мотриненського монастиря Яворського велася надзвичайно вперто [1]) не тільки серед низів правобережного населення, але й серед надворного козацтва. Київські манастирі були експозитурою тієї пропаганди, що виросла серед політичних комбінацій про відновлення козацьких вольностей на Гетьманщині, комбінацій тісно звязаних з скликанням Катеринської комісії на 1768 рік. Ці комбінації висовували надії повернення до переяславської конституції в її географічних межах, ворушили собою козацтво на Лівобережжі та ще більш розколихували правобережне населення, приманюючи його своїми рожевими надіями на об'єднання з Гетьманщиною та на відновлення цих вольностей і на землях, що зараз находилися під Польщею, разколихували серед запеклої релігійної боротьби. Мордування в Млієві Данила Кушніра [2]) було тільки одним епізодом із прояв цієї боротьби.

На такому ґрунті й вибухла Коліївщина, як синтеза визвольних настроїв та сподівань правобережного селянства й козацтва, очевидно під козацько-православною вивіскою та ще й не без деяких впливів та й участи з боку Запоріжжя. Запоріжжя не було не зацікавлене в революції на Правобережжі. Одрізане російською лінією у XVIII ст. од Гетьманщини, тиснене в своїх торговельних операціях колоніяльним походом московського торговельного капіталу з півночи, воно не від того було, щоб на випадок повстання на Правобережжі туди найти вихід зі свого крутного становища. Воно й підтримувало Гайдамаччину на Правобережжі усіми можливими засобами, лякаючися ще одного загрозливого сусіда — польського торговельного капіталу, що нишком і собі думав деколи про чорноморські пристані для південно-східньої своєї половини. Не випадково-ж весь похід Коліївщини 1768 р. поправцював на Умань, на оцей центр польської торговлі на Правобережжі, в чому О. Єфименко хоче добачити грабіжницьку стихію й грабіжницькі апетити гайдамак, а

[1]) Див. про це: А. Ю. З. Р, ч. І. т. ІІ. зокрема про арест Яворського з нагоди цеї пропаганди там-же, ст. 371—384., та переписку Румянцева, К. Старина 1882, IV ст. 522, як також вельми цікаву статтю „Гайдамацкие движения, монахи и киев. монастири". Киев. Ст. 1893, т. 41, ст. 228-242.

[2]) Кушніра майже живцем спалено католиками, А. Ю. З. Р. ч. І ст. ІІ. 384 — 386.

який був прегарно продуманим маневром, скомпонованим на удар в саме серце шляхетчини. Хоч як і відпекувався після повстання од цього запорізький кошовий перед Воєйковим київським губернатором, але це був один із чергових викрутів після невдалого підприняття. До цього однак справа складалася так, що варто було попробувати вийти із скрутного становища хоч - би й на Правобережжя. Запоріжжя тому і спробувало, коли стільки коліїв рахувало себе запоріжцями.

Прихід московських та гетьманських військ на Правобережжя начеб - то потверджував ці сподівання, через що й знову явився нагодою для революційного вибуху. На чолі цього повстанчого руху стало двоє ватажків: Максим Залізняк, представник та наймитський ватажок наймитсько - селянської стихії, сам бо він був „із мужиків" та наймитував, то козакував на Запоріжжі, та Іван Гонта, сотник надворного козацтва в Умані, як ідеолог тієї надворної козаччини та міщанства взагалі. Але ледве змогли об'єднатися із собою під Уманем основні ударні сили революційного руху: загони Залізняка, що вийшов із Київщини та загони Гонти з Уманя, а вже московські війська й помирена шляхта спільно кинулися душити повстання, захопивши попередньо у свої руки підступом обидвох ватажків цього руху. Жахні масові екзекуції польської надзвичайної Кодненської комісії над повстанцями, організованої польським регіментором Браніцьким та його помічником Стемпковським, нечуване своєю жорстокістю скарання Гонти— Залізняка карав сам московський уряд на свій лад, вирвавши ніс і заславши в Сибір, — прикоротили собою короткий, але безприкладний класовою помстою вибух правобічного поспільства.

Завданням повстання безперечно був план відновлення традиційної козаччини на шляхетському Правобережжі. Але цей план у процесі виконання ніс із собою стільки революційних гасел, суперечних московському дворянсько - кріпацькому укладові, та так легко, як писав Румянцев[1]), міг запалити повстанням лівобережних мужиків, що Росія мусила зразу поставитися рішуче проти його здійснення, тим більше, що й турки, будучи на передодні війни з Росією, намагалися використати цей рух. А гасла ці, що виросли на тлі селянсько - наймитських змагань скинути із себе класове ярмо, що під вивіскою православ'я й козацьких вольностей скривали ідею селянської тарновської конфедерації, справді були вельми загрозливі. Недаром комісар для придушення повстання Стемпковський вважав доцільним поспішити ще й з виданням маніфеста до безграмотного „хлопства", в якому він переконував це „хлопство" про те, що воно, хлопство, „втворене вже від самого бога для підданства, бо бог не дав йому нічого спільного з иншими людьми, крім однієї душі", і що воно,

[1]) Киев Старина, 1883, т. VII, ст. 267.

хлопство, „мусить бути вірним і послушним своїм панам, платити належні податки їм та орендарам та не перешкоджати поселюватися жидам по селам,місточкам і містам", в якому закликав він це „хлопство" покаятися за те, що „нікчемною рукою вбито тільки тисяч шляхти, управителів, комісарів, писарів і адміністраторів", що „стільки знищено оборонних замків, будинків, міст, місточок і сіл, не згадуючи вже про костели й церкви"[1]). Не випадково й Катерина II поспішила видати маніфеста до цього - ж хлопства, що „отвергнув должное повинование как начальству так и своим помещикам, затеяло в разных местах убийства и другия богопротивныя насилия вследствие обмана шайки разбойников, которая не только сама в разных местах чинить грабежи, опустошения и убийства, но приводить еще в свое сообщество неповинных сельских обывателей, показывая ложные указы якобы от нашего имени"[2]). Маніфест Стемпковського та ще й указ цариці Катерини II, однакового змісту, були - ж необхідною реакцією на Залізнякову „Золоту грамоту", де за маніфестом Тарновської конфедерації сказано було: „Коронні обиватели, що живете в панських і духовних маєтках! Наступив час вирватися із неволі, звільнитися від ярма і тягарів, що їх ви терпіли до нині від ваших панів... Тож приєднуйтеся до тих, що бажають вчинити вас вільними та наділити правами й свободою. Тепер - то прийшла година вимагати рахунків від вашої влади за всі кривди й муки, за всі невимовні здирства... Кидайте ваші доми, жінок та дітей ваших, не будете жалкувати за це, коли знову з ними побачитеся! Бог дасть вам побіду, і ви станете всі вільними, як пани, коли вигубите змієве насіння ваших панів, що дотепер висисають вашу кров!"[3]).

Спішитися з реакцією треба було, бо хоч Залізняка й Гонту схоплено й скарано, але повстання не вгавало по всьому Правобережжі, захоплюючи навіть військові частини з Гетьманщини, звертаючи їх тепер і проти Москви. На Смілянщині атаман Губа з ватагою 700 чол. боровся до останнього з московськими частинами: ніхто з їх не хотів живим віддати себе в полон. Бунт вибух і в гусарському полку під керуванням капітана Станкевича[4]). Спішитися треба було, бо й Запоріжжя держалося напоготовлі виступити не тільки проти Польщі, але й проти Москви: після повернення 1734 р. на старі місця, воно останніми зусиллями захищало свої землі перед московською колонізацією[5]). Деякі вказівки на це маються, хоч - би в повстанні отого смілянського ватажка з Запоріжжя Губи або врешті й в агітаціях на Полтавщині запорізь-

---

[1]) А. Єфименко. Южная Русь, т. II, ст. 114.
[2]) Киев. Старина 1882, т. II. ст. 308 — 310.
[3]) В. Мякотин. Крестьянский вопрос, ст. 88.
[4]) Киев. Старина, 1883, т. VII, ст. 267, 275.
[5]) А. Шиманов. Передсмертная борьба поземельная Запорожья, Киев. Старина, 1883, т. VII, ст. 609 — 636.

ких емісарів від імени запорозького полковника Кулика[1]) А в поході татар 1769 р. проти Москви наявно взяли участь кубанці-виселенці 1709 р. з Запоріжжя, ба й запоріжці відмовлялися виконувати прикази московських залог що до охорони замків у часі цього походу[2]).

Але план повстання, що його ще довго прийдеться вияснювати, не вдався, а вкупі з цим не вдалися й замисли декого з гетьманців приєднати Правобережжя до Гетьманщини, не вдалися й сподівання Запоріжжя й собі відновити ідею запорозького війська в межах Переяславської конституції 1648 р. Скінчилося тільки на нечуваній різанині шляхти й євреїв, як це було, приміром, в Умані, з якою прийшла, як реванш, так само нечувана різанина повстанців у Кодні та жахлива кара Гонти[3]). Поневолене населення Правобережжя потонуло покірливо в ярмі крепацтва на довгі-предовгі десятиріччя. Розвіялися й надії декого з гетьманців, бо Катерина, злякавшися „лисиного хвоста і вовчих зубів" Гетьманщини, звела в нівець плани української конституції. За скасованням решти козацьких вольностей на Гетьманщині прийшла черга й на це одвічно бурхливе, демократичне Запоріжжя, що й його 1775 р. вкупі з його земельною спільнотою змела з лиця колонізаційна політика відновленого в усіх його правах торговельного капіталу з його дворянсько-крепацьким укладом. Вся Україна остаточно вступила в новий етап свого життя з новими класовими відносинами, з новими класовими змаганнями, з новими засобами класової боротьби, залишаючи після попередніх одні традиції й спомини в народній творчості.

---

[1]) Киев. Старина 1883, т. VII, ст. 269.

[2]) Записки барона Тотта, там-же, ст. 141.

[3]) Про Гонту див. статтю В. Антоновича в „Киев. Стар." 1882, т. IV та „Записки" И. Младановича, ст. 115 і слід.

ЧЕТВЕРТИЙ РОЗДІЛ

ДЕКАБРИЗМ І ДЕКАБРИСТИ

І

Коли попередній етап революційної боротьби, боротьби головним чином експлоатованого виробника, на Україні був у своєму змісті змаганням українського селянства та дрібної ремесничо-торговельної буржуазії на загальному тлі складання дворянсько-крепацьких відносин за всяку ціну в ім'я демократичних гасел революції 1648 р. протестувати проти складання нової системи класової експлоатації, що її якраз несло із собою за дворянською революцією оце складання дворянсько-крепацьких відносин, то новий етап тієї боротьби тих самих революційних сил, що починається XIX століття, хоч і живе за традицією старими гаслами козацького демократизму, але розвивається вже на загальному тлі що-раз ширшого підготовлення капіталізму та буржуазної революції, що із нутра розвалювали перестарілі незабаром уже форми дворянсько-крепацької системи, а тим самим ставить своєю метою — очевидно, в суб'єктивному розумінні — не поворот до первісного безкласового стану, як раніш, а намічає, хоч і в старих формах, шляхи в майбутнє, подекуди навіть безкласове суспільство, очевидно, також у суб'єктивному розумінні, бо об'єктивно і тут, і там цей рух тільки фактор прочищення шляхів для складання нових тих або инших, у даному випадку буржуазних, класових відносин. І коли в попередньому етапі революційна стихія мас, спершу об'єднавшися із своїм геґемоном — козацтвом, згодом розійшлася з його верхами, старшиною, і стала на власну руку під старими гаслами шукати виходу із нового класового гніту, деколи навіть під знаком примітивного первісного комунізму, то тепер ця стихія у своїй непосильній боротьбі під тими самими гаслами вже не проти нової, а перестарілої класової експлоатації знову шукає єднання з оцим принагідним геґемоном революції, який силою історичного процесу знову виростав на горизонті тогочасної революційної боротьби.

Хто міг явитися тепер, у нових умовах, оцим геґемоном?

Таким гегемоном тепер могла стати буржуазія, що виховувалася під крилами дворянсько-крепацької системи, годувалася буйними соками основи цієї системи — торговельного капіталу. Чи виконала буржуазія оце завдання, окремо про це прийдеться говорити, але оце шукання й спроби єднання в процесі шукання під старими кличами нового гегемона для революційної стихії в ім'я нового суспільного укладу й ознаменовує розвиток революційного руху на Україні не тільки на початку першої половини XIX ст., що в ній революційна стихія трудящих мас притягала на свій бік деколи справді не тільки ліберальні на той час кола й буржуазію, але ще й всі ті опозиційні елементи з дворянської верстви, що з'являлися, як вислів суперечностей усередині самої дворянсько-крепацької системи. Рух і повстання українських декабристів і був оцим першим єднанням революційної стихії селянства з революційною буржуазією й опозиційними групами декого із дворянства. Що-ж було основою цього руху?

Україна наприкінці XVIII століття являла собою закінчену вже в будові дворянсько-крепацьку систему. Торговельний капітал остаточно святкував і тут свою перемогу, втиснувши всю Україну, за винятком західніх її окраїн, у політичну систему руського самодержавства. Це святкування виявилося, як наслідок того, що об'єднаний руcько-український торговельний капітал опанував береги Чорного моря та відкрито було для нього так давно сподівані морські шляхи з їхніми чорноморськими пристанями, як оце Маріупіль, Таганрог, Ростов, Херсон, Миколаїв. Тепер не було ніяких меж на Україні, ані територіяльних, ані соціяльних, для повного ходу торговельного капіталу, і він гордовито й всевладно організував народнє господарство України на свій лад. Привабливі інтереси збіжжевого експорту на знову голодний західньо-европейський ринок викликали до життя гарячкову організацію хліборобських латифундій [1]) на родючих безмежних, але мало залюднених українських степах, тоді як у наслідок росту грошового господарства на руїнах натурального одна по одній виростали українські фабрики, що мали задовольнити де-далі більші споживчі й виробничі потреби внутрішнього ринку.

Під знаком оцих двох явищ і вступив торговельний капітал на Україні в спілці з руським у добу XIX століття і, як здавалося-б, у перших роках того століття справді нестримно наміченим шляхом ішов далі той процес розвитку української економіки, що визначився в кінці XVIII ст. Колонізація чорноморських степів, як і за Катерини, йшла нестримно далі: однією рукою й далі роздавано непроглядні простори дворянським фаворитам, а другою подавано що-раз нові маси колоністів-поселенців на маєтки Вяземських, Потьомкіних,

[1]) Вже 1776 р. роздано величезну кількість землі в Новоросії московським українським дворянам, див. Киев. Старина, 1883, т. VIII, ст. 784—90.

Розумовських, Каменських, Браніцьких то-що[1]). Чорноморська експортова гарячка серед досить сприятливої від кінця XVIII століття закордонної кон'юнктури на цей експорт[2]) зневолювала уряд шукати всяких можливих заходів, щоб кинути робочі руки на чорноморське узбережжя. Сюди переводжено не тільки своїх українських мужичків, але й руських, сюди приманювано виходців із Німеччини, Польщі, Сербії, Болгарії, Чехії, оплачуючи їм витрати переїзду, наділювано їх реманентом, звільнювано від податків і рекрута. А землі бери досхочу. В середньому давано по 65, а то й 80 дес. на сем'ю. Навіть євреїв переселювано сюди й приневолювано займатися хліборобством[3]). Села й міста виростали на неораних до недавна степах, як під чародійною паличкою. А, з другого боку, росло грошове господарство, на очах поширювався внутрішній ринок. Як великий мусів він бути на ті часи, дає нам приклад таблиця міських прибутків з торговлі за 1802 р. В тому році мали їх: Ніжин — 26526 карб. 70 коп., Полтава — 14767 карб. 26 коп., Кременчук — 28825 карб. З господарським ростом збільшився значно приплив закордонних та руських капіталів на Україну, в першу чергу в Новоросійську область. В Одесі настільки чулося перевагу французького капіталу, що навіть на посаду губернаторів назначувано французів. Цей приплив закордонних капіталів особливо помітився від часів Катерини, коли то вона, „ведая пространство империи", закликала на цьому „пространстве" чужинців на допомогу „к размножению многих мануфактур, фабрик и прочих заводов"[4]) та ще й сповістила всю Европу окремим маніфестом 1784 р., що купці всіх дружніх народів можуть „свободно, безопасно и беспрепятственно к городам прибывать и оттуда от'езжать по своему произволению"[5]).

Само собою розуміється, що серед таких умов і промисловість находила на Україні вельми сприятливий ґрунт для свого початкового розвитку. Починаючись із дрібних підприємств у XVII — XVIII ст., вона вже в кінці XVIII ст. ставала на досить міцну основу, виділяла, з одного боку, що-раз то нові кадри ремесників із хліборобської маси, з другого — пробувала організувати що-раз то нові фабрики й заводи. Тепер розмах внутрішнього ринку давав ще кращі умови для цього, як сказано, початкового процесу. Приплив закордонних капіталів та нагромаджування власних зневолювало підприємців шукати що-раз то нового приміщення для цих капіталів не тільки в організації збіжжевої фабрики, де це

[1]) М. Слабченко. Матеріяли до екон.-соц. істор. України, т. I, ст. 12—14.

[2]) З кінця XVIII ст. через те північний експорт значно меншає. Недаром сучасники нарікали, що, не зважаючи на сприятливу кон'юнктуру, помічається упадок збуту хліба на старих вислянських шляхах. Pamietnik polskei historyi 1783, ст. 478.

[3]) Скальковский. Опыт стат. опис. Новороссии, I, ст. 214 і слід.

[4]) Багалій. Заселення Півд. України, ст. 81.

[5]) Кулишер. История русской торговли, ст. 210.

приміщення подекуди було обмежене сословними привілеями, але передусім у фабричній промисловості, для якої від перших днів її існування на Україні було чимало вільних, не покрепачених робочих рук, хоч-би серед нащадків колишнього козацтва. Українська промисловість, як неважлива й квола була, але все-таки росла сильно вперед. Згідно до „Статистических таблиц Всерос. Империи" до 1807 р. нараховувано Оглобліном у Катеринославській губ. 16 фабрик, у Київській 50, в Подільській 39, в Полтавській 50, у Харківській 33, в Херсонській 18, в Чернігівській 47[1]). Серед цих промислових підприємств, хоч як примітивні були вони й до яких не включаємо горілчаних, вже тоді пробує себе визначити важка й гірнича промисловість. Після перших кволих кроків цієї промисловости з нагоди відкриття 1722 р. покладів кам'яного вугілля в Лисичанському й Грушівському районах, під кінець XVIII ст. приніс рішучі спроби цього визначення в 1796 р. наказ „об устроении литейного завода в Донецком уезде при реке Лугани и об учреждении ломки найденного в той стране каменного угля"[2]).

Наполеонівські війни принесли однак собою порушення тієї рівноваги на Україні між торговельним і молодим промисловим капіталом. Приєднання Росії Тільзітським договором 1807 р. до блокади Англії, одного із головних споживачів українського збіжжя, дещо й підірвало й українську збіжжеву фабрику. Експорт хліба, для якого так гарячково, починаючи, з 1780 р., ведено гідротехнічні праці на Дніпрі, щоб улегшити навігацію, без упину тепер падав, не зважаючи на контрабандні заходи українських експортерів-магнатів. Розрив з Наполеоном 1810 р. не приніс сподіваних полегкостей. Війна 1812—1815 р.р. ще більшим лягла тягарем на збіжжеву торговлю. Коли-ж остаточно військова завірюха скінчилася й здавалося, що аж тепер голодна й винищена Европа кинеться на український хліб, явилися на горизонті нові непередбачені перешкоди. Перш за все з'явився на европейському ринку грізний американський конкурент із своєю пшеницею, з яким даремно пробувала боротися спеціяльно заснована 1820 р. „ради конкуренции с Америкой" одеська чорноморська торговельна компанія. Надто Англія одночасно майже проголосила свої хлібні закони, що не пускали закордонного збіжжя в край, коли воно було дешевше від власного. А тут ще й на лихо в Західній Европі двадцятих і тридцятих років ціни на збіжжя, завдяки врожайності, дуже подешевіли: ще 1821 р. центнер пшениці на берлінській біржі розцінювано на 6,63 марки, жита на 4,15 марки, а вже 1825 р. пшениця коштувала в Берліні 4,17 марки, а жито 2,65 марки. Що більше, Франція, яка не менш Англії споживала український

[1]) Очерк истории укр. фабрики, II, ст. 86.
[2]) П. Фомин. Горнозаводская промышл. юга России, I, ст. 5.

хліб, якщо не більш, протягом 1819 — 1830 років одмежована була від цього хліба договірними заборонами. Експорт падав далі: коли в 1816 р. згідно з Вольським[1]) вивезено з Одеси хліба на 9.708.474 карб., то 1820 р. вже тільки 3.685.240 карб., а 1828 р. вивіз упав до 931.190 карб. Коли-ж одні ціни ще не дають нам точної картини, то дасть її статистика кількости вивезеного хліба: коли в 1817 р. вивезено було, за даними В. Покровського, 2.338.462 четвертки пшениці, то вже 1820 р. вивіз упав до 1.387.245 четверток, а 1825 р. до 973.189 четверток[2]).

Але й на внутрішнім ринку починала йти справа погано. Низькі ціни за кордоном ще більш понизили й так низькі на місцевих ринках, бо збіжжя викидувано на внутрішні ринки більш, аніж вони могли їх спожити за тодішньої кволости промислового капіталу та за його тоді підрядної ролі в споживанні українського хліба. Можна ще було поміщикові на старий лад шукати виходу в продукції горілки, яка переробляла-б непроданий хліб. Промисел цей, як говорилося в записці 1801 р. „О нуждах малороссийского дворянства", давав основні дотепер доходи для поміщика[3]), але й тут йому не щастило. Впровадження із фінансових міркувань для полатання державного скарбу спершу обмеження, а згодом горілчаної монополії в 1819 р. вбивало й цю останню надію поміщика. Продукція горілки собі безупинно падала. А тут ще з'їдали поміщика непокриті борги з часів наполеонівських воєн.

Само собою розуміється, що в таких умовах торговельний капітал, у першу чергу великий, дещо захитався у своїй феодальній основі — поміщицькому господарству, як хліборобському господарству, і, цілком не переборщуючи, можна повторити за одним сучасником з 1830 р., що останнє справді найшлося „в самом ничтожном и бедственном состоянии"[4]). І цей обанкручуваний на хліборобстві поміщик, якщо тільки мав змогу, кидався шукати виходу із скрутного становища в промисловості фабричній. Не випадково В. Каразін ще 1807 р. поставив питання про заснування на Україні „филотехнического общества" із завданнями індустріялізувати поміщицьке хазяйство.

Українська фабрична й ремеснича промисловість, як і взагалі вся сучасна тоді руська фабрична промисловість, завоювала собі тривкі позиції якраз тоді, коли йшла загальна криза хліборобського господарства. Блокада Англії, головного поставщика закордонних фабрикатів не тільки в Росію, а й на Україну, та наполеонівська війна були вельми сприятливим

[1]) Очерк истории хлебной торговли, ст. 97.
[2]) Истор. стат. сведения о русской торговле, ст. 9.
[3]) Киев. Стар. 1890, т. XXX, ст. 412 — 413.
[4]) Пор. Материалы к истории двор. землевлад. в Полт. губ. „Киев. Стар." 1895, т. 45, ст. 409.

фактором для дальшого росту фабричної промисловости як дрібної, як і великої. Вона й виросла надзвичайно швидко в ті часи, особливо на Україні помічався цей ріст, який не припинявся й після наполеонівських воєн. На протязі 1813—1825 р. р. число фабричних підприємств збільшилося на 77%, як подає Оглоблін. Багато спричинився до цього зросту маніфест 1822 року, в якому протекціонізм митної руської політики виразно говорив, що „разрешение привоза всех иностранных мануфактурных изделий с продолжением времени обратиться может в стеснение собственной промышленности и к участению мануфактур и фабрик, в значительном количестве уже умножившихся, но требующих еще особенного покровительства". Оглоблін подає нам таку цифрову картину цього росту числа фабричних підприємств:

Губерня	1813 р.	1825 р.	1832 р.
Волинська	102	185	235
Катеринославська	24	38	55
Київська	101	107	81
Подільська	35	53	44
Полтавська	10	29	48
Харківська	12	76	128
Херсонська	8	87	99
Чернігівська	75	74	89
Всього . . .	367	649	779 [1])

Не без почуття гордости писав свого часу з цього приводу Аксаков, що під впливом тарифу 1822 р. не тільки дуже виросли в нас фабрики, а ще й витворчість мануфактур та ремесників збільшувалася з дня на день так неймовірно швидко, що кількість виробів краму незабаром не буде відповідати попитові на них. Доводилося, як каже, шукати нових ринків для збуту товарів, що постійно росли кількісно, треба було творити нові потреби, вишукувати нових покупців, нав'язувати їм крам майже насильно, заманювати й обмотувати їх кредитом [2]). І новороджена промисловість, хоч як квола вона в нас була, вже тоді вперто шукала цих ринків і цього покупця. Молодий капітал український уже тоді пробував вийти навіть за межі України. В 1828 р. чотири крюківські лойові заводи вели свою продукцію виключно для заморського експорту. Для закордону працювали й одеські канатні заводи, як це одмічає „Журнал мануфактуры и торговли" за 1831 р. Протекційна політика Росії допомагала цим тенденціям: 1817 р. за одеською пристанню проголошено привілей на протязі 30 літ вивозити відтіль без усякого мита краєві фабрикати.

[1]) Очерки, II, ст. 88.
[2]) Аксаков. Украинские ярмарки, ст. 127.

Вкупі з початковим розвитком фабричної промисловости на Україні — а розвиток цей якраз на Україні, що відстала в цій ділянці господарства в порівнанні з Росією, вельми був помітний — вкупі взагалі з розвитком української економіки з кінця XVIII сторіччя на Україні, і то якраз на Україні в системі її народнього господарства, завойовував для себе що-раз більше громадського значіння і капіталістичний спосіб виробництва. На Україні порівняно з Росією навіть у хліборобській промисловості феодальний спосіб продукції не мав широкої бази, ані тривкої історичної традиції. Революція 1648 р. вчинила в ньому глибокий прорив. Правда, після революції феодальний спосіб виробництва у XVIII ст. знову відновився, але все-таки не зміг цілком оволодіти українською економікою й її робочою силою, залишаючи досить місця на розвиток народженого козаччиною капіталістичного способу продукції, з винятком бо Правобережжя, де поміщик, заволодівши після Коліївщини майже на 100% робочою силою мужика [1]), зумів використовувати її з бухгальтерською точністю на своєму господарстві, в инших районах України, головним чином на степовій полосі, ця робоча сила ще й тепер на 50%, якщо не більше, не була втиснена в систему крепацької експлоатації й гуляла вільною поза поміщицьким підданством. Процес покрепачення на території бувшої Гетьманщини лишив поза своєю периферією велику частину колишнього реєстрового козацтва, а вспів тільки впрягти ярмо на нереєстрове поспільство селянське. На території Новоросії, колишнього Запоріжжя, він ще менші мав вигляди при умові колонізації тієї території вільними колоністами. В результаті цього на Україні протилежно до феодальної Росії сильно росла капіталістична хліборобська промисловість вже в кінці другої половини XVIII ст. завдяки тому, що наймана праця навіть у сільському господарстві відогравала тут чималу ролю, особливо на півдні України, в серці збіжжевої фабрики, за якою тільки 3,97% нараховувано покрепаченого населення й яка майже виключно жила із сезонової праці заробітчан, що сунули сюди хмарою в часи косовиці та жнив. Правда, криза поміщицького підприємства хліборобського часів блокади та після неї вельми вдарила по цьому рості, але його не припинила, оскільки не припинила взагалі існування хліборобської промисловости, що після блокади знову пробувала стати на ноги.

Але відсутність достатнього числа власних робочих рук, звязаних з підприємцем крепацькими відносинами, підкреслювала значіння найманої праці не тільки в промисловому хліборобстві та в сільсько-господарських промислах; не меншу, а то й ще більшу вона надавала ролю тій найманій

[1]) На Поділлі в 1816 році селян панських було 781.624, підданих духовенства — 16.728, а державних — 53.743. Див. X. M. Marczynski. Statystyczne opisanie gûb. Podolskiej. Wilno, 1820, т. III, табл. № 2.

праці в підприємствах української фабричної промисловости. Українська фабрична промисловість не була ніколи типічно дворянською, вотчинною, навіть посесійною, як, наприклад, у Росії; умови історичні її розвитку були такі, що вона вже в першій четвертині XIX сторіччя на 60%, а то й більше, була буржуазною фабрикою. Воно й не могло бути инакше в країні з молодою поміщицькою класою, що ледве сама недавно ще стала на ноги. Надто протекційна політика Росії закликала вже в кінці XVIII ст. до організації підприємств на Україні всякого, хто бажав шукати щастя в промисловості та мав під рукою до цього відповідний капіталець. Звичайно таким охочим являвся купець, ремесник, менше поміщик, занятий і так організацією свого хліборобського підприємства. Колонізаційний похід московського капіталу на Україну кидав разом сюди що-раз нову масу охочих на бариші купецьких підприємців, що мали повні кешені, але не мали робочої сили. Турбуватися про цю робочу силу при повних кешенях не треба було на Україні: вільного люду, охочого на заробітки, було досить і так, а ще була перспектива одержати робітника через найми й від збанкрутованого кризою руського поміщика, що кидався на всі сторони за грішми для підтримання свого захитаного господарства. Тож не дивно, що в таких умовах на Україні росла в першу чергу якраз купецька, та ще й капіталістична фабрика. Але й поміщицька фабрика не відмовлялась од найманої праці. Економічна вигода в українській дійсності від найманої праці була остільки очевидна, що й вона переходила на цей шлях, приймаючи на роботу навіть власних підданих по вільному найму, „коим за работу поденно и с весу платится по уговору", як це було, напр., на сукняній фабриці князя Любомирського на Поділлі в 1828 р. Недаром „Журнал Мануфактур и Торговли" писав, що на Україні „почти везде уничтожена возможность подвергать людей исполнению какого бы то ни было мануфактурного дела по одному праву владения ими; благодаря бога, владельцы сами оставляют эту систему, обоюдно невыгодную, и постановляют плату более или менее высокую за труды всякого рода" [1]).

Таким чином українська економіка й саме якраз вона в першу чергу, коли брати на увагу її, як частину всієї руської економічної системи, вже в ті часи попри всю свою кволість силою історичних умов своєю якістю та кількістю виразно ставала на шлях капіталістичної промисловости, цеб-то на шлях капіталізму й капіталістичного виробництва. Завдяки якраз своєрідним історичним умовам, що сприяли цьому способові виробництва, якраз вона більш инших закликала заразом до виявлення себе в житті нову суспільну класу — буржуазію, основного носія цього нового способу виробництва,

[1]) Журнал Ман. и Торг. 1837, ч. IV, отд. 5, ст. 16.

і то буржуазію не тільки з феодальною домішкою, як це було в феодальній Росії, але й буржуазію чистої породи — буржуазію, сильну не так своєю кількістю, як якраз своєю якістю порівняно з руською. Родив цю буржуазію так першої, як і другої категорії капіталізм, у першу чергу фабрично-промисловий. Хоч як кволий був він на перших своїх порах, але свої впливи він давав сильно вже тоді відчувати. Заснування „Филотехнического общества" харківським поміщиком Каразіном, засновником і харківського університету, в 1805 р., оцього товариства з примітивно акційною системою, що мало завдання індустріялізувати Лівобережжя і яке справді десятки років цю ролю виконувало, об'єднавши біля себе весь підприємливий круг лівобережного панства [1]), було найкращим доказом, як сильним мусив бути той вплив уже в ті часи. І буржуазія на Україні якраз завдячує свої народини оцій добі.

II

Але в міру розвитку української промислової економіки для капіталістичного її способу виробництва якраз на Україні вже тоді ставало затісно в рямцях тогочасного дворянсько-крепацького устрою. Дві було основні причини, що молодий капіталістичний спосіб виробництва вже на перших порах став проти тогочасного дворянсько-крепацького укладу: перша — це потреба емансипувати робочу силу, друга — це тенденція демократизації сословних упривілейовань.

Питання емансипації робочої сили, в основі селянської маси, покрепаченої поміщицьким господарством, властиве всякому розвиткові капіталістичного способу виробництва. Як воно не дивно, але на Україні, попри всю цю своєрідність, що постачала вільнонайманого робітника та вирощувала капіталістичний спосіб продукції, питання емансипації робочої сили куди більш гостро відчувано, аніж у такій феодальній країні, як Росія. Хоч як багата була Україна на вільнонайманого робітника, хоч які численні були ватаги захожих із Росії заробітчан, диспропорція поміж вимогами українських підприємств на найману робочу силу та її постачанням щораз більше росла. Нечувано швидка колонізація чорноморського узбережжя зродила цю диспропорцію вже в кінці XVIII ст., коли на території колишнього Запоріжжя постала відразу маса великих хліборобсько-промислових підприємств капіталістичної породи з непроглядними просторами родючої землі, під боком чудових пристаней, але без робочих рук. Вже тоді, не зважаючи на масове заробітчанство, на примусове переселювання крепаків з инших районів, на приманку колоністів, виросла потреба емансипації покрепаченої частини

[1]) Д. Багалей. Сочинения В. Каразина, ст. 174 — 522.

сільського населення з метою не тільки поширювання промислово-хліборобських підприємств українського півдня, але й удешевлення найманого робітника, що почав іти ціною вгору не тільки в причорноморській полосі, але й в инших районах України.

Недивниця тому, що першими ліберадами в селянськім питанні взагалі в Росії, не тільки на Україні, явилися українські магнати з півдня, як Кочубей, що на протязі п'яти літ (1798—1803) агітував за полегкості для селян, або Румянцев, що 1802 р. подав цареві Олександрові записку про „постепенное уничтожение рабства“ [1]), яка й стала основою закону „про вільних хліборобів“ 1803 р. Питання якщо не про скасування крепацтва, то хоч його частинного обмеження було в ті часи питанням життя української збіжжевої фабрики, яка так інтенсивно взялася була тоді за експорт хліба за кордон. Правда, цей дворянський лібералізм, що і в українській літературі вчасти найшов тоді свій вислів, спричиняючися, між иншим, і до демократизації й націоналізації українського письменства, починаючи з видання „Енеїди“ Котляревського 1798 р., був надто короткий, бо коли прийшла хліборобсько-промислова криза, колишні магнатські ліберали в селянському питанні повернули здебільша знову праворуч, але все-таки факт залишився фактом, що капіталістичний спосіб продукції вже тоді навіть серед поміщицтва почав протестувати проти крепацької системи та став уже тоді батьком опозиції проти феодального способу виробництва.

Криза поміщицького господарства згодом начеб-то припинила питання емансипації робочої сили серед представників аграрного капіталізму на Україні, але самого питання не ліквідувала, наплив бо чужих, в першу чергу руських, капіталів на Україну далі тривав, колонізація чорноморського узбережжя без упину йшла дальше, організуючи що-раз то нові хліборобсько-промислові підприємства, не зважаючи на туземну їх кризу, а поруч цього ще й почала рости фабрична промисловість, організована здебільша на переливані на Україну капітали. Весь цей процес, очевидно, далі ставив вимоги вільнонайманої робочої сили, хоча й відколов од себе загал тубільної поміщицької класи, ставив тим настирливіше, чим дужче звязував її потребу на Україні з розвитком товарового господарства на внутрішній ринок, аніж на експортний, чим більш текло на Україну чужих капіталів, що розвивали це господарство й шукали робочої сили, та врешті чим гостріш йшла боротьба за цю робочу силу проміж її стороннім споживачем і місцевим її власником, що з нагоди кризи намагався видушити з неї що вдасться, щоб полатати діряві свої кешені. Все це, очевидно, далі живило на Україні капіталістичні тенденції, а тим самим і загострювало буржуазну

[1]) Семевский. Крестьянский вопрос, I, ст. 256.

опозицію, що взялася з цим процесом намість дворянсько-поміщицького лібералізму, що вже в час наполеонівських воєн різко повернув управо і швидким кроком впадав в обійми самодержавної реакції.

Але оскільки тісно ставало у дворянсько-крепацькій системі молодому капіталізмові в процесі його початкової акумуляції, то ще тісніше ставало його основному носієві — буржуазії. Дворянсько-крепацька система з її сословними перегородками, занесена в кінці XVIII ст. й на Україну, не зважаючи на деякі концесії для буржуазії, як, напр., право купівлі маєтків з 1801 р., свобода промислів то-що, не зважаючи на цю увагу самодержав'я, якою воно оточувало в ті часи купецькі підприємства на Україні, душила все-таки вельми боляче нову класу її соціяльним упослідженням. Прегарну дав нам картину тогочасних нарікань молодої буржуазії автор „Плана государственного переобразования" Сперанський, що 1809 р. писав із цього приводу: „Совершенному развитию коммерческого духа и способностей есть преграда, которая пробудет непреодолимая, доколе продолжится ее существование. Преграда сия состоит в недостатках, какие сокрываются в нашей гражданственности и в самых коммерческих правах. Таковы наши гражданские законы, что все права, облагораживающие некоторым образом купца, приписанные его капиталу, а не особе гражданина, чему едва ли где есть из благоучрежденных государств пример. Скажут, что личность и собственность каждого мещанина довольно ограждена городовым положением. На это можно отвечать, что о силе и показе государственных узаконений не по тому должно судить, как они написаны, а по тому, как исполняются и какие действия вообще производят. Если внимательно взглянуть на настоящее положение наших мещан, то они ближе подходят к положению жидов в Германии, коих утесняют и оскорбляють несказанно и презирають как бы по долгу и между тем их укоряют, что они не имеют понятия о честолюбии, а все обманщики, мошенники и плуты "[1]).

Якраз оце соціяльне упослідження нової суспільної класи й було другою причиною буржуазної опозиції до дворянсько-крепацького укладу та настроювало її що-раз більш вороже до цього устрою, що душив її політичну волю дворянською диктатурою. Вона через це й перша поставила питання про демократизацію сословних упривілейовань та про організацію тієї диктатури в дусі проєкту „Плана" Сперанського та на принципах демократизації управління; вона одночасно видвигнула теорію освіченого абсолютизму в двотомній праці харківського професора Якоба „Основи поліцайського законодавства й поліцайських установ", у якій осторожний німець

[1]) Про характеристику декабристами суспільних груп того часу див. листа Бестужева до Миколи в збірнику „Из писем и показаний декабристов", ст. 34—40.

вважав за більш доцільне все-таки починати із скасування крепацтва, аніж із політичних реформ, визнаючи, що вони сами про себе здійсняться при нових класових відносинах. Вона й філософічно намагалася підтримати свої домагання, утворивши в Харкові цілу натур-філософічну школу під керуванням шеллініянця проф. Шада, що у своїй відомій праці 1819 р. „Інституції права природи" категорично ставив питання про здійснення природних прав особистої волі кожного громадянина без ріжниці його стану[1]). Вона врешті, як це й не дивно, вже в той час промощувала шлях лівому гегеліянству на Україні, маючи такого речника його, як Т. Осиповський, ректор харківського університету, що „считал чистой фантазией научно-метафизические построения Канта, Фихте, Шеллинга", за що так само прийшлося йому кидати університет[2]).

Але сама буржуазія не могла наважитись на більш рішучі виступи за свої права. Надто дрібні й кволі були ще її сили, щоб вона могла сама про себе наважитись на активний виступ проти дворянського самодержавства, та ще й засильні були звязки її з цим самодержавством, особливо на Україні, щоб одразу змінити фронт проти свого самодержавного мецената. Самодержавство фінансувало-ж тут народини тієї буржуазії, оточувало її ніжні сили протекційною політикою, через те й виступити буржуазії відкрито проти нього на зразок французького побратима вельми було ризиковано, тим більш ризиковано, що дворянська реакція вийшла переможцем над цим побратимом. Вона й почала оглядатися за спільником для себе, та ще й за таким спільником, що дозволяв-би використати себе, як рухома боєва римська башня для пролому в дворянсько-самодержавній фортеці. Такою башнею й були в першу чергу деякі ліберальні кола самого дворянства. Лібералізм деяких дворянських кіл у Росії взагалі, не тільки на Україні, виріс на ґрунті появи капіталізму в сільському господарстві; але ще була одна причина його появи — це висновок внутрішніх суперечностей самої дворянської диктатури.

Дворянська диктатура остаточно оформилася була у своїй зовнішній формі руського самодержавства ще в попередньому столітті; вкупі з довершенням дворянських привілеїв жалувальною грамотою 1785 р., якої силу поширено й на „малороссийское дворянство", довершився остаточно й процес формування й самодержавного абсолютизму, що для нього теоретичну основу підвів таки наш „хахол" Теофан Прокопович в „Правде воли монаршей". Недаром Катерина II вкупі із жалувальною для дворянства грамотою так щедро розіслала цю характерну для сучасности працю колишнього мазепинця, як пригадування на властиву природу дворянської

[1]) Сборник Харьк. Ист.-Фил. О-ва, XX, ст. 179 і слід. Пор. Д. Багалей. Удаление проф. И. Е. Шада из харьк. университета, 1899.

[2]) Пор. Ж. М. Н. Пр. 1872, II, ст. 208—209.

диктатури. Але удержавлення організації землевласницької класи у формі абсолютизму принесло вже в кінці XVIII ст. збюрократіння дворянського самодержав'я і його централізацію в таких розмірах, що замість дворянського режиму напівбюрократичного, напіввиборного типу втворився спершу режим фаворитів і фавориток двірських, а незабаром і режим жахної поліцайської диктатури. Порушена цим режимом дворянська диктатура покінчила з автором цього режиму — Павлом — трагедією з 11 березня 1801 р., посадивши на царський трон „ліберального" Олександра I, але не покінчила з самим режимом. Жах керовничих дворянських кіл перед впливами французької революції повернув знову „лібералізм" Олександра та його молодих друзів на лоно реакції, підготованої аграрною кризою, і при новому самодержавці виріс не менш жахливий поліцайський режим, аніж при Павлі.

Дві основні лінії були в цьому режимі: аракчеївщина й голіцинщина. Одна із завданням втиснути все громадське життя в систему казарми, друга із спеціяльним змаганням перевиховати всяку громадську думку на казенний лад. Головним чином аракчеївщина, що змагала втиснути все громадське життя в бездумну казармську систему допомогою поліції і шпиків, яка вже 1807 року втворила „Тайный комитет общей безопасности" для боротьби з усяким вільнодумством, яка врешті всю Росію намагалась перемінити на єдиний військовий табір військових поселень та „создать в стране особое военное сословие" [1]); оця аракчеївщина, що її виконувано з питомою жорстокістю й грубістю азіята без усяких тонкощів сучасної західньо-европейської реакції, і була основною причиною, чому серед деяких дворянських кіл, звязаних з давнім дворянством лібералізмом, головним чином військових, ще більш виросла давня ненависть до поліцайського самодержавства та взагалі до суспільного укладу того часу, на якому цей самодержавний „произвол" базувався. Подекуди власна охорона дворянства перед оцим „произволом" і стала тепер змістом тієї дворянської опозиції, що батьком своїм рахувала попередній лібералізм, а тепер знову в суперечках з „произволом" вивісила боєвий свій прапор, по якому виписала гасло не тільки дворянської, але й загальної демократії, шукаючи для себе допомоги в буржуазії проти аракчеївського „произвола".

А цей аракчеївський „произвол", завернувши після поразки Наполеона круто вправо, ще й лякаючися повторення трагедії з 11 березня 1801 року, почав насильно втручатися в громадський спосіб думання, перевищуючи своїми реакційними заходами навіть західньо-европейську реакцію Метерніха, що з нею вкупі поклявся здійснити гасла „Священного Союзу". Містичні настрої реакції швидко замінили

[1]) Записки Трубецкого, ст. 14 та Записки К. Якушкина, ст. 12.

недавнє аристократичне вільнодумство та під керуванням Голіцина кинулися боротися із цим „мнимо просвещенным врагом", що йшов із Заходу, взялися перевиховувати всенький народ у релігійно-моральному й консервативному напрямку. Влаштовування реакцією біблійних товариств і шкіл було одним із засобів цього перевиховування. Це ще більше дратувало деякі кола громадянства, що залишилися на шляху дворянської опозиції та не пішли слідами тих, що ще недавно так голосно говорили про вроджені права людини, а тепер ставали заклятим ворогом цих прав. Але тоді були часи розквіту поміщицького господарства, який саме благословив це дворянське вільнодумство, ба навіть руками своїх магнатів задушив тирана, що поставив себе на поперек цьому вільнодумству. Тепер настали інші часи, і доводилося спішним порядком рятувати себе перед можливим повторенням французької революції на сході Европи. Тепер вільнодумством жили ті лави з давніх дворянських вільнодумців, що були найменш заінтересовані в класових інтересах поміщика та в силу свого економічного становища найменше були з ними звязані, або такі, що хоч і сами були багатими поміщиками, як браття Муравйови-Апостоли з Миргородщини, нащадки давнього магнатського роду українського, але своє класове майбутнє довбачали не під аракчеївською палкою, а в конституційно-буржуазному укладі, хоч-би і з монархом на чолі, і для яких ще не згасли подекуди ще так свіжі в пам'яті навіть автономницькі привілеї. Але дворянська опозиція рекрутувалась головним чином не з магнатів, а з небагатих, обанкручених війною, та зате широко освічених дворян, що жили тепер здебільша з однієї офіцерської платні, але не могли погодитися ніяк з тим, щоб затикано їм горло аракчеївською палкою та підслухували їхні думки поліцайські шпики. Оця опозиція й відповіла на заходи реакції Олександра I організацією тайних товариств, що в ім'я власної волі мали завдання якраз культивувати ідеї цього „мнимо просвещенного врага".

Цей процес ідеологічного розколу серед дворянства в умовах росту капіталізму помічається в ті часи головним чином на Україні, де надто завжди автономницьким змаганням українського дворянства опозиція проти самодержавства найбільш мала для себе сприятливий грунт, де на шлях опозиції ставав ще й дрібний „малоросійський" дворянин, часто-густо безземельний шляхтич, службовець або приватний офіціяліст великого магната, для яких в умовах поліцайського бюрократизму безповоротно минули часи їхніх широких шляхетських вольностей, ставав і колишній дрібний козацький старшина, що не встиг забезпечити себе достатнім числом „душ", і тепер, мужикуючи та ще й при нагоді чумакуючи, був помелом у руках декого з колишньої козацької знати, тепер землевласницької магнатерії, що із своєю „малоросійщиною"

в побуті став посміховиськом на виточених на західні манери великопанських дворах, якому подекуди навіть не дозволяли користуватися з його дворянського привілею, і він даремно бігав по всіх інстанціях з чолобитнею про визнання його, як споконвічного дворянина. Один і другий, як ідеолог дрібного капіталу, що й собі пильно промощував дорогу серед феодалізму, ставав першим ворогом не тільки поліцайської диктатури, яка плювала на його „благородство", висміювала його „батьківські звички" та й держала його в сліпому й німому послуху, винагороджуючи його службу невеличкою платнею армійського офіцера або службовця — він ставав ще ворогом і великого феодала-підприємця, що не давав йому ходу вперед своєю конкуренцією.

В цьому-то здебільша здекласованому поміщикові й дворянинові й дрібному власникові-підприємцеві й ріс запеклий тепер ворог феодального режиму. В ньому-то й найшла буржуазія тепер свого спільника й речника своїх інтересів, та ще й такого, що мав звичайно зброю в своїх руках та ще й незабуту гордість у своїх почуваннях свого колись соціяльного першенства, що її тепер силою умов до живого допікала аракчеївська палка з рук таки власної своєї сословної собратії та її влади. В армійських офіцерських колах і засів головним чином дворянський революційний рух того часу, єднаючися з нерішучим купцем, в армії й засновував він свою базу, сподіваючися її за допомогою свого військового авторитету кинути в разі потреби на виступ проти поліцайського самодержавства. Инакше й бути не могло. Армія — це найбільш вівісекціонований аракчеївщиною живий суспільний організм того часу; не випадково-ж так часто й грізно відбувалися в ті часи військові заколоти. Згадати хоч-би 1818 р. грізний бунт серед бузьких поселян, де 64 салдатів присуджено було на смерть, або ще грізніший бунт 1819 р. в чугуївських поселеннях, де 275 бунтарів було присуджено спершу на смерть, а потім на тисячну „вулицю" шпіцрутенів. Оце армія в той час — це живий звязок із західньо-европейською революцією, яку доводилося цій армії втихомирювати. Не дивно тому, що армія стала не тільки базою для революційного руху дворянської опозиції, але й школою цього руху. Пестель не скрив цього, коли перед слідчою комісією заявив, що „політичні книжки в усіх на руках, по школах учать політичних наук, вісті політичні всюди поширюються. Всі випадки 1812 і 1815 років, як і попередніші й пізніші, що перевернули стільки престолів, знищили багато царств, прогнали царів — все це призвичаїло поняття до революцій і можливих користей, що їх вони з собою приносять"[1]).

Але ще була одна суспільна група, що більш за инші готова була йти на виручку буржуазії — це селянство. Дві основні

[1]) Семевский. Полит. и обществ. идеи декабристов, ст. 504.

категорії українського селянства характерні для соціяльних умов того часу: це вільне, не покріпачене селянство, це дрібновласницькі нащадки давнього козацтва й вільні колоністи та крепаки й піддані усяких видів. Перша група селянства переважала на Лівобережжі та на півдні України, друга — на Правобережжі. І коли першій групі, вільній від крепацьких тягарів, жилося ще так-сяк, то другій групі, що творила більшість дрібної хліборобської маси на Україні, доводилося що-раз більш скрутно. Це помічалось особливо на Правобережжі, де й земельне забезпечення ставало що-раз менше, аніж в инших районах, і де панщина що-раз більш давалась в знаки, аніж де-инде. Цілком слушно писав на початку XIX ст. Русов у своїх „Волынских запискахъ", що тут поміщицька економія від кінця XVIII ст. не лишала ані одинокої хвилини мужицької праці невикористаною для себе[1]). Панщизняних законом принятих норм не було, була тільки одна практика, яка й накладала довільно на „хлопа" не тільки „головні", але й додаткові повинності в формі всяких „років", „пригонів", „гвалтів", „шарварків", „даремщин", „толок", „фірманок" то-що, про яких ми вже почасти чули раніш. Надто поміщик кинувся тут обезземелювати крепака. Для поміщика, що від кінця XVIII ст. організував промислове хліборобство, було більш вигідним перевести „хлопа" на „місячника", цеб-то посадити його біля себе, дати йому постійну натуральну пайку й примусити ввесь час працювати на себе, аніж згодитись на це, щоб цей „хлоп" із свого господарства обробляв панщину. Коли-ж додати до цього ще жахливу прямо експлоатацію цього селянства єврейським торговельним капіталом, що, заволодівши всіма містечками, являвся поруч пана другим монополістом на присвоєння додаткової праці мужика, перспектива майбутнього для цього мужика справді була безнадійна[2]).

Але й на Лівобережжі не багацько краще жилося крепакам. Що-правда, єврейський торговельний капітал не розпанашився тут, але зате поміщик присвоїв собі монопольно всю його ролю. Ще в кінці XVIII ст., при Павлі, поміщикам було дозволено декретом 1797 р. вимагати від підданих тридневої панщини, через що й тут крепацькі відносини можна формулювати за словами одного із сучасників, як підневільне сільсько-господарське виробництво, в якому дві третини продукту віддавано поміщикові, а одну третину залишав виробник для себе. І тут самоволі поміщика над крепаком не було краю. В маєтностях колишнього ліберала Кочубея нівечення крепаків доходило до цього, що тільки в декого можна було найти власну худобину та реманент, через що мужицька

[1]) Приміром може служити нам пом. Монастирський із Звенигородщини, що 1816 р. панщину для своїх підданих збільшив з трьох днів у тиждень з хати на три дні в тиждень з особи. Киев. Стар. 1883, т. V, ст. 186.

[2]) X. Marczynski, Statyst. opis. Pod. Див. т. II, ст. 109 — 110.

земля лежала необроблена, а її господарі працювали три чверті року на панському маєтку[1]). Бували иноді випадки, що крепаки працювали по п'ять день в тиждень на поміщика, як це, напр., було на Чернігівщині на манастирських маєтках.

Покрепачення селянства дійшло взагалі того часу в наслідок спершу росту збіжжової фабрики, а згодом її кризи, свого апогею. Правною стороною особа крепака стала цілком безправна. Поміщик зосередив у своїх руках не тільки порядкування працею своїх крепаків, що їх він міг довільно відривати від землі, переводити в місячників і дворових, віддавати на службу в инші руки, призначати на панщину, переводити на оброк, приписувати до фабрик та заводів, але ще й їх особою: продавати в одиночку й цілими сем'ями, робити своїми наложницями, карати досхочу різгами, батогами, „кнутом и плетью" за найменші провини, а то й за „продерзостное поведение". Поміщицька сваволя що до крепаків не має краю, писав навіть Воронцов, новоросійський генерал-губернатор, і немає ніяких засобів її припинити[2]). Не зважаючи на деякі обмеження поміщицьких прав, видані на початку XIX ст. за доби аристократичного лібералізму, як, напр., заборони продавати на ярмарках крепачок із 1808 р., знущання феодального пана не припинялися, а нужда безупинно росла, кидаючи селянство в безвихідне становище. В подільських маєтках фельдмаршала Каменського дійшло до того, що крепака ні чому не можна було відрізнити від раба.

Але й вільному селянському населенню ставало де-далі що-раз більш скрутно. Бо коли, з одного боку, поширювання товарового господарства виносило декого із загальної маси на верх, на становище глитая, то, з другого боку, те саме поширювання, що ліквідувало натуральний спосіб життя патріярхального села, кидало ще більше господарських одиниць в нестерпну нужду, гнало на нужденні заробітки, заїдало лихвою. Рекрутські набори та високі податки бюрократичного управління що-раз більше й собі душили потомків колишнього реєстрового козацтва, а голодні роки, подрібнення козацьких хліборобств, відсутність ременту та заборгованість ще й кидали його в економічну підлеглість поміщикам, загрозливо втягуючи його в підданство й крепацтво. Не випадково-ж якраз у районі колишніх козацьких вольностей так поширюється секта духоборів, що була протестом проти неминучого поневолення. Не випадково по Україні на початку XIX ст. так широкою хвилею розлилася справа „ищущих козачества", що була й собі виявленням боротьби козацтва проти нестримного власного покрепачення. І коли крепак в умовах розвитку кругом себе вільно найманої праці

[1]) Киев. Стар. 1895, ст. 409.
[2]) Русский Архив. 1890, ст. 3.

що-раз більше ненавидів свого поміщика за своє рабство та готов був піти на все, щоб тільки визволитися від його, то вільний хлібороб-козак шукав і собі всяких засобів, щоб одсунути від себе загрозливу примару цього рабства. Тож не диво, що випадків одчаю-протесту проти поміщицької експлоатації зустрічаємо знову чимало в ті часи. Незабуті традиції козацької боротьби знову піднімали тут як не на масову втечу навіть у далеку Азію[1]), то на насильні протести проти грубого насильства з боку новітніх рабовласників. Трагедія Каменського, вбитого від своїх підданих, та ціла низка инших випадків: п'ятирічний організовано впертий опір кочубеївських підданих на Херсонщині, масові втечі селян та, врешті, заколоти козацтва 1819 р., що скінчилися примусовим виселенням на Чорномор'я декількох десятків тисяч незадовольнених, недвозначно свідчили про те, що придушена стихія готова була з нагоди кризи свого експлоататора феодального й росту капіталізму знов вибухнути пожежею заколотів проти росту душливої експлоатації, аби тільки найшовся принагідний для цього ватажок. Буржуазія не від того була, щоб скористуватися з тієї стихії для власної мети, тим більше, що організація козацького ополчення в 1812 р. на Україні проти Наполеона одсвіжила дуже старі традиції волі й зміцнила пригаслі почування власної сили селянської маси.

Так загалом підготовлявся на Україні ґрунт для нового революційного руху, ґрунт, на якому виріс декабризм не тільки на Україні, але й у всій Росії, що виписав дворянською рукою на своєму прапорі гасло буржуазної революції, не зважаючи на те, що геґемон революції поки-що на авансцену ще не виступав як самостійна суспільна сила, а ховався за плечі дворянської опозиції. Українська дійсність дала для цього руху основні його соки й гасла — не випадково-ж усі лідери декабризму так тісно звязані були з Україною. Згадати хоч-би братів Муравйових-Апостолів, нащадків гетьмана Апостола[2]), Рілеєва, Пестеля та инших. Але цей, як здавалось-би, єдиний революційний фронт проти феодалізму вже напередодні перших своїх виступів якраз на Україні ускладнився національною проблемою. Склались на це не тільки відомі вже нам специфічні умови української економіки на початку XIX ст., але ще й специфічні умови української політики, що, з одного боку, і дало основу декабризмові взагалі на Україні, але, з другого — і повело його на протилежні подекуди стежки.

Український новітній феодалізм, як відомо, спричинився вельми до забезпечення самодержавної влади й на Україні, але якраз він і почав закликати на перший відступ, коли ця самодержавна влада почала касувати автономні права цього

[1]) Из писем и показаний декабристов, ст. 36.
[2]) Киев. Стар. 1902, т. 78, ст. 11.

феодалізму. Приборканий сословними й економічними концесіями, він годився був свого часу навіть на скасування Гетьманщини, але, коли самодержавний абсолютизм розвинувся в поліцайську диктатуру, почав тиснути й особисту волю українського пана та ще й в додаток 1819 р. скасував право вільного гуральництва, замінивши його горілчаною монополією, останній, якщо сам не був виконавцем цієї диктатури типу Кочубея, почав згадувати знову старі добрі часи Гетьманщини і чим дужче налягав на нього поліцайський режим, тим більш перемінювався він в автономіста, ба навіть у сепаратиста в політиці та в козакофіла й хлопомана в культурі. Правда, цей сепаратистичний рух серед декого із „малоросійського дворянства" не був все-таки історично виправданим, а більш принагідним, як принагідним був увесь той демократизм, що ним приквітчався автономний рух декого з українського панства того часу, і будувати якісь конкретні плани на ньому на майбутнє було-б досить легковажно, — не даром Наполеон одмінив свій первісний план походу на Москву через Київ, — але факт лишався фактом, і на Україні революційний рух не міг обминати мовчки цих гасел, що їх оголосив український автономіст, гасел, які в історичній суті були більш буржуазними, аніж феодальними, хоча авторами їх були феодали того часу. Тим більш не можна було цього обминути, що ті самі гасла, хоч може не в такій формі, як у поміщицької опозиції, підхоплювала й ставила й справжня українська демократія, ставило українське дрібне дворянство, що, як відомо, ніяк не могло найти для себе місця в становій диктатурі, ставило й українське козацтво та селянство, що серед поліцайсько-поміщицького утиску мріяло повернути назад до козацьких демократичних вольностей. Тому не випадково стільки козакофільства зустрічаємо в ті часи не тільки в носіїв революційного руху того часу взагалі, навіть московських, не то українських, як наприкл., у Рілеєва, що захоплювався романтикою козацької бувальщини України до цього, що написав низку стихів, посвячених цій бувальщині (Войнаровський, Наливайко), але навіть у ліберальних московських колах, як, напр., у Пушкіна в його поемі „Полтава", написаній 1828 р.

Але революційний рух на Україні того часу в усіх своїх виявленнях не засвоїв собі оці гасла дословно так, як розумів їх дехто з українських автономістів - поміщиків та дрібних землевласників - козаків. Фабрично-промисловий капітал, що був мозком фактично тогочасного революційного руху, не був на Україні остільки національним українським капіталом, щоб узяти всі ці гасла цілком за свої. Він, навпаки, був здебільша якраз чужаком на Україні, що його почато заносити сюди ще за часів Гетьманщини. Вже тоді він остільки сильно давав відчувати на Лівобережжі свій колоніяльний характер, що справедливо нарікав один із тогочасних полковників козацьких,

мовляв, „московини незабаром пустять українців у лаптях ходити". Ще більш він давав себе відчувати на Правобережжі, де його народини в кінці другої половини XVIII ст. цілком мали познаки польського походження. На початку XIX стол. чужинецькі капітали, польський та московський [1]), ще більш почали натискати на національний український капітал, що почав у загальному процесі й собі ставати на ноги. І тільки те, що вкупі з цим почалися й уперті змагання проміж конкурентами за геґемонію на українській колонії, дало змогу національному українському капіталові не тільки зберегти себе від цілковитої загибелі, ба навіть зміцнити подекуди свої позиції своїм поширенням на Правобережжі. Тут зокрема московський капітал бажав одвоювати в польського навіть ті позиції, що вже були за ним: досить пригадати проєкт 1801 р. про викуп селян із їхнім майном із підданства панів та про удержавлення їх. Само собою розуміється, що це йшло в першу чергу на руку українському національному капіталові. Ця боротьба на два фронти нерівних із собою економічних сил, що з них одна економічно слабша, але з авторитетом самодержавства російського, друга, справді без цього авторитету, але економічно міцніша—польська промисловість куди вище стала московської вже навіть за останні десятиліття XVIII століття [2]), — третя, врешті, найбільш квола, але бажаний вельми спільник то одного, то другого кандидата на колоніяльну геґемонію, ця боротьба, як кажу, і внесла розходження в ідеології революційного руху на Україні, ускладнивши його зокрема національним питанням. Бо коли національний капітал, український капітал, розумів революційний рух, як своє національне визволення зпід геґемонії чужинного капіталу, то обидва інші, навпаки, міркували про це, як про тісне об'єднання й втиснення українського капіталу в колоніяльну систему „єдиної неділимої", все одно Польщі чи Росії. Але, коли московський капітал, маючи за собою політичну перевагу, ставив на Україні це питання прямо, то польський з тактичних міркувань цілком зрозуміло в першу чергу йшов не тільки під гаслом національної федерації, бажаючи за всяку ціну найти собі спільника в молодому українському капіталі, що не мав виглядів спертися виключно на власні сили, але ще й одягав на себе навіть демократичний одяг та кокетував маси під їхній смак дрібнобуржуазними кличами.

Все це не могло не втворити на Україні своєрідности в загальному руському революційному русі та ще й поставити

---

[1]) Тариф 1822 р. особливо допоміг московському капіталові, що для нього Україна явилася головним ринком збуту, як пише Аксаков, ст. 13, 20.

[2]) Перевага польської промисловости на Україні над московською виявилася особливо з нагоди тарифу з 3/10 1819, що, за словами Канкріна, вбивав руську промисловість польською. Див. Лодыженский — История русского тамож. тарифа, ст. 189 — 190.

його на складніші, аніж у Росії, шляхи, бо якраз українська своєрідність з її національною проблемою на ґрунті народженого капіталістичного способу виробництва, ускладняла ці шляхи, якраз вона ще й загострила своїм радикалізмом класову боротьбу на Україні, повівши її стежками далеко не такими, як у Росії, та ще й різними проміж собою, різними програмою на завтра й тактикою на сьогодні.

III

Вихідною стежкою для революційного руху того часу як у Росії, так і на Україні, як сказано, була дворянська опозиція. І тут, і там вона виросла, як сказано, подекуди із самооборони домінантного стану перед самодержавно-поліцайською сваволею, подекуди із суперек проміж феодалізмом та капіталізмом. Але на Україні вона далеко неподібна до руської. Наколи в Росії оця дворянська формою опозиція фактично залишалася й змістом поміщицькою, не йшла через це проти системи самодержавства як такої, а тільки змагала координувати функції самодержавного режиму з власними становими інтересами, а, з другого боку, не висовувала буржуазних гасел в самому громадському укладі виробничому, то на Україні вона, вихована на західніх культурних течіях та серед перших зразків капіталістичного виробництва, ставила проблему ліквідації взагалі тієї системи вкупі з її основою — сословно-феодальною системою виробництва.

Не вся однак дворянська опозиція на Україні ставила собі однаково цю проблему: більшість української опозиції, подекуди навіть із великопанських українських кіл, недвозначно виявляла все-таки не тільки свої симпатії до сословного устрою, хоч-би навіть і в республіканському дусі, викоханому нею на козацько-шляхетських традиціях недалекого минулого, але ще й мріяла про фактичну реставрацію цих традицій. В її рядах найшлися, як сказано, не тільки дрібні землевласники-поміщики, але й багаті магнати, як князь Безбородько, що 1796 р. добивався відновлення на Чернігівщині давніх виборних судів — гродських, земських і підкоморських, або кн. Репнін, малоросійський ген.-губернатор, відомий сепаратист і козакофіл, що ставив на початку XIX ст. справу відновлення гетьманату з козаччиною на Україні[1]). Оця-то автономницька, козакофільська опозиція ніяк не могла погодитися із самодержавним режимом, хоч який він був, а шукала всяких шляхів повалити його. Граф Капніст не випадково вів 1791 р. в її імені переговори з пруським міністром Герцбергом у справі допомоги на випадок повстання на Україні проти Росії. З другого боку відомо також про її вперті заходи запевнити собі власну культуру. Згадати тільки

[1]) Киев. Стар. 1897, XI, 473—480.

із цих заходів хоч-би справу заснування університетів в Києві, Чернігові, Батурині, що їх домагалася українська знать ще 1767 року[1]), не говорячи про пізніші заходи[2]). Коли-ж почалася франко-російська війна, симпатії тієї опозиції зразу повернули в бік Наполеона й Франції, з якою вона була звязана не тільки своїми торговельними операціями, але й надією на самостійність. Наказ про формування козацьких полків проти Наполеона вельми пиняво виконувало українське панство, хоч селянство й перло в козаки, сподіваючись позбутися крепацтва, бо навіть явно саботувало цей наказ, одностайно виносячи постанови на повітових своїх зібраннях про зменшення кількости рекрута з 4 до 1 на 100 голів населення. Організований у Петербурзі „особый комитет для дел, заключающих измену", вмістив у своїх матеріялах ще більш яскраві вияви наполеонівських симпатій з боку українського панства, що виразно свідчили про зраду „отечества". Так, напр., костянтиноградський поміщик Мочуговський, як подає проф Слабченко[3]), прилюдно висловлювався за розчавування Росії Наполеоном, полтавський магнат Лукашевич пив тости за перемогу Наполеона, волинський поміщик Чайківський збирав навіть козацьке ополчення на допомогу Наполеонові під командою отамана Пшеничного. Не випадково Наполеон дав наказа ген. Бертельє розробити плана походу на Україну, а Лізерові—написати історію козацтва та возив із собою в поході Котляревського Енеїду. Правда, Наполеон усе-таки вирішив не пробувати долі Карла X, роздушеної 1709 р. під Полтавою, але непримирення української опозиції із самодержавством і зацікавлення нею Наполеоном усе-таки лишилось історичним фактом.

Наполеонівська невдача не припинила сепаратистичних змагань української автономницької опозиції. Поліцайський та ще й централістичний режим аракчеївщини на Україні вкупі з фіскальною політикою, що порушувала інтереси українського поміщика,—досить згадати про незадоволення з приводу заведення 1819 р. монопольного права на горілку або з приводу подвірного оподаткування поміщицьких селян після 1812 р.—підтримував далі дворянську опозицію на Україні й годував її автономницько—козацькими мріями й замислами, що надто викохувалися на загальновизвольних рухах в Европі того часу, з якими ця опозиція так тісно була звязана. Легальне поширення масонських лож на Україні давало змогу цій опозиції, що 1818 р. заснувала в Харкові навіть власний орган „Украинский Вестник", організуватися в цих ложах, а коли ложі згодом позакривано через їхню неблагонадійність, опозиція перейшла в підпільні таємні

[1]) Г. Максимович. Деятельность Румянцева-Задунайского, I, ст. 128.

[2]) Про це дивись записку 1801 р. „О нуждах малорос. дворянства", Киев. Стар., 1890, т. 30, ст. 310—314.

[3]) Матеріяли до екон. соц. історії України, ст. 81.

товариства. Одним із таких товариств, що виросло з масонських лож та об'єднало в собі українську автономницьку дворянську опозицію, і було „Малороссийское Общество“ [1]). Заснував його ще 1819 року боришпільський поміщик Василь Лукич Лукашевич; в його склад входили, як здається, між иншим, такі магнати, як брат сподвижника Олександра I, С. Кочубей, Тарновський, браття Олексіїви то-що [2]). Лукашевич носився з виразною ідеєю широкої пропаганди української автономности, мав скласти навіть із тією метою особливого катехізиса. Що назване товариство мало, такі завдання, ц.-т. пропагувати український сепаратизм, і справді намагалося вести широко таку пропаганду, про це переконують нас хоч-би зізнання на суді таких декабристів як М. Муравйова-Апостола, Пестеля, Бестужева-Рюміна, Волконського, Давидова. Вони потверджують також існування звязку цього товариства з польсько-українськими федералістами на Правобережжі, що об'єднувалися в київській ложі „Соединенных Славян“ [3]) та в польському революційному товаристві Темпляріїв на Волині. До речи буде тут сказати, що „Малороссийское Общество“, що про його діяльність радше можна робити вельми сумнівні здогади, аніж конкретні висновки, виросло з полтавської масонської ложі Новікова, з якої вийшло чимало й членів Південного Товариства, приміром, Матвій Муравйов-Апостол, ад'ютант ген.-губ. Репніна, підполк. Хотяїнцев, підполк. Капніст, близько стояв до неї й сам Пестель [4]).

Організація української дворянської опозиції, що передусім тісно браталася із сучасним визвольним рухом у Польщі та ще й годувалася його федеративно-слов'янофільськими гаслами, що їх видвигав цей визвольний рух у боротьбі польської промисловости з московською колоніяльною політикою на Україні, очевидно не була в своїй природі явно буржуазною, хоч об'єктивно відограваля подекуди лозунгом автономности ролю буржуазної течії, ані не мала сама про себе історичної перспективи й навіть її не ставила, оглядаючися тільки назад, у станово-козацьке минуле. Але вже сам факт існування її та її гасла будив громадську думку на Україні двигатися вперед із розвитком української економіки, будив громадську думку й серед инших кіл українського суспільства, в першу чергу серед кіл, що не були звязані з феодальним способом продукції навіть остільки, як звязана була з ним дворянська опозиція з „Малороссийского Общества“. Із цих кіл, головним чином із'убожілого дворянства, яке служило офіцерами в армії або службовцями в державі та в приватних маєтках, і бралася та росла друга течія української опозиції, суто буржуазна, навіть дрібнобуржуазна

[1]) Див. нові дані про це „Україна“, 1925, № 6, ст. 46 — 49.
[2]) Пор. Труды Полт. учен. Арх. Ком. 1905, I, ст. 70 — 74.
[3]) Русская Старина, 1878, т. 21, ст. 186 — 189.
[4]) Мин. Годы. 1908, III, ст. 146 — 151.

течія, що захоплювалася справді гаслами дворянської опозиції, але розуміла їх по-своєму й по-своєму планувала завтрішній день. Якраз серед тієї, скажемо, лівої опозиції викохувався справжній радикалізм та демократизм, який ріс що-раз із більшою силою, чим дужче розвивалися елементи капіталізму на Україні й чим більш різко вони протиставлялися феодальній системі. Якраз серед тієї опозиції шукав свого самовизначення український національний капітал, якраз серед неї шукав свого бойового штабу й руський та польський капіталізм, один із ідеєю єдиної неділимої Росії, другий з такою самою ідеєю Польщі, але художньо вбраною в привабливу форму федеративного слов'янофільства. Якраз серед цих кіл найпевніш і вщеплювались усі гасла французької революції, що були готовою формулою для програмових декларацій для всякої революційної думки того часу.

Оця друга ліва опозиційна течія, більш демократична й радикальна не тільки своїми гаслами, але й природою, ця справжня буржуазна течія найшла подекуди й свій вираз на Україні вже в кінці XVIII ст. під невинною на око формою в літературній творчості Котляревського. Енеїда Котляревського, філософія Сковороди, як і все літературне відродження українське того часу,— це був перший визов феодалізмові з боку тієї опозиції, що виховувалася по західніх манерах, хоч і за пазухою дворянсько-поміщицького лібералізму того часу. Але ця опозиція одночасно вміла вже тоді виявити себе не тільки в революції літературного світогляду, вона й починала ставити конкретні вимоги й до соціяльних відносин того часу, захоплюючи радикалізмом і демократизмом цих вимог навіть декого і з поміщицьких лібералів. Капніст не випадково брав гарячу участь у французькій революції, не випадково також організував сільсько-господарську комуну на своїм маєтку, за що проголошено його придуркуватим. Порядки, заведені французькою революцією, пропагандовані буржуазною опозицією, взагалі вельми приваблювали до себе декого з цих лібералів того часу. Підчас війни з Наполеоном (1812 р.) мінківський поміщик на Поділлі Марлоцький організував навіть малу республіку в себе на лад французьких порядків і проголосив культ Церери, прокламував права людини, а громадянські права мінківської республіки обґрунтував на принципі Руссо про договірне начало суспільства [1]). Скасування права приватної власности на землю ставало також не менш важливим питанням дня в лавах тієї опозиції та її прихильників. Не випадково навіть такий, як В. Каразін, поміщик з Харківщини, і той вів пропаганду за проголошення землі поміщицько-селянською спільною власністю на договірних умовах користування. Буржуазні й дрібнобуржуазні течії, прикрашені козацьким романтизмом, таким чином уже тоді брали

[1]) Киев. Стар. 1897, кн. XII, ст. 314 — 315.

верх над лібералізмом, намагаючися схиляти його на свій бік. Останні згодом, після 1812 р., ще більше виявлялись, коли частина лібералів перейшла в табор самодержавної реакції. В масонській полтавській ложі, що з її лав вийшло „Малороссийское Общество", фактично було дві організації, як справедливо замічає Слабченко [1]): аристократична, що про неї ми вже чули, та демократична, складена з урядовців, як губ. секретар Ющенко, та офіцерів, як підпоручик Салтанов-Ратвянський, та инших видних діячів революційного руху того часу. Але й в аристократичній ложі впливи буржуазних і демократичних течій настільки були сильні, що навіть її лідер Новіков не міг визволитися від цих впливів, і, складаючи свого проєкта конституції федеративного устрою Росії, і купецтву, і ремесникам остільки уділив він уваги, що його конституція була справжнім проєктом буржуазної республіки.

Але не серед усіх буржуазних і дрібнобуржуазних течій на Україні, що вже з початком 1820 років переходили на шлях широкої революційної пропаганди, однаково сильно почувався український елемент. На правому крилі тих течій, в групі, що була речником справжнього капіталу та справжньої буржуазії, що орієнтувалася подекуди явно на єдину неділиму капіталістичну систему, не міг мати ідеологічно провідної ролі й не мав фактично цей український елемент, хоч носії тієї правої течії на Україні фактично тоді виховувалися на українській практиці. Пестель був, як здається, безпосереднім учнем українських автономістів у справі республіканських ідей, і його „Русская Правда" фактично, як впевняв М. Слабченко, тільки була розробленням Новіковської конституції [2]), але як протилежна українським автономістам його ідея оголошення Росії „единым и нераздельным государством, отвергающим совершенно всякое федеративное образование, устройство и существование"! [3]). Воно й не могло бути инакше в рядах тих, що не тільки звязані були з репрезентантами інтересів руського капіталу на Україні, але й сами вийшли з аристократичних російських кіл. Але все-таки вони змогли згрупувати біля себе своєю тактикою тісно членів південної групи „Союза Благоденствия", що між ними найшлися навіть такі українофіли, як браття Муравйови-Апостоли.

Південна група „Союза Благоденствия", як відомо, зорганізувалася 1822 р. в окреме „Південне Товариство" після того, як „Союз Благоденствия" розколовся на північну групу, з Микитою Муравйовим, і південну, з Пестельом на чолі. Що за ідеологія була в тієї групи? Південна група, пройнята революційною буржуазною ідеологією, не могла погодитися з поміщицькими традиціями північної: за глибокі були ріжниці проміж радикалізмом українських якобінців-республіканців

[1]) Слабченко. Матеріяли, I, ст. 94.
[2]) Слабченко. Матеріяли, I, ст. 96.
[3]) Декабристы. Материалы и документы, ст. 258.

та опортунізмом російських конституціоналістів. Але на Україні оце ліве Південне Товариство, як побачимо, найшлося на правому крилі революційного руху. Якобінський республіканізм Південного Товариства, об'єднавши біля себе невеличкі кола військової аристократії 2 армії, не зважаючи на запевнення декого з істориків про дрібнобуржуазний напрямок цього товариства, все-таки в своїй тактиці не міг вийти поза межі своїх аристократичних традицій та не захищати у своїй програмі спільних інтересів торгово-промислового капіталу, що їх він репрезентував на Україні. Вже це одно, що члени цього товариства, що ставили своєю метою й емансипацію селянства, вели свою пропаганду виключно серед невеличкої кількости військової аристократії, одмежовуючи себе різко не тільки від цих селянських мас, але й від нижчих чинів в армії, недвозначно доводить, не зважаючи на крайній радикалізм лідерів товариства, як далеко було Південне Товариство від усяких дрібнобуржуазних тенденцій. Аргумент проф. М. Покровського, що Пестель був противником „аристократії багатств", фактично торкається суто буржуазної критики Пестельом цензової конституції М. Муравйова з Північного Товариства, а не ворожого його відношення взагалі до нагромаджування капіталів. Повна соціяльна рівність, повна свобода промислів та ще й частинна націоналізація землі якраз — суто буржуазні засоби для капіталістичного нагромаджування, про яке мріяли українські декабристи, зокрема Пестель, через це й не торкається він ніде основ приватної власности взагалі на засоби продукції, хоч це питання безперечно мусило перед ним стояти, коли розробляв він і проєктував скасування приватної власности на землю. Врешті для нас важливо не те, як Пестель, чи хто инший, сам думав про свій проєкт, для нас важно, що об'єктивно цей проєкт являє в історичній перспективі. Правда, деякі елементи майбутнього есерівства, як каже М. Покровський, були в „Руській Правді", наприкл., проєкт переділів рівних наділів усуспільненої половини землі проміж горожан, але й це не було основною думкою цієї програми, а тільки одним із засобів, що мали завдання знищити феодалізм. Врешті треба сказати, що „Руська Правда"— це радше літературний твір Пестелівських мрій, аніж реальна програма товариства. Важко згодитися з тим, щоб, приміром, дехто із основних діячів Південного Товариства, хоч і не ідеологічних його провідників, як от брати Муравйови-Апостоли, погоджувалися хоч-би на „єдину неділиму Росію". З другого боку, і сама аристократична тактика членів товариства та хоч-би самого Пестеля [1]) свідчить, як далеко на ділі вони й сам Пестель були від декларацій „Руської Правди".

„Руська Правда", як і сам її автор, та більшість членів Південного Товариства були безперечно носіями задушевних

[1]) Дивись про це прегарну характеристику в „Записках" Горбачевського, ст. 52.

мрій руського торгово-промислового капіталу й руської буржуазії, що з української дійсности тільки засвоїли собі її радикалізм, що не випускав із своїх впливів декого і з Північного Товариства, як Рілеєв, що виріс у цій дійсності. На цих мріях суто буржуазних і виросли централістичні ідеї Пестеля та декого з його співчленів, тож і не дивно, що з Південним Товариством не звязалися тісно українські автономицькі кола, крім згаданих братів Муравйових-Апостолів та ще декого, що їх, як і инших, тягнули сюди взагалі заговірницькі інтереси, ані не звязалися й польські революційні кола, хоч пересправи велося вельми інтенсивно в Києві 1825 р. з представниками Польського Товариства Патріотичного [1]). Далекі були цьому товариству інтереси навіть української дрібної буржуазії; остання, як відомо, і собі стояла на власних автономницьких, будь-то федеративних, будь-то сепаратистичних принципах, і коли-б справді, як впевняє М. Покровський, хоч дещо було з ідеології тієї дрібної буржуазії в головах членів Південного Товариства,— а відай інтересами руської дрібної буржуазії вони не могли на Україні жити, бо її тут не було,— то ми напевно відчули-б це і в політичній програмі, і в тактиці членів товариства. Тимчасом в одному й другому віє від ідеологів цього товариства якраз таким самим подихом, яким віяло від руського капіталу на Україні, подихом протилежности до сепаратистичних змагань українських опозиційних кіл. Ось через що останні, за винятками, в Південному Товаристві участи не взяли, принаймні, нам невідомо про цю участь, і вже ця обставина серед загального автономницького руху на Україні, не тільки одні централістичні міркування Пестеля, ще більш впевняє нас у тому, як ближче й тісніше Південне Товариство стояло до інтересів руської буржуазії на Україні, аніж до української, та що дрібнобуржуазні й буржуазно-поміщицькі ідеї українських революційних кіл остільки були більшості цього товариства чужі, оскільки чужою була його аристократичним навичкам українська сучасна демократична буденщина. Відомо також, що навіть такий, як С. Муравйов, до останнього дня не приняв до товариства ані одного з нижчих офіцерів чернігівського полку, де працював, не знав навіть, що в тому самому полку вже працює конспіративна група „Об'єднаних Слов'ян". Пестель ніколи не збирався працювати з нижчими чинами та гнобив страшенно салдат. Тізенгавзен був знову того переконання, що досить підпоїти салдат, щоб потягти їх до повстання, яке товариство готувало на весну 1826 р. [2]). Про пропаганду між населенням, зокрема проміж селянством, членам Південного товариства й не снилося.

---

[1]) Лимановский-Кульчицкий. 100 лет борьбы польського народа за свободу, ст. 72 — 73.

[2]) Записки Горбачевського, ст. 52 — 54.

Не менше на правому крилі революційного руху на Україні найшлася й польська революційна течія, що групувалася біля київської та волинської групи варшавського „Польського Патріотичного Товариства", заснованого 1821 р. для керування польським визвольним рухом не тільки в Польщі, але й на Україні. Польський капітал, що перебував тоді в найвищому розквіті [1]), ніяк не міг погодитися з політичним втисненням його в систему руського самодержавства. Історичне відновлення польської державности в 1815 році в межах руської імперії не задовольняло польської буржуазії й польських поміщиків, що змагали до повної самостійности та ще й у межах 1772 р. Україна входила в ці межі, тож не дивно, що й тут утворилося міцне політичне ядро буржуазно-революційне, групуючи біля себе не тільки польську буржуазію, але й багато поміщиків, тісно звязаних спільними інтересами спільного захисту перед конкуренцією руського капіталізму на українському ринку. Само собою розуміється, що на Україні це ядро не могло спертися виключно на свої сили. З Південним Товариством роз'єднували його різнобіжні інтереси, зате можна було орієнтуватися на допомогу української іриденти, що оформлялася в політичні організації, як, напр., „Малороссийское Общество", та недвозначно заявляла, що ніяк не може погодитися на те, щоб Україна була колонією Москви. Досить пригадати для потвердження цього хоч-би заяву навіть такого Каразіна, що 1813 р. нарікав на те, що „мы принуждены сбывать произведения наши точно в том виде, как природа наша их дает, и, изобилуя всеми веществами для фабрик, почти все свои потребности удовлетворяем подали, платя за извозы внутрь России и обратно, уплачивая бедными деньгами нашими барыши перекупщиков, через руки которых проходят прежде всего сырые наши произведения, потом возвращаются к нам выделанные" [2]).

На оцю-то українську іриденту й звернула свою увагу польська революційна пропаганда на своєму з'їзді в Києві 1822 р., розвиваючи там свою ідею відновлення Люблинської унії, але під вивіскою федералізму, та ще й козакофільського. В польській літературі зароджувалася тоді навіть окрема так звана „українська школа", що виспівувала устами Мальчевського, Гощинських то-що старі добрі козацькі часи та вела масову агітацію серед українських кіл за відновлення цих часів у спілці з Польщею. Для приміру зазначимо хоч-би на мандрівного поета Тимка Падуру, що служив увесь час живим звязком проміж польською та українською іридентою. Туди й тягнувся дехто з української поміщицько-буржуазної опозиції, як тягнувся був і до групи Пестеля.

Таким чином на Україні поруч ідеї руської про єдину неділиму Росію стала виростати ще одна платформа єдиної

[1]) Про це дивись Воблий, I, ст. 189 — 217.
[2]) Киев. Стар. 1905, кн. 4, ст. 262.

неділимої, польська платформа, приємлива й для українського автономізму, бо назверх поляки бач більш дипломати, ніж москвини, начеб-то платформа українсько-польської федерації, та ще й демократичної федерації; фактично однак і ця платформа, хоч і під вельми привабною назверх вивіскою, бо вивіскою з гаслом демократичного слов'янофільства, за пазухою крила в собі таку саму, хоч і протилежну ідею „єдиної неділимої", що - правда не Росії, а Польщі, ідею відродження Польщі в давніх історичних межах. Ідея слов'янофільства [1]), або радше панславізму, що оформилася вже в кінці XVIII ст. після розділу Польщі на польських землях з демократично-буржуазними основами та відтіля засіла в Чехії, як ідея визволення не тільки однієї Польщі, але й усіх слов'ян, що жили під німецьким пануванням, вельми пропагандувалася польськими революціонерами вже в часи Наполеонівських воєн. Близька подекуди до майбутнього народництва, вона найшла для себе таких гарячих пропагандистів, як Адам Чарноцький (Зоріян Доленга Ходаковський), що вмер 1825 р. Основна ідея її — це федеративна демократична всеслов'янська федерація [2]). Ця федеративна платформа зразу й найшла своє окреме оформлення на Україні в заснованні вже 1818 р. в Києві ложі „Об'єднаних Слов'ян", яка й була першим осередком пропаганди слов'янофільських ідей на Україні до половини 1820 років.

IV

Під впливом цього слов'янофільства, демократичного слов'янофільства з безпосереднім політичним змістом українопольської федерації, на Україні виросла ще одна соціяльно-політична революційна течія, не менш сильна від обох попередніх революційних течій. Це була течія найбільш революційна з усіх революційних напрямків того часу взагалі в руській імперії, зокрема з усього декабристського руху, бо, хоч сама по собі не оставила програми на зразок „Руської Правди" Пестеля, але зате своєю багатою революційною практикою переконала нас, що це була справді найбільш радикальна, найменш націоналістична, найбільш демократична, справді дрібнобуржуазна революційна течія, як це я писав вже 1922 р.; це була течія, що репрезентувала собою якраз дрібний капітал на Україні та що оформилася в політичній організації товариства „Об'єднаних Слов'ян", заснованого на Волині 1823 р. від братів Борисових.

Вже сам особовий склад цього товариства переконує нас про справжній демократичний характер товариства.

[1]) До речи буде тут пригадати, що ідея слов'янофільства, або панславізму зародилася в нас на Україні ще в XVII ст. Вже Копистенський писав про необхідність об'єднання слов'ян, а Баранович згодом робив навіть практичні пропозиції політичного об'єднання Польщі, України й Росії.

[2]) Современник. 1911, май, ст. 18 — 20.

Погляньмо тільки на нього: ось брати Андрієвичі Яків і Гордій, обидва підпоручики 2 арт. бригади, брати Борисови, душа, як кажуть, товариства, один одставний підпоручик, другий поручик, а дальше такі самі: Яків Драгоманов, Горбачевський Іван, також поручики тієї арт. бригади, сини вбогих дворян, а вкупі з ними Павло Вигодовський, канцелярист волинського губернатора, мужицький син із Проскурівського повіту; ось Люблинський Юліан, зубожілий польський дворянин з Волинщини, а далі Красницький, відставний поручик із Новгороду Волинського, Ковальський, поручик полтавського піхотного полку, Кіреїв Іван, прапорщик 8 бригади, а біля них Іванов Ілько, провіянтський службовець, син ремесника із Житомира і т. д. і т. д. Публіка, як видно, не так-то вже „благородна" й своїм соціяльним походженням та соціяльним положенням, щоб могла рівнятися з графами й князями з Північного та з полковниками й иншими високими чинами з Південного Союзу. Це були люди, що, за висловом Горбачевського, від перших днів своєї молодости „терпели нужды, унижение, лишения, голод и холод", люди куди вищі з моральними навичками від своїх друзів із „Северного" і „Южного Союза", люди з почуваннями й бажаннями, мріями й сподіваннями низів, трудящої маси, з якої багато їх вийшло, люди „с маленькими еполетами и без имени", люди, що як не сами на собі перенесли, то хоча безпосередньо відчули не тільки все лихоліття самодержавно-поліцайської диктатури, але й класової диктатури, диктатури можновладства „имущих над неимущими и разоренными". Не дивниця тому, що цій публіці куди ближче було до радикального демократизму, аніж опортуністамі із Північного та аристократичним радикалам із Південного Товариства. В „Записках" одного з видних діячів „Товариства Об'єднаних Слов'ян", Горбачевського, находимо прегарну, цілком неперебільшено намальовану картину тієї протилежної подекуди характеристики однієї й другої групи українських декабристів. Це була справжня масова організація, справжня демократична течія вже по своїй природі, тож не дивно, що так важко доводилося довершувати об'єднання „Товариства Об'єднання Слов'ян" з „Південною Спілкою", хоч за це об'єднання взявся не хто инший, як С. Муравйов, подекуди для „Слов'ян" своя, як то кажуть, людина, та що й після об'єднання, що наступило 1825 р., обидві організації все-таки йшли різними стежками, розділені різними поглядами і на програму революції, і на тактику революції. Врешті й сама назва цього товариства свідчить про те, як протилежні подекуди мусили бути ці погляди в одних і других.

І справді так було. Перше, що відрізняло „Слов'ян" від „Південного Союзу", це національне питання. „Товариство Об'єднаних Слов'ян" недвозначно протиставляло націоналістично-руській ідеї Пестеля та ще й декого з „Південного

Союзу" свою ідею примітивного інтернаціоналізму, ідею всеслов'янської революції й панслов'янської федерації, що об'єднала-б у республіканських автономних формах усі слов'янські нації на рівних правах в одну державу, що її кінець сягав-би від Чорного моря до Балтику та від Білого до Адрійського. Але й сама проблема революції в одних та других різне находила своє розуміння. Ми вже зазначали, як її розуміли члени „Південного Союзу". Там вона виступала, як проблема революції, приказаної згори, як аристократична революція під палочну команду над сірою бездушною масою салдатів та простолюддя, під покровом навіть релігійного фанатизму. Із пересправ С. Муравйова з Горбачевським 15 вересня 1825 р. виразно бачимо, яке значіння приписували члени „Південного Союзу" релігійній пропаганді, що, на їхню думку, „всегда будет сильным двигателем человеческого сердца". А „Слов'яни!". „Слов'яни" дивилися на революцію не як на революцію згори, під наказ військових командирів, що його сліпо має виконати слухняна сліпа бездушна маса, а як на революцію знизу, революцію мас. „Ні один переворот не може здійснитися без згоди й співділення всенької нації", читаємо в „Записках" Горбачевського; „хоча військові революції можуть швидко дійти до своєї мети, однако наслідки їхні дуже небезпечні, вони стають не колискою, а могилою волі, в імені якої їх доконується. Народ не може раніш стати вільним, доки не стане освіченим, моральним та промисловим. Слов'яни й переконані, — заявляє Горбачевський, — що надії їхні не можуть так швидко здійснитися, як вони цього бажали-б, але вони ставлять собі метою вчинити все, що веде хоч-би ступнево до поставленої мети" [1]). Такою метою уявлявся їм у неясних обріях майбутній радикальний демократизм, а засобом — народня революція й всеслов'янська братська федерація визволених народностей. Релігія, на їхню думку, — це засіб пропаганди не за революцію, як це думали члени „Северного Союза" та „Южного", а проти неї, бо „кто проникнут чувством религии, тот не станет употреблять столь священный предмет орудием для достижения какой либо посторонней цели" [2]). Ось витяги з „Правил" „Слов'ян", складених від Борисова для пропаганди революційної ідеї: 1) „Не надійся ні на кого, крім твоїх друзів і твоєї зброї [2]). Одні друзі тобі допоможуть, одна зброя тебе захищатиме. 3) Не бажай мати раба, коли сам рабом не хочеш бути. 4) Простота, тверезість і скромність хай бережуть твій спокій. 6) Богиня освіти хай буде твоїм пенатом і задоволення з любов'ю поселяться в твойому домі. 10) Намагайся розвіяти всі твої забобони, головним чином ті, що торкаються ріжниці станів, а станеш людиною

[1]) Записки, ст. 43.
[2]) Записки, ст. 64.

тоді, коли почнеш бачити й у сусіді твоїм людину... Бажаєш мати це, об'єднайся з твоїми братами, що від них відколола тебе несвідомість твоїх предків". Порівняймо тепер оці „Правила" з „Православним катехізисом" С. Муравйова, в якому слово навіяне релігійною містикою, в якому починається від славетного „Во имя Отца и Сына и Святаго Духа", а кінчається „анатемою" на тих, що не послухають пропаганди революції! Яка протилежність поміж оцими „Правилами" та „Православним кетехізисом" Сергія Муравйова, або й „Воззванием" того-ж Муравйова, спертого на заповітах біблії, врешті хоч-би й „Любопытным Разговором" Микити Муравйова, складеним також на релігійних мотивах. Не даром Горбачевський та інші „Слов'яни" рішуче відхилилися від них у пропагандистській тактиці. Вони „Слов'яни" й одкидали всі забобони, релігійні й сословні, а в тактиці спиралися в своїх підготовленнях до революції на масах. „Вони, як каже Горбачевський, в першу чергу вживали всяких можливих заходів підготовити до справи своїх підчинених, стараючися злитися з ними за одно, порівнятися з ними своїми думками й бажаннями". „Слов'яни" одинокі були „демократами" в повному розумінні цього слова, бо мета їхня — довести пропагандою маси до того, щоб вони боролися навіть не з хвилевим ентузіязмом, а завсігди, при всякій нагоді, захищаючи свідомо „отыскиваемые ими права". Вони й кидалися в маси не тільки салдатські, що від них сторонили змовці з „Південної Спілки", але й селянські. Підготовлювання нової гайдамаччини, що мала вибухнути серед селянства на весні 1826 р. при допомозі окремих пропагандистів, „флігель-ад'ютантів", безперечно мусило йти під керуванням „Слов'ян", тим більше, що названі селянські заколоти якраз і починалися в районах основної пропаганди „Слов'ян", ц.-т. на Волині, Поділлі, Київщині. А як сильно було селянство розпропаговано від цих „флігель-ад'ютантів" типу рядового Семенова, про якого находимо звістку в одній статті „Киевской Старины" за 1882 рік, видно з того, що хоч селянське повстання, залишене само собі після поразки декабристів не вдалося, не приняло навіть серйозних розмірів, все-таки царська влада вважала за потрібне вжити цілої низки заходів, щоб заспокоїти селян; між иншим царський уряд видав маніфеста до селян з 12 травня 1826 р., якого наказано читати протягом шістьох місяців кожної неділі по церквах, торгах і ярмарках та ще й підкріплено його спеціяльними військовими надзвичайними судами. Про пропаганду „Слов'ян" поміж селянством маємо й безпосередні вказівкі в докладній записці предводителя чигиринського дворянства Нечая в справі втихомирення селянства [1]). Але й серед буржуазії „Слов'яни" мусили мати широкі звязки.

[1]) Киев. Стар. 1899, т. 95, ст. 408.

Зачаткова справа Василя Сухачова, прикащика одеської фірми Серато й Верані та його друзів — колезького асесора Г. Радулова й колишнього члена купецького общества М. Арістова, проф. Шкляревича та купця Картамішова, що про неї велося слідство судове з обвинуваченням у приналежності до тайного товариства декабристів [1]), каже нам багато догадуватися про ці звязки. Майбутні досліди над декабристами скажуть нам щось більш конкретне в цій справі.

Широкий з природи демократизм, непримиримість із усяким гнітом людини над людиною, боротьба з національною неволею та релігійними пережитками, врешті віра в революційну силу мас — ось чотири основні риси „Слов'ян" у їхніх змаганнях до перебудови суспільства на федеративних началах. Молоді, гарячі люди, не звязані ані маєтком, ані посадами з владною класою, „Слов'яни", приміром, були революційности того часу, що всю увагу клали не на пусті слова та хитрощі макіявелізму революційної аристократії з „Південної Спілки", а на непримиренну боротьбу, що рвалися до бою справді за всіх пригнічених, не спиняючися ні перед ніякою перепоною. Поміж ними й „Спілчанами" стояла справді непрохідна стіна навіть після об'єднання обох організацій. Радикальний демократизм розділяв їх увесь час поміж собою, як розділяв „Південну Спілку" від „Північної", з тією тільки ріжницею, що те, що було крайнє лівим для „Северян", явилося опортунізмом для „Слов'ян". „Южани" з острахом гляділи на нових спільників, що в них „нет страха, нет преград, в душе которых и было одно слово — действовать с наступлением каким то бешеным и с отчаянием", які фактично взяли всю ініціятиву в свої руки в підготовці повстання на Україні на свій лад і готувалися на власну руку кинутися та захопити владу, не вижидаючи, доки довершиться переворот у столиці. Не даром С. Муравйов Апостол пригрожував застрілити Горбачевського на випадок власного виступу „Слов'ян", мовляв, що треба „этих бешеных собак „Славян" держать в руках".

Це були люди, що й на суді держалися гордо, заявляючи, що вони робили все те, що „здравый разум может внушить при беспристрастном и прилежном рассмотрении вещей", бо були того переконання й разом „твердо уверены, что твердость законов в силе и в предрассудках" та що „отечество забыто и что скрывается тайный какой то отечественный враг, который все нещастья насылает для пагубы соотечественников". Це були люди, що перед судом не видавали своїх співзмовників, як инші декабристи, а твердо заявляли, що „напрасно стараются разыскивать всех тех, кои к сему причастны". Вони не каялися свого злочинства, не просили ласки, сміливо дивилися смерті в вічі,

[1]) Былое. 1923, № 21, ст. 49—53.

заявляючи на суді, що не вважають за злочин „жертвовать собою для того, чтобы жизнью своею и кровью освобождать своих соотечественников от угнетений, которыми они мучатся". „Я с удовольствием предаю себя строгости законов",— заявив Андрієвич,—„для меня собственно нет счастья, но в счастьи народа был бы и я счастлив. На смерть взираю с большим хладнокровием, нежели на страдание сочеловеки. Благоденствующие потомки почтут мою смерть".

Такі були „Слов'яни"! Плани їхні розвіялися однак раніш, ніж удалося серйозно підготувати їхнє виконання. Що більше, навіть ці плани ідеї демократичної республіканської слов'янської федерації та начеб-то звільнення людства від економічної нерівности не найшли в них хоч-би такого оформлення, як, напр., „Конституція" Микити Муравйова, не кажу вже про „Руську Правду" Пестеля. Об'єктивно вони були далеко менш реальні в умовах російської дійсности, аніж плани „Северного" та хочби „Южного Союзу", але суб'єктивно ідеї україно-польської дрібної буржуазії далеко глибше виражали класові суперечності свого часу, куди далі заглядали в майбутнє людського суспільства, аніж хоч-би названа „Руська Правда", не кажу вже про монархістично-поміщицьку „Конституцію" Микити Муравйова. Невдала демонстрація повстання, піднята від північних декабристів, розвіяла не тільки надії на здійснення цих ідей, але й знівечила ці реальні можливості перевороту, що їх готували південні декабристи. Вона й була причиною передчасної поразки взагалі декабристської революційної діяльности, що готувалася нанести смертельний удар самодержавно-поліцайській тиранії.

Революційний виступ декабристів намічався в усіх трьох організаціях різно. „Северяни" були тієї думки, що повстання не треба раніш намічати, доки не вмре Олександер; для багатьох із них, як, напр., у кн. Оболенського, взагалі воно уявлялося в „дали туманной недосягаемой, когда все брошенные семена созреют". Инакше було на півдні. Тут, на Україні, об'єктивні умови, що утворили радикальне ліве крило декабристів, наказували спішитися з переворотом. Сергій Муравйов і Бестужев-Рюмін уже 1823 р. планували покінчити з царем з нагоди прибуття Олександра до Бобруйську. В 1824 р. „Южный Союз" знову намічає переворот із нагоди приїзду Олександра до Білої Церкви для перегляду армії. Втретє „Южани" бажали вчинити повстання весною 1825 р., коли в одного з них, полковника Швейковського, одібрано полк. Врешті останній термін перенесено на літо 1826 р. Але й в „Южном Союзе" помічалося деяке кунктаторство, з яким не могли погодитися „Слов'яни", добачаючи в цьому все-таки вплив „Северян". Для них не простим проступком було, що С. Муравйов-Апостол одхилив їхнього плана машерувати на Київ цілим третім корпусом, який зібрався

на маневри під Ліщиним. З цієї причини й виросло недовір'я „Слов'ян" до „Южан", бо останні супроти них трималися відомого вже нам принципу С. Муравйова - Апостола, цеб - то що треба „спустить этих цепных бешеных собак с цепей тогда, когда придет время действовать".

До повстання однак прийшло раніш, аніж це складалося в головах декабристів. 27 листопада 1825 р. до Петербургу надійшла несподівано вістка про смерть Олександра в Таганрозі. Військо присягнуло його братові Костянтинові, хоч у таємній духовній Олександра на царя призначено було другого брата — Миколу. „Северяне", сподіваючися здійснення конституції з боку Костянтина й без кровопролиття, рішили змінити свій план і повстання відкласти. Тимчасом опубліковано маніфеста про відречення Костянтина на користь Миколі, наказуючи привести військо до присяги новому цареві. „Северяне" й ухвалили тепер виступити. 14 грудня в день присяги, вони замість присяги вирішили йти на переворот. Але переворот перемінився в них на сумирну демонстрацію та ще й без усіх вождів, бо Трубецький, лідер руху, Рилеєв, Якубович та інші не взяли в ній участи, а ті, що лишились на сенаторській площі, де відбувалась ця демонстрація, не бажаючи кровопролиття, гальмували збройну боротьбу навіть тоді, коли пущено на них кінну гвардію й коли зібрана товпа виразно стала на їхньому боці, обкидаючи камінням царське військо. Під вечір демонстрацію розігнано артилерією. Цілком справедливо зауважує Горбачевський у листі до Бестужева М., що це була „революция на розовой воде: все они хотели все сделать переговорами, ожидая, чтобы сенат к ним вышел и, поклонившись, сказал: „что вам угодно — все к вашим услугам". Тимчасом до демонстрантів вислано не сенат із вітою оливовою, а батареї артилерії з картеччю та кінну гвардію, за якою наготовилася з кайданами поліція й одкрилися широко двері Петропавловської кріпости.

Тимчасом на Україні нічого не знали про підготовлення Петроградської демонстрації. Але й тут вирішили виступити раніш, як було спершу спільно уплановано. Відомості про те, що сталась зрада й відкрито їхню змову, наказували спішитися, тим більш, що вже арештовано Пестеля та ще й декого з „Южан". Тимчасом ще й наспіла вістка про поразку Петроградської демонстрації. „Слов'яни" напирали тепер з усією рішучістю на негайне повстання, тим більше, що й заарештовано було Сергія Муравйова з братом, якого „Слов'яни" встигли однак одбити з рук відділу, що арештовував. Але кунктаторство й тут узяло верх над „Южанами", що замішались. Зволікання з походом на Київ, на що напирали „Слов'яни", де чекала змовців їхня бригада, найбільш виявило це кунктаторство, а в наслідок цього одірвались змовники від їхніх частин, розміщених у Києві, Житомирі

та в инших містах. Воно й тут було причиною поразки повстанців. І коли врешті чернігівський полк, основна база „Слов'ян", виступив у похід із С. Муравйовим на чолі, щоб об'єднатися з иншими частинами „Слов'ян" у Житомирі, справу вже було програно. Вчасні арешти „Слов'ян", що даремно вичікували директив, обіцяних „Южанами" не дали змоги підняти вчасно свої частини, розкидані по Правобережжю, а чернігівський полк легко розбив ген. Гейсмар біля села Устимівки.

Таким чином повстанчі плани й тут обернено в нівець. Шибениці Петропавлівської кріпости та сибірська каторга вкупі з жахною „вулицею" шпіцрутенів були кривавим фіналом революційного здвигу декабристів у Росії взагалі та на Україні зокрема, здвигу, що, хоч і не на цілому своєму фронті, а тільки на лівому своєму крилі, вперше пробував об'єднати селянську революційну стихію з її новим гегемоном, що об'єктивно був промощуванням для буржуазної революції, яка настигала в серці феодального суспільства, а суб'єктивно в головах його лівого крила прямував до перетворення у вимріяне ультра-демократичне начеб-то безкласове громадянство. Утопічний соціялізм для цього руху, навіть для його найлівішого крила, — „Слов'ян", ще не був відомий своєю програмою, ба навіть назвою, але він своєрідно тоді вже вирисовувався їм „конституціонерам", у суб'єктивному розумінні на далекому обрії в своїх неясних зарисах і то в соціяльно-політичних головним чином, а не економічних формах, прикриваючи собою оце прямування, що об'єктивно змагало до буржуазної революції. Він вирисовувався надто вже тоді, як протитеза не тільки до феодалізму, але й до капіталізму, а вкупі з цим, як вислів синтези суперечности старого й нового способу виробництва, феодального й капіталістичного, прикриваючи собою прямування радикальної дрібної буржуазії до визволення від утиску не тільки великого торговельного капіталу, але й взагалі капіталу, тоб-то промислового, що народжувався на українських латифундіях. Українська дійсність породила його — оце прямування — вкупі з капіталізмом, а тепер поновила в ньому давню свою проблему соціяльно-економічну, селянську в основі проблему, повила та оновила його в умовах своєї специфічної дійсности та революційної традиції, як основну вихідну проблему цілої революційної тактики на Україні та в Росії на все майже XIX століття.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

КИРИЛО-МЕТОДІЇВЦІ

I

Ледве-що покінчив самодержавний режим Миколи I з декабристами, як над головою того режиму ще грізніше пронісся ураган справжньої революції, що проти нього декабризм явився начеб-то незначним попереднім сигналом, як це була звичайно при землетрусах. Польське повстання 1830—31 років, що захопило собою й Україну й куди більше загрозливо повісило Дамоклів меч над всеросійським сатрапом і европейським жандармом в особі Миколи I, як і над цілим дворянсько-крепацьким укладом, і було цим ураганом. Його підготовляло ще в 1820-х роках „Польське Патріотичне Товариство“ [1]), що вважало декабризм у Росії й на Україні за свого принагідного спільника, а на Україні прямо таки змагало вчинити його своєю українською експозитурою.

Ложа „Об'єднаних Слов'ян“ у Київі, а подекуди й „Товариство Об'єднаних Слов'ян“ якраз фактично й відограваали цю ролю української експозитури підготовлення польського повстання. Не доведені до кінця з „Южанами“ пересправи польського повстанчого „Народового Комітету“ не оформили цього відношення як слід що до „Слов'ян“, але фактичне відношення існувало хоч-би в тому, що невсипущу вели пропаганду „Слов'яни“ за ідею слов'янської федерації на руїнах самодержавної Росії на випадок повстання й „слушного часу“, коли вся нація зможе піднятися, що й було в програмі польського повстанчого комітету. Поразка декабристів не одсу-

[1]) Між иншим, уже 1820 р. під керуванням Лелевеля Матвій Зан заснував був у Варшаві навіть окреме „Товариство Променістів“, (згодом перейменоване в „Спілку Філяретів“), що не тільки теоретично розробляло плани знищення „аристократії багатств“, але й вело цілком практичну працю в цьому напрямку, а саме збирало економічні, географічні й соціяльні дані згідно з виробленою анкетою, дані, що мали бути матеріялом для оперативних і політичних заходів на випадок революції. Студенти та гімназисти, що літом роз'їжджалися по країні, збирали вельми сквапливо ці дані, що їх розроблювано згодом у центрі. Пор. Ф. Смит. История польского восстания, 1863 г. т. I., ст. 89—90.

нула цього сподіваного „слушного часу“ на далеке майбутнє, а, навпаки, ще прискорила. Російсько-турецька війна та французька революція 1830-х років були вельми сприятливим моментом для цього прискорення. І 1830 р. знялася велетенська повстанська заверюха в Польщі, що, крім відбудування польської державности на основах республіканізму, мала ще й стати початком здійснення широких планів слов'янської федерації, збудованої на основах радикальної демократизації, до якої мали увійти всі племена самодержавної Росії. В силу однак історичних умов планована революція не вдалася: польське повстання не пішло далі встановлення тимчасової диктатури, що проживотіла короткий час, навіть не на протязі цілого року і то навіть не всій Польщі, як диктатура лівого демократичного блоку. Поразка прийшла раніш, аніж можна було сподіватися, повстання придушено від ген. Паскевича, придушено 1831 р. після недовгих та впертих боїв у Польщі й на Україні, придушено навіть, до речи сказати, при допомозі власної магнатської контр-революції [1]).

На Україні цей польський революційний рух, що йшов двома руслами, з одного боку, поміщицько-конституційним, а з другого — дрібно-буржуазним, радикально-республіканським, вніс куди більші перетурбації, аніж декабристи. Обидві течії польського повстання й тут мали для себе досить велику базу, й тут вели вони вперту пропаганду за здійснення своїх революційних гасел, продовжуючи таким чином на Україні почату від „Слов'ян“ працю. „Роки 1827 і 1828, — пише біограф знаного нам уже пропагандиста цього повстання на Україні, цього предтечі майбутніх народників — Тимка Падури,— минали серед вічної метушні. Брати однієї ідеї, заняті однією метою, часто розбігалися, то знов на різних місцях сходилися, єдналися, щоб поділитися вістями, підкріпитися надією“ [2]). В роках 1829 — 1830 ця польська метушня на Україні, як каже Василь Щурат, стала ще більша. Почали тоді по всіх селах появлятися вже й такі революційні емісари, що замість революційних пісень в роді Падури, кидали між народ прокламації, де касувалося некрутчину, панщину, всю московську владу. Очевидно, що без вражіння не могли пролунати такі слова прокламації, що влучали в найбільші болячки тодішнього селянського лиха [3]). Пропаганда ця подекуди вельми захоплювала селянство, вже й так розколихане пропагандою „Слов'ян“ напередодні 1825 року. Хвилювання дуже росло, хоч уряд уживав усіх заходів проти „злонамеренных людей, кои покусились действовать к

---

[1]) Стороженки. І. т., ст. 354, 412 — 413.

[2]) Prawdziwy zyciorys Tomasza Padury, Poznan, 1875, ст. 42.

[3]) Василь Щурат. Основи Шевченкових звязків з поляками. Записки Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові. 1917. т. 119 — 120, ст. 222, а про одну з таких прокламацій див. „Золота Грамота“ того-ж Василя Щурата в „ Ділі“ за 1913 рік ч. 9.

распространению преступных своих правил между мирными жителями". Зараз-же після ліквідації повстання декабристів було видано для втихомирення селян царського маніфеста з 12/V 1826 р., що заперечував чутки про майбутнє ніби-то визволення поміщицьких селян, закликав їх до послуху землевласникам, наказано читати цього маніфеста протягом шістьох місяців кожної неділі по церквах, на торгах і ярмарках, але цареві безупинно летіли доноси, що й після маніфесту 1826 р. „деякі з виновників непослуху, вперто залишаючися в закостенілому своєму заблудженні, не слухають ані слів високого маніфесту, ані пояснень, ані порад начальства, і навіть легковажачи саму кару, не перестають виявляти свій злочинний непослух владі", що „дух буйства й сваволі поширюється до такого ступеня, що селяни цілком відмовляються від послуху, і переконування начальства не мають ніякого впливу[1]). І хвилювання йшло далі. Хвилювалися не тільки селяни, хвилювалася не менше дрібна шляхта, хвилювалися й вільнодумні поміщики, готуючи себе до спільного повстання 1830 р.

Але повстання на Україні не вдалося. На Лівобережжі Запольському й Тишкевичеві, ватажкам підготовлення повстання в цьому районі, не вдалося навіть зібрати поважного повстанчого відділу; більшість інсургентів, як каже сучасник Сміт, воліла спокійно дома чекати того моменту, коли загальне повстання докотиться аж сюди[2]), а на Правобережжі, хоч і було тут організовано сильні й численні повстанчі ватаги, вони не могли однак ставити на довго опору царському військові. Селянство, на яке покладала стільки надій пропаганда, не підтримало повстанчого руху, правда не з тих причин, що їх подає Сміт, мовляв, що „все эти лицемерные приманки сокрушились о здравый смысл народа"[3]), а через те, що якраз надзвичайно сильно пішла чорносотенна контрпропаганда з боку православного духовенства серед оцього народу, „ободряемого и укрепляемого" цим духовенством проти поміщиків. Самодержавна бо влада, злякавшись повстання, вхопилася навіть таких вельми загрозливих для дворянсько-крепацького укладу засобів, як оце підбехтування мужиків проти поміщиків, що й поставило їх вороже до повстанців. Генерал Остен-Сакен, що всмиряв польське повстання на Україні й керував цією контрпропагандою, і він бо оголосив 19 травня 1831 року окрему відозву від уряду до українських селян, в якій обіцяв їм волю й землю, наколи виловлюватимуть повстанців[4]). І дехто з мужиків, справді, як каже Сміт, замість іти в повстанці, ради свого визволення кинувся виловлювати „своих бывших владельцев, старавшихся

[1]) Пор. А. Романович-Славатинский. Дворянство в России, ст. 375, та Заблоцкий-Десятовский. Граф Киселев и его время, II, ст. 204 — 206.
[2]) Смит. I, ст. 409.
[3]) Смит. I, ст. 411.
[4]) Русский Архив, 1884, V. ст. 26.

прежде столь заманчивыми обещаниями склонить их в пользу восстания“ [1]).

Через оцю то контрпропаганду повстання й пройшло на Україні не так значною хвилею, як у Польщі, хоч і тут повстанці виступили до бою із значними силами; особливо на Поділлі інтенсивно готувались до цього виступу. Повстанці пішли тут у бій під командуванням 80-літнього партизана Колиска, що об'єднав біля себе сильні ватаги Собанського з-під Ольгополя, Орликовського з Гайсинщини, Потоцького з Уманщини та инших. На Київщині також організовувалось повстання. В її районі оперували сильні ватаги Головінського, що доходили аж до Овруча, Галецького біля Радомишля, біля Житомира Ружицького то-що; на Волині знову організував повстання ген. Дверницький. Під Дашевом розбито однак головні повстанчі сили напередодні їхньої концентрації і після того вже ген. Рот і Шереметьєв навіть, як сказано, при допомозі польської аристократії, як, прим., гр. Браніцька з Білоцерківщини, що виявила свої вірнопідданчі почування вже при придушенні декабристів, взялися ліквідувати инші повстанчі ватаги. Ліквідація повстання проходила однак досить тугувато. Повстанці боролися, як справжні революційні герої, з очевидною погордою до смерти [2]). На місці однієї ватаги виростала нова. Партизанщина не вгавала. Вона вже в 1830 р. докочувалася до Одеси й Севастополя. В Одесі та ще більш в Севастополі з нагоди повстання піднялися були й матроси та навіть дехто з рядового міщанства. Доводилося урядові на допомогу кликати не тільки православне духовенство на Правобережжі, але ще й мобілізувати на Лівобережжі в скрутний час на давній лад козацьке ополчення. Було навіть пущено в маси слух про намір уряду видати указа „об обращении малорусских казаков к первобытному их состоянию“, щоб тільки зібрати сили задушити повстанчу крамолу. Поразка однак повстання в Польщі 1831 р. полегшила розправу з заколотами на Україні [3]), тим більше, що, як уже сказано, до задушення повстання притягнуто селян. Розправа з повстанцями була вельми жорстока, навіть там, де вони не вміли виступити до бою із зброєю в руках. У Севастополі, напр., із 101 обвинувачених повстанців — 7 матросів присуджено до розстрілу, а 92 — на каторгу з попереднім каранням то батогами, то різками та ще й тавром „указанных знаков“, цеб-то розпаленим до білого тавром випікали на чолі знак бунтаря „Б“ [4]).

Такий був фактичний стан із революційним рухом на Україні після декабристів, як вихідна база до дальшого

[1]) Смит. II, ст. 419.
[2]) Смит. II, ст. 415.
[3]) Див. інтересний, хоч і тенденційний, нарис одного з епізодів цієї боротьби. Киев. Стар. 1905, т. 89, ст. 427 — 467.
[4]) Летопись Революции, № 5, ст. 233 — 236.

розвитку цього революційного руху й революційної ідеології в 1840-х роках на Україні та для боротьби з цим рухом і з цією ідеологією з боку реакції.

Повстання декабристів та ще більше повстання 1830—1831 років вельми налякало самодержавну реакцію в Росії. Реакції треба було подбати за всяку ціну забезпечити себе на майбутнє перед подібними неприємними несподіванками. І вона взялася всіма силами довести це забезпечення до кінця. Намагаючися ласкати, з одного боку, багате купецтво, щоб роз'єднати його з „мнимо просвещенным врагом", якого затіям приписувано крамоли з 1825 і 1830 років на Україні, з другого боку — демагогічно навіть, як це ми бачили з нагоди польського повстання, притягаючи на свій бік селянство, головним чином на Правобережжі, дворянська реакція з нашим таки землячком, „світлішим князем" Кочубеєм, на чолі повела рішучий наступ на всяку ліберальну думку, беручи під своє пильне око всі ті кола, що скомпромітувалися в її очах і через змову декабристів і через польське повстання. Передусім, як виявлення загального недовір'я реакції до будь-якої суспільности, було сконцентрування верховного управління в окремих відділах „собственной его величества канцелярии", що ними керував безпосередньо сам Микола I, який виявив уже з нагоди повстання декабристів витончений розум провокатора й охранника. Відомо чейже, з яким підступом витягував Микола дізнання з декабристів, що безпосередньо сам керував і слідством у цій справі та безпосередньо сам і переслухував обвинувачених декабристів. Цей то „коронований жандарм" і вирішив, що організація поліцайського догляду в країні є основна й найважливіша державна справа. Щоб перевести в життя цей догляд, Микола I виділив його з дотеперішнього відання міністерства внутрішніх справ, залишаючи за ним тільки завідування загальною явною поліцією, а для догляду за становищем політичним у державі та рухом настроїв населення визнав за конче потрібне утворити окрему установу під власним також керуванням. Вже 25 червня 1826 року видано царського указа про відкриття „Окремого корпусу жандармів" під завідуванням ген. Бенкендорфа; одночасно скасовано окрему канцелярію міністра внутрішніх справ, що в ній дотепер концентрувалися справи тайної поліції, та всі її справи передано в оцей новий „Третій відділ власної його величности канцелярії".

Вкупі з цим, не задовольняючися утворенням окремого жандармського контролю над суспільністю, реакція з Миколою на чолі рішила ще міцніш узяти під свій догляд усяке друковане слово, ще міцніш загострити чуйне око дотеперішньої поліцайської цензури. Законні рямці, що ними жило до тепер друковане слово, навіть ті, що їх заведено положенням із 1828 р. з метою контролю видань і продажу нових творів словесности, науки й мистецтва, які, мовляв, собою

шкідливі для віри, держави, добрих звичаїв і чести горожан, вже 1832 р. остільки звужено в новому напрямку, що виріс справжній терор над усяким друкованим словом, над наукою, над громадським вихованням. Суспільство ще більш скручено новим режимом, аніж за аракчеївщини. „Православ'я, самодержавство, народність" — ось три основні лейтмотиви цього більш витонченого скручення, що його запропонував гр. Уваров 1832 р. в своїй докладній записці ще тоді, як був тільки за товариша міністра освіти[1]), та які положено в основу не тільки миколаївського режиму, але й усієї дальшої політики російського самодержавства.

На Україні це зміцнення самодержавної реакції особливо дало себе відчути, бо якраз на Україні, не виключаючи очевидно Польщу, не перестав найбільш глибоко нуртувати революційний рух. Правда, характер цього революційного руху з часів декабристів та повстання 1830 — 1831 років на Україні не носив на лівому своєму крилі виразного суто українського автономницького руху, одверто сепаратистичного руху, а навпаки — тісно звязався з польською пропагандою федералізму й через це начеб-то губив своє властиве національне українське обличчя, прикриваючися на зверх то під російською, то під польською вивіскою, що й привело Драгоманова, ба не тільки його, а майже всіх пізніших дослідників революційного руху в Росії, до явно помилкового висновку, наче, як висловлювався Драгоманов, вся дотепершня революційна думка й революційні течії на Україні, втягаючи в себе західньоевропейські ідеї демократизму й лібералізму, появлялися не в українському, а в російському або польському змісті й одязі, через що й властива українська думка залишилася консервативною, менше-більше чужою західньоевропейському демократизмові й лібералізмові, а звязаний, із нею український етнографічний патріотизм не міг набути ніколи ваги справжнього революційного напрямку політичного[2]).

Але, як сказано, не тільки один Драгоманов був цієї думки, що її ще й нині дехто проповідує з легкої руки. Такої самої думки в ті часи були й офіціяльні кола. Це й виявилося між иншим у тому, що навіть після того, як жандарми відкрили „Кирило-Методіївське Братство", шеф жандармів і міністр освіти писали 1847 року в своєму докладі Миколі I: „С полным чистосердечием приемлю смелость об'яснить: Малороссия верная престолу, непоколебимая в вере, питает действительно в своих воспоминаниях мысль о прошедшем, она на досуге жалеет о минувшей самобытности, о своем гетмане, о разгульном козачестве, об обращении в крепостное право вольных ея жителей, об утрате

[1]) Пор. М. Лемке. Очерки по истории русской цензуры, ст. 185.
[2]) М. Драгоманов. Листи на Наддніпрянську Україну, ст. 15.

местных привилегий, может быть, об утрате вольной продажи горелки, но нельзя украинскому духу ставить в вину преступные замыслы нескольких безумцев, с коими без сомнения ни высшее сословие, ни туземное духовенство, еще менее неисчислимое большинство мирных и покорных жителей не имеют ничего общего[1])". Оця невиразна ясність автономницьких ідей на лівому крилі тогочасного революційного руху на Україні, а не відсутність українського елементу в цьому русі, бо, як відомо зараз, і декабризм на Україні в трьох четвертих складався з цих українських елементів, і приводила до такого висновку. Але повстання й значіння революційного руху того часу не тільки в тому, чи він видвигав, чи не видвигав всюди свої автономницько-українські гасла, а й у тому, і то передусім, що той рух змагав до зміни даного порядку речей в ім'я нового громадянського укладу, все одно чи під національною вивіскою, чи під прапором слов'янофільства. А такий рух якраз на Україні надзвичайно сильно себе виявляв. Инша справа, чи за його гаслами могли скриватися національні мотиви та виявлятися національні властивості. Але ми маємо докази, що й такі мотиви й властивості справді скривалися за цим рухом. У цьому переконує нас весь процес революційного руху доби Олександра I з його федералістичними тенденціями. Але реакції треба було самій себе заспокоювати, що не така справа з українським населенням, що в усьому винні, мовляв, польські затії, хоч на дні її серця лежав ляк, що ті затії куди дальше й глибше сягають, аніж це писалося в офіційних донесення і звідомленнях. Ось через що той самий граф Уваров все-таки вважав за доцільне на Україні „усугубить все меры предосторожности, дабы отделить от плевен доброе семя".

Так було й тепер після декабристів і повстання 1830—1831 р. р. Уже тепер на Україні було вчинено всі можливі на ті часи „меры предосторожности". А заходи для здійсненнях цих „мер" з боку реакції були правдиво радикальні. Насамперед було остаточно ослаблено давній козацький елемент на Лівобережжі. Мобілізовані козацькі полки для втихомирювання польського, як говорилося, повстання, прямо погнали на поселення на Кавказ у числі 12.500 козаків, чим до решти обезкровлено опозиційні українські кола: попередніми бо роками 1820—1825 було вже вислано, і то вдруге за часів Олександра, 25.627 козаків із їхніми родинами на Кубань, та ще й заряджено мобілізацію полтавських дівчат для виселенців. Одночасно звільнено з посади генерал-губернатора Лівобережжя кн. Репніна, відомого козакофіла й українського автономіста, ба навіть

[1]) Доклад гр. Уварова Миколі I. Нові джерела про Кирило-Методіївське Братство подав Д. Багалій. Наше Минуле, 1918, ч. 2, ст. 176—177.

заборонено 1835 р. вживаги для Лівобережжя слово „Малороссия". Щоб до решти придушити ґрунти для посіву революційних думок і затій, реакція взялася пильно позбавляти козацьких та дворянських прав усю цю худородну козацько-дворянську масу, що з неї головним чином дотепер виростали революційні затії. На одному Правобережжі Бібіковщина викреслює з дворянських списків 64.000 дворянсько-козацької дрібноти. Врешті, щоб цілком покінчити з усякими зовнішніми хоч-би видами української відрубности від Росії, мовляв, „в России не должны быть терпимы отдельные самостоятельные части, или, лучше сказать, федеральные соединения провинций на особых правах, как то делалось во время царствования Александра Павловича [1])", на пропозицію київського генерал-губернатора Бібікова, що в своїх записках з 1839 р. особливо настоював на скасуванні лишків української автономности, мовляв, останні підтримують на Україні сепаратизм та зайве пригадують давні часи самостійности, указом Миколи з 21 серпня 1840 р. припинено не тільки праці окремої кодифікаційної комісії під головуванням харківського професора Данилевича в справі українського законодавства, але й скасовано всі ті окремі закони, що ними користувалася дотепер так лівобережна, як і правобережна Україна [2]). Для міста Києва це скасування вчинено ще 1835 року. Тут не менше лякався уряд можливих неприємних несподіванок. Недаром підчас польського повстання цей ляк дійшов навіть до того, що коли вірнопідданчий київський патриціят, бажаючи задокументувати свою відданість Миколі, на власні кошти організував був 1830 р. сильний відділ самооборони перед повстанцями в силі 1000 піхотинців та 200 кавалеристів, Микола дав пильного наказа негайно обеззброїти оцю „гражданскую стражу [3])". Фактично на пропозицію того-ж ген.-губ. Бібікова указом 23 червня 1839 р. скасовано й греко-уніятську церкву на Правобережжі, а всіх уніятів одним почерком пера „повернено" на лоно єдиної православної церкви, забезпечивши себе попередньо „одноголосною постановою" єпископської наради в Полоцьку. Сільське та здебільша міське населення Правобережжя в XVIII ст. втиснуто було польською шляхтою в унію; тепер цей ідеологічний українсько-польський місток міг явитися, і справді являвся подекуди, засобом революційної пропаганди; досить пригадати той факт, як на Лівобережжі вельми була поширювана з тією метою в 1830-их роках книжка „Сходство и различие между восточною и западною церковью или мысли о соединении с римо-католической церковью, одступившей от нея греческой", якою

[1]) М. Слабченко. Матеріяли, ч. I, ст. 67.
[2]) Пор. А. Нольде. Очерки по истории кодификации, I, ст. 244 — 283.
[3]) Киев. Стар. 1882, кн. III, ст. 188.

стільки турбот завдано шефові жандармів Бенкендорфу[1]). Оцей ідеологічний місток і знищило тепер російське самодержавство, щоб цілком запевнити собі не тільки протиставлення українського населення польській пропаганді, але ще й виховування цього населення в дусі відомої записки Уварова. Не випадково-ж сталося з кандидатом „I-го отделения философского факультета" харківського університету Костомаровим „небольшое приключение" 1840 р., що написав магістерську дисертацію, доводячи про культурне значіння церковної унії на Україні. Костомарова не тільки не допущено на основі цієї дисертації до публічної оборони, але й саму працю наказано негайно знищити[2]). А з другого боку, якраз на Україні йшло оце загрозливе для самого самодержав'я ласкання з боку реакції селянства в революційних районах. Самодержавство довбачало тут весь корінь революційного для себе лиха у вільнодумстві одних польських дворян, і, щоб звернути селянські маси проти цього вільнодумства, на всі лади підбехтувало їх проти оцього польського дворянства. Про це підбехтування чули ми вже при нагоді повстання 1830—1831 року. Але на цьому не скінчилося. Бібіков, всевладний сатрап Правобережжя, пішов ще далі. Він скликав 1845 р. повітові комісії, щоб скласти інвентарні правила, якими самодержавство пробувало ніби-то обмежити панщизняні обов'язки правобережних крепаків. Правда, для Миколи цей експеримент видався вельми загрозливий, навіть конкретний проєкт Бібікова був для нього надто ліберальний, але треба було з цим лихом годитися, і він, хоч із деякими обмеженнями й застереженнями, на цей проєкт все-таки в основі його пішов, і 26 травня 1847 року правобережних селян врадувано на якийсь час цими інвентарними правилами[3]).

Але реакційні заходи самодержавного режиму за знищення усяких, умов революційного руху ледве чи змогли його зупинити, тим більше, що вони навіть не завсігди попадали туди, куди треба було та не завсігди вдаряли тих, що найбільше тепер були звязані з цим рухом. Записка графа Уварова, про яку ми згадували, надто виразно доводить, як помилковими були здогади жандармів про корінь цього руху, який не вгавав і після повстання 1830 року. В чому-ж була ця помилка? Дотеперішня революційна практика, одкинувши національний характер її об'єкту як

[1]) Див. Харк. Іст. Архів. Журнал канцелярии штаб-офицера корпуса жандармов Харьковской губернии за 1830 — 1840-ый годы.

[2]) Пор. І. Айзеншток, Перша дисертація Костомарова, Україна, 1925, кн. 3, ст. 21 — 27. Оригінал цієї дисертації переховується в Харк. Центр. Наук. (к. університетській) бібліотеці.

[3]) Див. ближче про це „Русский Архив". 1884, № 5, ст. 32. До речи буде тут нагадати, що проєкта інвентарних правил подано вже в 1820-их роках з метою ослаблення польського впливу на Правобережжі, див. „Чтения в Истор. О-ве Нестора летописца", 1899, кн. XIII, ст. 240 — 242.

відомо, тісно в'язала себе з дворянською опозицією, що за її плечі ховалася революційна буржуазна думка. Тепер однак на кін революційної боротьби замість дворянської опозиції в спілці виступили нові соціяльні групи, що з них одна продовжувала свою бунтарську стихію, а друга з'являлася на авансцену, як безпосередній уже агент і організатор революції. Оцим то елементом і організатором революційної боротьби ставала тепер інтелігенція, з якою самодержавна реакція хоч і боролася, як з представником оцього „мнимо просвещенного врага" (нагадаймо тільки перші цензурні заходи Миколи I) але все-таки з нею мало ще була знайома, як мало й була знайома з її методами боротьби. Правда, інтелігенція, оцей справжній „мнимо просвещенный враг", вже перед цим став перед очима тієї реакції, а „коварство" „Об'єднаних Слов'ян" дало вже деякі докази, як небезпечний був цей новий ворог, куди небезпечніший від справжньої дворянської опозиції із своїм радикалізмом, хоч він не мав ані зброї в своїх руках, ані цього суспільного авторитету, з якого користувалася дворянська опозиція доби Олександра та його попередника Павла. Але тоді цей новий ворог для самодержавства губився серед дворянської опозиції й через те окремої уваги він на себе не звертав. Не звертав він і тепер, доки події 1840-х років не відкрили перед очима жандармів у всій повноті цього нового, справжнього „мнимо просвещенного врага" та куди чистішої породи в своїй буржуазній ідеології, аніж нею була попередня опозиція. А цей новий, справжній „мнимо просвещенный враг", носій буржуазної ідеології, та ще й у її ліво демократичному оформленні, вперто й на власну руку починав наступати тепер в ім'я тієї ідеології на самодержавний режим та його суспільний уклад. Але тепер справді наставали й інші часи, що випхнули цього „врага" на перший план цього соціяльно-політичного наступу та зробили з нього ідеолога революційної боротьби й носія революційних течій на довгі десятиліття.

Що це були за умови?

Доба Миколи I була добою високого економічного піднесення не тільки України, але й цілої Росії. Навіть поміщицьке господарство, що перебувало майже до кінця 30-х років у перманентній кризі, починало в цю добу рухатися вперед. Правда, заборгованість і відсутність капіталів душили все ще його безупинно, як це, напр., можна було бачити на такому знаному багачу, як С. Кочубей на Полтавщині, про якого писав 1831 р. один із його вірителів Могилянський до кн. Репніна, що він перебуває „в самом ничтожном и бедственном состоянии[1])". Але починаючи з 1830-х років оцей обанкрочуваний поміщик, у першу чергу

[1]) Киев. Стар. 1895, т. 48, ст. 408.

український, знову почав іти вгору й латати свої діряві кешені. Загальна криза почала виявляти своє послаблення вже наприкінці 1830-х років. Вивіз збіжжя, оця основа поміщицького підприємства, за 1838 рік піднісся вдвоє порівняно з вивозом 1836 р. та вдвоє вище за середній вивіз протягом останніх п'ятнадцятьох років. Ціни на збіжжя в Одесі піднялися з 18 асигнацій на 26 асигнацій за четверть. Але дійсну революцію на збіжжевому ринку, як пише М. Покровський, викликало скасування збіжжевих законів в Англії та голосний надто неврожай у західній Європі 1846—1847 р.р. Із аграрного безпорадного становища Росія нарешті вийшла. Її провіденційне призначення бути „житницею Европи", що спостерігалося на початку XIX ст., не залишало вже ніяких сумнівів що до себе. Поміщицький маєток починав працювати на ринок більш енергійно, як коли-будь; і дивно було-б, коли-б це не відбилося на внутрішнім укладі цього маєтку та ще й в означеному виразно напрямку. Велике сільське господарство на крепацькій праці стає що-разу більш буржуазним: у ньому раз-у-раз більшу ролю починає відогравати капітал [1]). І той захоплений торгово-капіталістичним процесом поміщик, зокрема на Україні, що-раз більше виходить із своєї феодальної заскорузлости в цих умовах. Недавно ще так одірваний столичним життям та військовою службою од свого господарства, він тепер, як писав у 1840-х роках Гакстгаузен, не тільки більш, як колись, живе на своїй землі, займається питанням організації сільського господарства, але ще й інтересується соціяльною політикою цього господарства. Він не тільки організує на Україні вже в 1830-х роках цілу низку „Обществ сельского хозяйства", починаючи від Одеського „Общества сельского хозяйства, Южной России" з власним багатим на зміст періодичним органом „Записками" того-ж О-ва, кінчаючи різними провінціяльними організаціями, він не тільки пильно обмірковує питання про організації ринку збуту для власного підприємства, як, напр., В. Стороженко, що 1851 р. з нагоди будування Петроградсько-Варшавської та Московсько-Петроградської залізниці нарікав у листі до свого батька на конкуренцію його польських і московських сусідів та вельми цікавився планом заснування українського товариства для будування залізниці Харків-Теодозія та Харків-Москва [2]). Він ще й починає що-раз глибше обмірковувати, як далі йому бути з крепацькою системою, що кайданами в ногах була для його торговельно-капіталістичної еволюції. Це питання ставив він ще на початку XIX ст. з нагоди свого росту того часу — згадати хоч-би про заснування з української ініціятиви „Вольного Экономического Общества", про

[1]) Русская История, IV, ст. 52.
[2]) Стороженки. I, ст, 290, 298.

працю харківського професора Якуба з 1909 р. Тепер він знову підняв це питання на сторінках преси та в окремих працях і записках. І коли дехто все ще вважав крепацтво за основу поміщицького господарства[1]), а вкупі з цим пропагував навіть місячництво, як найкращий засіб експлоатації підневільної робочої сили, то дехто з українських поміщиків одверто співчував теоритичним міркуванням свого чернігівського земляка В. П. Заблоцького-Десятинського, урядовця І (селянського) відділу царської канцелярії, який доказував про потребу змінити соціяльну структуру поміщицького підприємства з феодальної на капіталістичну[2]), для якої стільки зразків було на Україні вже від початку XIX ст., особливо на півдні України, де, як відомо, відсоток крепаків був вельми низьким і де підприємства працювали головним чином найманою працею заробітчан. Він навіть витворив власну теорію політичної економії, будованої на принципах фізіократів, теорію, що її виклав 1840 років харківський професор Степанов, автор „Записок по политической экономии".

Але не менше, ніж у сільському господарстві, що з хліборобського ставало промисловим, ц.-т. товаровим, тенденції капіталізму пробивали собі шлях і в тогочасній фабричній промисловості. Загальний ріст фабричної промисловости, та ще й капіталістичної, в добу Миколи відчувався дуже в ті часи взагалі в Росії. В Росії з 5.260 фабрик і 210.568 робітників 1825 р. виросло до 1847 р. біля 4.769 нових фабрик, і в промисловості працювало тепер 532.056 робітників[3]), при чому цей ріст головним чином відбувався по лінії капіталістичної фабрики, тимчасом, як поміщицько-вотчинна та крепацька фабрика явно падала[4]). Що-правда, на Україні порівняно й у звязку з піднесенням сільського господарства та з переходом його з хліборобської на промислову базу, ц.-т. на базу товарового підприємства, загальний ріст фабричної промисловости начеб-то почав притуплюватися. Коли бо з 649 фабрик 1825 р. виросло до 1844 р. 1542 фабрики, то після 1844 р. через скасування збіжжевих законів в Англії 1846 р. число фабрик до 1851 р. ледве піднялося до числа 1655[5]). Сукняна промисловість почала навіть різко падати, до чого вельми спричинився тариф 1832 р., дозволяючи руській сукняній промисловості всевладно запанувати на українському ринку. Так, напр., на Київщині вироблялося сукна 1842 р. на 668.500 карб., а 1847 р. — тільки на 373.300 карб., при чому число сукняних фабрик з 15 1842 р. зменшилося 1847 року до 10[6]). Падала й полотняна промисловість

[1]) Шостак. Работа барщиною и наймом, Зап. о-ва сел. хоз. южн. России, 1848, I, ст. 289.
[2]) Отечественные Записки 1847, № 5, ст. 40.
[3]) М. Туган-Барановский. Русская фабрика, ст. 64.
[4]) Там же, ст. 73.
[5]) Пор. В. Оглоблин. Очерки истории укр. фабрики, II, ст. 88.
[6]) Пор. Фундуклей. Стат. опис. Киев. губ., т. III, ст. 5.

під ударом конкуренції володимирських та костромських кустарів [1]).

Але оскільки падали чи припинялися у своєму розвитку старі ділянки української промисловости, у першу чергу сукняної та полотняної, зате подекуди бурхливо почали виростати інші. Сюди в першу чергу треба зарахувати цукрову промисловість. На неї жадібно накинувся не тільки поміщик 1830 — 40 років, але й вільний підприємець, деколи сам із мужиків. Нагромаджені торговельним капіталом фонди все-таки треба було кудись тривало примістити. Наколи це не вдавалося в сукняній промисловості, то стали пробувати в цукровій. За приклад такого шукання примістити нагромаджених торговельним капіталом фондів може нам бути головна того часу фірма Яхненко й Симиренко.

Брати Яхненко, сами крепаки із Смілянщини, та їхній зять Симиренко, крепак із Городища, викуплені батьком на волю, склали протягом десятьох літ мільйоновий фонд на оренді млинів та торговлі збіжжям та ще й добули заразом звання купців першої гільдії [2]). Якраз у ті часи розгорілася на Україні цукрова гарячка. Успіхи цукрових заводів за кордоном, оповідає Фундуклей [3]), звернули увагу й декого з українських поміщиків на цю ділянку промисловости. Перший цукровий завод збудовано було 1831 р. на Київщині в Орлівці Черкаського повіту в маєтності графа Потоцького; небаром, 1836 р., збудовано ще один завод у Поганинцях Звенигородського повіту та ще один у Ситнівцях Липовецького повіту. Перші ці початки були однак невдалі. Доперва заснування Бобринським смілянських цукрових заводів рушило цукрову промисловість з місця. 1847 р. на самій Київщині було вже парових цукрових заводів 12, на голому вогні 37 та ще й ціла низка в будові. Цукрова промисловість так захопила українських підприємців, що вже 1836 р. навіть Грицько Квітка - Основ'яненко заснував у себе завод до спілки з М. Новицьким, а поет Гребінка не міг з цієї нагоди не висловитися із запалом про національну промисловість [4]). В оцю-то промисловість і кинулася фірма Яхненко та Симиренко. 1840 років спровадила вона із закордону машини, майстрів, через що організоване нею цукрове виробництво виросло до небувало високої на ті часи техніки. Але й иншою промисловістю не нехтували підприємливі визволенці: при своїх цукрових заводах вони й настроїли на західній лад ще й машинобудівельний завод, що мав завдання виробляти сільсько - господарські машини, пароплави, фабрично - заводські

---

[1]) М. Туган - Барановский. Русская фабрика, ст. 176. Аксаков. Укр. ярмарки, ст. 163.

[2]) П. Клебановский. Воспоминания о фирме Яхненко и Симиренко, Киев. Стар. 1896, т. 52, ст. 101 — 114, 251 — 262, 358 — 377.

[3]) Стат опис. Киев губ., III, ст. 14 — 16.

[4]) Труды полт. арх. Ком., т. 11, ст. 17.

машини то-що. Заводи фірми Яхненко в Городищі та Мліеві стали небаром справді взірцем для сучасних фабрик не тільки своїм удосконаленим устаткуванням, але й взірцевим на причуд порядком і в фабриці, і в цілому робітничому городку, де, крім газового освітлення, була й своя лікарня, для робітників школа, були й свої кооперативи для робітників[1]).

Ріст фабричної промисловости в ті часи та поява цукрової промисловости зокрема були ще одним вельми важливим двигуном капіталістичних начал у сучасній економіці України. Побудована на нових технічних досягненнях і виключно на принципі найманої праці вона, оця цукрова промисловість, мусила мимохіть та ще й своєю прибутковістю заінтересувати й переконати без окремої пропаганди не тільки одних українських фабрикантів у перевазі капіталістичного способу продукції над феодальним. Це було ще одним могутнім впливом взагалі на переміну світогляду тодішнього українського суспільства, яке не обмежувалося самими теоретичними міркуваннями з цього приводу та хоч-би переходом на практику реалізування буржуазних засад у будуванні господарства, але ще й починало тут і там домагатися проведення цих засад у соціяльній політиці. Проблема утворення умов вільно найманої праці для тієї промисловости стала основою цього домагання, і то тим більше, що серед тогочасної конкуренції кустарного промислу з фабричною промисловістю, коли не було дешевого робітника, коли не було резервної армії праці, це міг бути одинокий вихід для фабрикантів із їхнього скрутного в боротьбі з кустарем становища. Хоч як намагалася реакція тримати непорушно старі феодальні традиції — ми згадаємо, напр., що секретним порядком наказувано з Петрограду на місцях пильно слідкувати за поміщиками, що пробують звільняти своїх крепаків од панщини й переходити на найману працю[2]) — новий капіталістичний порядок підходив тепер уперто з усіх боків, підходив нестримно якраз і по соціяльно-політичній лінії, хоч і за економічною вивіскою, підходив на плечах навіть самих поміщиків, дотеперішньої опори феодального устрою, викликаючи цілу низку нових, непередбачених раніш суперечностей.

Але ще була одна вже цілком нова умова для продовжування й загострення революційної боротьби того часу, що була ув'язана з ростом капіталізму на Україні й у Росії взагалі і яку реакція що-раз більше настроювала проти себе. Це, з одного боку,— масове визначування суспільного значіння дрібних крамових підприємств, з другого — масова поява в ті часи на горизонті громадського життя інтелігенції. Розвиток-бо

---

[1]) Киевская Старина, 1896, кн. I, ст. 104.

[2]) Наказ начальника 5 округи з 24/IV 1841. Журнал канцелярии штаб-офицера жандарм. корпуса за 1842 р. Харк. Іст. Арх.

капіталізму на Україні ознаменувався не тільки одним сектором свого нагромаджування початкового, поміщицьким та купецько-промисловим, фабричним, але ще й у міру розвитку внутрішнього ринку й у міру вдирання товарового процесу виробництва в найбільш глухі, світом забуті закутки нашого краю кликав до життя й організував ще один сектор капіталістичного початкового нагромаджування, сектор дрібних товарових підприємців у хліборобстві й промисловості.

Про те, якого значіння набрав у ті часи дрібний виробник товару в ремеслі, а ще більш у кустарному промислі та яку загрозливу вів він конкуренцію проти великої фабричної промисловости, про це тут повторяти не доводиться. Але цей дрібний товаровий виробник ріс не тільки в цій ділянці народнього господарства. Не менш жваво ріс він і в сільському хліборобсько-промисловому підприємстві. Сприятлива ринкова конкуренція для сільського господарства вела за руку на капіталістичний шлях не тільки велике поміщицьке господарство. Процес початкової акумуляції вдирався й у селянську патріярхальну дотепер гущу, організуючи поруч поміщицького сектора цієї акумуляції ще й селянський, що, позбавлений прав на примусову крепацьку працю, ріс на наймитській системі експлоатації, ріс і на орендній системі, не маючи широкої змоги набувати землю на власність. Ринок вкупі з торговельним капіталом організував і випроваджував, як-то кажуть, „у люди" що-раз, то нові глитайські господарства й то деколи типово буржуазного характеру. Зразків такого випроваджування „в люди" заможних кол селянства, навіть покрепаченого, з боку торговельного капіталу чимало маємо для того часу. В листах українського письменника й поміщика Білецького-Носенка до своїх прикажчиків прегарні находимо приклади для цього. І так у листі з 28/IX 1829 р. нарікає він на одного такого глитая, власного підданого, мовляв: „Иван Сигуль с сыновьями своими осмелились самоправно присвоить себе самовластие над моими крестьянами, начали тирански их наказывать, отнимали у них поля, сенокосы, огороды и проч.; без здирства с крестьянина не выдавали ему свидетельства, стали потом вымогать и брать с крестьян лишние поборы будто бы в казенные податки. Вот каким образом Сигули разбогатели. Наконец они, накупивши много лошадей и нанявши наймитов, несмотря на это, что своя семья многочисленная, зимним путем иногда на 20 подводах крали мой лес и возили продавать в г. Мглин"[1]). Таку саму картину рисував нам у своєму деннику 1845 р. инший український діяч Г. П. Галаган, нарікаючи, як і Білецький-Носенко, на ріст глитая. „Монополия богатых в сильнейшей степени, — записав він 18 січня 1845 р., — бедность в шестидесяти четырех семействах, не имущих земли, ужасна. Притом

[1]) Киев. Стар. 1901, т. 73, ст. 23.

у остальных земля вся заложена у разных людей, у наших и дядинкиных, и у козаков“ [1]).

Таким чином оцей то новонароджений глитай, як і кустар та ремесник, викоханий торговельним капіталом,— пригадаймо тільки про це оспіване чумацтво того часу, так масово поширене на Україні,—і собі тепер починав думати про своє громадянське майбутнє, що-раз більш ворогував з поміщиком, ставав у крепацькому питанні лібералом та новим оцозиціонером крепацького ладу, що обмежував його спроби економічного „самовизначення“ своїми феодальними кандалами, ставав ідеологом капіталістичного ладу. А голос оцього представника дрібного капіталу, що загрозливо змагав до конкуренції на внутрішньому ринку з великим підприємцем, що-раз більшого набирав суспільного значіння. Щоправда, росла надто швидко в ті часи буржуазія, але вона все ще власної ролі в суспільному житті активно не грала, а все ще ховалась, більше навіть, аніж коли-будь під крила свого природженого ворога — дворянської реакції. Як не сильна була в ті часи її економічна міць, як не сильні були її змагання до цілковитого зрівнання себе з дворянством в буржуазному укладі, вона — буржуазія — нерішалася активно виступати проти свого самодержавного патрона, що викохував її на свої кредити, зберігав її під крилами своєї протекційної політики, хоч мовчки погоджувалася з усякою опозицією проти цього патрона. Правда, швидко ріс тоді й пролетаріят. Пролетаріят ріс у нас двома напрямками: сільсько-промисловому й фабрично-індустріяльному. Годувала й виховувала його однаково українська фабрика з її капіталістичним способом продукції, як і українське поміщицьке збіжжеве підприємство — своїм наймитством і заробітчанством. Особливо останнє велику відогравало ролю на Україні в організації нової класи — робітничої класи — та у вироблюванні нової ідеології, цілком протилежної не тільки феодалізмові, але й взагалі класовому устрою. Бунтарський дух проти сучасного устрою виховував цю ідеологію серед оцієї нової класи, але сама ця нова класа ще не оформила себе власною програмою, не самовизначила себе, як класу робітничу. За сильні бо були ще звязки тієї нової класи з її селянською ідеологією дрібного власника, ба навіть із старим патріярхальним побутом, але зате вже одним своїм існуванням давала ця класа все-таки матеріял для аналогічних міркувань серед кол спутника цеї класи — інтелігенції, що сама подекуди кість од кости дрібного крамового виробника уявляла собою окрему варіяцію наємної праці в сучасному громадянстві. Не випадково - ж так з погордою ставився до неї сучасний феодал, вважаючи її за „жалкие твари нового покроя, новой цивилизации“, в яких „даже смысла нет; одне

[1]) Киев. Стар. 1899, т. 67, ст. 231.

фразы, одне внушения ядовитой политической пропаганды — чумы настоящего времени" [1]).

Оця - то нова соціяльна група — інтелігенція, збільшуючи з дня на день свої лави виходцями з обанкручених поміщиків, дрібних дворян, купців, селян то - що, в міру росту капіталістичних начал в народньому господарстві й виростала тепер в головного речника, ба навіть одинокого, і не тільки інтересів буржуазної демократії, стаючи поперек дороги феодальної реакції своїм домаганням політичної свободи й соціяльної рівности, але й оцієї нової класи — майбутнього пролетаріяту, що в її імені й пробувала робити подекуди деякі мрійливі висновки в напрямку справжнього демократизму й волі, не тільки буржуазної, але й безкласової, в напрямку утопічного комунізму, що його вона вчилася на французьких зразках і виховувала на своєрідному ґрунті нашої молоденької капіталістичної дійсности.

А ця дійсність була така, що справді зневолювала вільну громадську думку шукати виходу із сучасности якраз по лінії утопії, по суті дрібнобуржуазної. Буржуазія того часу ніяк не могла розірвати свого братання з дворянщиною, пролетаріят на стільки був ще кволий, що не в силах був виступити на політичну арену з власною програмою; залишалася тільки одна дрібна буржуазія та крепацька маса, що своєю тогочасною активністю могла підшептувати інтелігенції свої домагання, і то навіть не всій інтелігенції, а тій, що здебільша була кість од кости тієї дрібної буржуазії. А тут ще в додаток реакційна надбудова тієї дійсности відпихала людську думку від конкретности, відпихала не тільки феодальними своїми пережитками й поліцайською практикою, але ще й всенькою гнилизною цієї практики, що зашрубовувала громадську думку, та й поневіряла її своїми неймовірними зловживаннями. Апарат тієї реакції остільки був звихнений, що не тільки революціонера, але й усякого, що не втонув був у цій гнилі, зневолював мріяти про лад, протилежний гнилій сучасності, мріяти про щось далеке, незбагнене, як свого часу перші християне про царство боже. А. Солтиковський у своїх „Записках" [2]) дає нам прегарні спогади сучасника про цю гниль, зокрема про правобережних сатрапів, що їх зловживанням не було кінця й краю, і то зловживанням найгидкішого характеру. Рівенський справник 1840 р. Ушлінський, подільський губернатор Петров того - ж часу та інші — це зразки неймовірних споневірянь, вимушень, крадіжок, розбоїв, грабіжницьких нападів ночами з перебраними за розбишак відділами поліції на багатих купців і поміщиків, перед якими не було ніяких засобів оборони. Громадську думку й зневолювала ця гниль шукати

[1]) Стороженки, т. I, ст. 366.
[2]) Україна, 1925, кн. 5, ст. 112 й слід.

якихось далеких недосяглих ідей, як виходу з цієї гнилої дійсности. З другого однак боку, молодий капіталізм, який тільки-ж пробивав собі шлях серед феодального консерватизму й самодержавної гнили, не встиг ще виробити в собі остільки таких ясних умов, щоб в них оця придушена класовим противництвом громадська думка, втілена в інтеліґенцію, змогла конкретно уявити собі майбутнє не тільки безкласове, але й справжнє буржуазне життя, якщо не хотіла йти за приміром тогочасної буржуазії на компроміс з оцими класовими противенствами, вимагаючи від них тільки деякої зміни класових взаємовідносин із старої феодальної основи на феодально-буржуазну. Ось через що так буйно починає відтепер розвиватися утопійність в українській громадській думці, що суб'єктивно змагала подекуди навіть явно до комунізму, об'єктиво однак промощувала дальший шлях для капіталізму, і тільки для капіталізму.

II

В якому-ж ідеологічному оточенні розвивалася ця утопічна громадська думка на Україні, що започаткована українськими декабристами 1820 років, 1840 років зробила ще один крок уперед, ставши предтечею майбутнього народницького соціялізму?

Ріст капіталістичного способу виробництва на Україні, безперечно, закликав до активного життя й носія нового укладу буржуазію; вкупі з цим цей ріст мусив організувати в суспільстві й буржуазні ідеї організації суспільства на капіталістичній основі. Але ця специфічність росту капіталізму в Росії, що процес нагромаджування головним чином організувала в межах сільського господарства, а не, як це, приміром, було на Заході, зокрема в Англії, в першу чергу поза цим господарством, через що не тільки взагалі не йшло розмежування його з феодальним режимом, а, навпаки, подекуди навіть тісне з ним об'єднання завдяки протекційній політиці цього режиму, — в чому був свій інтерес народженої руської нації проти закордону, — оця то специфічність через це й не протиставила різко цю буржуазію з її інтересами феодальному режимові самодержавства, хоча на глибині цієї класи нуртувати мусили й нуртували революційні заміри, але на її верхах ішло явне братання цієї класи з власним її ворогом, з оцим феодальним режимом. Ласки, що посипалися на голови представників цієї класи з руки цього режиму, починаючи з проекту „закона о станах" з 1826 р., що його не зреалізовано вправді в замислах зрівняти „именитих горожан" з владною феодальною знаттю, але який все таки залишив по собі слід в інституті „потомственных и личных почетных граждан" та в організації „Мануфактурного Совета", що допускав до влади — в економіці, що-правда — „благонамеренного и

опытного российского коммерсанта“ [1]), оці-то ласки не могли не вплинути на це тимчасове братання проміж непримиренними собі з природи історичними суперниками за владу, не могли не викликати в головах цієї класи взагалі опортуністичних та реформістичних настроїв, так характерних якраз для буржуазії миколаївської доби. Самодержавний режим чейже так піклувався економічними інтересами власної буржуазії на міжнародньому ринку, так сильно беріг їх своєю тарифною політикою, шукав заздалегідь своєю східньою політикою навіть майбутніх шляхів та ринків збуту для підприємств тієї буржуазії, що не випадало-б і не можна було цій буржуазії відгризатися вовком на свого патрона.

На тлі цього братання руської буржуазії з феодальним режимом і кохався в Росії своєрідний слов'янофілізм, що, тісно об'єднавши себе з уварівським гаслом „самодержавства, народности й православ'я“, виріс в офіційний панславізм 1840 років. Після коротких захоплень буржуазією та буржуазною інтелігенцією типу Белінського Заходом та його культурою, переможно розквіло на руських землях гасло відмежування себе від шкідливого, мовляв, та хорого Заходу, гасло з теоретичною підкладкою самобутности й незалежности історичного руського процесу. Народжена руська нація оформляла себе сквапливо в це гасло, і з слов'янофільства революційного 1820 років у Росії виріс небаром офіційний і тим самим реакційний панславізм [2]).

Польське повстання 1830 років не тільки зміцнило цю національну впертість одмежування руського громадянства від Заходу, що блиснула була ярким полум'ям уже на другий день після наполеонівського походу на Москву, але якраз і підготовило безпосередньо ґрунт для офіційного панславізму, що своєю ідеєю об'єднання всіх слов'ян під гегемонією Росії прямував до протиставлення всенького візантійсько-слов'янського світу германо-романському світові. За цим-то офіціяльним панславізмом, що ним так був захопився в ті часи навіть Пушкін у своїх творах („Клеветникам России“ 1831, „Бородинская годовщина“ 1831 р.), поклавши в них основу, по словах А. Пипіна, „тенденциозно-охранительные теории“ [3]), заховувалась уже тоді оця імперіялістична політика руського торгово-промислового капіталу, що її так рельєфно розвивав Погодін у своїх „Политических письмах“ 1854 або Достоєвський в „Дневнику писателя“ 1860 років та що вона так недвозначно виявлялася в усій східній політиці Росії, зокрема в її змаганнях за Константинопіль [4]),

---

[1]) М. Покровский. Русская история IV, ст. 19 — 20.

[2]) Пор. Плеханов. Очерки по истории русской общ. мысли XIX века, стаття — Погодин и борьба классов.

[3]) Характеристики, ст. 84.

[4]) Дивись про це прегарні статті М. Покровського в збірнику „Внешняя политика“, 1919.

та, що більше, навіть у спеціяльно організованій міністерством закордонних справ русофільській пропаганді серед західніх і південних слов'ян. Пригадаймо тільки про „Записку о мерах образования славян в России", складену міністерством освіти 1865 р. і конфіденціонально розіслану всім попечителям шкільних округ на Україні, що в ній викладалася історія цієї пропаганди та її завдання. А 1840 роки якраз вельми показними були для тієї пропаганди [1]).

Оцей-то офіційний руський панславізм захопив був декого й з українського феодального громадянства. Польське повстання головним чином викликало виявлення цього панславізму й з боку декого навіть з українських культурників — ліберялів попередньої доби. Так, напр., П. Артемовський-Гулак, автор відомого твору з 1818 р. „Пан та собака", став „совершенно официальным сыном отечества; он являлся правительственно-официальным везде, и на лекциях своих по русской истории высказывал усвоенные им вполне николаевские принципы самодержавия, православия и народности" [2]). Він-то, між иншим, і спричинився до знищення відомої дисертації Костомарова 1841 р. Таким самим офіціяльним сервілістом і царефілом став і Квітка-Основ'яненко („Листи до земляків" 1839 р.), Метлинський, Корсун, Маркевич, Бодянський та инші менші носії української культури того часу, що „безконечную и подлую лесть", як казав Шевченко, виспівували самодержавству й тим, що з нагоди повстання 1830 р. „видавили весь жир з ляхів" [3]). М. Слабченко цілком правильно зауважує, що в нових економічних умовах дехто з українського панства не міг ухилитися від переоцінки деяких цінностий та що з його боку давня „національна непримиреність захиталася" [4]) і за етнографічним романтизмом та козакофільством цього панства, що неминуче мусили прийти, як рефлекс народжуваної української нації, почала виростати вкупі з принципами історичної самобутности й своєрідности українського народу, проголошуваними хоч-би від того самого Бодянського, ще й ідеалізація самодержавства, як поняття уособлення вищої категорії нації, всеросійської нації, як серця й мозку сучасного панславізму. Опортунізм миколаївської доби й тут відограв свою ролю. Два гасла дав він для українського панства вже тоді, як програму всієї майбутньої їхньої політичної орієнтації: перше — це „хотя би наша Малороссия осталась чуждой всяких переворотов" і друге —

---

[1]) Харк. Іст. Архів. Секретное дело канц. попечителя Харьк. уч. округа за 1865 г. № 22.

[2]) Журнал Мин. Нар. Просв. 1898, I, ст. 24.

[3]) З нагоди цеї Бодянський, як пише його біограф М. Василенко, впав „прямо, таки в кровожадное патриотическое одушевление" (Киев. Стар. 1903, т. 80, ст. 16), ознакою якого й були його дико шовіністичні вірші з нагоди „колочення Подляков" в „Молве" за 1833 р. № 99, ст. 393 — 394.

[4]) Матеріяли, I, ст. 171.

це, що „бог и государь видит нас и не оставит без покровительства и помощи“ [1]).

Якими шляхами та під якими впливами прийшло це українське панство до цієї переоцінки та до такого розуміння панславізму?

Ідея слов'янофільства, або радше панславізму була відома в нас ще в XVII. ст. Вже тоді серед київських літературних гуртків, як каже С. Єфремов, бачимо виразні слов'янофільські концепції на ґрунті літературного єднання [2]). В перекладі до однієї з книг Івана Золотоустого на українську книжну мову Копистенський прямо закликає всіх слов'ян до культурного єднання. На початку XVIII. ст. Баранович, по словам того самого Єфремова, пішов ще далі і, замінивши літературну концепцію слов'янофільства політичною, пропонував розвязати східньо-слов'янську ідею федерацією Москви, Польщі й України, що притягла-б до себе й инші слов'янські племена. На початку XIX. ст. ця слов'янофільська ідея в політичній її концепції оживає знову на Україні під впливом загальнонаціонального визвольного руху. Засвоївши собі таке тлумачення під впливом польського революційного руху, що під ідеєю слов'янофільства ставив проблему національного визволення Польщі, вона поширюється по обох берегах Дніпра і першим виразно політичним її оформленням після неясних дещо мрій київської ложі „Об'єднаних Слов'ян“ і більш самостійницьких, аніж слов'янофільських міркувань „Малороссийского Общества“ Лукашевича безперечно була ультрарадикальна програма „Товариства Об'єднаних Слов'ян“, що в ній так недвозначно була висловлена ідея могутньої Слов'янської федерації, як засіб об'єднання спільних інтересів, спільної охорони, спільного слов'янського торговельно-промислового капіталу перед західнім його конкурентом. Програма ця безперечно виросла під польським впливом, бо на таких-же, хоч і більш правих розуміннях ідей панславізму йшов увесь тогочасний польський революційний рух, починаючи ще з кінця XVIII ст. Ідеї ці рекомендував в часі переговорів із декабристами В. Яблонський, що бажав бачити столицю майбутньої федерації в Київі [3]). Під гаслом цього панславізму і йшли групи польських повстанців 1830 р. до бою з самодержавством. В ідеї цього слов'янофільства вже до 1830 р. серед польських слов'янофілів почала брати верх думка, що в центрі панславізму виразно ставила Польщу з її історичним завданням визволення й инших слов'ян під своєю егідою з-під панування великих европейських держав. Само собою розуміється, під тією ідеєю польського панславізму, навіть у його найлівіших течіях, фактично скривалася

[1]) Киев. Старина 1903, т. 80, ст. 16.
[2]) Україна, 1924, кн. 1 — 2, ст. 92.
[3]) Swiat Slowianski 1912, I, ст. 328.

ідея „Великої Польщі", подібно, як руське слов'янофільство — що - правда, більш одверто — розуміло панславізм, як єдину неділиму Росію. Після повстання 1830 р. ця ідея польського панславізму ще більш виступала увіч. В маніфесті „Польського Товариства Демократичного" з 1836 р. бачимо виразно вже цю думку, хоч і вбрану в радикально демократичні форми, думку із закликом до слов'ян об'єднатися федеративно біля Польщі[1]). Одночасно з цим польська революційна думка, особливо її націоналістична течія з Міцкевичем на чолі, заявилася різко проти західньо - европейської цивілізації, доводячи свіжість і незіпсованість слов'янських народів, через яких тільки може під проводом Польщі прийти здійснення ідеалів свободи й братерства[2]) ,і то в їхній християнській основі.

Все це очевидно не могло не залишити деяких впливів на українську громадську думку. Але ці впливи почали надходити згодом ще й з Чехії, де ідея слов'янофільства або панславізму одночасно також узяла свій широкий так політичний, як і культурний вираз, як оформлення ідей національно - визвольного чеського руху. В Чехії ці ідеї почали вже оформлятися 1830 років в працях Колара, що пропагував вперто, хоч і німецькою мовою, єдність слов'янського племени, політичну й культурну єдність у своїй відомій праці „Über literarische Wechselseitigkeit zwischen verschiedenen Stammen und Mundarten der slavischen Nation[3]). Оцей - то чеський панславізм і зайшов у Росію, вилившися небаром остаточно в офіційний панславізм з Росією в центрі, звязавши себе тут і з феодальним консерватизмом, а вже цілком виразно з національним шовінізмом, проповідуваним Погодіним, Аксаковим, Кошелевим, Хомяковим та иншими слов'янофілами 1840 років. Права частина, ба й величезна більшість руської буржуазії, вчинила безперечно вже тоді з цього панславізму своє політичне credo, понехаявши перші свої пориви західницького кольору для лівої своєї невеличкої частини, революційної частини, і, коли остання починала тоді своє західництво розвивати дальше, як розумів його, напр., Белінський 1830 років, висновком чого й було засвоєння нею ідеї утопічного західнього соціялізму, — пригадаймо тільки про це засвоєння поклонниками фурьє - петрашівцями в кінці 1840 років, — руська буржуазна знать майже поголовно потонула в цьому офіційному слов'янофільстві.

[1]) Swiat Slowianski 1910, II., ст 46. пор. Heitman, Emigracya polska od r. 1831 do 1863, ст. 60 — 61.

[2]) M. Zdziechowski. Mesyanisci i slowianofile, Kraków 1888, ст. 144. пор. Heltman, op. cit. ст. 22.

[3]) Іван Брик, навпаки, гадає, що слов'янські ідеї у Колара чисто культурно - історичного значіння, далекі від яких-будь політичних комбінацій, але й сам далі визнає, що „політичний панславізм був безперечно й задушевним ідеалом Колара". Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, 1917, т. 119 — 120, ст. 132.

Під впливом оцих-то польських та ще більш чеських і руських слов'янофільських течій на Україні ідеї слов'янофільства не згасли з поразкою декабристів, а далі себе еволюціонували. Часи великого економічного й культурного здвигу на Україні в миколаївську добу були вельми сприятливим ґрунтом для дальшого їхнього розвитку. Про економічний здвиг ми вже казали. Але й культурне життя на Україні з національним обличчям сильно йшло тоді вперед. Ще в олександрівську добу Харків став був центром цього культурно-національного здвигу, що зосереджувався біля харківського університету, заснованого 1805 р., та вже тоді встиг забезпечити собі декілька періодичних видань, хоч і під руською здебільша вивіскою, але з українським змістом, як „Украинский Вестник", „Харьковский Демократ", „Украинский Журнал" то-що [1]). За Миколи І всупереч реакції культурницьке життя Лівобережжя зростає. 1831 р. починає виходити „Украинский Альманах", а 1835 р. альманах „Утренняя Звезда", присвячений виключно українському культурництву, з таким-же характером 1841 р. появляється „Сніп, украинський новорочник, закрутив Олександер Корсун", „Молодик" Бецького та 1839 р. „Южнорусский Сборник" Метлинського. Культурницьке життя України, що від половини XVIII ст. вперто добивалося декілька університетів, найшло вкінці, своє пристановище в одкритому в Київі 1835 р. університеті, що про нього такі широкі заходи робивнаш „хахол" і міністр освіти Завадовський ще 1804 р. [2]). Значить, умови для росту української інтелігенції, як носіїв ідеї української національности того часу, все-таки за всього жаху миколаївського режиму в цю добу покращали, дякуючи антипольським заходам самодержав'я проти польської іриденти, що в „малоросійщині" бачило забороло проти польського руху. Її-ж, української інтелігенції, і плодилося багацько здебільша з виходців убогих дворян, міщан та козаків [3]). Вона й переймала заразом на себе політичне представництво, але вже не від українського панства, а розпеленованої української буржуазії, переймала вкупі й культурницьку місію на Україні, а тим самим і місію носія політичних думок тієї буржуазії на Україні.

На неї-то впала тепер доля носія слов'янофільства, так буйно поширюваного того часу по землях Росії й Польщі та західніх слов'ян, впала, як на речника нового суспільного устрою, звязаного з розвитком капіталізму взагалі та ще й

---

[1]) Д. Багалей. Опыт истории харьк. университета, II, ст. 752 — 778. Пор. — Харьковская журналистика начала настоящего столетия, Киев. Стар. 1892, т. 98, ст. 168 — 198.

[2]) Русский Архив, 1883, II, ст. 153.

[3]) Для характеристики деякі дані з харк. у-ту 1832 р.: на 276 студентів було синів дворян 127, урядовців 68, разночинців 61, чужинців 11, духовників 9. Д. Багалей. Опыт истории харьк. у-та, II. ст. 857.

такого капіталізму, що за приміром своїх західньо-слов'янських братів і собі шукав у молодості своїй відповідного патрона. А що цей розвиток ніс із собою й диференціяцію політичних поглядів на завдання суспільного устрою в руській дійсності, тож очевидно, що із зростом українського культурництва й української інтелігенції мусила вона проходити цю диференціяцію, тим більше, що на Україні на своєму ідеологічному шляху мусила вона зразу натрапити на протилежні собі проблеми. Проблеми ці — це питання шляху, з одного боку, руського, з другого — розпеленованого українського націоналізму, з одного боку — царефільства й консерватизму, з другого — республіканізму й демократизму.

До декабристів питання цієї ідеологічної диференціяції хоч і стояло не менше гостро серед української інтелігенції, аніж тепер, все-таки не виступило з таким змістом, як тепер. Загальна течія дворянського опозиціонерства робила тоді найбільш правих українських культурників демократами й ліберадами. Досить нагадати хоч-би про цього славетного Артемовського-Гулака, автора не тільки відомої соціяльної сатири „Пан та собака", але й політичних пародій, які однак з поспіхом довелось йому палити, щоб обминути на всякий випадок неприємностей, звязаних з декабристами [1]). Але після декабристів та ще й після повстання 1830 р. картина починає швидко змінюватися. Загальний опортунізм та ще й у звязку з офіційним слов'янофільством захопив і більшість українських культурників, дотеперішних ліберадів, демократів та автономістів, повертаючи їх у бік самодержавного патрона та втягуючи їх в свою нестримну течію. Економічний процес 1830 років, економічні такі концесії, як одеське портофранко взаміну політичних, врешті навіть деяке принагідне кокетування самодержавства „малоросійщини" для противаги польській пропаганді робили їх тепер спільниками цього самодержавного патрона, що охороняв їхні інтереси не менше руських перед західньою та хоч-би й польською конкуренцією та ще й промощував їм самим шлях на західній ринок [2]). Правда, це принагідне кокетування руського самодержавства до „хахлів" не перешкоджало, як знаємо, твердо продовжувати реакційні заходи для викорінення „мазепинства" якраз після 1830 р. Але місію воно свою виконувало як слід, повертаючи чимало й українських культурницьких сил на лоно цього самодержав'я, не тільки одно українське панство, що його притягнено до себе економічною політикою.

Тут і вся загадка цього переоцінення цінностей з боку декого з українського панства, хоч, може, і не в такій мірі, як це трапилося з В. Кочубеєм, міністром Олександра I та

[1]) Наше Минуле, 1918, I, ст. 150 — 151.

[2]) Пор. прегарний зразок оцих міркувань в декого із сучасників в „Письме Лукашевича ген.-губ. Бибикову". Киев. Стар., 1893, т. 40, ст. 539—546.

Миколи I, який в листі до кн. Генкіна 7/10 1832 р. писав, що „хотя я по рождению и хохол, но я более русский, чем кто другой и по моим принципам, и по моему состоянию, и по моим привычкам... я и смотрю на дела наших губерний с точки зрения общих интересов нашей страны, выше всяких мелких соображений. Микроскопические виды не мое дело“ [1]). Тож недивно, що той-же Артемовський-Гулак, не втрачаючи свого козакофільства й українофільства, вкупі з цим стає й запеклим реакціонером та монархістом, славословить землячка ген. Паскевича за те, що „видушив увесь жир“ з польських повстанців 1831 р. Воно й недивно. Український культурник-поміщик шукав міцної опори в своїх капіталістичних починах, а, не маючи змоги й сили самому вдержатися на ногах, кидався в обійми можного свого патрона. Один із таких українських культурників Гребінка одверто про це признається, заявляючи, що українцям самим удержатися годі вже хоч-би тому, що для них не має навіть природних охоронних кордонів. „Ох, коби окружити Україну широкими, глибокими морями, — зідхає Гребінка, — та ще й довкола неї піднести гори, тоді-б, тоді-б ми могли бути самостійні, але тепер, наче ива при дорозі: її не топче тільки той, хто не хоче“. Ради цього опертя й склав невідомий автор 1831 р. спеціяльно посвячену здобуттю Варшави предовгу поему — під тою-ж назвою — дику апотеозу і самодержавству, і його історичній місії [2]).

Знайомство з чеським слов'янофільством зміцнило цю переоцінку в українського панства. 1830 роки були в Росії добою широкої дискусії про чеські ідеї слов'янофільства. Ця дискусія не могла обминути й Україну. Ідеологію Ганки, Колара, Шафарика пильно пропагував уже в ті часи Осип Бодянський, М. Максимович, Метлинський та инші. Сказати-б так по правді, то вони перші й познайомили Росію взагалі з цими ідеологами чеського панславізму, що згодом 1848 р. вилився з нагоди революції в Австрії в бурхливо демонстративний всеслов'янський з'їзд в Празі з одкритими вже на правому своєму крилі гаслами в розумінні офіційного руського панславізму, як протиставлення паннімецькому з'їздові того-ж року у Франкфурті. На основі знайомства з чеським слов'янофільством з його русофільською закраскою й формувалася тепер переоцінка цінностей і з боку декого з українських культурників. З одного боку, за приміром чехів та поляків, складалася теорія самобутности й своєрідности української народности, як про це викладав Бодянський 1837 р.[3]), з другого боку, виростало вчення, що ця українська самобутна й своєрідна народність, хоч і инша від

[1]) Киев. Стар., 1897, кн. XI, ст. 548.

[2]) В. Науменко. Нові матеріяли для історії укр. літер. XIX в. I — III, ст. 58 — 65.

[3]) Пор. О. Василенко. Бодянський, ст. 117.

московської, але творить із нею одну федеративну цілість, випродуковану історичним процесом, в якій роля політичного організатора цієї федеративної цілости залишається за руською народністю [1]).

Таким чином частина української громадської думки опинилася, хоч і з деякими застереженнями на своє минуле, в одному возі з руським офіційним панславізмом. Але це була тільки частина, і то частина навіть тодішньої ідеології українського панства, инша бо частина цього панства, хоч і менше вперто, аніж раніш, продовжувала все ще жити давніми традиціями української автономности, що її касувала самодержавна реакція, і згоджуватися з ідеями новітнього сепаратизму. Це був все ще непримирений з дійсністю здебільша український феодал типу Лукашевича, Родзянко, Скоропадського, Закревського, Тарновського, Капніста та инших, що ніяк не міг погодитися з бюрократичним централізмом, і, коли 1835 р. указом з 1 січня знято з Лівобережжя навіть назву „Малороссия", Аркадій Родзянко не міг не написати в'їдливого вірша з цього приводу, що одним розчерком пера викреслював „родимый клик малороссиян", якого навіть „ни сеймских тьми клеветников, ни сталь Собеских, ни двести лет войны не отняли..." [2]). Але й ці лишки феодальної автономности починали ступнево ламатися, хоч це ламання серед цієї групи українського громадянства в новому економічному процесі йшло вельми пиняво. Важко-ж було зразу погодитися з усією дійсністю, і вперті самостійники та автономісти, загалом широко освічені люди й ліберали, кинулися з горя начеб-то заливати свою журу в горілці, а фактично й маскувати свої конспіративні зібрання та „вільнодумствования" оцею горілкою. Гуртки „мочемордів"—начеб-то й п'яниць, а радше вільнодумців та хлопоманів,—це й була ця друга громадська течія на Україні того часу, що явилася почасти як вислід своєрідного в ті часи громадського оформлення старої реакції [3]) проти самодержавного режиму, почасти як вислід політичної депресії, що огорнула не тільки колишніх самостійників - феодалів, але й взагалі всіх тих, що зневірилися після повстання 1830 р. в можливості нової революційної боротьби. Що так воно було, каже нам і переконує нас ця обставина, як „III отделение" вельми зацікавилося було оцим „мочемордством", що організувало себе в п'яницькі начеб-то гуртки, але на п'яницьких зібраниях голосно говорило про „майбутню українську республіку", як, напр., офіцер Цеховський, що згинув опісля в повстанні 1863 р., що на публічних зібраннях пило за здоров'я української революції та за українську республіку, як Віктор Закревський, „проводир общества мочемордов", що у свойому складі мало

[1]) Пор. Петров. Очерки истории укр. литер., ст. 172 — 173.
[2]) Наше Минуле, 1918, I, ст. 155 — 156.
[3]) И. Павловский. О мнимой агитации в южной Руси, Полтава 1912, ст. 4.

таких вільнодумців-панів, як брати Капністи, які пропагували, за приміром свого батька, визволення селян та англійську демократію, або Де-Бальмена, друга Шевченка, засланого за революційну пропаганду на Кавказ, або хоч-би й того хлопомана Скоропадського, про якого писав Шевченко, що „у світі ходить між панами і п'є горілку з мужиками та вольнодумствує в шинку“ [1]), або козакофіла князя Репніна, що, крім своїх симпатій до автономности, ще й посмів, як генерал-губернатор, виголошувати промови за емансипацію з кріпацтва селян. Недаром Шевченко, що так неприязно ставився до правих слов'янофілів-козакофілів, присвятив оцим „мочемордам“ стілько теплих споминів, ба навіть одному з них графу Якову Де-Бальмену свою глибоко революційну поему „Кавказ“. І коли М. Слабченко справедливо оцінює першу течію української громадської думки, як „політику двох душ“, то цілком помиляється, коли приписує „мочемордам“ нічого иншого, як тільки „перебирання старих шпаргалів“ [2]). Помиляється також і О. Гермайзе, коли у своїй в'їдливій рецензії на працю А. Річицького необосновано й загально заявляє, що, мовляв, „великі й заможні землевласники на Україні не мріяли про минуле, не кохалися в квітках української мови простого люду, а впевнено будували своє класове панування, основою якого на Україні був не тільки визиск, але й денаціоналізація“, що „тільки проміжні, хуторянські верстви, не маючи перед собою соціяльного та політичного майбутнього, дозволяли собі розкіш сантиментально проливати сльози над „Сердечною Оксаною“, патріотично згадати про те з минулого, що ніяк не могло відродитися й відродження якого вони й не ждали“ [3]). Драгоманов у своїй полеміці з Вартовим виступив цілком справедливо проти такого тлумачення ідеології „мочемордів“ та взагалі проти вирівнювання під одно всенького тодішнього панства на Україні [4]).

Такий подекуди характер назовні, як і „мочеморди“, мало й правобережне „балагульство“, надзвичайно поширене серед молоди та дрібних поміщиків загородної шляхти то-що 1830 і 1840 років, тоді, як „мочемордство“ находило своїх прихильників якраз серед багатих потомків козацької минувщини. „Балагульство“ — оця своєрідна хлопоманія — по словах сучасників [5]), являла собою, на велике згіршення консервативної поміщицької знати того часу, начеб-то звичай мандрувати бешкетуючи від села до села, від міста до міста

---

[1]) Пор. Материалы до биографии Галагана, Киев. Стар., 1898, т. 62, ст. 219 — 220.

[2]) Матеріяли, І, ст. 174.

[3]) Україна 1925, ст. 173.

[4]) Листи на Наддніпрянську Україну, ст. 24 — 25.

[5]) Henryk Rzewuski, „Balagòlstwo“ в книжці „Mieszaniny obyczajowe Jarosza Beily“ ст. 23 — 32 (подаю за Франком „Король Балагулів“. М. Я.).

на мужицьких возах, запряжених поганими кіньми, в мужицьких одягах, з мужицькими навичками й піснями на устах, але й з гострою сатирою на соціяльні відносини й етичні норми того часу, що по суті, як справедливо констатує один із біографів проводиря такого балагульства, Антона Шашкевича, Стефан Бущинський, було одним із маскованих засобів звязків проміж собою революційних гуртків підпільних того часу на Правобережжі, організованих Конарщиною, про що буде розмова далі,—та пропаганди проміж селянами революційних гасел [1]). Іван Франко у своїй спеціяльній розвідці, посвяченій оцьому-то „королю балагулів" Шашкевичеві, заперечує таке тлумачення балагульщини [2]). Але й він помиляється, як помилявся Вартовий що до характеристики мочемордів. Треба собі тільки з'ясувати настрої колишніх повстанців у Польщі й на Україні після повстання 1830 р., щоб не повторити тієї помилки.

Ми й залишім поки-що „балагулів", а раніш розгляньмо оці настрої та їхні ідеологічні оформлення.

Невдача польського повстання 1830 років, як відомо, не припинила революційної діяльности колишніх повстанців, не припинила не тільки в Польші, але й на Правобережжі. Революційною пропагандою керувало тепер „Демократичне Товариство", засноване 1832 р. на еміграції. Невдача повстання наказувала однак вчинити ревізію дотеперішніх революційних основ, щоб не повторити давніх помилок. З метою тієї ревізії й появився, між иншим, відомий лист А. Міцкевича „До галицьких приятелів" 1832 р., в якому він рекомендував більшу демократизацію революційної пропаганди, зокрема у відношенні до селянства, до якого слід наблизитися пропагандистам навіть своїм буденним життям, не тільки обіцянками волі й землі [3]). З другого боку, революційна еміграція рішила тісніше звязати себе з Україною, а це ще більш зневолювало демократизувати польську революційну пропаганду. Вже коли засновувалось „Демократичне Товариство", його члени видали відозву до українців, зазначаючи, що найбільше горе селянам на Україні, де й землі немає й нужда найбільша [4]). В 1832 р. революційна еміграція при заходах Йосифа Залєвського зорганізувала навіть окреме „Товариство литовських і українських (руських) земель", яке й мало завдання підчас майбутнього повстання організувати селянську

[1]) St. Buszczynski, Piesni, ст. 24 — 25.

[2]) Див. про це Ів. Франко, Король Балагулів, ст. 27. Що Шашкевич непримиримий був повстанець, про це дає свідоцтво й участь його й то активна в повстанні 1830 р., в якому він займав місце ад'ютанта К. Ружицького, але дякуючи впливам рідні від конфірмації якось викрутився; про це Київ. Іст. Архів. Дело канц. киев. ген. губ. за 1839 г. № 23), свідчить і вся дальша його діяльність в повстанні 1863 р.

[3]) А. Міцкевич. До галицьких приятелів, переклав і пояснив Ів. Франко, ст. 40 — 42, пор. Heltman, op. cit. ст. 60 — 64.

[4]) Записки Наук. Т-ва. ім. Шевченка, т. 119 — 120, ст. 228 — 230.

партизанщину на українських землях. А, як відомо, таке повстання вже підготовлялося на 1833 рік[1]). Воно справді не вдалося, повстанців, що перейшли з Галичини на Волинь і Поділля, виловлено та вивішано, але польська революційна пропаганда не припинилася. В Берні 1834 р. засновано „Молоду Польщу", що мала продовжувати цю пропаганду. Оця „Молода Польща" й собі не меншу увагу звернула на українські землі.

На Правобережжі заходами Конарського по завданням „Молодої Польщі" виникла ціла низка конспіративних організацій, звязаних з аналогічними організаціями в Польщі, а передусім у Литві, що здійснювали у своїй пропаганді не тільки гостру критику даного суспільного устрою, але й ультра-демократичні гасла, що їх викладено в окремому часописі „Молодої Польщі" „Pôlnoc", видаваному від 1835 р. в Парижі під редакцією Яна Чинського[2]), як програму нової революції, підготовлюваної „Молодою Польщею" на українських, польських та литовських землях[3]).

Балагульство, як справедливо зауважив названий Бущинський, і було однією із варіяцій тієї пропаганди, для якої, по його словам, сучасна знать не найшла инших слів, як погорди, і яка тісно була звязана з Конарщиною — оцим новим прототипом народницької конспірації. Ось що пише він з цього приводу: „Ухвалено, що для зближення з людом треба попереду усього взяти на себе форми, які вдаряли-б у вічі. А щоб ширити принципи товариства, порозуміватися з собою або перевозити емісарів та папери, влаштовано поштові станції й роздано обов'язки втаємниченим у справу членам товариства, що їх жартома прозвано „балагулами". Вирішено було прогнати із шляхетських домів усякий збиток, виректися дорогих уборів, карет, ліберій, добірних страв, навіть вина"[4]). Не випадково посипалися чисельні арешти на голови „балагулів" з нагоди одкриття Конарщини 1838 р., при чому сам

---

[1]) K. Borkowski, Pamietnik historyczny o wyprawie partyzanskiej w roku 1833. Lipsk, 1862, ст. 15—17.

[2]) Записки Наук. Т-ва. ім. Шевченка, т. 119—120, ст. 231—233.

[3]) Давній спір проміж червоною й білою партіями ще раз виявився в офіційному розколі серед польської еміграції, що стався 1834 року, коли-то вся маса лівої еміграції майже поголовно виступила проти правої меншости з Чарторійським на чолі, як „wyobrazicielem systemy polskiej arystokracyi". З метою „wyjawic kontrrewolucye, wewnetrzna, bole opasna, czem zewnetrzna" й було зложено лівою течією еміграції „Akt z roku 1834 przeciw Adamowi Czartoryjskemu, wyobrazicelowi systemu polskej arystokracyi", надрукований в Poitiers 1839 року, підписаний кільканадцятьтисячною масою польської дрібноти соціяльної, в якому й Чарторійського, й усю аристократію проголошено „nieprzyjacielem narodu polskiego". (Київ, Центр. Істор. Архів давніх актів, справи повстання 1863 р.) Що до детального з'ясування соціяльно-політичного напрямку тогочасної польської революційної пропаганди див. „Житє і Слово", 1895, IV, стор. 112—160.

[4]) St. Buszczynski, Piesni, ст. 25.

„король балагулів" А. Шашкевич ледве викрутився од співучасти в долі Конарського, повішеного у Вільні 1839 р.[1]).

Оця-то „балагульщина" з її на зверх дивацтвом та бешкетами й була перехідним українсько-польським містком, на мою думку, до властивого революційного руху тих часів на Україні, до руху, що, з одного боку, являв собою ліву течію українського слов'янофільства, а, з другого, гуртуючи біля себе вже не панських ліберальів та хоч-би панських демократів типу Скоропадських або Капністів, а справжню демократію — революційну інтелігенцію, промощував на Україні шлях і для західньо-европейського утопійного комунізму, хоч і прибраного у своєрідні слов'янофільські форми. Це було також слов'янофільство, але не панське; це була течія не тільки инша від цього офіційного слов'янофільства, але й протилежна йому, це була справжня революційна течія, що на ній і виросла ідеологія кирило-методієвського брацтва 1840 років. Її репрезентувала на Україні якийсь час перед цим Конарщина, що, вийшовши з Литви, вспіла як слід і тут, і в Галичині розвинутися та поширитися, але за ким перейшла з Правобережжя на Лівобережжя, розлетілася в кінці 1830 років під ударами реакції. Її репрезентували згодом після 1840 років окремі революційні змагання, що тут і там пробували себе оформити в нелегальні політичні організації.

Вплив західньо-европейського утопійного соціялізму на Україні почав сильно відчуватися вже в 1830 роках. Захоплювалася головним чином ним університетська молодь, що в ті часи у великих відсотках набиралася навіть не із дворян, а із инших станів. Ми вже могли бачити її соціяльний склад на прикладі харківського університету 1832 р. Про це згадує й тогочасний студент цього університету М. Костомаров у своїй автобіографії, підкреслюючи надто, як дуже розділялися ці категорії студентства проміж собою ще й

[1]) „Короля балагулів" Шашкевича втягнув був Конарський у всі подробиці організації, коли-ж Конарського ув'язнено з Шашкевичем, останній під допитами видав основні таємниці Конарщини, чим і врятувався від смерти. пор. L. N. Pamietnik wieznia stanû za 1835 — 1839 rok., Львів, 1876, ст. 142, Про це, що Шашкевич і взагалі „балагули" займалися революційною пропагандою, говориться надто в матеріялах „управ. киев. губ. жанд. штаб-офицера" з нагоди викриття на Волині з осідком у Бердичеві таємного товариства „скуремани-балагури", що „под видом шалостей" скривають „вредные замыслы и политические начала"; самого-ж Шашкевича називається там „главным лицом из принадлежащих к возмутительной пропаганде", що її „старался здесь развивать емиссар Конарский". (Дело № 14). До речи буде тут згадати, що так Конарщина, як і балагульщина зайшли на Правобережжя через Галичину, де вже напочатку 1830 років була готова практика революційної пропаганди цілком на народницький зразок 1870 років. 1833—1838 — роки найвищого розвинення тієї пропаганди, що закінчилася великим процесом у Львові 1840 — 1841 року та засудженням 40 ватажків тієї пропаганди на смерть. Про це ближче див.: І. Франко, Шевченко героєм польської революційної пропаганди, Житє і Слово, 1894, II, ст. 391 — 399, та І. Заневич. Літературні стремління галицьких русинів, там-же, 1895, IV, ст. 134 — 160.

ідеологією [1]). Правда, київський університет формально начебто був більш аристократичний: в 1843 р. студентів було із дворян — 259, з духовенства — 18, з міщан — 31, селян — 11 [2]). Але фактично й цей дворянський склад студентства у двох третіх був наскрізь демократичний, бо набирався із кіл незаможного дворянства, що посилало своїх синів учитися на казенні кошти. Число оцієї дворянської дрібноти було таке велике, що Уваров, візитуючи цей університет 1840 р., звернув навіть на це окремо увагу й після візитації рекомендував київському та харківському попечителям „больше обращать внимания на происхождение студентов" [3]). Оця-то ліва частина студентства, ця справжня інтелігенція, що кінчила університет не ради формального його закінчення й атестату, сильно цікавилася, головним чином на юридичному факультеті, західньо-европейськими культурними здобутками, зокрема західньо-европейськими революційними ідеями, поширюваними нелегальною літературою. Не випадково було заряджено в харківському університеті ревізію весною 1836 р., що її вела жандармерія, намагаючися виловити заборонені „комуністичні" книжки, та не випадково було при ревізії в березні того-ж року найдено в харківського професора політичної економії Т. Ф. Степанова та у студента того-ж університету С. Пеша „книгу, содержащую весьма вредное учение Сен-Симона" [4]). Правда, поширювання цих ідей під безупинним доглядом жандармерії могло відбуватися надзвичайно пиняво, але цьому на допомогу приходили тоді якраз оці „балагули", а коли-б навіть і не вони, то вже найпевніш доходили ці ідеї при допомозі пропаганди підпільних гуртків Конарського, широко розкинених на Правобережжі в другій половині 1830 років. Дрібний український та польський торгово-промисловий капітал, як і в Росії, серед упертої в ті часи боротьби і з власним, і з руським великим капіталом, з якого він подекуди виходив і переможцем на якийсь час [5]), серед впертої боротьби із дрібним ру-

[1]) Литературное наследие, ст. 24 — 25. Харківський університет ще до 1830 років визначався своїм вільнодумством. Досить згадати про проф. Шада, шелігіянця, усуненого 1816 р. з університету за пропаганду „природних прав людини" (Див. Д. Багалей, Удаление проф. Шада из харьковского университета, 1899, ст. 141 — 143) та про ректора того-ж університету і проф. математики Г. Осиповського, що йшов далі Шада та його шелігіянської метафізики, а був здекларованим лівим демократом та непримиримим визнавцем матеріялізму, за що 1818 р. позбавлено його однієї й другої посади (проф. Д. Багалей, Ист. харьк. универс., II, ст. 112 і 121).

[2]) М. Владимирский-Буданов, История университета св. Владимира, ст. 479.

[3]) Харк. Іст. Арх. секр. дело канц. попечит. харьк. учебн. округа за 1840 год, № 18.

[4]) Див. Харк. Рев. Архів. Журнал секретных бумаг канцелярии штаб-офицера корпуса жандармов харьк. губ. за 19. III. 1836. При ревізії було найдено: Doctrine de Saint-Simon, Exposition Bruxelle, 1831. Histoire de la Pologne — Лелевеля, Histoire natûrelle du genre humain та инші.

[5]) Пор. М. И. Барановский, Русская фабрика, ст. 64, 174. Аксаков, Украинские ярмарки, ст. 120, 163.

ським підприємцем[1]), сквапливо й собі підхоплював ці ідеї й далі культивував їх на свій лад серед своїх інтелігентських кіл. Ось через що так помітно на ті часи ріс оцей вплив лівих революційних течій заходу на Україні, ще більше, аніж у Росії, бо тут дрібному капіталові доводилося боротися не тільки проти власного великого підприємця, але й проти московського конкурента, і фабриканта, і кустаря, що забігав і сюди на Україну та закидав місцеві ярмарки своїм крамом. Через це зміст цього руху, його ідей, що виховувалися під впливами західньо-европейських течій, з одного боку, набирав справді ультра-лівого напрямку, а з другого — переносив цей напрямок і на поле національного питання. Особливо великий вплив мала на його „Pòlnoc", що була євангеліем радикальних ідей і на Україні та підводила навіть ці ідеї подекуди під утопійні комуністичні гасла, одмежовуючися одночасно від національної ворожнечі. Вже „Демократичне Товариство" начеб-то ставило собі за мету завзято боротися нетільки з шляхетчиною — поміщиками, але й з національним шовінізмом. Одна із його українських секцій навіть прийняла назву історично-українську „Умань", як девізу цього свого напрямку, щоб підкреслити його боєвий характер, що в боротьбі проти власної шляхти не нехтуватиме йти шляхами давньої гайдамаччини. Вже тоді в гаслах цього „Демократичного Товариства" дещо було елементів справжнього бабувізму та економічного егалітаризму. „Молода Польща" та її орган „Pòlnoc" далі ще розвивали ці ідеї, переносячи їх на Україну. Не одходячи од принципів лівого слов'янофільства, як модусу вирішення національного питання Польщі, в цих ідеях починає виразно виявлятися ще й деяке розуміння властивої сути класової боротьби, деяке вникнення в суть тогочасної класової диференціяції навіть серед селянства. „Класа й так упосліджених селян ділиться ще на хазяїнів і наймитів. Хазяїн має хату й шматок землі на вжиток. Наймит-же нещасливець, він не має ані захисту, ані шматка землі. То він працює, то він робить панщину, одержуючи тільки те, що йому хазяїн наділить. Нуждар навіть женитися не може, бо чим виживить жінку, чим вигодує діти. Такі-ж нещасливі і дівки-послужниці хазяйок, і вони при кривавій праці не мають притулку... Але даром пани будують в'язниці... Де одні панують, а другі служать, де одні розкошують, а инші терплять, де одні користають з освіти, а инші тонуть у темряві, там нужда, пімста, одчай подадуть людині головню, сокиру, меч. Уладьмо суспільність на принципі братерської рівности так, щоб кожен при уміркованій праці мав задовольняюче забезпечення, щоб нікому не збувало на завдоволення необхідних потреб, поширім освіту й виховання

[1]) Фундуклей, Стат. опис. Киев. губ., III, ст. 261.

на всіх, а не побачимо нарешті ані проступків, ані злочинів [1])" — ось така основна теза „Polnoc'y".

Пропаганду оцих гасел на Україні, що з боку політичного домагалися подекуди не тільки слов'янської, але й світової федерації на принципах вільного об'єднання громад і племен при забезпеченні повної волі одиниці та економічного зрівнання „найбіднішої й найчисленнішої класи населення з багатіями", і взяла на себе в 1830 роках. якраз Конарщина. Вона вела її під керуванням Каспра Ценглевича й в Галичині [2]), а на Україні, що її Конарський пройшов вздовж і поперек, на протязі 1835 — 1838 р. особливо виявилася її невтомна праця в поширюванні цих ідей. Бердичів з його єврейськими ремесниками та Київ з його бурхливим студентством стали центрами велетенської організації, що нараховувала у своєму складі на Україні біля 300 конспірованих пропагандистів. Організація мала навіть свій окремий „Жіночий гурток" для спеціяльних завдань пропаганди серед жінок [3]). Пропагандисти йшли в села проміж народ, бралися за найпростішу працю й всюди проповідували свої ідеї. Але організація не довго проіснувала. Графиня Браницька з Білої Церкви впізнала Конарського. Його заарештовано 1837 р. й повішено 1839 р. у Вільні. Тепер почався розгром Конарщини, що вміла втворити свою базу і в Одесі далекій, в Кам'янці, Кремінці, Житомирі то-що. Особливо потерпів київський університет з приводу цього розгрому. Правда, організатор київської конспіративної групи, Гордон, зміг якось втекти, але 35 студентів заслано в салдати, університет закрито на рік, а всіх инших студентів у числі біля 240 розігнано в инші міста, забороняючи вертати назад у Київ [4]). Жалости при ліквідації не було ніякої. „Сердце ноет от жалости к таким преступникам", — писав у своєму деннику А. Стороженко при ліквідації одної такої заговорницької групи,—но вообразите себе сен-симонизм, коммунизм и т. п. — негодование и презрение к учителям зла заглушает всякое чувство сожаления" [5]).Після масових арештів та заслань учасників Конарщини в Польщі, Литві, на Київщині, Волині й Поділі, в Галичині, де вона спиралася не тільки на університетську та гімназійну молодь, але й на селянство й ремесників, припинилася на якийсь час на Україні революційна пропаганда, хоч не притихла сама хвиля революційної думки. Вона шукала знову на Україні

---

[1]) Записки Наук. Т-ва. ім. Шевченка, 1917, т. 119 — 120, ст. 233 — 234.

[2]) Пор. І. Франко, Шевченко героєм польської рев. легенди, Житє і Слово, ст. 391 — 399, К. Студинський. Польські конспірації серед руських питомців у Галичині 1831 — 1846 р. Зап. Наук. Т-ва. ім. Шевченка, т. 80 і 82.

[3]) Киев. Центр. Інст. Арх. упр. губ. жанд. штаб-офицера, дело № 14 за 1840 р.

[4]) Владимирский-Буданов, История Университета св. Владимира, ст. 172, 198.

[5]) Стороженки, т. І. ст. 366.

свого революційного оформлення, доки не найшла в 1840 роках його в організації кирило-методієвського брацтва.

Але Конарщина на Україні, що починала переходити вже й на Лівобережжя та в Кременчуці втворила з тією метою першу свою організаційну базу, була не тільки одним відгуком цього також „переоцінювання цінностей", хоч і по протилежній класовій лінії та в протилежному напрямкові, що його робила ліва частина польської еміграції, — це було й власне, сказати-б, домашнє „переоцінювання цінностей" власною революційною демократією на місцях, що почалося в даному випадкові на правобічній Україні. Конарщина й була дальшим формуванням тієї революційної тактики та революційної ідеології, що випукло підкреслені були вже „Слов'янами" в 1820 роках, це був ще один велетенський крок революційної думки на соціяльно-економічній платформі, але крок не тільки з боку програми „Молодої Польщі", „Демократичного Товариства" та їх органу „Pólnoc" — це й був велетенський крок уперед і серед українських революційних кіл, що серед їх ця Конарщина стала на так міцний ґрунт із своєю організацією, оформивши тільки собою їх практичну працю революційної пропаганди. Ще до приїзду Конарського на Україну на Правобережжі вже існували конспіративні організації боєві, що згодом злилися в одно з Конарщиною. Така організація була й в Києві з названим Гордоном на чолі, була в Кам'янці, що розповсюджувала проміж селянами бунтарські маніфести, а на Волині працювало від 1834 р. велике товариство з К. Мошковським на чолі, що розробляло далекосяглі плани селянської революції [1]).

Правобережній Конарщині випала роля тільки об'єднати їх в одне ціле з однією платформою. Ось через що Конарщина, хоч і розвалилася, як єдина організація, в кінці 1830 років, але, як тактика революційної боротьби та її ідеологія, і далі жила серед українського громадянства й по цей, і по той бік Дніпра. Це була ідеологія крайнього лівого демократизму з виразною підкладкою економічного егалітаризму, якщо ще не можна пристосувати сюди змісту народницького соціялізму в його початкових оформленнях, це було ідеологія лівого революційного слов'янофільства, що находила свій вираз і на слов'янському з'їзді в Празі 1848 р. на лівому його крилі, яке йшло під проводом Бакуніна, і серед польсько-української еміграції у Франції та Швайцарії і врешті серед лівих громадських течій у Польщі й на Україні, як предвісник майбутньої міжнародности. І цю ідеологію вперто пропагандовано в Польщі, Литві й на Україні дальше, пропагандовано

---

[1]) Дивись про це ближче, Древняя и Новая Россия, 1879, кн. 8, де багата на фактичний матеріял з цього боку стаття Шульгина „Юго-Зап. Край под управлением Д. Г. Бибикова".

усно й друкованим та писаним словом [1]) і після Конарщини, і цією ідеологією вперто далі живилась революційна думка на Україні й після Конарщини. Ми чимало маємо доказів, як цю думку культивовано і в 1840 роках на обидвох боках Дніпра, та як „III Отделение" вельми було стурбоване її поширюванням у ті часи не тільки серед інтелігенції, але серед армії, як спішно летіли прикази за приказами, інструкції за інструкціями на місце з вказівками, як боротися з нею та як виловлювати оцих численних „емісарів революції", що вештались з пропагандою по Україні, як вести догляд за студентами та за офіцерами й стрільцями в армії. Про це згадується врешті й в друкованих матеріялах та споминах [2]). Особливо багацько турбот жандармерії на Україні дали 1846 — 1848 роки, коли-то на Україні виглядали Бакуніна в звязку з повстанням, що його ніби-то призначено на 1848 рік з нагоди австрійської революції. І Микола I не випадково так спішив на допомогу контр-революції в Австрії, посилаючи масу військ на її втихомирення. Галицькі гуцули ще й донині тямлять цю інтервенцію, що лишила їм на спомин жахливий сифіліс.

III

Такий був ґрунт і таке було оточення, серед якого виросла ідеологія кирило-методієвського братства, яке було тільки одним із варіянтних етапів розвитку тієї революційної ідеї, що під різними виявленнями розвивалася від українського декабризму до остаточного її оформлення в народницькому соціялізмові. Правда, дехто хоче, як, напр., С. Єфремов, вважати його „першим криком новонародженої української думки" та „початком історії українського політичного розвитку" [3]), але це навіть з погляду національної автономности не відповідає дійсності, коли взяти на увагу попередні виявлення цього „крику", хоч-би в „Малоросійському Товаристві" Лукашевича. Однією з цього боку властивістю цієї організації є те, що вона виросла якраз у часи найбільш різкого перелому в українській економіці з капіталістичним ухилом і серед якраз найбільш за першу половину XIX ст. загострених внутрішніх суперечностей проміж дрібним і великим капіталом та ще й проміж національними капіталами на Україні й попередню

---

[1]) Кінець 1840 років особливо багатий був на нелегальну літературу. Поруч книжок і рукописів з викладом учення Сен-Сімона, Фур'є, зустрічаємо якраз на Україні вельми поширену „Историю французской революции" Луї-Блана, брошуру „14 июня", „Катехизис русского народа" та инші, що їх масами перевозилось через Австрію на Броди та Констянтинопіль на Одесу. Дивись про це згадку у Павловського „О мнимой агитации в южной Руси, ст. 14 — 15 та Харьк. Арх. Рев. Журнал Упр. штаб-офицера корпуса жандармов харьк. губ. за 1846 — 1848 роки.

[2]) Див. Русский Архив. 1870, ст. 1183.

[3]) Україна 1924, кн. 1 — 2, ст. 89.

ідеологію революційну більш викристалізувала й видосконалила в національному розумінні серед загальної кристалізації національних проблем. Дрібний торговельно-промисловий капітал у Росії тоді взагалі бундючно напирав[1]) на великого підприємця, подекуди з успіхом побиваючи його, а одночасно на Україні йшло вперте змагання цього дрібного капіталу по лінії національній, точилось змагання проміж українським та руським дрібним підприємцем — продуцентом товару. Через те, з одного боку, довершувався блок великого українського підприємства з руським, оформлюючи себе під спільним великодержавним панславізмом, хоч разом у процесі цього довершування ще стільки було проміж ними антагонізму історичного й сучасного — пригадаймо хоч-би замітку Стороженка з приводу будування залізниць — що блок якось пиняво єднав біля себе всіх українських представників великого товарового й промислового підприємства, проявою чого, як знаємо вже, якраз у ті часи й взялося „мочеморд-ство“ українського панства. Що більше, ми маємо деякі дані цього антагонізму й серед тогочасної великої буржуазії на Україні. Фірма Яхненко й Симиренко в 1840 і 1850 роках славилася не менше українського панства своїм україно-любством. Вона-то, між иншим, з нагоди випущення 1853 року із свого заводу першого пароплава, демонстративно назвала його „Украинец“[2]). Але це були, здається, окремі випадки в житті української великої буржуазії — загалом вона однак єдналася з руською в одне, через те так дуже ріс якраз тепер антагонізм проміж великим та малим підприємцем на Україні, що став себе оформляти не тільки в ідею автономности, але ще й в ультра-ліві гасла демократизму, ба навіть економічного егалітаризму, для якого вже українські декабристи на своєму лівому крилі найшли відповідний вислів. Ідеологія кирило-методіївців і взялася якраз у час найвищого напруження цього антагонізму та пішла більш виразно від попередників по національній лінії, як оформлення інтересів українського дрібного капіталу в його непосильній боротьбі на два фронти, як національне оформлення під загальною вивіскою лівого слов'янофільства. Цей бо дрібний український капітал, що дотепер виступав принагідно вкупі одним фронтом з польським, після останніх спроб спільного виступу часів Конарщини сам пробував тепер руками власної інтелігенції взяти ініціятиву боротьби в свої руки й за прикладом „Молодої Польщі“ в центрі слов'янофільської пропаганди на Україні поставити себе, цеб-то „Молоду Україну“, на місце майбутнього господаря України. Якраз цей український дрібний капітал, якого так недооцінив через це й неправильно схарактеризував

---

[1]) Про ріст дрібного капіталу див. М. Яворський, „Україна в епоху капіталізму“ ч. I, ст. 241 — 299.

[2]) Киев. Старина, 1896, II, ст. 262.

нам у своїй рецензії на працю А. Річицького О. Гермайзе [1]), стільки надій покладав тепер на своє „соціяльне й політичне майбутнє", тим більше, що український великий капітал став тоді на бездоріжжя, та у своїй нерішучості проти руського, свого й ворога й опікуна вкупі, хитався то в бік єдиної неділимої, то в бік української самостійности, не знаючи, куди властиво йому йти, а вкупі з цим щораз більше здавав йому позиції своєї національної автономности одну по одній. Що так воно було, найкраще переконує нас приклад з одночасним національним відродженням у Галичині, як суто дрібнобуржуазним, яке після свого літературного самовизначення в 1837 р. „Русалкою Дністровою" М. Шашкевича, в австрійській революції 1848 р. пробувало себе навіть політично оформити, організувало „ради" по всіх важніших містах Галичини та „Головну Руську Раду" для протиставлення себе польському поміщицько-буржуазному рухові, та ставило питання на слов'янському з'їзді у Празі, де розглядалося питання слов'янської федерації, про оформлення себе в цій майбутній федерації [2]), що вже тоді в брошурі В. Подолинського „Slowo przestrogi" публічно заявляло, що „хоче України вільної й незалежної та змагає до неї просто, безоглядно, або через слов'янщину", що „вірить міцно в воскресення України вільної й незалежної"... і що „нічого не зможе здержати його від загального змагання в Европі". „Не замовкнемо, — читаємо в ній дальше, — хіба Европа замовкне, всі бо хочемо бути вільні та рівні з иншими народами" [3]). Те саме, що йшло в Галичині, розвивалося та назрівало куди ширше й на подніпрянській Україні. Невипадково-ж на Подніпрянщині „История Руссов" стала настольною книжкою всякого освіченого та ще не „переоцінившого цінності" українського інтелігента й поміщика.

Процес освідомлення в завданнях самовизначення національного капіталу українського дійшов таким чином якраз у ті часи свого вершку по обох боках Збруча, з тією тільки ріжницею, що в Галичині національне самовизначення українського дрібного капіталу, — а там українським справді був тільки дрібний капітал, — по суті й природі революційне в умовах феодалізму, відограло суб'єктивно й об'єктивно контрреволюційну ролю.

Шукаючи бо в австрійському феодалізмові опертя проти польського капіталу, допомагало австрійській реакції бити польську та взагалі австрійську революцію, за що й одержало історично прізвище „тирольців сходу".

---

[1]) Україна, 1925, кн. 1 — 2, ст. 173.

[2]) Див. про це „Основа" 1862, 4, ст. 3 — 4, статтю Ів. Кревецького в ЛНВ за 1910 р. кн. 10, ст. 66 — 67. Ів. Франко. „Нарис історії укр. руської літератури", ст. 125 — 26.

[3]) Цитую за М. Лозінським „Галичина в житті України" 1916, ст. 16.

Але тенденція самовизначення молоденького національного капіталізму й там все-таки йшла вперед, хоч і не туди, куди чеський та польський національний капітал, хоч і заховалася під омофор австрійської реакції, і А. Річицький справді зробив якраз помилку, коли зарахував цей рух уже самим по собі „до суспільно-реакційних явищ", та загально приписав західньому слов'янству ролю реакційного виступу „цілою масою своєю проти революційної буржуазії на боці феодалізму" [1]), спираючися на голосний свого часу погляд Маркса й Енгельса на „неісторичні нації" та на їх ролю в австрійській революції [2]), через що, хоч і з застереженням, підсунув цю реакційну основу й ідеології кирило-методіївців [3]). Костомаров у своєму листі до Герцена цілком влучну дав характеристику для появи цієї ідеології, мовляв, що з ростом капіталізму пробудження слов'янських народів швидко відгукнулося й на Україні та підняло з летаргічного сну народню думку й почуття. З'явилися змагання відродити народність, що вмирала під батогом московським і штиком санкт-петербурзьким, відродити самобутню літературу. Ідея панславізму розвивалася на Україні далі не так, як у Москві, де вона виявляла себе або в змаганні зрозуміти тропарі й букварі, або в риторичних похвалах, під які вкладано всеросійському престолу надію протягти свою царську десницю на слов'янські народи та приготовити їм невідрадну долю України й Польщі. На Україні ця ідея швидко надягла на себе ясну форму федеративної спілки слов'ян, в якій кожна народність заховала-б свої особливості поруч загальної особистої й громадської волі. Разом із цим на Україні росло переконання, що тільки цим шляхом Україна зможе піднятися із занепаду та зберегти свій власний, так несправедливо й безжалісно дотепер під ноги взятий, побут [4]). А що тільки туди була дорога для української революційної думки, послухаймо, що каже Ленін в аналогічній справі: „Розвивающийся капитализм знает две исторические тенденции в национальном вопросе: первая — пробуждение национальной жизни и национальных движений, борьба против всякого национального гнета, создание национальных государств; вторая — развитие и учащение всяческих сношений между нациями, ломка национальных перегородок, создание интернационального единства и т. д. Обе тенденции суть мировой закон капитализма. Первая преобладает в начале его развития, вторая характеризует зрелый и идущий к своему превращению в социалистическое общество капитализм" [5]). Українське національно-

---

[1]) Шевченко в світлі епохи, ст. 82.
[2]) Див. „Революція й контрреволюція в Німеччині", ст. 45 — 46.
[3]) Шевченко в світлі епохи, ст. 85.
[4]) А. Герцен. Собр. сочин., т. IX, ст. 480.
[5]) Ленин. Об Украине, ст. 12.

політичне відродження у своєму етапі 1840 років і було оцею першою тенденцією, ergo — революційною, хоч і йшло в Австрії на послуги реакції, хоч і одпекувалося подекуди так вперто од „гнилого Заходу".

Ця національна революційність та ще й дрібнобуржуазна революційність і нашла своє історичне місце в програмі та ще й в ультра-лівому демократизмові кирило-методієвців, як безпосередній вислов специфічности економічного процесу свого часу. А тимчасом А. Річицький даремне став шукати основ кирило-методієвців у чужих країнах та ще й в далекій минувшині, хоч і вона не без деякого впливу була, але знову дякуючи якраз тогочасним умовам для перцепції таких, а не инших течій громадської думки.

Революційні події 1820 і 1830 років були безпосереднім батьком, що заплідднив українську дійсність 1840 років ідеологією кирило-методієвців. Дальше її виховувала революційна сучасність. Оці-то „молоді люди Харківського та Київського університетів", що, як писав Костомаров Герценові, і почали перейматися ідеями революційного слов'янізму, жили якраз серед самої гущі, де ці ідеї поширювалися в той час. Пригадаймо тільки деякі моменти з цього життя. Костомаров до 1840 р. виховувався в харківському університеті, де, як знаємо, віддавна дуже віяло всяким лібералізмом та радикалізмом. Лівий гегеліянець, професор і ректор цього університету, Осиповський чи не найкращий зразок для такого твердження. А це поширюване серед професури й студентства вчення Сен-Сімона та й инших західніх ідеологів буржуазно-революційної думки в 1830 роках, якраз у часи студентського життя Костомарова в цьому університеті, чи могло не мати впливів на майбутнього організатора кирило-методієвського брацтва? Дух лібералізму віяв там так сильно, що в часи розпалу реакції в школі, сам ректор харківського університету посмів робити зауваження міністрові освіти Уварову в 1841 р. з приводу його наказу „не допускать на университет людей податних сословий", мовляв, „совсем заградить низшему класу народа вход в университет, лишать его совершенно всех преимуществ, приобретаемых основательным образованием, было бы более чем несправедливо" [1]). А це масове переселювання до Харкова студентів Віленської Медично-Хірургічної Академії в 1839-1840 роках з приводу віленських заколотів, що про нього з наказу Миколи I з 31 грудня 1840 р. така жвава пішла переписка проміж міністром освіти, ректором віленської академії та ректором харківського університету з рекомендаціями й інструкціями догляду за тільки-що звільненими з тюрми студентами, чи не приносило із собою нових ферментів револю-

[1]) Х. Ц. І. А. Секрет. дела попеч. харьк. уч. окр. за 1830 — 40 годы, письмо з 15. II. 1841.

ційної думки? А перебування Костомарова якийсь час після 1844 року на посаді учителя гімназії в Рівному на Волині, в оцьому осередку конарщини, чи не могло живити його дальше всім цим, що ним жив Костомаров в Харкові?

Революційні ідеї 1830 та 1840 років ширилися головним чином серед тієї части студентства, що сама вийшла із лав дрібного капіталу; не випадково звернув на це увагу міністр освіти, граф Уваров підчас візитації в 1839 р. київського університету, підкреслюючи в листі до ректорів обох українських університетів потребу вжити таких заходів, щоб не допустити в університети „людей податных сословий", що поширюють „неспокойствие, безнравственность и неуважение к властям", через що навіть ректорам цих університетів довелося припиняти та „вразумляти" свого шефа. Ця частина студентства, як оповідає Костомаров, оця справжня, за його словами, „интеллигенция университета" [1]), якраз вона жила не тільки справжньою наукою, але й всіма сучасними громадськими думками. А члени-співучасники кирило-методіївців — це й була якраз також оця інтелігенція, кість од кости „податных сословий", або хоч і з дворян, та з таких, що для них з цього дворянства не залишилося нічого, крім зайвої традиції дворянського походження. Хто був оцей один із правого крила кирило-методіївського гуртка, Костомаров, оцей „дворянин" ніби-то? Г. Вашкевич у своїй статті [2]), присвяченій біографії Костомарова, виявляє нам оце „дворянське" походження Костомарова, про яке замовчав навіть сам Костомаров у своїй автобіографії. Син крепачки та ще й покритки, байстря від багатого поміщика воронізької губерні, якого навіть після одруження цього поміщика з ненькою Костомаровою не випущено на волю та не легітимовано його походження, навіть після смерти свого природного батька, не зважаючи на всі заходи його матери, оцей Костомаров так і залишився крепаком, хоч незаконно й носив прізвище свого природженого батька. А й після скінчення університету оцей „дворянин" і жив тільки з того, що заробляв на вчительській та професорській посаді, бо й мати не оставила йому не тільки ані однієї крепацької душі, але й зломаного шеляга. Візьмім инших: Шевченко — булий крепак, Гулак — не Артемовський-Гулак з Харкова — невеличкий урядовець канцелярії київського ген. губернатора, сам навіть не з дворянської сем'ї, такий самий урядовець Навроцький, учитель Куліш, Андрузький — студент київського університету, такі й инші члени брацтва, і тільки обидва брати Савичі, та врешті Білозерський одинокі й то незаможні поміщики серед братчиків. Оцітo „молоді люди", як писав Костомаров, оця-то справжня дрібноуржуазна інтелігенція, що не відставала у своїх со-

[1]) Литер. наследие, ст. 24.
[2]) Киев. Стар. 1898, т. 63, ст. 207 — 217.

соціяльно-політичних шуканнях і від революційних течій, що йшли тоді в Росії, та своїми відгуками захоплювала й старшу українську інтелігенцію, що пильно виховувалася на літературі Сен-Сімона, Фуріє, Луї Блана та инших, вона й кинулася в час найвищого напруження миколаївської реакції й собі готуватися до „великої справи", що якраз тоді стала нависати над Европою, підготовляючи революційну бурю 1848 року. А що всяка революційна боротьба складає у своїх планах у першу чергу захоплення революційною класою політичної влади в свої руки (це бачили ми й на декабристах), то й оці „молоді люди" всю свою революційну енергію повернули передусім у бік соціяльно-політичних, а не економічних сподівань і мрій.

Програма брацтва й виражає в першу чергу оці соціяльно-політичні сподівання та мрії цих „молодих людей", а не соціяльно-економічні їхні ідеї. Останніх вона майже ще не пробувала конкретизувати. Це була справді програма інтеліґенції, що нарівні з „Головною Руською Радою" в першу чергу думала про завоювання політичних прав для себе й для своєї класи, що її вона репрезентувала, для класи дрібного селянського й ремесничого капіталу, і через це по суті, як і вся народницька ідеологія, ідеологія кирило-методієвців стала програмою української буржуазної революції, програмою прийдешнього українского капіталізму, хоч наче виступала проти нього. Але — що само собою зрозуміло — заразом ця програма не могла відірватися від питомої цій добі та взагалі буржуазній революції романтики, в даному випадку й в даній дійсності від захоплення й собі традиційним украïнофільством та козацьким романтизмом, з яким ріс і виховувався революційний рух на Україні вже від перших днів своєї появи в системі дворянського самодержав'я й які тісно сплелися і в наших братчиків з їхніми соціяльно-політичними міркуваннями в красиву біблійну, за власними словами Костомарова, ідею українського месіянізму й слов'янофільства з питомою теорією самобутности ба навіть ворожою подекуди тенденційністю до капіталістичного Заходу. Оцей український біблійний месіянізм, що ненавидів Захід не через його революційність, а через його капіталістичну структуру, що, знищивши старого бога, втворила собі нового: „егоїзм або інтерес", які й здушили французьку революцію та повернули й королів і панів та ще й посадили й в Росії на трон і царя й панів, а всіх инших поробили їх невільниками, оцей месіянізм якраз друга основна й характерна ознака кирило-методієвського брацтва порівняно до його попередників, хоч-би цих „Слов'ян" з 1820 років, але й до його нащадків — народників з 1860—1870 років, бо й ці ненавиділи західній капіталізм і втворили свою теорію месіянізму руської общини. Але ця ознака — це ріжниця тільки однієї форми вислову, форми властивої тій добі, порівняно хоч-би

з декабристами, а не ріжниця змісту, чого не міг зрозуміти А. Річицький, коли, виходячи з неї, дошукував в самій програмі „повної ідеологічної ретроградности основоположників кирило-методієвського брацтва", коли в останніх бачив „все-таки панів, що можуть лише оглядатися назад у минувшину та відгороджуватися від усього нового, поступового" [1]). Народницький соціялізм буквально так само оглядався назад у руссько-українську бувальщину, так само одгороджувався від Заходу, так само ідеалізував цю бувальщину з її спільністю та сільського виробника, цеб-то селянство, як і кирило-методієвці, виходячи з цього, як і кирило-методієвці, що ця спільнота-община, не заражена ще західньо-европейським капіталізмом, єдиний основний і здоровий осередок майбутнього вимріяного соціялізму. А все-таки Ленін писав про оцих-то народників ще в 1905 р., що „они выражают передовой революционный мелкобуржуазный демократизм, служат знаменем решительной борьбы против старой крепостнической России. Идея равенства бо — самая революционная идея в борьбе со старым порядком абсолютизма вообще, и со старым крепостническим, крупно-поместным землевладением в особенности. Идея равенства законна и прогрессивна у мелкого буржуа — поскольку выражает она борьбу с неравенством феодальным, крепостническим. В данный исторический момент идея эта действительно толкает к последовательной буржуазной революции, ошибочно облекая это туманной, квази-социалистической фразеологией" [2]). А якраз те саме, що й народники, говорили й кирило-методієвці з нагоди планування демократичного устрою, встановляючи для нього, як основу, спільноту-комунізм старих добрих козацьких часів.

Погляньмо тільки на літературне „credo" брацтва, що за його можна вважати „Книгу битія українського народу", зладжену від Костомарова [3]).

„І як люди наробили собі багато богів, то з тим укупі поробили багато царів, бо як у кожному кутку був свій бог, так у кожному кутку став свій цар, і стали люди биться за своїх царів, і земля стала поливаться кров'ю й усіватися попелом і костями й умножилися на всім світі горе, злидні й хороби, і нещастя й незгода" (4).

---

[1]) Шевченко в світлі епохи, ст. 86.

[2]) Собр. соч. IX, ст. 442.

[3]) Справа авторства Костомарова вельми неясна в нашій літературі, тоді як одні впевняють, що Костомаров автор її, Щурат у своїй розвідці „Основи шевченківських звязків із поляками" (Зап. Наук. Тов. ім. Шевч. 1917, т. 119 — 120) впевняє, що ця „Книга битія" польського походження та що вона в готовому виді попала в руки не тільки Костомарова, але й инших братчиків, в тім числі й Гулака (ст. 287 — 288). Відомо-ж бо, що й в Галичині таку брошуру поширювано в 1848 р, що її написав в Парижі В. Терлецький, емігрант з Правобережжя під заголовком „Stowo Rusina do wszejbraci szczepu

„І ті царі лукаві побрали з людей таких, що були сильніші або їм потрібніші й назвали їх панами, а инших людей поробили їх невільниками, і умножилися на землі горе, злидні й хороби, і нещастя й незгода“ (7).

„І сталася ще гірша лесть: бо не тільки в німців королі, але й по инших землях взяли верх над усім і, щоб удержати нарід в ярмі, поробили ідолів, одвернули людей од Христа й казали кланятися ідолам і битися за них. Бо то все рівно, що ідоли. Хоча французи були хрещені, одначе менш шанували Христа, аніж честь національну — і ще такого ідола їм зроблено, — а англичани кланялися золоту й мамоні, а инші народи також своїм ідолам, і послали їх королі й пани на заріз за шматок землі, за тютюн, за чай, за вино, — і тютюн, і чай, і вино стали у них за богів“.

„І вимислили одщепенці нового бога, сильнішого від усіх дрібних боженят, а той бог називається по-французьки егоїзм або інтерес“ (48).

„І філософи почали кричати, що то кепсько вірити в сина божого, що немає ні рога, ні пекла, і щоб усі поклонялися егоїзмові або інтересові“ (49).

„А до всього того довели королі та пани й звершилася міра їх плюгавства: праведний бог послав свій меч обоюдоострий на нарід прелюбодійний: збунтувалися французи й сказали: „Не хочем, щоб були в нас королі та пани, а хочем бути рівні й вільні“ (50).

„Але тому не можна було статися, бо тільки там свобода, де дух божий, а дух божий перед тим вигнали з Франції королі, маркізи та філософи“ (51).

„Французи короля свого забили, панів прогнали, а сами почали різатися й дорізалися до того, що пішли ще в гіршу неволю“ (52).

„З того часу племена романські й німецькі турбуються знову у королів і панство вернули і про свободу кричать і немає в їх правди, свободи, бо немає свободи без віри“ (53).

„Плем'я слов'янське ще до приняття віри не ймило ні царів, ні панів і всі були рівні й не було в них ідолів“ (57).

„Україна не любила ні царя, ні пана, скомпанувала собі козацтво, єсть то існе брацтво, куди кожний, пристаючи, був братом для инших — чи він був раніш паном, чи невільником,

---

stowiańskiego. (Ів. Франко. Нарис історії літератури, ст. 140). Сам Костомаров різно пояснює її походження: раз заявляє, що одержав її в рукопису від Якова Де Бальмена, який написав її (Былое, 1907, VIII, ст. 226), то знову заявляє, що „сам около этого времени написал небольшое сочинение о славянской федерации, стараясь усвоить библейный тон“ (Автобиография, Москва, 1922, ст. 195 — 196) і т. д. Фактом однак є, що подібного змісту рукописи ходили по Україні ще в 1830 роках, зладжені Ценглевичем (пор. Франко. Шевченко героєм польської революційної легенди, ст. 60 — 63). Факт також, що „Книга битія“ дуже близько собою нагадує й Міцкевича „Книга народу польського і польського пілігримства“ (дивись рос. видання з 1918 р. під таким самим заголовком у перекладі А. Виноградова).

або християнин, і були козаки між собою всі рівні, і старшини вибиралися на раді й повинні були служити всім, і жадної розкоши панської й титулу не було між козаками" (72).

„А німкеня — цариця Катерина, курва всесвітня, безбожниця, убійниця мужа свого, доконала козацтво й волю, бо, вибравши тих, що були на Україні старшими, наділила їх панством і землями, понадавала їм меншую братію в ярмо і поробила одних панами, а инших невільниками" (91).

„І Слов'янщина, хоч терпіла й терпить неволю, та не сама її сотворила, бо і цар, і панство не слов'янським духом сотворені, а німецьким або татарським. І тепер в Росії хоч і є деспот-цар, одначе він не слов'янин, а німець, і урядники в нього німці, от того й пани є в Росії, та вони швидко перевернуться на німця або француза, бо справжній слов'янин не любить ані царя, ані пана, а любить бога" (94).

„І панує деспот-кат над трьома народами слов'янськими, править через німця і псує, калічить, нівечить добру натуру слов'янську — нічого не зробить. Бо голос України не затих".

„І встане Україна з своєї могили й знову озоветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане слов'янщина і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа" (102 — 103).

„І Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою в Союзі слов'янськім. Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місце, де на карті буде намальована Україна: „Ось камінь, що ним злегковажив будівничий, а він став за основу всього" (104)[1]). Оце й була теоретично-історична платформа, революційна безперечно платформа, що на ній наче-б то зійшлися всі ті, що гуртувалися в Кирило-Методіевському Брацтві від 1845 року[2]). Як конкретно уявляли собі „братчики" в майбутньому зреалізования тієї платформи, важко сказати. Брацтво не встигло не тільки розвинути ніякої широкої діяльности, але й не встигло навіть зорганізуватися в суцільну з детально виробленою програмою організацію. В самих початках організаційного процесу його в Києві, на донос студента Петрова 1847 р. було по наказу наслідника престола Олександра Миколаєвича заарештовано „братчиків" і після процесу та тюрми порозсилано в заслання в різні глухі місця „необ'ятної матушки Росії". Але деякі пояснення до тієї платформи ми все-таки маємо. Таким поясненням являється, між иншим, „Устав" і „Правила" [3]) для членів Брацтва. З „Правил",

---

[1]) Наше Минуле 1918 р. № 1.

[2]) Гулак, як нотував 18 травня Дубельт в своєму „Журнале действия III-ого Отделения собств. его имп. вел. канцелярии по делу колежского секретаря Николая Ивановича Гулака и славянскаго общества", признався вкінці, що Брацтво було засновано ним вкупі з Костомаровим і Білозерським Арх. III. Отделения, 1. експед. справа № 81 за 1847, часть 19.

[3]) Былое, 1906, II, ст. 67 — 69.

що були фактично уставом „Молодої України", довідуємося й дещо про програму Брацтва. В статті 7 читаємо, що „общество будет стараться об уничтожении всякой племенной и религиозной вражды и распространять идею о возможности примирения разногласий", а в статті 8 „Правил", що „общество будет стараться заранее об искорении рабства и всякого унижения низших классов". В „Уставе славянского общества св. Кирилла и Мефодия. Главныя идеи", що являє програму товариства, складену від Білозерського, читаємо, між иншим, що „каждое племя должно иметь правление народное и соблюдать совершенное равенство сограждан по их рождению, вероисповеданиям и состоянию", що „правление, законодательство, право собственности и просвещение у всех славян должны основываться на христианской религии", та що „при таковом равенстве образованность и чистая нравственность должны служить условием участия в правлении". В „Прокламації до братів українців" читаємо про таку декларацію „братчиків": „Ми приймаємо, що всі слов'яне повинні із собою поєднатися, але так, щоб кожен нарід скомпанував свою Річ Посполиту та управляв незмінно з иншими, щоб кожен нарід мав свій язик, свою літературу і свою громадську справу... Щоб був один сейм або Рада слов'янська, де-б сходилися депутати од всіх Речей Посполитих і там розважали-би й порішали-би такі діла, що належали-б до цілого Союзу слов'янського. Щоб у кожній Речі Посполитій був свій правитель, вибраний на годи, і над цілим Союзом був-би правитель, вибраний на годи. Щоб у кожній Речі Посполитій була посполита рівність і свобода — станів не було зовсім. Щоб приймовано депутатами й урядниками не по роду, не по достатку, а по розуму й освіті, народнім вибором"[1]). А в автобіографії Костомарова говориться: „В релігії повна свобода. Всі віруючі мусять користуватися однаковими правами. Заборонялося всяку пропаганду, як шкідливу при свободі... Загальне обов'язкове навчання народу... Скасування цілком крепацького права, дворянських та всіх взагалі привілеїв, скасування смертної кари й тілесних кар... Поширювання ідей словянської спільности й майбутньої федерації слов'янських народів на основі повної свободи й автономії народностей... Росія має бути розділена на часті або штати: північний, північно-східній, південно-східній, два поволзьких, два сибірських, один козацький і два українських. Частина Галичини має приєднатися до Польщі, частина до західньо-українського штату. Білорусь, Польща, Чехія з Моравами, Сербія і Болгарія творять окремі штати. Київ не має належности ні до одного із штатів, а призначається його центральним містом зібрань загального сейму... Для спільної охорони федерації од зовнішніх ворогів мають бути регулярні війська, але

[1]) Наше Минуле, 1908, № 1, ст. 36 — 37.

в малому числі, бо в кожному штаті буде своя міліція і всі будуть вивчатися військової справи на випадок загального ополчення“ [1]).

Подібні ідеї находимо й в проєкті Андрузського „О достижении возможной степени равенства и свободы преимущественно в славянских землях“, що його найдено в його при ревізії 12 квітня [2]). „Идеал государства“ Андруського пробував навіть деталізувати соціяльно-політичні відносини майбутнього устрою, нетільки розділяючи суспільство на окремі групи-верстви професійного характеру, але й означаючи досить детально всю державну структуру майбутньої республіки, через що виріс в його готовий проєкт конституції майбутньої утопічної суспільности — держави. В основу цього федераційного устрою, що являється начеб-то безпосереднім продовженням „Конституції“ декабристів, не кладено однак сюди принципу народности: „федерація, складена на принципі народности, не являється для нас цілком пригожою з багатьох причин, зокрема через нерівність кількости мас, що належать до народностей. Яка спілка на основі взаємної рівности могла-б існувати між дрібними кількістю лужичанами й величезною масою руського народу з безмежними просторами його вітчини. Ми прийшли до переконання, каже Костомаров, що, заховуючи права народности, необхідно ще ділити частини майбутньої слов'янської держави по адміністративному принципу розподілу земель, заселених слов'янським племенем, незалежно від того, до якої народности належить кожне плем'я“ [3]).

Така була загальна ідеологічна платформа Кирило-Методієвського Брацтва, навіяна, з одного боку впливами україно-фільського слов'янізму, з другого — невиразною проблемою утопічного соціялізму, збудованого на фур'єрівських принципах ідеалізації хліборобства, з другого, на сен-сімонівських основах оновленого християнства, так залюбки концептованого тоді визвольним національним рухом поневолених слов'янських племен, як протиставлення подекуди матеріялістичним принципам націй, що панували над цими племенами. Вона — оця платформа — була, таким чином, у своєму історичному змісті по суті програмою молодого національного українського дрібного капіталу та молодої української буржуазії, що радикальними своїми гаслами прикривала соціяльне своє визволення і від кайдан руського, і власного українського феодалізму, але пробувала виложити програму свого національного самовизначення на плечах і руками представників

---

[1]) Русская Старина, 1886, № 1, ст. 187 — 188.

[2]) „Журнал действий“ з 12 квітня 1847 р. згадує про те, як найшли в Андрузького цю записку, сама-ж записка „Идеал Государства“, як також „Проект достижения возможной степени равенства и свободы“, що являється історією „Идеала Государства“, находяться в тій-же справі, часть 8.

[3]) Литературное наследие, ст. 61.

дрібної української буржуазії, цеб-то інтелігенції. Освідомлена в своїх класових інтересах українська дрібна буржуазія вже по своїй сучасній тоді соціяльній структурі найменше була ув'язана із старим феодальним укладом офіційного покрою, найбільш різко виявляла через те класові інтереси національного капіталу проти офіційного феодалізму, вона через те й жила ультра-демократичними прагненнями й домаганнями, що лягли в основу тієї платформи, через те вона, українська дрібна буржуазія, і вийшла на кон революційної боротьби начеб-то з отакими гаслами, з отакими постулатами, прибраними в барвистий романтичний одяг утопійного радикалізму, біблійного месіянізму та ще й рідного козакофільства, а по суті з декларацією в ім'я інтересів майбутнього буржуазного укладу національного, в ім'я взагалі майбутнього національного капіталізму, що один і другий мали вирости на руїнах дотеперішнього феодально-самодержавного укладу. Недаром Андрузький у своїй записці „Идеал Государства" пояснював слово „рівність" у дусі Сковороди, заявляючи, що абсолютної рівности й свободи не може бути, бо „общее равенство" мусить обмежитися правом кожної одиниці на індивідуальне вивласнення, цеб-то правом „частного равенства", а „свобода можеть быть допущена" тільки така, що не порушує загального порядку, бо тоді „она будет уже своеволием". Недаром замість давнього сословного порядку розумів він демократію, як організацію п'яти нових професійних груп, складених за принципом вільної професійної сословности, та видвигав категорії духовницького стану, чиновницького, військового, купецького, промислового, хліборобського та інтелігентсько-вченого, як форми організації тієї професійної сословности[1]). Не випадково, хоча тут і там згадується про спільноту, про власність у християнському розумінні, всю увагу здебільша звернено на соціяльно-політичний бік, якраз на те, чого найбільш хибувало українській буржуазії; не випадково так загально й неясно без будь-яких коментарів згадується в ній про стару спільноту, ні словечком одним зате не вияснюється, як треба організувати цю спільноту в майбутньому з боку виробництва, чи як споживчу, чи, може, як виробничу спільноту, хоча із всіх матеріялів Кирило-Методієвського Брацтва виходить цілком ясно, що ця спільнота все-таки не була ідеалом усіх „братчиків", а, навпаки, дехто з них, як Білозерський, Куліш, Андрузький, мріяли про новий індивідуалізм при одному демократизмові оцієї традиційної спільноти. Не випадково врешті движними силами здійснення цього ідеалу явилася в братчиків інтелігенція та дрібний виробник, у масі своїй в першу чергу селянський, не міський, а самим ідеалом — організація хліборобського виробництва, а не індустріяльно-машинового.

[1]) Арх. III відділу, 1 експед. спр. № 81 за 1847, ч. 8.

фабрично - заводського. Дрібний бо капіталістичний виробник виступав на кон революційної боротьби з усією селянською масою, і його дрібнобуржуазні інтереси були основою цього виступу. Соціялістичної програми в нашому розумінні через це ця платформа не мала ні в якому разі, хоч і виступала подекуди в його утопічному змісті, хоч і прикривала себе його утопічним покровом. Сен - сімонізм, оце євангеліє радикальної інтелігенції в нас в 1830 і 1840 роках, об'єднаний з фур'єризмом, як ідеалізацією хліборобства, не індустрії, оце й буде найбільш властива характеристика цієї платформи, що як і тут, так і там виступала, як соціяльно - радикальна програма національної буржуазії по лінії її дрібнобуржуазного крила, а разом, як соціяльна програма націоналістичного інтелігентського руху, що прагнув узяти владу з рук руського та обрусілого дворянства у свої руки. Не випадково бо у сен - сіонізму, як і у кирило - методієвців, ця інтелігенція, аристократія розуму, — гегемон майбутнього суспільного укладу. Не випадково й в одних, і в других оновлене християнство — ідеал оновленого суспільства. А цей національний лейтмотив був у всіх „братчиків" такий сильний, що Андрузький не переборщив, коли на допиті в III відділі заявив, що ради його товариство „почти потеряло из виду свою главную цель — соединения всех славянских племен с собою — и заботилось только о Малороссии и востановлении ея народного языка и даже независимости" [1]).

Програма кирило - методієвців була, таким чином, у нашій дійсності глибоко революційною, не зважаючи ані на її подекуди релігійну вивіску, ані на ворожість до „гнилого Заходу" та до „модных прогрессистов" Заходу й західнього матеріялізму. Але тактика їх, треба визнати, є здебільша прозелітична, і через це вона не революційна, а опортуністична, що знову нагадує нам сен - симонізм. В тактиці своїй справді „братчики" далеко начеб - то пішли назад від своїх попередників. Взявши проблему оновленого християнства в основу своїх міркувань, вони прийняли й тактику цього християнізму за засіб здійснювання своїх ідей, цеб - то тактику проповідування й приєднання до своєї ідеї всіх, хто бажає, без ріжниці на класову приналежність. Пропаганда приєднування до своїх ідей „в духе кротости и миролюбия", „не подавая повода, что действуют в противности настоящему порядку", справді начеб то далека від тактики „Слов'ян" в 1820 роках, що шукали реалізації своїх політичних планів шляхом збройного повстання, хоча, з другого боку, ця пропаганда приєднування мала „змагати до зазначеної мети твердо, обережно і спокійно, не виявляючи страху", що в цій пропаганді „кожен член мусить змагати до здійснення слов'янської ідеї увесь свій вік, вживати всіх заходів, що в його розпорядженні, та бути готовим

[1]) Журнал действий, допит Андрузького 14 квітня.

навіть потерпіти за це правдиве діло“ [1]). Ця надзвичайна обережність у тактиці, що найшла свій відгук і в „Прокламації до братів українців“ та врешті в суворій конспіративності організації, розділеної в плані на окремі осередки, можливо, оправдується громадською депресією тих часів, депресією, що прийшла на чергу після невдалих спроб повстання в 1820 роках та хоч-би після провалу Конарщини наприкінці тих-же 1830 років. Можливо, що вона виправдується й тією кволістю соціяльної сили, яку являв собою в ті часи не тільки український національний капітал взагалі на загальному тлі руської соціяльно-економічної кон'юнктури, але й хоч-би й ця вся невеличка у своїй кількості дрібнобуржуазна українська інтелігенція, що сама взялася сказати про себе слово. Пропаганда „братчиків“ на перших порах через те й не вийшла, як здається, за межі тієї інтелігенції.

Але, що-правда, з усього фактичного матеріялу, зокрема з допиту Андрузького та Білозерського в III відділі, можна робити безперечні висновки, що все-таки, братчики, збиралися вести не тільки масову революційну пропаганду й навіть серед мас селянства, ба й жіноцтва, та ще й складали повстанчі в далекому майбутньому плани. Донос студента Петрова впевняв, що „Гулак планував підняти повстання через вияснювання народові з негативного боку всіх розпорядків уряду та ходив по селах, щоб зблизитися з селянством, і поширював ідею про народоуправління“, з того-ж доносу довідуємося також, що наче Гулак навіть і признавався до того, що наріз „повстане неминуче проти своєї влади“ [2]) та що він вкупі з Навроцьким і Савичем обмірковували план знищення в Росії монархічного ладу силою, при чому суспільство, як думали вони, „сумирно обійдеться з царською сем'єю, але коли буде переворот доведено до кінця, а цар не схоче скласти з себе верховної влади, то доведеться неминуче жертвувати й царською сем'єю“ [3]). Про те, що „братчики“, не зважаючи на свою сумирну тактику, все-таки думали в майбутньому про повстання, свідчив на слідстві й Андрузький, мовляв, що для здійснення планів товариства мали служити два засоби: 1) „распространение в простом народе образования в духе украинской свободы, для чего намерено было заводить училища в волостях, печатать книги, издавать журналы, 2) примирить племена исторически враждебныя... после чего следовательно должен повториться 1825-й год“ [4]). А про повстання на зразок 1825 р. багато, на його думку, думало „братчиків“, мовляв, „долго ли нам ходить на ходулях? лучше хотя хромать, да на своих ногах“ [5]).

---

[1]) Голос Минувшего, 1918, кн. 10—12, ст. 122.
[2]) Галлерея шлиссельбургских узников, ст. 47.
[3]) Там-же, ст. 47.
[4]) „Журнал действий“ за 14 квітня.
[5]) Арх. III. отдел. 1 експед. спр. 81 за 1847 р., часть 8.

Що - ж до справи широкої масової пропаганди „братчиків", зокрема пропаганди серед селян, то на це, крім названих зізнань Андрузького, маємо ще один вельми цінний доказ для такого нашого висновку в цій справі, а саме записку В. Білозерського про організацію сільських шкіл, про яку давав пояснення він на допиті в III відділі, мовляв, „ми думали, що обов'язок поміщиків і кожного, що має засоби ... полегшити становище селян через заведення для них шкіл, які - б були „сообразны с их земледельческим бытом". І я був певний в цьому, — продовжує він, — що, не вважаючи на свою недосвідченість, написав начерно проєкт... заведення в Полтаві школи для дітей, яких береться з села, в якій навчали - би закону божому, реместам, хліборобству й відомостям, близьким до цього, корисним у хатньому сільському житті, з тою метою, щоб учень по скінченні курсу повернувся додому й до занять свого стану, але з більшими й ґрунтовнішими відомостями, які - б дали йому можливість здобути найбільше користи й вигід" [1]). Само собою, що ці школи не тільки служили - б засобом здійснювати ці звужені завдання, але й були - б одним із засобів поширювати політичну пропаганду, про яку говорив на слідстві Андрузський. В цьому й було закладено перші основи майбутньої народницької пропаганди, що такою широкою хвилею розіллялася згодом по Україні, основи, що їх початкові елементи находимо вже в проєкті Репніна 1819 в справі поліпшення селянського добробуту, що одночасно майже були народилися в тактиці „Товариства об'єднаних слов'ян" та в їх погляді, що без освіти мас всяка революція пропаща. Воно й не може бути инакше. Організація суспільної думки, що за движні сили суспільної революції вважала освічену частину суспільства, цеб - то інтелігенцію та дрібну буржуазію, в першу чергу селянство, яка вважала в першу чергу за основу майбутнього устрою хліборобство та дрібного промислового виробника, а не велику машинову індустрію, та ідеалізувала через те давню козацьку спільноту та взагалі спільноту, як прототип майбутнього досконального устрою, яку тільки треба розпропагувати, і вона здійснить рай на землі, не могла не мати спільних гасел з майбутніми народниками, що виходили із цих самих основ, так, як не могла не мати спільних моментів із „Слов'янами", що однаково вчили, мовляв, революцію, аніж починати, треба раніш підготовити серед мас.

IV

Така була, як уже сказано, загальна платформа київського „Украйно - Славянского Общества", як це офіційно названо на слідстві Кирило - Методієвське Брацтво. Але через

[1]) Україна, 1924 р.. кн. 1 — 2, стор. 126.

те, що Брацтво не вспіло вже як слід оформитися на цій платформі, стільки було варіяцій проміж „братчиками", стільки окремих ідеологій, подекуди навіть собі суперечних, скільки взагалі учасників було в цій організації, через що, взагалі ледве чи можна назвати „братчиків" готово оформленою одноцільною організацією. кирило-методієвці, що, як девізу, для себе та за патронів для своїх слов'янофільських ідей взяли собі перших слов'янських просвітителів Кирила та Методія, не встигли за короткий час остільки організаційно оформитися, щоб справді вирости в готову одноцільну організацію; вся історія з „Украйно-Славянским Обществом" не вийшла через те за перші початкові кроки свого організаційного оформлення. Тим-то, між иншим, і пояснюється ця обставина, що в цій організації чи об'єднанні зійшлися на перших порах люди, як сказано, подекуди навіть з протилежними думками.

Ми не будемо зараз розглядати ідеологічної еволюції кожного із „братчиків", про це буде бесіда принагідно при розгляді дальшого етапу еволюції громадської думки на Україні, але попробуємо дати її характеристику з часу заснування Брацтва, бо вже в 1850 роках, після арешту, Петропавловської та Шлісельбурзької тюрми й заслання, „братчики" пішли куди ще більш різними шляхами, аніж вони йшли в 1840 роках, у роки їхнього зближення із собою в названім товаристві.

Дві основні групи можна бачити серед співучасників Кирило-Методієвського Брацтва: праву — умірковану, опортуністичну, і ліву — непримиренно-радикальну, до чого признався на допиті в III відділі й сам Андрузький, мовляв, що „Славянское общество имеет две главы: Костомарова и Шевченка, из которых первый принадлежит к умеренной партии, а второй к неумеренным" [1]).

Почнемо з першої, із своєрідних сен-сімоністів. Найбільш видатним, але й найбільш ще лівим серед неї був ад'юнкт-професор катедри руської історії київського університету Микола Іванович Костомаров, колишній студент харківського університету, а опісля учитель рівенської гімназії, подекуди автор основних положень ідеології Кирило-Методієвського Брацтва. Здається, Костомаров і вніс із собою в товариство цей дух сен-сімонізму з його теорією оновленого християнства, з його прозелітизмом, з його вченням про „аристократію духа", доєднавши до цього ще й своєрідне українофільське тлумачення слов'янізму та оце ніби-то „німцефобство", про яке згадує А. Річицький [2]), і яке справді подекуди найшло свій вираз у „Книзі битія українського народу". Автор федералістичної теорії в руcько-українській історії, з якою

[1]) Україна, 1925, кн. 1 — 2, ст. 53.
[2]) Шевченко в світлі епохи, ст. 83.

згодом виступив Костомаров у 1860 роках, і яку в 1840 роках оформляв демократично-общинним слов'янофільством, мовляв, „эта идея, в числе других порожденная нашим мыслящим веком, едва ли не самая нравственная, справедливая, богатая жизнью и полная надежд", яка, на його думку, має в основі „стремление целого племени славянского выйти из вековой запоздалости, стремление даровать каждому из славянских народов собственное развитие при помощи других родственных наций, и всем вместе братскою семьею принять живое участие в движущейся сфере образованности человечества" [1]), безперечно, виніс усі ці ідеологічні позиції ще з Харкова, з студентської лави, але виніс їх вкупі із своїм опортунізмом, що доповнював ці Костомаровські позиції. Харків був бо в ті часи не тільки огнищем радикалізму, але й цього уміркованого, ба навіть офіціяльного слов'янофільства Гулак-Артемовського, Метлинського, Максимовича, що лишило такий сильний наслідок на опортунізмі Костомарова; хоч разом оцей Харків був і центром матеріялізму та лівого гегеліянства в першій чверті XIX століття, сен-сімоністичних тенденцій вже в 1830 роках, але-ж бо разом він, як і взагалі Лівобережжя того часу, пишався вкупі з цим в ті часи ще й своїм уміркованим, сказати-б, панським українофільством, якраз він тонув у романтизмі своєї бувальщини й своєю самобутністю протиставляв себе до „гнилого Заходу", хоч разом і черпав сквапливо відтіля всі його революційні ідеї.

Традиції цієї двобічної харківської атмосфери, та ще й атмосфери більш кабінетно-філософічної, аніж революційно-боєвої, вплинули й на ідеологію та тактику Костомарова, тактику, безперечно, скеровану в бік опортунізму й реформізму. Вже харківська дисертація Костомарова про „Унію" виказала цей опортунізм. Костомаров взявся писати її у звязку з поширюваною в 1830 роках на Лівобережжі книгою „Сходство и различие между восточною и западною церковью или мысли о соединении с римско-католическою церковью, одступившей от нея греческой" [2]), за якою так пильно стежила жандармерія. Костомаров, хоч і доказував у своїй дисертації історичну неминучість факту церковної унії України з культурним Заходом, як висновок гниття східньої церкви, все-таки кінцевим акордом вдався в славословіє тієї православної церкви його часів, попадаючи через те подекуди в діяметральну протилежність до своїх міркувань з приводу історичної ролі тієї й другої церкви. Як знаємо, оцей славословний акорд офіційному православію все-таки дисертації Костомарова не врятував, але момент надзвичайно характерний для світогляду й тактики Костомарова не тільки на ті часи, але й на

---

[1]) Арх. III отделения 1 експед., справа № 81, за 1847 р., часть 3.

[2]) Харк. Архів. Рев. Журнал жанд. штаб-офицера, харьк. округа під 31.X 1833 і 20. II. 1836.

пізніші, коли Костомарову доводилося сумирно погоджувати свої будь-що-будь радикальні погляди з одверто-лояльною перед самодержавством поведінкою. Пригадаймо врешті хочби тільки відомий фінал його публічної дискусії з Погодіним за „начало Руси" в 1860 р., що після глибоко принципових суперечок скінчилася взаємними компліментами обох суперників [1]).

Опортунізм оцей, що характеризує тактику Костомарова, не тільки як лідера кирило-методієвців, але й на цілому протязі його дальшої громадської діяльности, характеризує його й в момент заснування товариства, яке для Костомарова було радше науково-пропагандистською лабораторією, аніж серцем революційної боротьби, до чого врешті він і сам визнається [2]). Спроба організації такої лабораторії науково-пропагандистського характеру була в Костомарова ще в Харкові, де 1840 р. заснував він гурток „молодых людей, преданных идее возрождения малорусского языка и литературы; это были: Корсун, молодой человек, воспитанник Харьковского университета, родом с Таганрога, сын довольно зажиточного помещика, Петренко, бедный студент, уроженец Изюмского уезда,... Щеголев, студент университета,... Коренецкий, сын священика" [3]). В Києві наступила друга спроба організації такої лабораторії, де більш революційне оточення київське повернуло однак цю лабораторію з літературної арени на більш революційну платформу. Костомаров попав з тихого Харкову в саме серце тодішньої революційної думки на Україні. В Києві ще не пролунали були стогони тюремних екзекуцій над студентами 1839 р. з нагоди одкриття політичної змови, про що ми вже згадували. В Києві в 1840 роках кипіло дальше політичне життя: все студентство, як подав на допиті „с величайшим простодушием" Андрузький, занято було питанням „преобразования государства" [4]). Але й серед тієї обстановки й при новій платформі Костомаров все-таки залишився давнім опортуністом, далеким од боєвої революційної дійсности. І це сам Костомаров виразно признав, як подає видавець його автобіографії В. Котельников, говорячи: „Плохой я наблюдатель в сфере современной жизни; я привык изучать прошлое, в нем жить, им всецело заниматься, и не даром с ранней молодости и до конца моих дней бродить по кладбищам — любимейшая для меня прогулка" [5]).

Таким-же опортуністом, але більш правого ухилу, був ще один визначний діяч, основоположник, Брацтва В. Білозерський, поміщик з Полтавщини та вчитель в полтавському кадетському корпусі до свого арешту в 1847 р. Але коли

---

[1]) Барсуков, Жизнь и труды М. П. Погодина, т. XVII, ст. 352 і слід.
[2]) Костомаров, Автобиография, 1922, ст. 188 і 195.
[3]) Автобиография, ст. 158 — 159
[4]) Журнал действия з 12 квітня.
[5]) Автобиография, ст. VI — VII.

з Костомарова все-таки більш був мрійний кабінетний вчений, аніж практично-радикальний опозиціонер даного суспільного порядку, хоч і з опортуністичною тактикою, то у Василя Білозерського бачимо, навпаки, невтримного у своїх практичних міркуваннях масовика-пропагандиста, що об'єднав у собі за одно і тактику зразкового реформіста та угодовця, що стояв ще й собі однією ногою на платформі харківської групи угодовської, типу Квітки, Гулака-Артемовського то-що. В класовій ідеології Білозерський правий ще далі Костомарова й він не дуже-то виправдував себе на допиті в III відділі, коли так негативно висловлювався і про Шевченка, і про його вірші мовляв, що він „грустных мыслей, в них изложенных, разделять не мог никогда" [1]). Але все-таки він був зразковим масовиком-пропагандистом, та ще й демократичного характеру. Через оцей-то ухил у бік демократизму й тактики масовика-пропагандиста він і розійшовся з харківськими українофілами офіційного покрою та приєднався до платформи київського гуртка „молодых людей". Зразковий представник тогочасного опортуністичного радикала, та ще й самостійника, а вкупі з цим ідеолог верхів селянського сектора акумуляції, Білозерський, безперечно, тягнувся ближче до гуртка київських радикалів, захоплювався навіть ультралівими їхніми планами, поскільки вони були українськими, але від соціяльної сути цих планів, як ідеолог селянської буржуазії, стояв подалік. Досить розглянути його записку про потребу організації сільсько-господарських шкіл на Україні. Гарячий прихильник широкої масової освіти, він кидався направо й наліво з проєктом цієї освіти, сам був готов іти „в народ", щоб ширити цю освіту, склав навіть проєкт організації таких шкіл, що мали навчати сільське населення не тільки в загальноосвітніх питаннях, але ще й, і то передусім, надзвичайно пильно звертати увагу на: 1) „необходимейшия познания о явлениях природы, соприкосновенных с земледельческим бытом, об'яснение законов растительных с присовокуплением свойств тех произведений земли, которыя имеют значение в земледельческой жизни; потом показание средств, какими поддерживается успешное распространение разного рода произведений и выгод, которые можно изыскать из оных, и на 2) научение тем ремеслам, которыя наиболее пригодны в быту земледельцев: столярному и токарному ремеслам с присоединением обучения устройства лучших и необходимейших земледельческих орудий" [2]). Але в цій записці Білозерський розумів „народ" по-своєму. В ній він цілком явно виступає, як ідеолог виключно тільки оцієї здекларованої вже дрібної української буржуазії, що формувалася тоді не

[1]) М. Новицький, Шевченко в процесі 1847 р. Україна, 1925, кн. 1 — 2, ст. 54.

[2]) Україна, 1924, кн. 1 — 2, ст. 128.

тільки в реместві, але й в хліборобстві, і в програмі кирило-методієвців шукала свого національного самовизначення,— і тут він, безперечно, демократ, радикал, словом — все, що хочеш, та ще й впертий пропагандист своєї ідеї й то пропагандист-масовик. Але коли йшла розмова про загальний радикальний демократизм, про демократизм і освіту для кріпацької маси, то з цього демократа якраво виглядає його властива фізіономія: поміщицькі селяни не мали права згідно з його проєктом „ни в каком случае" користуватися цими школами та взагалі піддані селяни, а виключно тільки діти козацького стану, якраз цих кіл селянського населення, де капіталістичний процес вперше почав своє нагромаджування й по секторі парцельного господарства.

До правої групи, по словам самого Андрузького, „умеренной партии", належав ще один визначний діяч київського гуртка, сам Андрузький, студент київського університету. Ми вже згадували про його невідому дотепер записку „Идеал Государства", що її найшов В. Міяковський. В цій записці Андрузький виступає навіть не оцим дрібнобуржуазним ідеологом, а представником взагалі буржуа, що бореться з феодалізмом. Демократизм його суто буржуазний, без будь-якого ухилу, хоч-би такого, як у Білозерського, представника інтересів дрібного капіталу селянського, а просто буржуазний з усіма категоріями буржуазного укладу, для якого навіть термінологія залишилася в давніх сословних відтінках. Його професійно-виробничі суспільні групи — це оновлені сословні групи, хоч і складені за иншим принципом, не за легітимованим, а за виробничо-професійним, в яких промисловці мають вельми почесне місце. Його план „проекта достижения возможной степени равенства и свободы", що спершу мав на увазі тільки конституційну монархію, але з організованою одночасно парламентською опозицією, що обмежувала-б й полегшувала-би „демократичний" монархізм, а тільки згодом прийшов він до ідеї демократичної республіки, хоч не рішався, чи знищити в майбутньому дворянство й залишити „только производительные классы": купців, ремесничі цехи й селян, що врешті погоджувався на залишення поміщиків, а тільки вимагав викупу селян [1]), безперечно навіть право — буржуазного ухилу. Андрузький однак, безперечно, радикал, але радикал політичний, і явно радикал буржуазний й то з вельми одвертими по цій лінії поглядами. Дякуючи оцій наївній подекуди одвертості, Андрузький вкупі з Білозерським і погубив Шевченка, склавши на нього вкупі з ним усю вину за весь радикалізм київського гуртка [2]).

Подекуди такі-ж самі, як і Білозерський, були й інші, як „горячий любитель южнорусского языка и ревностный

---

[1]) Арх. III відділу в експед. спр. № 81 за 1897 р.. т. 8.
[2]) Україна, 1925, кн. 1 — 2, ст. 53 — 54.

этнограф" Оп. Маркевич та Новицький. Такий самий, як і Андрузький був і Куліш, хоч у ньому ще найменше було вже тоді цього українофільського романтизму, за те найбільше освідомленого буржуазного націоналізму. Всі вони однак так Костомаров, Білозерський, як і Андрузький та Куліш, якраз являли собою це праве крило кирило-методіївців, що тягнулося до революції в силу об'єктивних умов і в силу суб'єктивних традицій лякалося її процесу, сторонило від її здійснювання, що мріяло про новий, навіть, як хочете, радикально-демократичний лад, але мріяло про нього обережно, виключно під національним прапором бачило його здійснення та сподівалося реалізувати його пропагандою проміж освіченими колами того часу. Діялектичний скок із сучасної їм дійсности в нову, вимріяну та виглядану, лякав його своїм революційно-боєвим процесом, бажано було якось обійти його й без бою, сумирно й непомітно перескочити з царства неволі й рабства в царство сподіваної свободи. Чи не найвлучніше схарактеризував оце крило сам Костомаров, коли з приводу Шевченківських ідей, признавався, що справді „муза Шевченкова роздирала завісу народнього життя", але „і страшно, і боязко, і боляче, і приємно було заглянути туди" [1]). І в цьому лежала якраз основа всього опортунізму Костомарова й инших подібних йому, хоч-би й П. Куліша, про якого спірно буде впевняти, чи належав він до Брацтва, чи ні, і який згодом стільки критицизму вніс із свого боку в романтичне українофільство.

Але оскільки всю цю праву групу об'єднав їхній класовий опортунізм, то роз'єднувало їх одне: національне питання. Зазначмо хоч-би двох: Куліша й Костомарова. Куліш — найбільш непримиренний проміж ними націоналіст, а Костомаров „чистої води" слов'янофіл. І коли Костомаров виступав, як такий, що для нього „главная цель была соединение славян во едино, принимая за образец Соединенные Штаты, частная же, существовавшая при ней цель — малороссийская: восставление гетманщины, если можно, отдельно", коли захищав поляків перед українськими націоналістами, виправдуючи їхню історичну ролю панування на Україні, про що вже писав у своїй дисертації про унію, коли він навіть байдуже дивився на майбутнє України з цього боку, що „потеря нашего языка и обычаев не будет несчастьем", і вже тоді рахував більш доцільним українську мову вживати „для домашнего обихода", цеб-то для пропаганди проміж селянством, а інтелігенції радив приставати до розвиненіших культур" [2]), то Куліш Панько якраз навпаки, нетолерантно ставився до чужих культур і всю надію національного визволення України покладав у розвитку національної культури. Втворити власну

[1]) Семевский, Кирилло-Мефодиевское Общество, ст. 12.
[2]) Арх. III отд. 1 експед., справа 87, т. 8 і 3.

культуру не тільки для народу, але й наукову для інтелігенції — оце його основне гасло того часу й найближчих двадцяти років. В листі до Костомарова дорікав йому за його „равнодушие“ до цього питання: „Разделения вашего,— писав він,— на избранных и неизбранных (як думав Костомаров, вважаючи, що „ничтожная судьба Украины происходит от ничтожества души народа“) я не принимаю и боюсь, чтоб вы не зашли с таким взглядом на историю в глубокий мрак. Благодать божья всем дарована, и в каждом народе муж светлого ума может сделать много для его чести и будущего могущества. Будет, может, время, когда от одного звука труб падут стены и твердыни, для разрушения которых вы считаете необходимыми орудія“ [1]).

Перейдім тепер до лівого крила київського гуртка, до тих „неумеренных“ за висловом Андрузького, фур'єристів, що їх „главное правило“, було: „кто предан государю, тот подлец, а кто либерал, тот благородный человек“ [2]), до тих, що якраз одкривали „занавісу народнього життя“, за яку „так страшно й солодко“ було глянуть „братчикам“ з правого крила цього гуртка, до тих, що й самі брали участь в заснованні гуртка, були й собі його ідеологами, як Гулак, або що згодом прийшли до нього, як Шевченко, „але поставилися до його ідей з великим запалом і крайньою нетерпимістю, що давало привід до багатьох суперечок між мною та Шевченком“, як це оповідає Костомаров [3]). Наколи в історії революційної думки на Україні величезну ролю відограло вже праве крило київського гуртка „молодых людей“, то куди більшу розвинули оці „молоді люди“ з лівого його крила, такі, як Гулак, Савич та Шевченко, що справді, без перебільшення, були носіями утопійно-соціялістичних ідей у нас на Україні. Драгоманов був цілком справедливий в осуді, коли писав, що ніяк не можна погодитися з думкою, щоб навіть таких, як Шевченко, вважати за справжнього соціяліста, бо „соціялізму дійсного не може бути в тій громаді, в якій іще не знесено крепацтва й не збудовано всього господарства на вільному наймиті — робітникові“... „ба навіть там, де не заведено ще уставної, парламентської держави“ [4]). Але він був несправедливий, коли одночасно вважав за таких соціялістів представників західньоевропейського утопічного соціялізму Сен-Сімона, Роберта Овена та Шарля Фур'є й заперечував яку-будь подібність ідеології хоч-би й Шевченка з вченням оцих представників утопічного соціялізму Заходу, хоч і визнавав, що в Росії цей соціялізм західній все-таки найшов свій відгук „у книжній формі та в

[1]) Арх. III отд. 1. експед., сир. 87., т. 3.

[2]) Т. Новицький. Шевченко в процесі 1847 р., Україна, 1925, кн. 1 — 2, ст. 53.

[3]) Семевский, Кирилло-Мефодиевское Общество, ст. 12.

[4]) Драгоманов, Шевченко, українофіли й соціялізм, ст. 69.

протикрепацьких і протичиновницьких думках“ [1]). Драгоманов не вгледів, якими шляхами та в якому змістові підготовлявся ґрунт взагалі до виникнення цього „дійсного“, в нашій термінології, наукового марксівського соціялізму, що пройшов два попередні стани свого народження, етап християнського комунізму та утопічного соціялізму, не розібрав, що ці етапи мали й в нас місце, хоч і не в таких виявленнях, як на Заході, не вгледів врешті, що як і на Заході, так і на Україні, більш, аніж у Росії, був готовий вже ґрунт для виявлення оцих утопічних мрій про майбутню громаду, що родилася вкупі з ростом капіталістичного способу виробництва в нутрі феодалізму, та що ці виявлення подекуди навіть найближчих предтеч, як каже Річицький, найшли своїх носіїв як раз у представниках цього лівого крила кирило-методієвців.

А такі предтечі справді були. Почнімо з Гулака, колишнього кандидата дерптського університету, фактичного основоположника Кирило-Методієвського Брацтва, оцього справжнього свідомого революціонера, що навіть на допитах в III відділі не втратив цієї свідомости, і коли таки й Білозерський, Андрузький та навіть Костомаров каялися в своїх „гріхах“, він один весь час держався твердо до кінця слідства; Гулак у всій історії „Украйно-Славянского Общества“ виступає так авторитетно, що ми за Щуратом [2]) цілком певно можемо заявити, що навіть Костомаров свою еволюцію від харківської атмосфери довершив під впливами Гулака та що під його впливами зазнайомився він з деталями революційної ідеології Конарщини, що так відбилася в демократичній програмі кирило-методієвців. Правда, ці впливи були місцевого, київського походження, але, що Гулак приложив сюди свою руку, це безперечно. Костомаров не даром прожив в його перші часи свого побуту в Києві [3]). Не випадково в III. відділі сумнівалися, хто властиво ватажок кирило-методієвців, ба й Петров у своїм доносі представив Гулака так, начеб-то він був у київському гуртку серцем радикальної його половини, що готувалася робити повстання, знищити царську сем'ю й силою завести демократично-республіканський устрій. Не випадково якраз через Гулака постав сумнів, чи Костомаров був автором „Книги битія“, бо, коли Костомаров показав йому вперше цей рукопис, Гулак уже був з нею знайомий, та ще й додав, що знає, немов-то „багацько подібних творів ходить по руках на українській мові“ [4]). Як великий мусів бути вплив ідеології Гулака на „братчиків“ взагалі, це наглядно виявляють листи цих „братчиків“ до Гулака: „Ви, думаю я, — писав 1846 р. Білозерський — так

---

[1]) Драгоманов, Шевченко, українофіли й соціялізм, ст. 69.
[2]) Записки Наук Т-ва. ім. Шевченка, т. 119 — 120, ст. 304.
[3]) Автобиография, ст. 187.
[4]) В. Семевский, Кирилло-Мефод. О-во, ст. 61.

багато трудитеся для загального добра, ваші проєкти такі далекосяглі й благородні, що я много-много хотів-би пожертвувати, щоб хоч у сні відчути благодійне враження вашої бесіди"[1]). А. Маркович писав тому-ж Гулакові: „Найгарячіша любов, яку я тільки уявляв собі — та що уявляв, і не уявляв ніколи: — для нашої оплаканої вітчини, поразила мене до глибини душі. Як! Любити так, як ви любите — не як предмет вашого життя й занять, безкорисно, з вірою, з надією? Та хто, скажіть, хто так любив або любить Україну?.. Ви розумієте чого варта й якої любови наша вітчина; розумієте тому що любите її найвищою у світі любов'ю; в розливі свого необмеженого чувства ви надієтеся і ждете від нас більше, аніж ми можемо зробити для нашої вітчини. Не хочу називати инших, а вкажу тільки на себе, на якого ви надієтеся, як на передні воли"[2]).

Гулака через те можна вважати справді за серце й за фактичного лідера всієї організації, він і на слідстві так тримався, як її вождь. Стійкий до кінця, він весь час усю вину брав на себе; він зразу заявив, що ні в якому разі не виявить „ни времени, ни места, ни лиц, о которых его спрашивают", і рішуче „от дальнейших показаний" зрікся[3]). Не помогли навіть хитрощі надісланого жандармами попа, щоб рушити цю твердість Гулака[4]). Його й покарано, за пропозицією Орлова, „как главного руководителя Украйно-Славянского Общества", вначале і долго запиравшегося в своих преступных замыслах, а еще более, как человека, способного на всякое вредное для правительства предприятие"[5]), трьома роками Шлісельбурзької кріпости й засланням.

А Гулак справді був небезпечним для самодержавства та для тогочасного суспільного укладу взагалі. Вихований не тільки, як каже Щурат, в однім із огнищ Конарщини, в Дорпаті, але й в однім із огнищ, де найбільш у ті часи відчувалося впливи західньо-европейської революційної думки, Гулак і взявся в їхньому проспекті аналізувати й „соціяльно-політичне положення українського закрепаченого народу"[6]). „Головно, — писав він до Вяч. Ганки, — звертав я увагу на правові відносини нижчих клас як і Росії, так і в инших Слов'ян, а то на рабів, невільників, хлопів, селян, підданих то-що, як на предмет, що своєю важливістю й актуальністю спеціяльно перед иншими заслуговує на уважливе прослідження"[7]). До цього він і признавався на допиті в III

[1]) Киев. Стар., 1900, кн. 2, ст. 263—267.
[2]) Киев. Стар., 1900, кн. 2, ст. 269.
[3]) М. Новицький, Шевченко в процесі 1847 р. Україна, 1925, кн. 1—2, ст. 51.
[4]) Журнал действий, 27 — 30. III. 1847, пор. Наше Минуле, 1918, кн. 1, ст. 55 — 56.
[5]) Там-же, ст. 54.
[6]) Зап. Наук Т-ва. ім. Шевченка, 1917, т. 119 — 120, ст. 295.
[7]) Арх. III отдел, справа № 81 за 1847 р., т. 3.

відділі й коли йому зауважено, що він у своїх матеріялах з'ясовує становище крепаків в найстрашнішому виді, Гулак і відповів коротко: „Я старався показати їх положення в такім виді, в якім воно мені самому уявлялося“ [1]). Це потверджує врешті й ця обставина, що в його найшли дві праці, написані на ці теми, що з них одна викладає історію виникнення крепацтва, а друга є трактат на тему юридично-соціяльної аналізи поземельної власности, як основи експлоатації однієї класи від иншої. В проспекті оцих революційних, навіяних утопічним соціялізмом думок західньо-европейських, головним чином, фурієризму, і впливав Гулак на формування радикальних планів „Братства“, впливав і на самих братчиків, в першу чергу навіть на Костомарова, не тільки на иншу молоду „братію“. Здається, його концепція, ця фурієристська концепція „рільничої ідеології“ з її соціетарно-асоціятивною формулою, найшла свій вислів у програмах кирило-методіївців. Високоосвічена людина, прегарний знавець філософії й історії, не міг він не імпонувати „братчикам“ своєю авторитетною думкою, якою так захоплювалися всі оці „молоді люди“.

Другим представником лівого крила „братчиків“ був небагатий поміщик з гадяцького повіту, Микола Йванович Савич, про якого Костомаров на допиті в III відділі заявив, що він начеб-то завернув собі голову французьким комунізмом і вважав за можливе, що людське суспільство дійде того, що все буде спільним, навіть жінки [2]). Правда, згодом Костомаров намагався злагодити свої зізнання, мовляв, Савич „хотя обнаруживал коммунистические мысли, но революционных мыслей никогда не дозволял себе“ [3]), але все-таки якраз це злагоджене зізнання дає основу для деяких висновків що до ролі Миколи Йвановича Савича, здекларованого фурієриста, в ідеології „братчиків“. Савич, як і Гулак був також високо освічена людина. В 1830-х роках прожив він — три роки в Парижі, слухаючи лекції в College de France. Безперечно, що в ті часи він мусів бути знайомий з політичною еміграцією, і то не тільки з російською, про яку він згадує в своїй записці до царя, але й із польською, що тоді таку велику, як знаємо, розвинула революційну пропаганду на Україні та відтіля й керувала революційною боротьбою конарщини. В часі перебування за кордоном Савич і засвоїв собі безперечно всі оці революційні гасла, що лунали тоді на Заході та повернувши на Україну й заставши вже готову організацію, безперечно мусів впливати на неї своїм „французьким комунізмом“. Під впливом цих гасел Савич навіть склав записку на тему „Освобождение женщины“ [4]), яка

---

[1]) Арх. III. відд. справа 81, за 1847 р. т. 3.
[2]) Голос Минувшего, 1918, № 10—12. ст. 145.
[3]) Диви Шевч Збірник, т. I, ст. 52.
[4]) Арх. III відділу 1 експед., спр. № 81 за 1847 р. т. 10.

безперечно мусить мати зв'язок з тією пропагандою, що її вів у ті часи орган „Молодої Польщі" „Pòlnoc", видаваний в 1835 році в Парижі. В цій записці, поруч ідеї урівноправнення жінок висловлює Савич вельми цікаву думку про ролю освіти в розвитку суспільства: „Настоящей религии не будет до тех пор, пока не будет обществ образованности. Я предвижу, писав він, две фазы, какие пройдет человечество на пути к истине". Перша на його думку — це ще розвиток замкненої національної культури, друга — „это соединение идей Востока и Запада. Мы вступаем уже в эту фазу". І про Савича, як і про Гулака, свідчив у доносах Петров, мовляв, що він міркував про знищення монархізму й навіть царської сем'ї, про революцію всіх незадоволених „китаїзмом", про заснування федеративної республіки проміж слов'янами, що коли навіть Костомаров перечив можливість провести такий переворот, то Савич доводив, що це можливо, між иншим, критикував невмілу тактику змовців 1825 р. та розвивав свій план виступу конспірації, що мав початися із заволодіння київської твердині [1]). Вельми можливо, що Петров переборщив у своїх зізнаннях, хоч могло бути й навпаки, але оцей факт свідчення Петрова вельми характерний вже сам по собі для характеристики ролі „неумеренных" окремих „братчиків", що до них відай можна зарахувати й Навроцького, який був у тісних взаєминах зі своїм родичом Гулаком і врешті з Савичом.

Ближчих однак даних про цю ролю з боку Савича не маємо. Савич після процесу вперто мовчав про своє минуле й не лишив нам, як здається, ніяких спогадів. В. Міяковський подає, що коли згодом Л. Мацієвич пробував одержати будь-які відомості від Савича про київське „Братство", Савич, як і Гулак, мовчав, припиняв навіть усякі балачки на цю тему [2]). З тією мовчанкою він і вмер, не одкривши поколінням своєї таємниці. Одкриті недавно від Ю. Оксмана матеріяли про Савича [3]) також нічого нам не дають у цій справі, так що, головним чином, один Костомаров може дати нам деяке роз'яснення, та ще й таке, що в його історичну дійсність доводиться деколи сумніватися. Так, відомо, що Костомаров скривав до смерти справу свого властивого походження в його сущій правді; можна зараз догадуватися також, що й неправдиві його дані, мов він заснував „Братство" та складав його програму. Але про це подбає вже майбутня наука, щоб виявити всю сущу правду.

Третім видатним представником лівої течії київського гуртка „молодих людей" — членом остільки, оскільки взагалі можна приймати за факт членство, як таке, в цьому гуртку

---

[1]) Голос Минувшего, 1918, кн. 10 — 12, ст. 145.
[2]) Україна, 1924, кн. 1 — 2, ст. 121.
[3]) Борьба классов, 1924, № 1 — 2. ст. 250 — 262.

„славянистов“ [1]), що до якого властиво „нельзя наверное определить ни начала ни времени учреждения... ни указать, кто желал именно того или другого“ [2]) — треба вважати Тараса Григоровича Шевченка, хоч що до останнього, як і що до Куліша, найменш є даних на потвердження такого членства. Оскільки Костомаров у цьому гуртку хоч і на позиції його верховода виявляв себе як кабінетний вчений, оскільки Гулак на тій самій позиції та ще й основоположника був за кристалізатора ідей та тактики цього гуртка, оскільки врешті В. Білозерський поруч захования всіх своїх традицій полтавського поміщика все-таки відогравав ролю пропагандиста слов'янофільсько-республіканських ідей, остільки Тарас Григорович Шевченко має в ньому центральне місце. Вже до заснования „Украино-славянского общества“, коли то в Київі існував невеличкий гурток молоди „Коммуна“, що поклав собі за мету „проповідувати серед просвіщених панів українських визволення народу з крепацтва дорогою просвіти, разом і християнської й наукової... та шукати серед мужиків людей дотепних, здатних, всездібних і таких людей підіймати наукою до моральної й соціяльної рівности, а масу, поки що, зоставляти на попечення видвигненим таким робом із неволі чоловіколюбцям і на роботу буденщині“, Шевченко в цій „Комуні“ був „учителем купки послідувателів проповідника глаголів живота вічного“, як оповідає Куліш [3]). Тепер заняв він серед „братчиків“ місце ідеолога-співомовця непримиренних класових суперечностей того часу та навіть подекуди провісника майбутньої соціяльної революції.

Хто такий Шевченко — про це більш півстоліття вже точиться дискусія. Коли Хв. Вовк (Сірко [4]) декларував його, як довершеного соціяліста новітнього етапу, то Драгоманов, навпаки, одмовляв за Шевченком права не тільки на звичайного революціонера, але навіть на громадського, соціяльно-політичного діяча взагалі [5]). Коли вся націоналістична українська течія, включаючи сюди й християнсько-суспільні кола, вважала його за барда українського націоналізму, робила з нього національного кумира, то сучасна дослідницька течія повертає знову до того, що свого часу говорив Сірко, і впевняє нас знову про соціялізм Шевченка й його соціялістичну ідеологію „виразну й заокруглену“, безперечно знайому з теоретичною проблемою соціялізму й комунізму“ [6]). Треба

[1]) Так називає київський гурток записка невідомого автора-сучасника про історію цього гуртка, найдена серед матеріялів М. А. Рігельмана, диви „Киев. Старина“, 1897, т. 56, стаття „Киевские славянисты сороковых годов“.

[2]) Там же, ст. 185.

[3]) П. А. Куліш, Хуторна поезія, ст. 8.

[4]) Ф. Сірко, Тарас Шевченко й його думки про громадське життя. Львів, 1906.

[5]) Шевченко, Українофіли і соціялізм, ст. 81.

[6]) О. Дорошкевич, стаття „Шевченко в соціялістичному оточенні. Шевченківський збірник, т. I, ст. 49 — 57.

визнати, що, не зважаючи на невдале скомпонування аналізи передумов Шевченківської ідеології з боку А. Річицького, не зважаючи вже на історично-хибну аналізу Шевченківської сучасности, про що не без злосливої в'їдливости й тенденційности доводив на сторінках „України" О. Гермайзе, А. Річицький все-таки єдину дотепер дав нам правильну, цілком витриману оцінку Тараса Шевченка, оскільки характеризує останнього, як „організатора й виразника інтересів свого соціяльного оточення" на світанку капіталізму, а тим самим як „поета-крепака, співця трудящих мас, виразника свідомости зародків пролетаріяту в крепацькому суспільстві" [1]).

Таким Шевченко й справді був із своєю врешті „мужицькою філософією", і то філософією не мужика-власника, а мужика-протестанта, однаково крепака, як і наймита, що замотався в суперечностях тієї власности, з філософією, що не покидала вельми освіченого на ті часи емансипата до кінця його життя, плентаючися однаково в хвості так його творчости на високі революційні теми, як і його городсько-інтелігентської буденщини, з філософією, що, виходячи передусім із суперечностей сучасного тоді села, добачає комунізм все-таки головним чином у мужицькому спілковому егалітаризмі, а не в усуспільненні пролетаріятом засобів виробництва з машиновою продукцією в центрі, хоча й докочувалася иноді до геніяльної ідеї майбутнього справді комунізму й справжньої соціялістичної революції. Відомо ж бо, як Тарас Шевченко, вертаючи з заслання та роздумуючи над значінням машини в розвитку суспільства, писав у своєму „Щоденнику" 1857 р.: „Великий Фультоне і великий Уатте! Ваша молода дитина, що росте не днями, а годинами, у швидкому часі пожере кнути, престоли й корони, а дипломатами та поміщиками закусить, поласує, як школяр цукеркою. Те, що почали у Франції енциклопедисти, те довершить на всій нашій планеті ваша велетенська геніяльна дитина. Моє пророцтво безсумнівно" [2]). Тоді ж менше-більше Шевченко в своїй повісті „Прогулка с удовольствием и не без морали", складеній 1858 р., писав на той самий мотив, що „ідея комунізму, не сама тільки порожня ідея, не голос вопіющого в пустелі, а є цілком здатна до справжнього прозаїчного життя. Слава та шана борцям за нову цивілізацію", закінчує Шевченко свої міркування, навіяні свіжими спогадами про городищенську комуну — фаланстер Семиренка. Але це були окремі, так сказать, „lucida intervalla" у мужицько-наймитському світогляді Шевченка, та ще й останніх часів його життя. Але й вони, виявлені в час

[1]) До речи буде тут сказати, що Шевченківська „мужицька філософія" вельми багато нагадує нам програму конарщини в селянських справах, зокрема гасла революційної пропаганди в Галичині, що її провадив Каспер Ценглевич, пор. „Життє і Слово", 1894, II, ст. 391—399 та 1895, IV, ст. 139 і слід.

[2]) Щоденник, 27. VIII, 1857.

найвищого в нас розквіту фабричної промисловости за доби феодалізму, не уявляли собі не тільки „виразно й заокруглено“ навіть у „теоретичній проблемі“, висловлюючися за О. Дорошкевичем, але хоч-би й приблизно накресленої організації соціялістичного виробництва на другий день після того, як довершиться оця революція машинового виробництва, не уявляли собі й ролі пролетаріяту в цій революції, а залишилися все-таки при голому принципі волі та утопічної мужицької рівности, при якій

„Оживуть степи, озера
І не верстовий,
А вольний широкий
Скрізь шляхи святії
Простеляться, і не найдуть
Шляхів тих владики“. —

при якій то на думку Шевченка

„Раби тими шляхами
Без гвалту і крику
Позіходяться до купи
Раді та веселі
І пустиню опанують
Веселиї села“. —

і аж тоді

„На оновленій землі
Врага не буде супостата
А буде син і буде мати
І будуть люди на землі“.

Очевидно, що це ще не справжній соціялізм, навіть не в такому закінченому утопічному, чи пак „не критичному“ оформленні, як у західніх утопістів-соціялістів, ба навіть це скоріш загальноутопічна формула, і то формула мужицько-наймитського егалітаризму, аніж комунізму виробництва, хоч би й на лад західніх утопістів. Але все-таки разом із цією своєю неясністю це формула суспільної безкласовости, формула без експлоатації меншого брата, формула укладу без хлопа й пана, про яку співав уже в „Гайдамаках“ двадцятисемилітній Тарас Григорович і через це вона, як і вся ідеологія Шевченкова, якраз на одному спільному шляху з цим західньо-европейським утопічним соціялізмом, на одному шляху до однієї загальної мети, і через це вона все-таки утопічно-соціялістична, чого не добачав Драгоманов, і то утопічно-соціялістична зі своїм наймитом у центрі, що виріс на базі суперечностей сучасного сільсько-господарського виробництва і був предтечою майбутнього пролетаріяту, і через це врешті ідеолог та автор тієї формули Шевченко все-таки утопіст-соціяліст, хоч і носій, за приміром Фуріє, „рільничої ідеології“, а не машиново-фабричної, того Фуріє, якого Драгоманов так бажав протиставити Шевченкові і який

якраз найбільш підходив своєю хліборобською утопією соціетарної асоціяції з її фалангами та фаланстерами до аналогічної проблеми соціетарної асоціяції в Шевченка, хоч і без уявлення в останнього про форми тієї асоціяції на базі комуністичного виробництва. Фурієризм був соціяльно-політичним „credo" Савича, Гулака, він став оцим „credo" й Шевченка, що на його такий велетенський вплив мав якраз Гулак, який і собі вивчав оцим проблему розвязання суперечностей „разних класів", прикладаючи до них рецепт Фуріє.

Але не це ще вирізняло Шевченка від инших „братчиків". Рільничі концепції фурієристської соціетарної асоціяції найшли місце не тільки в нього, не тільки в Гулака та Савича, вони найшли свій вираз почасти й у програмних міркувань Костомарова, що поруч його сен-сімоністських ідей, змагали до оновлення на Україні на лад давньої козацької спільности сільсько-господарчого виробництва, вони були в далекому плані і в мріях Білозерського, поки росла в його ідея організації сільсько-господарських виробничих шкіл. Правда, в Шевченка, як і в Гулака, ці концепції фурієрівської теорії про соціетарні асоціяції мали инший класовий характер, аніж хоч-би, наприклад, у Костомарова. Останній ідеолог взагалі емансипації селянства на цей лад в його опозиції проти поміщика, Шевченко, навпаки, виразник головним чином наймитівських елементів у селі. Костомаров мріяв про неї, як про форму, втворену шляхом прозелітизму освічених кіл суспільства, збудовану на основах християнської людини, Шевченко знову уявляв собі її не тільки без „всесвітніх шинкарів", але й без попівства, без релігійного дурману, уявляв собі її утворену серед пожежі громадянської війни. Але, як кажу, не одна ідея майбутнього комунізму вирізняла Шевченка серед загального утопізму „братчиків", що вкупі зводив їх до міцного принципу боротьби за визволення селянства. Шевченко вирізнявся серед „братчиків" через оцю його непогамовану традиційну бунтарську стихію українського села, що він її висмоктав з материнських грудей, через оцю непримиренну класову революційність українського наймита — оцього провісника майбутнього пролетаріяту, що під Залізняком ще шукав у крові свого класового ворога помсти за всі соціяльні кривди, вирізняла, врешті, його оця нескрито бурхлива, готова на все опозиція інтелігента проти новітньої „китайщини". Ось що одиноко реальне, не утопічне вирізняло Шевченка серед инших „братчиків" навіть лівого крила та вже різко протиставляло його їхньому опортунізмові й прозелітизмові правого крила, в першу чергу Костомарові. „Гайдамаки" — це перший програм Шевченка, як революціонера, це перше його „credo" революції взагалі, як єдиного засобу здійснити всякі оновлення суспільства. „Послание" — це повторення тільки того „credo" та пригадування всій українській собратії на всю утопічність її сподівань оновлення суспільства

шляхом прозелітизму й мирної пропаганди. Це повторення тільки цієї першої шевченківської програми громадянської класової війни проміж двома непримиренними класами, а вкупі з цим і геніяльне провіщування нашої революції. Ніде так виразно не виявлено цю класову самосвідомість наймитівську Шевченка, як у його міркуваннях про засоби здійснити не тільки власні утопічні мрії, але й мрії цілого суспільства, пригніченого феодалізмом і першими суперечностями новонародженого капіталізму, хоч, що треба признати, навіть і в „Посланію", де Шевченко загрозливо віщує, що

„Розкуються незабаром
Заковані люди;
Настане суд, заговорять
І Дніпро, і гори,
І потече сторіками
Кров у синє море
Дітей ваших; і не буде
Кому помагати:
Одцурається брат брата
І дитина мати",—

одночасно звучить нотка Костомарівського прозелітизму на тему „Схаменіться, будьте люди", „обніміться, брати мої, молю вас, благаю", то-що.

Оце класове революційно-бунтарське й вирізняло Шевченка, головним чином, від усіх його друзів, навіть від такого, як Гулак. Але ще були й інші характерні для Шевченка особливості, що вирізняли його ідеологію лівого крила від инших „братчиків". Правда, глибоке почуття не тільки слов'янської, але й міжнародньої солідарности в класовій боротьбі пригніченого люду було не тільки в Шевченка, воно було й у усіх братчиків у більшій та меншій мірі. Але того, що дав в „Кавказі" Шевченко, що його посвятив він одному із „мочеморд", Якову Де Бальмену, не зустрічаємо ані в одного „братчика". В „Кавказі" це почуття виливається з такою силою вкупі з такою геніяльною характеристикою колоніяльної політики торговельного капіталу, як майбутньої імперіялістичної політики та протестом проти тієї політики, що поневолює народності, як рідко на ті часи взагалі в Европі. Друге — це його матеріялістичний світогляд і нестримна огида проти церковщини, що так виразно проглядає скрізь у його творчості й протиставляє його ще більше сен-сімоністським тенденціям Костомарова та инших. Врешті, останнє — це те високе цінування ролі жінки в суспільстві, піднесення її до ролі справжньої людини, яке Шевченко так по-майстерськи виконав у своїх типах „наймичок". Що правда, в цьому питанні Шевченко цілком ішов слідами Гулака, але все-таки скільки оригінальної концепції в цьому в Шевченка. Все це вкупі й творило цю геніяльність Шевченка, що о цілу голову переросла своє окруження й в майстерських словах

викладала суть сучасних класових суперечок у всіх їх напрямках та тогочасний план класової кампанії й ідею майбутньої класової революції. Все це наче й давало Шевченкові почувати себе ніби самітним серед свого оточення. Инакше й не могло бути у геніяльного кобзаря, що, співаючи про волю й братерство, про боротьбу з самодержавством, об'єктивно йшов шляхом буржуазної революційної течії свого часу, об'єктивно був її бардом, а суб'єктивно летів у недосяжні для себе й своєї сучасности простори безкласовости й егалітаризму, прагнув негайно „раю на землі", мріяв про комунізм. Оця суперечність проміж крайньою суб'єктивністю в мріях та конкретною об'єктивністю в дійсності й робила його самітним у своїх почуваннях.

Але Шевченко об'єктивно не був ані „самітним", ані не „інтуїтивним" творцем своїх ідей, як думає, наприклад, А. Річицький[1]). Ми справді вчинили би кривду великому революціонерові, коли-б його поставили на одне ідеалістичне триніжжя з ворожкою Пітією, замість бачити в ньому справді передового організатора суспільної думки свого часу на ґрунті сучасної йому дійсности та в умовах тієї дійсности. Який був це ґрунт, ми вже бачили в соціяльно-економічній аналізі тієї дійсности. Ми бачили також, який був ідеологічний бік тієї дійсности. Шевченко, як ідеологічний організатор революційної громадської думки свого часу, вкупі з цим і продукт-дитина сучасної йому ідеологічної дійсности. Шевченко викохав свою бунтарську ідеологію не тільки в стихії київського села, хоч і жив нею до смерти, виссавши її з грудей нащадка гайдамаків, але ще більше серед бунтарських течій взагалі своєї доби, через що цілком не „інтуїтивно розглядів класові відносини свого часу", а, навпаки, він пройшов прегарну школу такого „розглядання" не тільки шляхом загальної високої на ті часи освіти, але й революційної думки, що навчила та вимуштрувала його якраз для цього, щоб розбиратися в цих своєрідних класових відносинах свого часу, аналізувати їх і робити свої геніяльні висновки. Оці своєрідні класові відносини, це тільки сирий матеріял, що його виніс Шевченко з Кирилівки та возив у споминах все зі собою, але формулу їх вивчення й аналізу Шевченко взяв не в Кирилівці, ба навіть не на одній Україні. Ще можна-б було так говорити про початкову його творчість, характерну своїм романтизмом і козакофільством, але й це не продукт одної його Кирилівки, а навіть не одних течій українофільських, що з ними Шевченко вже зранку зазнайомився. Що ж до його „Гайдамаків" та инших його творів, написаних після 1841 р., що в них Шевченко не тільки викрив справжню природу козацької бувальщини, але й находив і викривав всю класову суть і власної сучасности, то

[1]) Шевченко в світлі епохи, ст. 75 і 188.

тут уже, очевидно, не тільки немає тієї „інтуїції", але навіть обмеження для виключних впливів однієї тільки доморослої української школи.

Вже той факт, що поступив він на службу до Енгельгарта, свого поміщика, зразу виніс його на широкий шлях тієї школи. В 1830-х роках Шевченко пішов ще далі та вийшов далеко поза своєрідні українські впливи. Підчас польського повстання 1830-х років Тарас Григорович був у Варшаві, бачив штурм її на власні очі й навіть ледве що сам не опинився в повстанцях. З непримиренським своїм характером, очевидно, він уже тоді виявив усю програму цього повстання, в чому ще й допомогли йому такі його варшавські друзі, як Дуня Гошовська, що в неї влюбився молодий козачок Енгельгарта[1]). Поїздка з Енгельгартом по Росії, перебування у Вильні, Варшаві, Петрограді — це вишколило ще більше Шевченка в сучасних революційних течіях, познайомило його не тільки особисто з конарщиною, та з галицькою її пропагандою мужицької революції, але й з декабристами, а чого не дало перебування в таких індустріялізованих центрах, як названі міста, то дала легальна й нелегальна своя й закордонна література, що з нею вставав і лягав Шевченко. І коли Шевченко 1843 року, вертав на Україну, з цього мужика був уже не тільки готовий, високоосвічений інтелігент, але й передовий громадський діяч, ознайомлений як слід з усім сучасним революційним рухом у Росії й на Україні, революціонер, на якого справді, по словам Куліша, могла дивитися київська „Коммуна", як на свого вчителя, як на „видиме оправдання нашого натхнення". І ця теоретична й практична школа революціонера тривала в часі перебування на Україні далі, не переставала тривати й на засланні, де Шевченко зустрічав і колишніх декабристів та конспіраторів з гуртків петрашевців і конарщини.

На одній Україні було дечого Шевченкові навчитися. Гуртки освічених „мочемордів"-республіканців, перебування в районі цукрових заводів — оцьому центрі тогочасної української промисловости, знайомство врешті з київськими фур'єристами виховувало Тараса Григоровича на геніяльного співця революції. Фур'єризм, не тільки сен-сімонізм, брав бо тоді й на Україні в полон декого з вільнодумців українських. Таким фур'єристом був поміщик Савич, такий фур'єризм звив собі міцне гніздечко й у центрі тогочасної промисловости на Україні, на Київщині. Куріцин, деталізуючи перед одеським сатрапом Тотлебеном в 1870-их роках початок народницької пропаганди, виявляв, що на Київщині в часи Шевченка була навіть спроба організувати справжній фаланстер за рецептом Фур'є. За спробу цю, що коштувала велетенські гроші, взявся один із Семиренків, власників

[1]) М. Чалий, Жизнь и произведен. Т. Г. Шевченка, ст. 21.

фірми Яхненко й Семиренко, що „мечтал осуществить фурие-ровский фаланстер, разорился однако над превращением завода в фаланстер. Из завода осталось теперь только масса домиков, выстроенных по одному фасаду, в середине которых находится сахарный завод и механический завод неоконченный, на котором и разорился Семиренко“ [1]). Здається, про оцей - то фаланстер, що випустив в 1853 р. перший пароплав „Украинец“ зі свого заводу, так із здивованням і захопленням розписувався Падаліца, мовляв „біля тисячі робітників і сотні офіціялістів находять в йому постійну працю; будівля городка освічується газом; на преріжних станках виготовляється парові машини і пароплави... А що за дивне суспільство являє собою його (ц. - т. Семиренкового підприємства) гурток. Англійці, французи, німці, русини, поляки, бородаті московські купці, жиди і поміщики,— класи найбільш протилежні освітою, маєтком і способом життя, зустрічаються завсігди в столовій за чаєм, сидять плече о плече в гостинних за картами. У нас, де класова класифікація дійшла до цього, що цілі покоління виховалися під її впливом, і нічого їх проміж собою не об'єдиняє,— ця мішанина надзвичайно дивовижна і для спостерігача, що ним був я не раз, дає безконечно рідкі картини... Ми даємо пораду всякому подорожникові по Україні побувати на городищенському заводі. Він найде там взірець суспільности, цікавий з усіх точок погляду, побачить багацько речей, що можливі тільки за кордоном, а коли увійде в це суспільство, переконається, що цих любимців долі окружає все, що можуть нам дати моди, розкіш, мистецтво й література“ [2]).

То ж цілком не дивно, що Шевченка після заслання зараз потягнуло в городищенську Комуну, щоб одпочити серед знакомих його друзів, до яких в першу чергу належав управитель Хропаль та сам автор ідеї фаланстеру Платон Семиренко, що бував у Франції й відтіля привіз цю ідею, що дав Шевченкові 1100 карб. на видання його Кобзаря. Не дивно цілком, що Шевченко, побачивши знову після довгого заслання „рай на землі“, „порывисто обнял К. М. Яхненка, поцеловал его и с чувством произнес: „Батьку! Що ти тут наробив!“ и на глазах его показались слезы“, як оповіда М. Чалий [3]). Ми, на жаль, не маємо ближчих даних про організацію цієї „не самої тільки порожньої ідеї, не голоса вопіющого в пустелі, а цілком здатної,— як писав Шевченко,— до справжнього прозаїчного життя“, не маємо на разі й більше даних про історію городищенської комуни, що привела фірму Яхненко - Семиренко до обанкрочення в 1863 році з многомільйоновим дефіцитом,— цим прийдеться зайнятися вже окремо,— але сам

---

[1]) Одеський Окр. Арх. фонд нов. ген. губ., справа № 172/84 за 1879 р.
[2]) T. Padalica, Opowiadania i krajobrazy. T. II, ст. 58 — 64.
[3]) Киев, Ст. 1889, II, ст. 459 — 462.

факт, безперечний факт існування цього фаланстеру, вельми характерний і для вироблення Шевченківської ідеології й для сучасности тогочасної взагалі.

Ось де треба шукати тієї „інтуїції“ Шевченка для його розгляду класових відносин свого часу та для його висновків-ідей про майбутнє. Перебування Шевченка на Україні між 1843 і 1847 р.р. довершило й зміцнило цю „інтуїцію“, бо показало його зрілій революційній свідомості ще раз перед вічі не тільки комуну-заводи, як ідею майбутности, але й заразом ще раз хоч-би оце село, яке виспівували Квітки, а про яке, як реальну протилежність реальній ідеї, писав один із сучасників, мовляв, „добро бы еще тогдашняя украинская деревня в самом деле была привольем, а то деревня тяжко рабская, закрепощенная, забитая, п'яная, голая и босая; в доме убожество, большею частью проживаешь одними моченными сухарями, кругом весь народ изможденный, — весь в будень пасмурный, понурый, в праздники п'яный; хаты на курьих ножках, вокруг ни кола, ни двора; ребятишки голые и голодные, как собачата; а в воздухе вечно пахнет панским нагаем, жидовским патынком и распаренными розгами станового — так и звенит постоянно в ушах: „ну, ты, мужик, швиня, гав-рило!“ [1]). І коли на далекому засланні перед його очі вертало знову те саме село, Шевченко „інтуїтивно“ не впивався його ідеалізованою примарою й цілком вже не „інтуїтивно“ писав по адресу декого із своїх земляків Квітчиного типу:

„Якби ви знали, паничі,
Де люди плачуть живучи,
То ви-б елегій не творили
Та марне бога-б не хвалили,
На наші сльози сміючись.
За-що, не знаю, називають
Хатину в гаї тихим раєм:
Я в хаті мучився колись,
Мої там сльози пролились,
Найперші сльози! Я не знаю,
Чи єсть у бога люте зло,
Щоб у тій хаті не жило,
А хату раєм називають!“

Тут в йому й виявилась критична аналіза фактичної дійсности наймитської, селянської, аналіза, що його організували вже декабристи, живі для Шевченка люди, що його поглибляли Конарського ученики й Шевченкові друзі, що його, врешті, розвивали такі близькі Шевченкові приятелі, як Гулак. Але заразом складався в його ідеал майбутности, викоханий на споминах про городищенський фаланстер, про якого, на жаль, не вдалося дотепер найти більш конкретних вказівок, що йому Шевченко безперечно посвятив свої стрічки про комунізм, написані і в „Щоденнику“ і в „Прогулці“,

[1]) Киев. Старина 1882, т. III, ст. 458.

мовляв, що „ідея комунізму — не сама тільки порожня ідея, а цілком здатна до справжнього, прозаїчного життя".

Ось через що Шевченко не „інтуїтист", не „самітний", не „протистоїть своїй сучасності", а, навпаки, геніяльна дитина тої дійсности, що в ній, як у фокусі, виявилася вся та дійсність у всіх своїх тогочасних ідеологічно-революційних досягненнях, виявилася з живою повнотою, як рідко в кого з сучасників тієї дійсности.

Близько до Шевченка підходив світоглядом врешті студент Посяда, про якого на слідстві говорив Андрузький, що „Посяда ненавидел дворян, почитая их виновниками всего худого, ненавидел монархизм, как бы потворствующий этому". Сам селянський син, він склав проєкта записки цареві, що в ній писав: „кто царю скажет, что в твоем царстве живут только те, кои подрывают его в самом корне? Кто скажет, что в земле русской одни убийцы, одни грабители?" Описуючи далі соціяльну нужду України, він заявляє: „Не странно ли, что народ, живя на такой благодатной земле, какова Украина, не наслаждается почти никакими ее благами!.." „Куда не пойдешь,— пише він у другому проєкті,— куда ни посмотришь, везде плач, везде вздохи. Две ужасные крайности теперь на Украине: малодушие и отчаяние. Бедная страна! Тебя оставили все твои сыны, тебе изменили все люди, могущие облегчить твои страдания!" [1]). Але як не любив Посяда оцього мужика та оцю мужицьку свою батьківщину, пригнічену й польською шляхтою й як ненавидів останню — сам він з Правобережжя,— а все-таки сподівався і проміж нею найти декого з кращих для приєднання до своїх планів визволення селян. Особливу надію він покладав на дрібну шляхту, що з неї вкупі з Костомаровим сподівався мати навіть гарних пропагандистів власних планів, учителів у школах, виховувачів селянства в культурі то-що. Він збирався навіть об'їхати все Правобережжя з тією метою, щоб набрати собі прихильників серед шляхецької дрібноти. Соціяльно-економічні бо інтереси цієї дрібної шляхти — на його думку — були споріднені з такими-ж інтересами його селян.

Врешті, для закінчення огляду варіяций в ідеології Кирило-Методієвського Братства та взагалі тогочасної „Молодої України" не безінтересно буде навести ще одну вельми цікаву на ті часи думку одного хоч як здається і не із членів, але із близьких співвизнавців ідей „Молодої України", думку Затиркевича, службовця з Полтави, думку, що не одинока була серед членів „Молодої України", коли пригадаємо собі позицію хоч-би Костомарова в справі спорів його з Кулішом за завдання української культури. Але думка ця, що її висловив згаданий Затиркевич, окремо для нас цікава

[1]) Арх. III Отд., спр. 81 за 1847 р., част. 8.

своєю оригінальністю, як на ті часи. Докоряючи Марковичеві з приводу вузького етнографічного націоналізму декого з членів Кирило-Методієвського Братства, Затиркевич писав: „надо привести интересы Малороссии в соприкосновение с общими интересами человечества, не мало опасаясь за народность, от которой до времени надо отказаться, так сказать, уничтожить ее в общечеловеческой идее для того, что после пользоваться ею с несравненно большею славою, чем теперь“ [1]). Думка ця вельми цікава на ті часи та ще й для характеристики ідеології „Молодої України“, тим більш, що вийшла вона з Полтави, де київські братчики збиралися одкрити першу свою, так сказати, філію і тільки через арест 1847 р. не здійснили цього свого плану. Вона вказує, як далеко не націоналістично все-таки була настроєна більшість оцеї „Молодої України“ 1840-их років. Затиркевич бо, ще раз скажу, не був одинокий серед неї зі своїми такими думками. Ми бачили, що й Костомаров не далекий був від них, як не далекі були від них подекуди Гулак, Шевченко, Посяда та інші з лівої групи, хоча Шевченко з їх ще найбільш міг уходити за „націоналіста“.

Такі були „братчики“. Ми довше, може, чим треба, зупинилися над ними, але треба було з'ясувати цей перший виступ інтелігенції на арену політичної боротьби та виявити ще й класову суть оцього першого виступу з власною програмою українського дрібного капіталу, національного капіталу, виступу справді буржуазного, коли брати в цілому об'єктивно його історичне значіння, а не його суб'єктивні побажання. На місце феодальної самостійности Лукашевичів, Репніних то-що, що в ній спершу пробував самовизначити себе національний український капітал, після того, як його представник, український поміщик, асимілюючи себе силою історичного процесу, здебільша вступив на шлях згоди з російським капіталом, виступав тепер оцей дрібний його український представник з новою вже програмою самостійности, здебільша навіть не націоналістичною та ще й кунштовно вбраною в ліво-демократичну утопію. Але поза всією тією утопічністю стільки було в цій утопії й реальної програми на все століття, що не випадково й український націоналізм вважає себе за природного сина цієї утопії та всіма заходами шукав собі батьківського благословення в її програмі, шукав цього благословення навіть у Шевченка. Відци зокрема вся ця боротьба за Шевченка, що його український націоналізм собі поставив між своїх пенатів.

---

[1]) Арх. III. Отд., I. експ., спр. 81 за 1847 р., том. 11.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

РЕФОРМА ЧИ РЕВОЛЮЦІЯ

„В истории европейских государств, — так кінчав 1858 р. свій історичний курс на катедрі київського університету проф. Павлов, — мы замечаем, что когда старые учреждения оказываются несостоятельными, наступает переворот, сначала умственный, потом материальный, — енциклопедисты и революция. Такое время переживаем и мы. Русская история тоже европейская, не азиатская и сходна с европейской... Крестьянское дело поставило нашу историю так, — говорив дальше проф. Павлов, прощаючи перед від'їздом своїх слухачів, — что ей два исхода: реформа или революция. Мысль это не новая: она несколько раз была высказана в наших журналах, даже в официальных бумагах, даже сам государь ее высказывал“ [1]).

Проф. Павлов, — хоч відомий радикал, марксистом не був, законів капіталістичного розвитку не знав, але в його словах заховано всю проблему того безрадного становища, в якому в той час була вся Росія з її основним „учреждением“ — самодержавною феодально-крепацькою системою. Процес розвитку капіталістичного способу виробництва, що спихав селянські маси в безвихідне становище, змагав так велетенськими кроками вперед за часів Миколи І, що справді назрівала крайня пора для аналогічних висновків у всякої вільнодумної людини, в тому напрямку, що ось-ось, і розірветься несподівано із середини проклятий гордійський вузол і в крові потопить, „пожере кнути й корони та поміщиками тільки закусить, поласує, як школяр цукеркою“ [2]). Про це справді починало думати й цього лякатися все тогочасне суспільство; досить буде для доказу пригадати тільки про безліч проєктів „улучшения быта крестьян“, що ними заповнювано всю тогочасну пресу й для яких навіть одведено

[1]) Харк. Іст. Архів, фонд харк. губерн., № 26 за 1860 р. „О переписке, найденной у студ. харк. у-та Петра Завадского относительно существования тайного общества“.

[2]) Шевченко, Щоденник, 27/XIII 1857.

в „Отечественных Записках“ — окремий відділ у кожному номері. Про це думав, лякаючися примари революції й сам всевладний „самодержец всея России“ Микола I та його нащадок Олександер II; не випадково-ж наприкінці 1850-х років так прискорював останній „негласны екомиссии“ і „секретные комитеты“ яко-швидше кінчати проєкта скасування крепацтва, „не откладывая дела под разными предлогами в долгий ящик... ибо положение наше таково, что медлить нельзя“ [1]).

А в центрі цих всіх думок справді кругом вертілася одна справа, селянська справа, як основна справа, що натискала цілою силою своєї ваги на мозки всіх. Вона-ж була віссю проблеми дальшого розвитку капіталістичного способу продукції в нас, що не тільки крізь двері й вікна — а їх було намагано цупко причинити і при Олександрі I, — але й крізь незчисленні щілини так міцної недавно феодальної системи вперто втискався в саме її серце, в поміщицьке господарство, та настирливо домагався свого визволення й вкупі з цим вільної армії праці, запротореної дотепер крепацькими замками на дворянських підприємствах. Вона-ж була й віссю всенької буржуазної проблеми капіталістичного нагромаджування в економіці, демократизму в політиці, соціяльної організації нової системи експлоатації взагалі та нової соціяльно-державної структури зокрема. Вона-ж врешті була й одиноким клапаном, через який можна було випустити всю цю стихійну силу соціяльного тиснення класових суперечностей, що з усіх боків розпирали перержавілий наполовину самодержавний казан. А як болюче й загрозливе було це тиснення, про це „власть имущие классы“ мали дотепер уже нераз нагоду переконатися на власній шкурі.

Тож не дивно, що вкінці панування Миколи I клич „реформа чи революція“ справді став що-раз голосніше долітати до „Зимнего Дворца“, відбиватися мільйоновим відгуком на Сенатській площі, хоч як старанно III відділ намагався приглушити його, а в ньому що-раз виразніше у всіх найможливіших гамах лунав оцей „проклятый крестьянский вопрос“, та що найважніше, він лунав передусім, як крик одчаю самих оцих прибитих феодалізмом низів. Тарас Григорович Шевченко був не випадковим свого часу представником оцих низів, що цей „вопрос крестьянский“ ставили й собі на політичну платформу, він був і не одиноком їхнім представником. Ще найшовся один такий вільноодпущеник, як Шевченко, та менш за Тараса освічений, справжнє дитя народу в його примітивній природі, хоч і зі знанням, як подав на слідстві, латинської та французької мови. Це був Семен

---

[1]) „Вестник Европы“, 1911, кн. 2, стаття Попельницкого: „Секретный Комитет в деле освобождения крестьян“, ст. 64.

Олійничук [1]), бувший крепак поміщиці Борейко з Поділля, син заможного батька, недокінчений гімназист, зрілий очевидець декабристських заколотів на Україні, автор „Исторического рассказа природных жителей Малороссии Заднепровской, т. - е. губерний Киевской, Каменець - Подольской и Житомир - Волынской про свое житье - бытье", таємний узник казематів Шліссельбурзької кріпости, в якій і загинув 1852 р. Семен Олійничук був уже третім з черги „апостолом" експлоатованого простолюддя новітньої доби: перший Сковорода — філософ, другий Шевченко — поет і третій Олійничук — соціолог цього пригнобленого простолюддя. Але коли перші два виховали свій світогляд на взірцях сучасної европейської культури, то Олійничук склав його виключно в селянській, наполовину ще патріярхальній атмосфері, й через те найбільш примітивний з цієї трійки, що ставила проблему вирішення соціяльних антагонізмів свого часу. Олійничук Семен — це справжній мужик. Виріс у крепацькій заможній сім'ї, що потайки від пана послала його вчитися у винницьку гімназію, коли - ж поміщиця, дізнавшись про це, 1824 р. оддала його в салдати, він зміг втекти. Купивши собі за 6 карб. шляхетський документ на ім'я шляхтича Василя Сорочинського та метрику католицького вихресту — сам він був православний, — Олійничук найшов собі незабаром посаду сільського вчителя в рівенському повіті, де пробув якраз часи повстання декабристів і селянських принагідних цьому заколотів. 1826 року подався в Почаїв, в манастир, відкіля протягом семи років перебував ченцем у різних кармелітських манастирях. З 1833 р. по 1839 р. знов учителював, після чого вернув додому, де його заарештовано й віддано під суд. В суді взнали його за слабоумного й не карали, а новий поміщик ще й пустив його на волю.

Тепер Семен Олійничук пустився в мандрівку вивчати селянську долю. Зійшов всю Україну й Московщину та, зібравши чимало вражінь від утиску селян поміщиками, написав 1847 року царю прохання в справі звільнення селянства від панщини. Одночасно писав свій соціологічно - історичний трактат наведеної вище назви. Скінчити цього трактату йому не вдалося, хоч і ховався з писанням його перед оком поліції, як сам заявляє; його арештовано 1849 р. і посаджено без суду потайки в Шлісельбург, де 1852 р. і закінчив життя. „В сочинении своем, — роз'ясняє Олійничук на слідстві, — я успел выразить только мысль мою в такой силе, в какой понимал историю здешнего края, читая по сей части разные сочинения, равно обременяясь крепостным моим званием, испытав на себе и собрав в разное время сведения из рассказов о разных зловредных и произвольных поступках ляхов

[1]) Дивись про його Київ. Центр. Іст. Арх. Канц. киев. ген. - губ. № 21 за 1849 р. та статтю П. Э. Щеголева в „Былом", № 4 за 1906 р.

и жидов, я описал народную ненависть к силе ляхов и жидов в таком духе, в каком мне все сие казалось, приноравливая мое описание в сводках и в разговорах з разными лицами намереваясь дать форму рассказов сему сочинению. Зная разные повести и историю Малороссии и Польши и будучи наслышанным от стариков простого звания о смутных временах здешнего края за времен поляков, о разных побегах и гайдамацких войнах, я описывал, что крепостное звание, какому подвергся здешний народ по возвращеии к России, не подходит крепостному положению крестьян, ибо я наслышал, что прежде здесь крестьян не продавали на души, и прежний бывший бездомный шляхтич тепер сделался помещиком, преследует крестьян. Изобразил я также по наслышке, странствуя по свету, что к нам в Россию кроме ляхов и жидов являются иностранцы и делаются распорядителями крестьян, что шляхтычи иностранцы имеют преимущества пред русскими крестьянами, которые сделались их имуществом и достоянием. Также я описывал то, как слышал, что русские солдаты ропщут на службу, а в особенности ропщут на жестокие побои и распространяют молву о разных крепостях, и как мне больно было это слушать, то изобразил все сие как мог". Такий зміст, по словам самого Олійничука, того твору не обробленого, не скінченого, що надзвичайно різко малює нам історію й фактичний стан крепацтва з його дезидератами повернення до патріярхального примітиву безкласового. Вся надія Олійничука однак не на царя й його злочинно-продажний урядницький апарат, а на „могучего богатыря, правдивого наследника русского престола Константина Николаевича", що кинув царські палаци, бо „в русском царстве нет правды, а другого наследника кроме меня нет" та пішов шукати правди „чистыми полями, синими морями, на девятое царство, в чужое государство, отыскивать родного дедушку Константина Павловича". Оцей натяк на повстання декабристів в ім'я Константина Павловича, як справжнього царя, та надія на кращого наслідника Миколи й погубила Олійничука. Микола не міг забути історії 1825 р. і посадив Олійничука в кріпость в „строжайшей тайне", де він і закінчив своє життя. Надто загрозливими видалися йому оці міркування самобутнього історика з приводу „крестьянского вопроса" та сподівання, виявлені на лад народньої казки, на вирішення оцього питання.

А „вопрос" не на шутку ставав що-раз більше загрозливим не тільки для самої феодальної системи виробництва — вона-ж і так вже сама непомітно переходила в минуле — але й передусім для всенької організації, що державно оформляла цю систему, та для тих, в чиїх руках була ця організація. Загрозливість ставала тим більше небезпечною, що нестримно йшла вона стихією з глибокого дна, од цих „низів", що їх було одгороджено щільно од всенького тогочасного

„суспільства“, і які, як показує статистика селянських заколотів за першу половину XIX ст., що-раз виразніше виявляли свою готовність здійснити віщування Шевченка [1]).

Розвиток капіталізму в нашій феодальній системі, що нестримно захоплював собою і найбільш патріярхальну селянську гущу, крепацьку гущу, творив ці заколоти, цю загрозливість, що відгрожувалася всенькому сучасному законопорядкові. Він бо вдираючися й у цю найбільш патріярхальну гущу з її натуральним господарством, на одному її полюсі й організував серед цієї гущі ще один сектор початкової акумуляції, організував поруч поміщицького нагромаджування ще й селянське, глитайське в першу чергу, та закликав його до свого „самовизначення“, до емансипації з-під феодальної опіки, а вкупі з цим не одірвавшися ще от тієї феодальної системи, а тільки збратавшися з рільничою продукцією, ще більш підганяв своїми суперечками всяку спробу шукати цього „самовизначення“ і серед всенького селянства, підганяв всяку спробу на ліквідування феодальних обов'язків, що важким тягарем сперлися на всю селянську масу й перегороджували шляхи для цеї спроби. Він бо, оцей розвиток капіталізму, організував одночасно поруч умов „самовизначення“ селянського підприємства ще й умови для „самовизначення“ селянської здебільша праці, що так бурхливо розвивалися в ті часи якраз на Україні у формі наймитства й заробітчанства, поширяв ці умови на другому полюсі — секторі початкового нагромаджування, серед самої селянської гущі, а одночасно ще дужче через це натягалися і так вже загострені суперечності феодальної системи, що в протилежному напрямку реагували на всякі спроби цього „самовизначення“ праці з боку панських підданих, обмежували як де тільки було можливо і де тільки було можливо ці спроби „самовизначення“. Він бо врешті своєю ринковою системою закликав і всю иншу, цеб-то середняцьку масу селянську до емансипації їхнього хазяйства, приманюючи їх мріями економічного „самовизначення“ на „власній“ землиці працею власних „вольных“ рук.

Ось через що спільним гаслом для всенької тієї селянської маси став загрозливий клич „землі й волі“, що так уперто лунав у всіх селянських заколотах другої чверти XIX ст. Це було гасло змагання до емансипації дрібного селянського

---

[1]) Ігнатович подає нам такі дані про ріст селянських заколотів в другій чверті XIX ст. В роках:

1826 — 1834	було	їх	у	всій	Росії 148
1835 — 1844	„	„	„	„	216
1845 — 1854	„	„	„	„	348
1855 — 1861	„	„	„	„	474

Пор. Помещичьи крестьяне накануне освобождения, издание 3-е, 1925, ст. 331.

капіталу в його потенціональному в даному разі становищі, це був клич елімінованої капіталістичним процесом з селянської гущі робочої сили й собі на право „самовизначення" в капіталістичному способі виробництва. Ось де й основна причина селянських заколотів того часу, що їх залюбки дотепер ми об'ясняли якраз і в цю добу одними непомірко-ваними зловжиттями з боку поміщиків. Зловжиття поміщицькі над селянами були не новиною й самі про себе не могли тепер бути причиною так величних масових рухів; їхній відсоток серед загальних причин теперішніх заколотів справді вельми малий порівняно з причинами, що ховалися за загальну формулу „экономической експлоатации крестьянского труда и стеснения их землепользования" [1]). Важливою й основною причиною була тепер якраз ця новина, серед якої й ці зловжиття ставали більш докучливими, серед якої й ця „экономическая експлоатация крестьянского труда и стеснение их землепользования" більш болюче врізувалося своїм вістрям в мужицький мозок. Цею новиною й було—як вище сказано — оце народження початкового процесу акумуляції й у сільському дрібному господарстві, а вкупі з ним і початковий процес диференціяції сільського виробника. На цій новині й починала розгортатися нова запекла спільна боротьба і з боку селянського підприємця і з боку селянського виробника проти їх спільного феодального рабовласника.

А процес акумуляції й диференціяції одночасно серед селянської гущі, як ми вже про це згадували в попередньому розділі, в 1840-х та 1850-х роках швидко розвивався далі. Він розвивався на очах, врізуючися двома своїми секторами нагромаджування, з одного боку, дрібного капіталу, з другого — робочої сили, в цю гущу — цілину патріярхальну. В умовах сприятливої кон'юнктури на хліб, що особливо рушила з місця в кінці 1840-х років, проблемою всякого поміщицького підприємства стало поширення власної збіжжевої фабрики. Поміщик, перемінюючи своє хліборобське господарство на промислове підприємство, цеб-то на підприємство, що продукує на ринок товар, не тільки дбав про максимальну експлоатацію свого підприємства, а ще й про сприятливий збут продуктів цього підприємства, змагав постійно заокруглювати його новими посівними площами [2]). А що це заокруглення могло відбуватися тільки на кошти піддан-ського землеволодіння, то, само собою, останнє дуже почало обезземелюватися, очевидно, оскільки не порушувало принципів раціонального хазяйнування поміщицького. Не випадково якраз у ті часи так часто почала повторятися серед поміщиків практика переводити своїх підданих на становище

---

[1]) И. Игнатович. Помещичьи крестьяне накануне их освобождения, ст. 340.

[2]) Пор. А. Лосицкий. Хозяйственные отношения при падении крепостного права, Образование, 1906, кн. II, ст. 192.

так званих „місячників". Поміщик всіма можливими в його руках засобами, оскільки це було доцільно, одбирав землю в підданого, а його самого робив своїм рабом, що „не маючи ані власної хати, ані землі, ані взагалі свого господарства, одержував тепер від поміщика будь-яке пристановище, звичайно в навмисне на це збудованих флігелях або казармах, по декілька родин в одній хаті, одержував означені харчі, одяг і за круглий рік працював на нього з усією своєю сім'єю" [1]). І місячництво — оцей, по словам того-ж Самарина, „останній витвір крепацького права та грізний натяк на дальший шлях його розвитку", що з'явився на Правобережжі та став типічний для України взагалі, поширялося на очах: протягом семи років, цеб-то за час від IX в 1851 р. до X в 1858 р. виросло воно в Херсонській губерні на 328%, в Чернігівській на 319% в Катеринославській на 267%, в Харківській на 230% та в Полтавській на 220%).

Але й сільський глитай не спав. Користаючи зі свого економічного й громадського серед селян і в очах свого пана значіння, він „подобно развесистому дубу, который ветвями своими заглушает все, что около него вырастает, делает нищими несколько десятков своих соседей, порабощая их своему корыстолюбию, ибо торгующий крестьянин есть не что иное, как ростовщик, и ростовщик из всех бессовестных бессовестнейший, из всех бесчеловечных самый бесчеловечный, употребляющий все хитрости и соблазны, дабы развратить крестьян и сделать их своими данниками" [2]). Він бо „покупает все, что сосед продать может, а для него держит соль, деготь, для знакомых сало, мясо, мед, а для друзей вино, и спокойно ждет покупщика. В таком же бедном состоянии, каково крестьянское, кто не имеет нужд. Одному нечем посолить щей, другой женит сына и ему надобно для свята поставить вино или недостает несколько рублей на уплату повинностей: и всякий идет к богатому соседу, который каждому рад" [3]). То ж не дивно, що ріс він на очах уже в ті часи, здобуваючи собі що-раз більше значіння, але вкупі з ним ще інтенсивніш відбувалась і пролетаризація селянства. Вже в кінці 1840-х років число безземельних на Правобережжі доходило до 17%, а в деяких повітах Київщини, напр., Таращанському, — до 34% [4]), а на Лівобережжі в 1858 році одних місячників було на Черніговщині 24%, а на Харківщині — 12,61% із усього підданського населення. Але, з другого боку, росли й заможницькі шари населення, навіть серед крепаків. На Київщині це відношення заможницьких елементів до незаможницьких у цифрах позначається так:

---

[1]) А. Лосицкий, Хозяйств. отношения, ст. 209.
[2]) Труды Вольн. екон. О-ва, 1845, ст. 231.
[3]) Там же, ст. 230.
[4]) Пор. Фундуклей, Статистическое описание Киев. губернии, т. II., ст. 306.

в Київському повіті таких, що мали більше 12 дес. посівної площі, було 1294 господарів, в Васильківському — 2556, в Сквирському — 1470, в Радомиському — 2925[1]). У цих-то заможних хазяйств на протилежному незаможникові полюсі виростав глитай — оцей представник сільської буржуазії, що, по словам полтавського магната Б. Юсупова, не тільки нагромаджував грошики на лихварських підприємствах, але і вміючи „пользоваться скудным состоянием своего товарища, брал его землю внаймы за бесценок, умножал свое состояние", тоді як бідняк не тільки „попрежнему оставался бедняком", але й „без хлеба и земли и, будучи наг и бос", ішов у батраки до цього-ж самого глитая, не вспіваючи „целый год работать за хлеб для поддержания своего семейства". „Наймы за бесценок" так селянської землі, як і селянської праці вкупі з лихвою й були основою цього посту, що із себе деколи давав таких великих крепаків-підприємців, що їх річний дохід, по словам того-ж Юсупова, виростав до 10.000 карб.[2]).

Оці два протилежні полюси — перші виявлення початкової акумуляції в селянському господарстві — і були в першу чергу оцим „низом", з якого й собі виростав протест проти „старых учреждений" феодалізму в тогочасному господарстві й у тогочасному суспільстві. Глитай у першу чергу ненавидів ці „учреждения", бо вони не тільки спиняли волю його на шляху свого „самовизначення", але й загрозливо ставилися до нього: з одного боку, феодал-поміщик припиняв оддачу землі селянам, а концентрував її на власному підприємстві, а з другого — наступав на цього глитая під усякими гуманітарними, ніби-то на захист бідняка піднятими лозунгами, наступав через те, що останній утискував його феодальну монополію й феодальну самолюбивість і порушував його поміщицькі інтереси та основи, та пильно обмірковував, як писав Г. П. Галаган у своєму щоденнику, о „крутых мерах", щоб припинити це глитайське „самовизначення". „Я думаю, — писав Галаган 1845 року, — что надобно повернуть круто, чтобы прекратить весь этот ералаш, ибо это послужит нашим же людям на пользу... 1) Отобрать даром все заложенные земли и отдать их владельцам. Войцеховский (сусід Галагана) советует, чтобы отобрать с посеянным житом, и я с ним согласен по жестокосердию моему. 2) Отобрать всех наймытов й наймычек и подать бумагу, как на передержителей беглых, потому, что они не имели никакого позволения от экономии... Хотя и жалко, но они так богаты и такое зло делают нашим крестьянам, что их надобно поучить и попугать добре. Не скрою, — кінчає записувати Галаган, — что в этих предполагаемых реформах в Ичне (маєток Галагана) играет роль мое самолюбие; хочется,

[1]) Фундуклей, стат. опис. Киев. губ. II, ст. 310.
[2]) Известия Академии Наук СССР, 1926, 7 — 8, ст. 506 — 508.

чтобы обо мне говорили, чтобы меня боялись те, которые было даже забыли, что они мои рабы“ [1]). Ненавидів ці „учреждения“ й середняк, бо вони щільно замикали йому, ще більш, аніж глитаю, всякий шлях до організації власного й прибуткового підприємства, ненавидів їх врешті й пролетаризований крепак, бо вони тримали його на становищі раба, не давали йому ніякого захисту перед самоволею поміщика, що якраз на цих „найменших братах“ виливав всю свою непогамованість і якраз на них найбільш налягав із своїми феодальними вимогами, не говорячи вже про окремі жорстокості, що так часто спадали на голови цих „найменших братів“ з нагоди найменшої їх провини.

Але не в цьому була вся причина „мужицького ропоту на своїх поміщиків“. Поміщик і раніш не обмежував своєї самоволі над власними підданими; новиною вона (самоволя) не була. Важне те, що ця самоволя продовжувала вести свою практику в инших умовах, аніж раніш. Новиною було те, що ця самоволя поміщика сипалася на голову незаможника та місячника тоді, коли перед його очима розвивалося заробітчанство, що давало чималий заробіток та ще й надію докупити шматок землі на лиху годину. За тенденції максимальної експлоатації поміщицького господарства й за одночасної відсутности достатнього числа робочих рук на поміщицьких маєтках радо приймали наємного робітника навіть у губернях з розвиненим крепацтвом і гарно оплачували його як на ті часи [2]). Особливо на Київщині та Харківщині практиковано найми робітника й то не тільки до сезонових праць, коли могло „висипатися“ збіжжя, але й до праці на бурякових плантаціях і цукрових заводах, через що заробітчанство вельми вславилося й тут. А вже основною категорією поміщицького господарства були найми в степах півдня, ц.-т. Херсонської, Таврійської та Катеринославської губерень, де мало було крепацького населення [3]). В оцій-то південній степовій полосі, як згадує Шостак, вільнонайману працю на поміщицьких маєтках практиковано віддавна. Від початку XIX ст. всі господарства півдня користувалися найманою працею. Легіони робітників, не турбуючися про паспорти, довільно гуляли по степах півдня та наймалися там, де робота дорожча, та що важніше, де горілка дешевша [4]). Тепер це заробітчанство куди більш виросло. Хто тільки зміг, спішив літом на косовицю й жнива „на Дон“, як називало тоді

---

[1]) Киев. Старина, 1899, т. 67, ст. 231 — 232.

[2]) Дивись про це Фундуклей. Стат. опис. Киев. губ. т. II., ст. 45 та С. Кованько. Описание Харьк. губер., ст. 66.

[3]) Згідно з 10 переписом у Таврійській губ. число крепаків давало 9,97% всього сільського населення. Тройницкий. Крепостное население в России, ст. 85.

[4]) В. Шостак. Работа барщиною и наймом. Записки имп. сел. хоз. Юж. России, 1848, ст. 288.

селянство південний степ. Із усіх усюд, як писав згодом Данилевський, мандрували величезними арміями наймити на південь, мандрували великими й малими шляхами, з косою на плечах, парубки й дівчата, ще й наймаючися по дорозі на роботу, мандрували цілими селами, кидаючи нужденні оселі, мандрували шляхами в поросі й духоті, босоніж, і голодуючи, шукаючи важкої праці й хліба [1]). З харківської губерні, пише С. Кованько, підчас літньої праці багацько тисяч виходить щорічно робітників у різні місця на заробітки. Більша їх частина направляється в степові околиці, в землі донського війська, в Катеринославську, Таврійську й Херсонську губерні; крім того, що йдуть на хліборобські промисли, чоловіки й жінки йдуть на всякі найми, означені й неозначені, наймаючися на рік, на місяць і на поденну роботу на своїх або на хазяйських харчах [2]).

Оце заробітчанство, що про нього стільки маємо пісень у нашій народній творчості, оце нарешті наймитство, що на ньому викохав Шевченко свою соціяльну ідеологію, і було ще однією новиною, що крепакові дало відчути у всій глибині його рабське становище. І коли його вільний сусід йшов на ці заробітки, крепака - місячника зневолювали до праці без усякої плати, на препоганих харчах, або за плату віддавали в найми на всяку роботу иншому поміщикові [3]). І тут і там однаково важко доводилося жити: і дня вільного немає для відпочинку, а різки сипляться дощем за найменшу провину [4]). І він знеможений, виведений з терпцю, якщо не кидався озвірений на свого пана, то кидав однієї ночи все і спішив туди „на Дон", де місця багато для праці й де сховатися можна перед побоями, де заховає перед його паном і брат - земляк, заховає й поміщик - підприємець, коли нависне небезпека в особі станового або справника.

Але й вся инша селянська маса не менше глибоко відчувала своє невідрадне становище в нових умовах, змагаючи в цих умовах до „самовизначення" свого хазяйства й власної особи — праці. Жахна панщина, якої не врегулювали навіть інвентарні правила, і яка росла, чим дужче працювало поміщицьке хазяйство на ринок, знущання поміщиків та їх прикажчиків, непосильні оброки й дані — все це так било контрастом на тлі цього ринкового обороту й конкуренції, що розвивалися вкінці другої чверти XIX ст., вкупі влізали в патріярхальне село та вкупі вели нестримну пропаганду незалежности парцельного хазяйства. Коли - ж почали проводити

---

[1]) Данилевский. Збігці в Новоросії, ст. 43.

[2]) С. Кованько. Описание харьк. губ. ст. 65. пор. В. Горленко, Южнорусские очерки и портреты, ст. 210.

[3]) О. Левицкий. Положение крестьян Юг.-Зап. края, Киев. Ст. 1906, кн. 7 — 8, ст. 211.

[4]) Заблоцкий - Десятовский. Гр. Кисилев и его время, IV. ст. 294.

розмежування селянських наділів [1]), терпець увірвався. Оцей-то середняк починав і собі ворушитися в ім'я „землі й волі", і, хоч як важко приходилося розставатися зі своєю й не своєю батьківщиною, він, як забагато кололо під серцем почуття вічного раба, кидав батьківщину й мандрував собі світ за очі, шукаючи отієї „землі й волі", шукаючи кращих умов, серед яких легше можна-би було себе емансипувати на власному господарстві. Тікання селян тих часів набуло таких розмірів, що цим явищем почали турбуватися навіть у центрі, бо один за одним посипалися різні жалоби й з боку влади на місцях на втеки, що проти них увесь місцевий апарат був безсилий. „Селяни, — писав іменем чигиринського дворянства Нечай, — втратили усяку охоту до рільництва та инших своїх занять [2]); протести, нарікання та знущання що-раз то більше стають загальними; в багатьох місцевостях селяни самовільно звільняються від влади поміщика, засипають уряд своїми скаргами та залишають своїх поміщиків у вельми важкому становищі, втікаючи од них... Сумежні з нашою губернею поміщики новоросійських губерень з давніх часів приймають до себе й дають притулок на своїх маєтках нашим селянам, багацько таким чином переводячи на свої маєтки нам на шкоду, бо ми залишаємося без нашої власности та ще й в обиді від власних селян, бо ті, маючи нагоду кинути домашні свої заняття й сімейні обов'язки, привикають до волокитства, нищать себе й покинуті сім'ї та не приносять навіть ніякого хисту для нових своїх поміщиків" [3]).

За випадками окремих та масових втек, згодом почалася й масова наявна еміграційна гарячка селянства. Перелом на збіжжевому ринку в 1840-х роках та ще більше 1850-х роках — якраз доба найвище розвиненої переселенської стихії селянської. Чутки про „землю й волю", що одно й друге можна набути десь там далеко на півдні, вперто кружляли вже до того часу: агентів, що їздили по селах та записували селян на цю „волю й землю" було чимало вже в 1820-1830-х роках, було їх чимало й в час наполеонівських воєн. Тепер однак вони розрослися до нечуваних розмірів, особливо з нагоди кримської війни. Надія „самовизначення" охопила всіх. Слухи, поширювані чумаками з Криму, що в Таврійській губерні „англо-французи" почали війну з панами за селян, що дають селянам волю, що на Перекопі сидить цар у золотій шапці та розділяє проміж селян землю, електризували село. Селяни почали кидати батьківщину цілими селами, продавали за безцінь своє майно й доробок, хапали, що під

---

[1]) Див., Труды Полт. Арх. Комиссии т. I. ст. 95.

[2]) Очевидно, розуміється тут панщизняні обов'язки.

[3]) Материялы для новейшей истории Юго-Зап. края, Киев. Ст. 1899, т. 95, ст. 408 і слід.

руки попало, побивали поміщиків, що пробували спиняти їх та мандрували світ за очі. Навчені досвідом попередників, вони озброювалися, як могли: діставали рушниці, виливали кулі, лемеші перековували на списи, коси набивали на держаки; мандрували на всіх основах військового походу. Валку охороняли озброєні чоти спереду, з боків та ззаду. Виходили звичайно великими партіями по 500 і більше чоловіка. На всякі спроби припинити такий похід відповідали силою, не одступаючи навіть перед військом [1]). Особливо грізний характер приняли переселенські рухи на Україні в 1856 році. Виросли вони на слухах, що в Криму одкрилися велетенські заробітки на державних підприємствах та що в Таврії ділять землю для всіх селян, що зголосяться. Слухи ці у звязку з Кримською війною під весну 1856 р. пролетіли всі українські губерні й селянська гуща кинулася мандрувати на південь по заробітки та землю. Чутки, що хто спізниться, тому залишатися й надалі крепаком, підняли на ноги всіх, кому важко доводилося на батьківщині. Селяни кинулися мандрувати на Перекоп, у Таврію цілими селами. Чернігівська, Катеринославська, Харківська, Херсонська й полтавська—губерні головні райони цих переселенських рухів. В Херсонській губерні така сила взялася переселенців, що херсонський предводитель дворянства Вертиляк зустрічав їх валки протягом яких 150 верстов і на всьому цьому просторі „вся дорога и все поля, — як доносив він новоросійському генерал-губернатору, — сколько можно было окинуть глазом, ими были усеяны". Валки йшли, як подає Ігнатович, великими масами, озброєні колами, дрючками, вилами. В одному випадку натовп селян в числі 3000 кинувся на військову команду, що загородила їм шлях. Прийшло до сутички, серед якої найшлися вбиті й ранені. На Катеринославщині одна партія втікачів також пробувала розправитися косами з військовою командою. Були й инші випадки кривавих сутичок переселенців з військовими командами. Влада ледве впоралася з цим рухом. Були мобілізовані на швидку ногу кавалерійські й піхотні частини, переправи на Дніпрі й на Дністрі забезпечено сильними військовими заставами; для керування цими заходами з Петербургу було вислано окремо генерала Адлерберга. В одній Катеринославщині було вжито для припинення цього руху значні сили: один драгунський полк, 2 ескадрони уланів та 3 батальйони піхоти [2]).

Переселенський рух селян, що вибух з такою силою взагалі в російській імперії, особливо в її південно-західніх районах, тепер безперечно мав в собі не ті мотиви, що ми їх звичайно звязуємо з поміщицькими знущаннями. В основі його й лежав оцей-то економічний процес наростання

[1]) Игнатович. Помещичьи крестьяне, ст. 309 — 310.
[2]) Пор. Игнатович. Помещичьи крестьяне, ст. 312.

капіталізації в низах та тенденції цих низів, звязані з цим процесом, тенденції стати й собі на шлях цієї капіталізації та розірвати всі ці кайдани, що звязували їх у цьому процесі капіталізації. Переселювалися бо не тільки селяни в непогамованих поміщиків, але й в добрячих, переселювалися по всім правилам добросусідських взаємин, з подякою панові за його добре поводження з ними, хоч це не перешкоджало дещо скубнути з його маєтку собі на нове господарство, мовляв, пригодиться на доробок. Як сильно мусили ті новороджені тенденції селянського капіталізму взагалі давати себе відчувати в тогочаснім суспільстві, тенденції, що били не тільки по феодальним „учрежденіям", але й по общині, доказом може бути хоч би та широка дискусія, що велася в 1856 р. на сторінках „Земледельческой Газеты", „Экономического Указателя", „Современника" та „Отечественных Записок" з приводу статті Струкова в „Земледельческой Газете [1]) на тему про „Опыт изложения главнейших условий успешного сельского хозяйства", в якій названий автор поставив з нагоди дискусії про скасування крепацтва, питання скасування й сільської общини, як фактора, що припиняє розвиток капіталізму в сільському господарстві. Дискусія ця, що правда, не висловлювалася нашою термінологією, але її зміст торкався виключно цього питання, як проблеми задоволення інтересів селян що до участи в загальному процесі капіталізації. Не випадково піднялася така буря з боку офіційного слов'янофільства проти цього проєкту на сторінках „Журнала Мин. Вн. Дел" (№ 6), „Молви" (№ 28) і „Русской Беседы" (№ IV), де Хомяков та Кошелев виступили в ім'я общини „из социяльних взглядов" з різкою критикою індивідуальної селянської власности, проєктованої від Струве, Дамонтовича, Вернадського, Савелева та инших. Особливо характеристичні для нас міркування з цього приводу А. Савелева, що яскраво викривають якраз оцю-то таємницю селянського питання того часу. „А господа защитники общинного владения не хотят обратить внимания на самостоятельную личность крестьянина. Какому трудолюбивому, воздержному, зажиточному и сколько нибудь образованному человеку с семейством не иметь никогда своей определенной собственности и знать заранее: сегодня мое, а завтра достанется другому? Предположим в противоположность общинного владения и безконечного деления, надел земли постоянный и право, предоставленное каждому крестьянину, покупать землю друг у друга. Что непременно должно произойти из того? Через несколько десятков лет, зажиточные, трудолюбивые и воздержные крестьяне откупят почти всю землю у бедных, ленивых и пьяниц — переход при малых участках еще удобнейший, нежели при больших. Что

[1]) № 5, 7, 9, 10.

произойдет тогда с безземельными? Одно из двух: или по необходимости они должны наниматься в работники у землевладельцев и других лиц, или, оставив свою родину, должны будут населить пустынные земли Восточной и Южной России, которых такое множество, и при том плодородных. Тогда только вся Россия, столь различно населенная, — пояснював собі „практический хозяин - помещик“,— населится правильно и все разместятся выгодно и удобно. Только таким путем крестьяне могут сделаться в роде английских фермеров, но с той разницей, что фермеры пользуются чужой землей, а у нас каждый будет владеть своей собственной“[1]). І йому, оцьому „практическому помещику“, як і такому „политико - экономическому ученому“ Вернацькому та Дамонтовичу, „было непонятно, что в защиту общинного владения приводят наши права и обычаи и утверждают, что в этом выражается наша национальность, когда тот или другой способ владения может зависеть от экономических и административных условий, но никак от свойства народа“[2]).

II

Причина таким робом переселенських та взагалі селянських рухів другої чверти XIX ст. далеко не та, яка була попередньо. Там кінчався процес протестів сільського виробника проти росту феодальної системи експлоатації, тут починався процес його боротьби за свою емансипацію, як висновок початкової капіталізації парцельного господарства. І коли в переселенських рухах цей висновок тієї початкової капіталізації головним чином виявлявся, як мотив бажання самовизначити себе й незаможницьким та середняцьким господарствам хоч - би й шляхом шукання „землі й волі“ за межами своєї батьківщини — хоча й доєднювалися сюди часто-густо й старі мотиви принагідного протесту проти феодальної системи експлоатації, а таких мотивів чимало зустрічаємо при переселенських рухах, — то в селянських бунтах і повстаннях того часу цим висновком було навпаки не втека в світ за очі, шукання землі й волі десь „на Херсоню“ чи „в Таврії“, а боротьба глитая та селянського активу на місці за це самовизначення, боротьба у повній свідомості цього самовизначення, боротьба не випадкова, стихійна, а прегарно організована поруч усієї своєї примітивности, що більше навіть — боротьба за скасування поміщицьких підприємств взагалі. Самодержавна реакція в боротьбі з повстанням 1830 року на Правобережжі вже тоді вміла серед національного антагонізму вловити цей мотив, та використати його для своїх

[1]) Экономическій Указатель, 1856, № 49.
[2]) Земледельческая Газета, 1857, № 102.

завдань. Вона й прегарно використала його тоді в прокламаціях графа Ост-Сакена до українських селян проти польського сепаратизму поміщицько-буржуазного. Вона вловила ще краще цей мотив з нагоди усмирювання повстання польського на Правобережжі 1863 р., коли кинула українські селянські маси на це нове виявлення цього сепаратизму, демагогічно приласкавши їх реформою 1861 р. та підбехтавши їх погромними слухами, мовляв, пани польські хочуть назад мужицьку волю скасувати. За цей мотив взагалі того часу в оточенні національних ворожнеч чіплялася й европейська реакція. Згадати хоч-би австрійську революцію 1848 р., коли проти польських та угорських повстанців на допомогу запрошено не тільки „жандарма Европи" Миколу I, а ще й організовано із „русинського" селянства загальне ополчення на добровільних началах, для охорони кожного села й містечка, як це виявилося в Галичині в революції 1848 року. Дякуючи цьому галицькі „русини" й дістали тоді „почесну" історичну назву „тирольців Сходу", чим так бундючно згодом не забував деколи повеличатися ідеолог цього дрібного національного селянського капіталу, наш брат — галицький інтелігент, згадуючи з одушевленням і гордістю ті часи, коли „руські селяни готові були на все відважитися, щоб тільки оборонити державу й цісаря" [1]).

Те саме було й на землях російської України з аналогічними виявами, як далі побачимо. Ось через що серед селянства того часу, яке об'єктивно боролося за буржуазну революцію в хліборобстві, було стільки упертого реакціонерства в рішучі моменти загальної боротьби за цю буржуазну революцію. Але це фактичного революційного значіння процесу капіталістичного нагромаджування в сільсько-господарчому виробництві на другому його секторі не зміняло. Навпаки, якраз у цьому давав він себе почувати й там і тут, як новий суспільний фактор і з власною тактикою й з власною програмою буржуазної революції, хоч так деколи дивно переплітались в ньому елементи змагань цієї буржуазної революції з упертим реакціонерством у процесі боротьби за цю революцію.

Селянські заколоти (бунти) другої половини XIX ст. на Україні й були максимальним того часу виявленням максимальних вимог цієї програми селянської буржуазної революції, що їх цим разом ставив із власної ініціятиви на порядок дня та організував кампанію за їхнє здійснення не так незаможник або хоч-би й середняк, як це мало місце в переселенських рухах, а оцей передусім видимий уже тоді представник другого сектору капіталістичного нагромаджування в сільському господарстві, оцей багатир-чумак, сільський

[1]) Див. Ів. Кревецький. Оборонна організація руських селян в 1848 — 1849 р. р. Записки Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові за 1904 р., т. 63.

церковний староста, сільський глитай-орендар то-що, що з ним ми вже мали змогу познайомитися. Очевидно й інші соціяльні кола селянства того часу являли движною силою в цих заколотах-бунтах, але вони здебільша тільки боєва армія в руках цього носія капіталістичного нагромаджування в дрібному сільському господарстві й автора ініціятиви боротьби за його здійснення. Треба тільки пильно й уважно прослідкувати матеріяли селянських заколотів того часу, щоб мати справжню картину цієї велетенської соціяльної боротьби в такому відношенні її тогочасних боєвих сил та не повторяти за традицією народницьких сентиментів до мужицької справи, як це трапилося не тільки з одною Ігнатовичевою оновленою працею „Помещичьи крестьяне накануне реформы".

І справді, розглядаючи селянські заколоти того часу, неминуче складається в сучасного дослідника инша картина цих заколотів, аніж та, в якій ми їх до тепер собі уявляли. Починаючи з кінця 1830 років, коли то на Україні так правобережній, як і лівобережній після деякого заспокоєння на фронті селянських масових рухів — останній як знаємо був в 1826 р. і то більш потенціяльно, аніж кінетично — помічається не тільки нова хвиля селянських заколотів, але й нових їх мотивів, що в нових умовах виразно носять сліди боротьби за самовизначення селянського сектору капіталізму в сільсько-господарських підприємствах виробничих. Формально тепер як і попередньо основне гасло цих заколотів — це, що визнає й Ігнатович, ухиляння од виконування панщини, від оброків, від поміщиків та їх прав взагалі [1]), протест проти зменшування земельних наділів, голодування та поганого поводження, але фактично тепер ці гасла цілком иншу мають свою мотивацію. Ось примір із заколоту 1847 р.: в Сквирському повіті, якраз у часи організації й ліквідації заразом Кирило-Методієвського Братства, збунтувалося було село Лучина, власність поміщика Прушинського, а за ним і инші по сусідству, і протягом цілого року ніяк не корились поміщикові що до виконування своїх підданських обов'язків. Вислано окрему комісію, та ще й, як водиться, з військовою асистенцією, щоб утихомирити бунт. І що-ж виявилося підчас цього утихомирювання? Перше те, що селяни здебільша були всі землею забезпечені та ще й не як-будь. Тяглі селяни мали пересічно по 12 дес. орної землі, не рахуючи сюди сіножатей, півтяглі мали не менше, як по 6 десятин, а піші не менше, як по 2—3 десятини. Безземельних у селі майже не виявилося. Село було, як писав у рапорті жандармський офіцер Кравз, загалом вельми заможне. Не було навіть ніякого зловжиття з боку поміщика: панщину відробляли щонайбільш по 3 дні з хати, а випадок, коли поміщик бив селян, мав місце протягом останніх років усього один раз. Значить,

[1]) Помещичьи крестьяне, ст. 336.

найменше можна-б було сподіватися бунту в таких умовах, в яких і сами селяни говорили, що поміщик нічого собі. А все-таки піддані цього поміщика так уперто відхиляли від себе всі підданські обов'язки, що треба було вжити, крім звичайної асистенції, ще дві роти тобольського піхотного полку, щоб утихомирити оце село, яке навіть після жорстокої екзекуції не погодилося з цим засобом переконування й частина поселян „решительно отказалась от повиновения помещику“ [1]).

В чому-ж була причина такої селянської впертости? При слідстві виявилося, що селяни — й то якраз найбільш вперті — масово ходили на заробітки на цукрові заводи. „Вообще мы заметили, — доносив у рапорті капітан Кравз, — что многие крестьяне отлучаются на заработки на сахарные заводы“. На цих заводах наслухалися вони чимало про волю, а останній раз з Фастова принесли певні ніби-то відомості, що вже воля начеб-то є й що вже почали давати панську землю. І це якраз заможницькі елементи перші кинулися самовизначати себе „на волю“, тим більш, що почали перемінювати наділи, та потягли за собою всеньке село на цю „волю“, піднявши одвертий бунт проти поміщика. Таке дещо саме явище бачимо й на Поділлі 1845 р. в бунті селян на Гуманщині, про яке згадує й Серодонін [2]), де збунтовані селяни провели формально організований страйк в околиці проти поміщика, щоб таким чином зневолити його до зречення своїх феодальних прав над підданими, мотивуючи свій вчинок знову звичайною формальною причиною, мовляв, управитель Шмідт нелюдськи поводиться з ними.

А вже найбільш виявилися оці питомі мотиви селянських заколотів у так званій „київській козаччині“, що 1855 р. фактично охопила собою майже все Правобережжя спорадичними виступами, на Київщині однак набула форми цілком планово організованої кампанії з поміщицькою владою. Два основні моменти бачимо в цій кампанії, як і в попередніх заколотах цієї нової доби селянських хвилювань: перше — це відсутність якого-б будь авторитету влади та церкви в селянській масі, друге — це почуття, що треба самочинно, на громадський лад організовано, вирішувати селянську проблему. Одно й друге, тісно сплітаючися з собою, і дало нам надзвичайний в історії не тільки бунт неорганізованої стихії, але й один із організованих самосудів над перестарілими установами суспільства, в якому вищий закон над усе — це воля партикулярно-самовизначеної „громади“, а федеративна спілка цих „громад“ — це тільки кругова порука збереження цього „самовизначення“. Оцю федеративно-громадську ідею самовизначення українського села ми зустрічаємо вже в XIII ст.

---

[1]) Київ. Істор. Архів, Управл. киев. губ. жанд. штаб-офицера, справа № 27 за 1847 г.

[2]) Истор. обзор деятельности Комитета министров, т. II, ч. 2, ст. 334.

і на цілому протязі української історії вона проходить червоною ниткою в боротьбі селянства, як спроба підпорядкування державних установ місцевим інтересам спільности — громади; вона в 1870-х роках вилилася врешті на Україні в драгоманівську анархо-федералістичну теорію „громадського соціялізму". Відпровідний пункт цієї ідеї в українській історії боротьби селянства за своє самовизначення — це між иншим почуття протилежности між державою й державною владою, як чужинецькою установою, накиненою згори, з одного боку, і громадою, як колективом, поневоленим цею владою, з другого боку. Протилежність бо міста й села у всіх її напрямках, починаючи з виробничих, кінчаючи на етнографічно-побутових, вічна протилежність двох культур, якої не вирівняла навіть як слід на свій час на Лівобережжі козацька революція, а наколи дещо й вирівняла, то на місце цього вирівнання почала виростати навіть на Лівобережжі нова протилежність проміж зросійщеним містом і замкненим у собі українським селом, якраз характерна з цього боку в усенькому історичному процесі української дійсности. Оця то протилежність і була ґрунтом, на якому росла завсігди на Україні анархо-федералістична тенденція[1]), всупереч до централістично-державної тенденції росіян і яка вже в кирило-методіївців, зокрема в працях Костомарова, шукала свого історично-наукового умотивування. Але в цій протилежності основний лейтмотив тепер — це питання скасування поміщицького землеволодіння, це примітивна спроба націоналізації землі, як вирішення проблеми протилежности проміж поміщицько-дворянським та пансько-крепацьким процесом акумуляції. Дослідниця селянських заколотів та селянського питання взагалі з першої половини XIX ст., Ігнатович робить через це величезну історичну помилку, коли весь цей рух

---

[1]) Цю протилежність якраз в українській ідеології висловлено прегарно в одному дописі до „Основи" в 1861 р. Автор цієї статті непримиримий ворог міста: „Лучше б вони не снилися нам, таке в їх коїлося. Не десять, не двадцять років городи нас руйнували і, мов те наполохане стадо, з кутка в куток по Вкраїні ганяли... Оце-ж нас, селян та хуторян, викохав незнаний батько-город в тяжкій неволі та ще й дяки од нас вимагає. О, бодай тебе, старий коверзнику. Все вже ти собі загарбав... Тисячу років в нас торги заводив, а на чому вони вертяться. Величається прогресом, городяне та ми тому прогресові ціну знаємо! Тисячу років суди ви в нас на Вкраїні судите, а в кого більше правди, чи в першого варяга, що на полюддя з города вийшов, чи в посліднього вашого справника, що на „следствие" виїхав... Але ми тільки проти тих городів пишемо, заявля наш автор, которі як от у нас на Вкраїні, добра нічого не подоводили, а тільки розум людям звязали і по своїй уподобі жити заборонили. Голосно ми на свою братію хуторян покликуємо: „Ей ви хуторяне, панове браття! люди свіжі, не затуманені! не кидайтеся ви на оту оману городянську, котора вже тисячу років кози в золоті вам показує. Підождіте кращого ладу, небожата. Може й ви самі города собі побудуєте і нові звичаї в них позаводите, тільки не такі, як тепер. А всі городи нехай собі стоять і без вашого гріха до свого кінця доходять". Основа, 1861, кн. 1—2, ст. 227 — 229.

1855 р. хоч і з деякими застереженнями характеризує у його зовнішніх проявах як „лойяльность, патриотизм й преданность царю", як „желание проливать свою кров за веру, царя и отечество в тяжелую годину крымской войны" [1]). Справжнього „непреоборимого взрыва патриотизма" з нагоди оголошення маніфесту 14 грудня 1854 р., що до „государственного ополчения" та з 19 лютого 1855 року в справі присяги новому цареві, ніде не було, як і не було випадку оцього справжнього „желания проливать свою кров за веру, царя и отечество", про яке говорить Ігнатович, а навпаки, на цілому протязі заколотів 1855 року селянство у всіх випадках протиставляло себе недвозначно оцьому „желанию" і „патриотизму" і коли кинулося так уперто, настирливо вписуватися в козаки, то не тому, щоб іти на фронт „проливать свою кров за веру, царя и отечество", а щоб задокументувати цим вписанням свою емансипацію, легалізувати на свій лад її, яка для нього уявлялася в старих традиційних формах козацької вольниці.

Погляньмо тільки в коротких нарисах на київську козаччину.

Почалася вона під весну, перед великоднем, безпосередньо після оголошення обох маніфестів царських. У Таращанському повіті, в селі Федюківці, диякон Слотвинський з нагоди читання обох маніфестів, прочитав ще давній царський указ про організацію козаччини в 1812 р., якого копію, як говорив, найшов за вівтарем [2]). В цьому указі з 1812 р. й говорилося про вольності для тих, що запишуться в козацькі полки. Це читання копії зелектризувало селян, мовляв, за вівтарем найшлася правдива воля, не та, що її читають у маніфесті. Народ і посунув домагатися в попів писати їх у козаки та привести до присяги цареві, як повноправних горожан. В селі бо Федюківці піп Вишинський такий список зробив, маючи на увазі, очевидно, запис у державне ополчення, ще й подав це в київських „Губернских Ведомостях", як впевняє Шульгин [3]). А вкупі з цим у сусідньому селі Керданах піп Селинський привів селян-крепаків до присяги новому цареві [4]). І справа з грамотою з вівтаря, і список у козаки, і присяга врешті вмить рознеслася по околиці, підіймаючи на ноги селянство. Одного й другого однак ніхто з попів не міг вчинити, бо козацької „волі" в маніфесті не було, а присягати крепаки не мали за законом ніякого права. Це вельми почало хвилювати населення, яке в присязі шукало легалізації своєї емансипації громадянської, і якому цієї присяги рішуче всюди відмовлено. „А ми що не люди в нашого царя", говорили крепаки в селі Березня Сквирського повіту. „Всі

---

[1]) Минувшие Годы, 1908, май и июнь, ст. 99.
[2]) В. Шульгин, Юго-Зап. край за последние 25 лет, ст. 142.
[3]) В. Шульгин, Древняя и новая Россия, № 8, ст. 141.
[4]) Київ, Центр. Істор. Арх., фонд Киевск. губ., справа № 84 за 1855 рік.

пани, попи й жиди царю присягали, а нам не дали присягати“ [1]). Хвилювання незабаром ще більше загострилося. В селі Федюківці бо перед Великоднем, як доносив земський справник, син посесора з села Волнянки, студент київського університету, Розенталь, не тільки що потвердив слухи про волю, а ще і, скликавши селян, прочитав їм якийсь инший маніфест — „Золоту грамоту“, як виявилося згодом, що в ній говорилося явно не тільки про те, що „земля помещиков должна быть разделена“, а ще й про повстання. „Пам'ятайте,— читаємо в ній, — що ви той лев, що лежить закутий у клітці й не відає про свою силу, що коли заричить,— грати вмить розламаються і цар у своїй столиці затремтить на троні від того рику і впаде вам під ноги. Пам'ятайте, що вас є сотні тисяч і якщо ви всі міцно стиснете руку, візьмете в руки коси, а діти ваші сокири, а жінки ваші кочерги та киї — то яка ж сила проти вас устоїть. І будете тоді вільним народом, будете на своїй землі працювати не для царя, не для панів, а для себе самих. І ніхто не посміє розлучати вас із вашими жінками й матерями, ніхто не буде брати з вас податків, ні рекрута, і знову буде рівність, вільність і щастя на землі... Не вірте панам, що вони кажуть, бо вони також думають лише про себе, а вірте тільки своїому серцю, що болить...“ [2]). Слухи про оцю прокламацію пішли тепер далі від села до села [3]), маючи вже з попередніх років дещо для себе підготований ґрунт. Вісті про те, що будуть брати в поміщиків землю, що будуть різати їх, як колись гайдамаки, йшли проміж селянством не перший раз. Один такий випадок впертого поширювання їх мав місце вже напередодні заколотів з 1853 р. в 1855 р. на Уманщині й Балтщині так, що прийшлося вже тоді вживати полк Білоусова, щоб розслідити й припинити їх [4]). Тепер ці слухи ще більш стали поширюватися. Настрій населення й так загострений цими попередними вістями, тепер очевидно ставав бунтарським. В селі Бесідки, маєтку гр. Браніцких, як доносив таращанський земський справник київському губернатору 17 березня 1855 р., селяни звернулися до попа Тучапського, щоб він їх записав у козаки й привів до присяги, коли ж піп не захотів, то селяни „вызвали к себе селения Федюковки диякона Слотвинского и, собравшись толпами в доме крестьянина Вихнюка, написали бумаги, переписывали обоего пола крестьян в казаки, провозглашая себе свободу и когда местный становой желая с дияконом об'ясниться, приглашал к себе, то крестьяне посланных служителей полицейских потолкали и после, по

---

[1]) Киев. Стар. 1882, т. II, ст. 86.

[2]) Б. Міяковський, Революційні відозви, ст. 31 — 32.

[3]) Пор. Киев. Стар. 1905, т. 88. Заметки к истории киев. козаччини, ст. 61 — 62.

[4]) Київ. Центр. Іст. Арх. Киев. губ., упр. жанд., справа № 7 за 1854 р.

совету Слотвинского, вооружившись длинными копьями в два ряда по 40 человек, окруживши своего благодетеля, выписавшего свободу, провожали через соседние селения домой" [1]).

За приміром цих сіл пішли й інші, не тільки в Таращанському повіті, але й в сусідніх. Протягом місяця березня вісті про події в Федюківці блискавкою облетіли всю Київщину. Тривожні рапорти земських справників з Васильківщини, Звинигородщини, Сквирщини, Уманщини, Чигиринщини, з Радомисля, Балти про поширювання в цих повітах аналогічних випадків, як у Таращанському повіті, доводили, як на очах росла загрозлива хвиля нових селянських заколотів.

Такий був початок козаччини 1855 р., що загрозливо та самопевно поставила себе око в око з усією феодальною системою, розлившися далеко поза межі Київщини. Цілком справедливо характеризував її сквирський земський справник у рапорті до київського губернатора з 1 квітня 1855 р., що цим разом „дух волнения очень загадочен, потому что в прежние времена тоже волновались, не хотели делать барщины, а теперь совершенно другая и противоположная цель, так как не было еще примера, чтобы крестьяне взволновались до такой степени противу своих помещиков и священников в здешнем крае... Если бы даже, боже сохрани, осадные войска [2]) могли прибыть сюда, тогда бы они застали уже совершенно расположенными умы всех крестьян к себе и имели бы в них большую подпору для себя" [3]). Сквирський справник не перебільшував. Селянство справді виступило тепер так уперто й так організовано на шлях свого самовизначення, як ніколи. Під керовництвом свідоміших селян, звичайно, багатіїв, церковних старост то-що, як оповідають сучасники [4]), сільських писарів, одставних салдатів, унтер-офіцерів, канцеляристів, колишніх духовників то-що, як це потверджують архівні матеріяли про київську козаччину, зокрема донесення справників київських повітів, селянство самочинно й самопевно переводило себе на волю, робило списки, організовувало власну владу виборну в селі, якщо стара не хотіла йти їм на руку. „Громада", як спілка оцих самочинно визволених селян, одинокий авторитетний орган тієї влади, якій зневолювали селяни коритися усіх, оця „громада" видавала прикази, судила селян, одбирала в поміщиків землю, мовляв, „немає у нас уже панів, все начальство підкуплене", „тепер поля и луги всі наші, і все, що в панів — також

---

[1]) Київ. Центр. Іст. Арх. Канц. киев. ген.-губ., справа № 84 за 1855 р.

[2]) Мова йде про французів під Севастополем, про яких ходили чутки, що почали війну з панами за скасування поміщицької влади.

[3]) Київ. Центр. Іст. Арх. Канц. киев. ген.-губ., справа № 84 за 1855 р.

[4]) А. Ковальский. Воспоминания, К. Ст. 1882, т. I., ст. 393 та В. Сикорский. Из воспоминаний потерпевшего, К. Ст. 1882, т. II.

наше“ [1]). „Громада великий чоловік — було на вустах всіх“, нотує инший очевидець козаччини, Громека [2]), і коли А. Лебединцев назвав селян Шкарівки, Васильківського повіту, „темними“, то ця замітка „чуть не вызвала бурю в толпе, закричавшей: То оце громада дурна! То оце так!“ Таке саме трапилося й Ковальському, що звернувся до одного з виборних „отаманів“ — так звали селяни своє виборне начальство,— через „ти“. „Як смієш ти нашого благородного чоловіка Корнилія Самуйловича називати „ти“? Ти-ж його не стоїш! Зараз-же перепроси на наших очах“ [3]). Коли-ж на місце заколотів почало приїжджати з міста начальство, то „громада“ навіть не хотіла його слухати. Коли в с. Березню прибув віце-губернатор Веселкін, справник та инші урядовці з військом, селяни підняли їх на сміх: „Хто це такий, чого він приїхав — питають одні, а другі відповідають. — Таж це жид перебранец! Бач, як перев'язався червоною хусткою замість ковніра та удає щиглика“ [4]). „Який з його губернатор! кричали иншим разом. — Це-ж жид Крохмаль, а за ним за генерала старий шляхтич з Білої Церкви“ [5]).

„Громада“ справді була в ті часи великим чоловіком. „Пам'ятайте хлопці — говорили селяни в Таганчі,— що ми не бунтівники“. Порядку додержувалась вона — „громада“ при заколотах взірцевого. В часи найсильнішого заколоту, оповідає Громека, шинки всюди, де нарід записався в козаки, запечатувано і, де треба було, розставлювано караули, щоб ніхто не робив бешкетів. „Нам цілком не страшно — говорили жиди київському стряпчому — бо селяни тільки проти поміщиків; в тих селах, де йде бунт, ні один селянин не п'є горілки, а коли їх спитаєш, чому, відповідають,— хай не думає хто, що ми з п'яних очей це все вчиняємо“ [6]). Маєтків поміщиків за ввесь час заколотів не пограбовано ні в одному випадку в усій губерні; протягом тримісячних хвилювань ні одна річ не зникла з поміщицького маєтку, ні один поміщик не почув на собі мужицької руки, хоча всюди зліквідовано підданські обов'язки й повинності, масами маєтки „знаціоналізовано“ „громадами“; одним попам за те довелося зазнати справді вельми прикрих насильств. Причина цього та, що в селян було переконання, що попи підкуплені від панів, ховають мовляв „волю“ перед селянами. Їх мучили в кожному селі неймовірно, зневолюючи добути з вівтаря „волю“, записати в козаки й привести до присяги. Знущанням над попами справді не було кінця, що однаково стверджують і очевидці—

---

[1]) Рапорт таращ. зем., спр. з 23. IV. 1885, К. Ц. І. А. фонд. київ. ген.-губ., справа № 84 за 1855 р., пор. Київ. Стар., 1882, т. II., ст. 99.
[2]) Отечественные Записки, 1863, т. 147, ст. 688.
[3]) К. Ст. 1882. т. І. ст. 184.
[4]) Щиглик — селянська назва для поліції.
[5]) Громека, Киевские волнения, Отеч. Зап. 1863, т. 147, ст. 673.
[6]) К. Ц. І. Арх. канц. київ. ген.-губ, справа № 89 за 1855 рік.

не тільки „потерпевшие“— та матеріяли. Випадок, коли селян катували благочинного в селі М. Березня, Василя Сікорського, не був винятком. А цього благочинного здорово примучили: морили голодом, не давали спати, тримали на дворі в дощ і мороз день і ніч, замикали на дзвініці, зневолювали возити повозку, били палками, кулаками, водили по колючках, роздягали догола, годинами тримали в холодній воді, волочили збитого по землі, грозили припікати залізом ба навіть вбити, при чому не обійшлося від насмішок і грубої лайки. Таке було й з иншими попами. Цікаво, що й жінки й діти не менш чоловіків примучували попів, приговорюючи, що вони їх продали.

Заколоти, хоч проходили сумирно, без бешкетів, вельми злякали уряд. На Київщину було надіслано з Петербургу генерал-ад'ютанта Єфімовича з окремими дорученнями, стягнено силу війска, але заколоти не припинялися. Селянство остільки почувало себе в законному становищі, що коли проти них вислано військо, воно було цілком переконане, що це військо просто найняли пани або попи: „Де ж це так, щоб цар посилав на нас військо за це, що ми сповняємо його волю? Ми-ж знаємо, що все воно під Севастополем, а від Севастополя дуже далеченько до нас“. Коли в селі Березні явилася військова асистенція на виручку попа, селяни говорили йому: „Це твоя жінка найняла жидів і ляхів і, передягнувши їх, послала сюди“. Коли в Таращанському повіті з'явився полковник Макаров із військом, „громади“ зараз-же вислали своїх делегатів до артилерійської частини, що стояла в Таращі, вмовляючи „позичити їм зо дві пушечки“. „Ти нам тільки на годину,— говорили делегати командиру,— а ми проженемо оцих поганих перебранців, що йдуть до нас та й зараз вам і привеземо назад“ [1]).

Такий був фактичний бік київської козаччини 1855 р. Під літо було її остаточно зліквідовано, зміцнивши місцеву озброєну силу ще на швидку ногу доставленими 16 ескадронами кінноти, 2 ротами саперних, батальоном єгерського полку та артилерією. Жахні екзекуції, салдатські кулі та штики, не говорячи вже про різки та тюрми — оце був фінал цього заспокоєння, на яке в одній Березні було витрачено 1994 боєвих патронів і яке в одній Березні коштувало селян 20 вбитих та 40 важко ранених [2]). Не менші були витрати селян і в инших місцевостях. Селянство бо не хотіло ніяк підчинятися насильству й на силу відповідало силою, вживаючи деколи навіть тактичних маневрів. Так, приміром, у Корсуні, коли стало на них наступати військо з поліцією, селяни зустріли наступ хлібом-сіллю, коли-ж військо, бачачи сумирне відношення селян, і собі мирно вмашерувало в містечко,

---

[1]) Громека, Киевские волнения, Отеч. Зап. 1863, т. 147, ст. 673.
[2]) К. Ц. І. А. Губ. жанд. упр., справа за 1855 р., № 6.

селянство кинулося зненацька з кіллям і косами на салдатів, у результаті чого були не тільки вбиті й ранені селяни, але й салдати[1]). Таке траплялося й в инших селах.

Так у короткому нарисі почалася й закінчилася київська козаччина[2]). Вже сам зовнішній характер її процесу вказує нам на особливість цього руху й зневолює нас шукати инших причин його, аніж ми їх дотепер знали в козаччині 1855 р. Сквирський земський справник не помилявся у своєму рапорті, про якого ми вже згадували, коли так характеризував цю козаччину. Але й без цього справника вже сам фактичний бік київської козаччини зневолює нас шукати иншого для неї пояснення, аніж ми його дотепер мали. І це пояснення дає нам якраз попередня аналіза цієї економічної бази, на якій ця козаччина розвинулася, а не одні утиски поміщиків, які залюбки дотепер повторювано від часів Бібікова за приміром тогочасної офіційної антипольської тенденційности[3]): порівняно з Лівобережжям ці утиски були такі, що Стороженкові доводилося червоніти[4]) якраз за своїх-же лівобережних православних земляків, що не менш пригноблювали цього меншого брата православного, за якого так побивався Бібіков і вся пізніша українська й російська публіцистика. А вже князя Лопухина не можна було посудити про гноблення селян, а все-таки й в його піднявся бунт, в якого він до останнього моменту не хотів вірити[5]). Піддані маєтності кн. Лопухіна, Корсунці, славилися тоді довкруги своїм добробутом. Вони, як каже Б. Познанський[6]),— народ освічений „знающий“— вважали себе за міщан проти инших селян, і тільки випадково не здобули собі магдебурзького права, як це вдалося їх сусідам, Богуславцям. А все-таки оці Корсунці піднялися проти свого добрячого пана та ще й наварили такої каші, що десятки їх лягло головами на полі сутички з військом. Загальний процес капіталізації сільського підприємства та змагання до його з боку парцельного господарства, не тільки козацького, але й крепацького, на Україні й був оцею основною причиною київської козаччини, а що на Україні ця капіталізація відбувалася ще й у районі найпромисловішому з усього Правобережжя, де селянство втягувалося й у заробітки на цукрових заводах і в місцевий ринок, що ріс під боком тієї промисловости та одночасно в районі з найбільш загостреними суперечностями проміж

---

[1]) Пор. Киев. Стар. 1882, т. I., ст. 390 — 393.

[2]) Диви про неї загальний огляд в статті М. Ясінського. Чтения в истор. О-ве лет. Нестора, 1890, 4 ст. 160 — 204.

[3]) Згадати хоч-би таку тенденційну статтю Др. Левицького. О положении крестьян Юго-Зап. края во 2-й четверти XIX ст. Киев. Ст. 1906, ст. 93, ст. 231 — 274.

[4]) Стороженки I., ст. 326.

[5]) Киев. Стар. 1882, т. I., ст. 391.

[6]) Киев. Ст. 1882, I, ст. 391.

капіталізмом і феодалізмом, в якому так тісно переплітались із собою елементи того й другого, то не дивно, що якраз київська козаччина 1855 р. й знайшла собі тут місце для виявлення в найбільш загостреній формі оцих суперечностей. Але київська козаччина була тільки одним із попередніх вибухів, що за ним мали чергуватися інші, бо суперечності були вже не місцевого, а загального характеру. І проф. Павлов сто раз мав за собою правду, коли сказав, що селянське питання поставило в Росії справу так, що остання зупинилася перед дилемою: революція чи реформа. Далі йти старими шляхами було вже нікуди.

III

Київська казаччина 1855 р. була грізним „memento" для перестарілої феодальної системи й її організації, якого не змогли приглушити вистріляні патрони й передсмертні зойки січених різками селян. Оця впертість, з якою селянство боролося за „самовизначення" парцельного господарства й його хазяїна, що намічало перші шляхи й початкової акумуляції на одному та одночасно й пролетаризації на протилежному полюсі селянського землезолодіння й домагалося „волі" цього „самовизначення" по одній й другій лінії, не могла не зневолити владну класу призадуматися над поставленою перед нею дилемою, тим більш, що це самозначення селянства вкупі з цим вирішувало дальшу долю капіталістичного самовизначення й самого поміщицького господарства. Але ще більше доводилося призадуматися владній класі поміщиків над цим питанням через те, що селянство бралося само на свій лад провести свою емансипацію. Ні одна змова через те не була так страшна для уряду, як оця тенденція селянства самовизначення самочинного знизу. А тепер „страх, і страх справедливий", як писав ще 1845 р. Стороженко, огорнув оцю класу, бо „если пропаганда проникнет в нижний слой народа", в якому він бачив „самоотвержение, ужасающее самую природу" [1]), справді тоді вже було-б запізно думати про які-будь іще заходи для ліквідації загрози. Владна класа це прегарно зрозуміла якраз тепер, як ніколи. Бо коли вона раніш уперто себе переконувала, що всі дотеперішні змовницькі гуртки, ба навіть і декабристи, справа не дуже-то серйозна,— пригадаймо тільки, як висловився той сам Стороженко в справі повстанчих організацій, що їх доводилося йому ліквідувати в 1840-х роках,—то тепер думка про можливість об'єднання тієї революційної пропаганди серед позірно „просвещенного врага" з повстанською стихією низів та освідомлення тієї стихії довше не дозволяла впевняти себе що до неможливости революції в Росії. Записка Орлова

[1]) Стороженки, 1., ст. 367.

Миколі І. з нагоди розкриття „украйно-славянского общества“ в 1847 р. перегарно ілюструє нам, як ще напередодні київської козаччини начеб-то тверде було самовпевнення владної класи про абсолютну відданість і слухняність „народа“ самодержавним традиціям. Правда, нишком-тишком все ще тоді реакція грала на всіх струнах миколаївської репресії, але назверх робила вона все-таки приємне обличчя, спокійне за старий лад в імперії його хазяїна. Київська козаччина порушила цю самовпевненість, порушила якраз тоді, коли сходив до гробу носій тієї самовпевненості, Микола І, і коли нащадкові та спадкоємцеві самодержавного режиму з перших-же днів свого царювання довелося наочно переконатися, як фіктивна була основа цієї самовпевненості. Не випадково-ж органи втихомирювання київської козаччини 1855 року одержали інструкцію по змозі не вживати крайніх заходів втихомирювання. Не випадково-ж після жахливої цензурної диктатури й казармового режиму в університетах часів Миколи почулося деяке послаблення в режимі Олександра II на перших порах його самодержавної функції охорони інтересів владної поміщицько-дворянської верстви.

А це послаблення реакції справді давалося спостерігати. Комісії в справі підготовки селянської емансипації з'явилися незабаром реальною дійсністю, заразом начеб-то пом'якла й реакційна позиція що до „мнимо-просвещенного врага“. Вже 1855 р. університети було звільнено від безпосереднього контроля генерал-губернаторів, попечителями навчальних округ намість попередніх реакціонерів поставлено людей освічених, не чужих деколи й лібералізму, як, приміром, у Києві М. І. Пірогова. Дозволено студентам організовувати земляцтва ба навіть видавати власні студентські рукописні журнали[1]). Пішли навіть довкола бесіди про конституцію.

Що-ж було причиною, що серед владної класи нараз почулися сильні оці тенденції послаблення питомих їй реакційних змагань? Об'єктивні умови зневолювали до цього послаблення, не тільки один суб'єктивний страх перед революцією знизу. Це в першу чергу торкалося тогочасного економічного становища пануючої класи та його відношення до емансипації селян. Ще Фундуклей робив замітку, мовляв, „рассматривая по документам экономических контор годовое производство работ в разных имениях, мы не раз удивлялись огромному количеству рабочих сил, истраченных на предметы, не приносящие положительного дохода. Распоряжение данными силами составляет самую трудную задачу хозяйства на барщине, которая всегда имеет свойство размножать потребности господского двора в имении, имея в той же пропорции чистый доход[2]). Невигідність крепацької праці була на стільки

[1]) Записки А. В. Никитенка, II, ст. 68.
[2]) Фундуклей, Стат. описание Киев. губ., II, ст. 218 — 219

вже очевидна, що вже 1841 р. наш землячок і столичний бюрократ О. І. Заблоцький-Десятовський переконував в окремій записці Кисильова про те, що скасування кріпацького права, в першу чергу при нагромаджуванні капіталів, бажане тим, що дасть дешевшу, але продуктивнішу робочу силу[1]). З другого боку, пекуча потреба готових капіталів для ведення поміщицького господарства на капіталістичних основах також зневолювала призадуматися, відкіля взяти ці гроші. Емансипація селян за викупні суми обіцяла дати ті капітали, що їх так уперто шукав тогочасний поміщицький підприємець[2]). Вже це одно настроювало поміщицьку класу на ліберальні тони. А тут іще й жах перед революцією „знизу", жах непереможний й небувалий, нараз знайшов свого спільника у великій торговельно-промисловій кризі кінця 1850-их років, що з протилежного боку підганяла на ліберальні настрої патронів „отечественной промышленности", наказуючи чим скоріш одкривати ринок у себе дома і давати свого туземного покупця для її продукції, що було можливе тільки через емансипацію цього покупця з-під його кріпацької неволі й неодлучного натурального способу хазяйнування. А криза була вельми серйозна. „После промышленного оживления настала другая епоха, — пише один із сучасників,— епоха с совершенно противоположными признаками, всеобщий промышленный и коммерческий застой. Уже с 1858 г. начинаются во внутреннем производстве и торговле задержки, заминки... начинаются плохие ярмарки, состояние которых... с каждым годом ухудшается. Место безграничного увлечения акционерным делом заступила настоящая паника... но акционерный кризис действовал более или менее на поверхности общества и на верхушках народного хозяйства. Во всем внутреннем его организме произошли затруднения гораздо более глубокие, более продолжительные и более опасные[3])". А що це були за „затруднения", про це надто виразно вже в 1840-их роках писав Заблоцький-Десятовський у своїй праці „Причины колебания цен на хлеб в России[4])". Це була відсутність на внутрішнім ринку покупця, замкненого на поміщицькому хазяйстві в особі кріпака. Ось через що, а не тільки через одну можливість більш серйозних соціяльних пертурбацій збоку низів, хоч-би в таких виявленнях, як галицька різанина поміщиків 1846 року, в громадській думці владної класи пробивав собі так несподівано вільний шлях оцей дворянсько-поміщицький, хоч і примусовий лібералізм, та все-таки лібералізм, що, найшовши наверху в самодержавному режимі для себе тактичну згоду, грянув нараз на

[1]) Семевский, Крестьянский вопрос, II, ст. 229.
[2]) Труды Вольн.-Екон. О-ва, 1845, ст. 129.
[3]) В. Безобразов. О некоторых явлениях денежного обращения в России, II. ст. 24.
[4]) Общественные Записки 1847, № 5.

те суспільство такою несподіванкою. В. Тарновський цілком справедливо писав до Г. Галагана 1858 року, що „пока правительство не выразило своего мнения, не дало толчка, помещики разделялись на приверженцев и противников эмансипации, и, разумеется, первых было очень мало. Но с тех пор, как правительство выразило свою непреложную волю, которой теперь нельзя уже не исполнить, чтобы ни делало дворянство, все сделалися эмансипаторами, волею или неволею, и роли совершенно изменились. Судиенко проповедует тепер по Киеву самые либеральные мысли в отношении к крестьянскому вопросу и в то же время открыто говорит, что он противник эмансипации, но когда она уже неизбежна, то необходимо тем утвердить прочно интересы дворянства и спасти страну от бедствия“ [1]). „Нельзя и узнать более — писав Кавелін Погодіну вже 1856 р. — этого караван-сарая солдатизма, палок и невежества. Все говорят, все толкуют вкось и вправь, иногда и глупо, а все-таки толкуют. Помещики самые дикие осуждены на молчание; масса даже степных бояр, приезжающих сюда, согласна, что положение невыносимо“ [2]).

Лібералізм соціяльний тягнув за собою й політичний. Ми вже згадували про послаблення реакції в університетській політиці, в цензурних справах. Дозвіл уряду на одкриття студентами недільних шкіл, що їх спершу одкрито для публіки в Києві 11 жовтня 1859 р. з благословення самого попечителя Пірогова, був ще одним доказом цього послаблення. Уряд рішив не загострювати конфлікту навіть у вельми дразливих моментах. Приміром може бути демонстративне побиття від студентів київського університету полковника для окремих доручень при київському генерал-губернаторі Бринкіна в 1857 р. Студентів — біля 150 — було замкнено за цю демонстрацію в кріпость, Олександер II однак з нагоди свого перебування в Києві наказав негайно випустити їх і справу ліквідувати без наслідків [3]). Почулися послаблення й у національному питанні. Коли після ліквідації „київської справи — як писав Костомаров до Герцена — цензура й шпигунство почали страшенно скаженіти супроти України“, „коли не тільки заборонювано друкувати українські книжки, переслідувано навіть наукові статті про Україну в російській мові“, коли „й самі назви Україна, Малоросія, гетьманщина являлися підозрілі“ [4]), та тепер уже навіть такий, як Ю. Самарін, у своєму дневнику вважав за потрібне дати свою згоду на розвиток української культури, хоч усе-таки

---

[1]) Русская Старина, 1898, апрель, ст. 53.
[2]) П. Барсуков, Жизнь и труды М. П. Погодина, т. XV, ст. 462.
[3]) Русский Архив, 1904, кн. 3, ст. 298.
[4]) Письма Н. Костомарова к издателю „Колокола“ с предисловием Драгоманова, ст. 12.

остерігав носіїв тієї культури перед автономницькими тенденціями [1]).

Політичне й соціяльне послаблення реакції захопило й офіційні кола, і, як воно не дивно, навіть начальник київської жандармської управи в рапорті шефу III відділу пропонував зі свого боку переводити на українську мову офіційні розпорядження, мовляв „киевская губерния населена чисто малороссиянами и украинцами и чтобы каждый малоросс мог взять в толк на своем родном языке даруемые государем и императором милости, не бесполезно было бы допустить перевод высочайших положений на малорусский язык с дозволением вольной продажи таковых" [2]). Почулися деякі натяки й на послаблення політики в єврейському питанні. Євреї були за часів Миколи на основі закону з 13 квітня 1835 р. у винятковому становищу що до своїх громадських прав. Ім було ще раз потверджено давню ще з 9 грудня 1804 р. постанову про обмежене право мешкання, яке дозволяло євреям жити тільки в 14 губернях України й тогочасного „Западного края", не блище однак 50 верстов від кордону, яке забороняло поселюватися в селах, де жили козаки та в містах Києві й Миколаєві, мовляв, із-за охорони комерційних інтересів. Тепер ради оцих самих комерційних інтересів почали довкола говорити про скасування цих обмежень. Само собою розуміється, що ці національні поступки українському населенню й міркування про поступки для євреїв були тимчасовим політичним супроти поляків маневром, як політичним маневром і був весь тогочасний, як дальше побачимо, оцей офіціяльний лібералізм. Коли селянський лібералізм та натяки на деяку конституцію були засобом за всяку ціну боротися проти революції „знизу" та приласкати до себе на якийсь час інтелігенцію, то ці уступки були також одним із маневрів напередодні польського повстання, маневром, про який мріяв і сам навіть М. Пірогов, мовляв, не треба в ніякому разі допустити до об'єднання польських сепаратистів з українством і єврейством до спільного походу проти Росії, „Раз же имееш на своей стороне малороссов и евреев, то можно быть вполне безопасным насчет поляков", кінчає Пірогов свої міркування на цю тему, жалкуючи, що дотепер так нерозважно дозволено „малороссиянам бросаться в об'ятия поляков, не стараясь привлечь их симпатии", що протисемітські офіційні тенденції „отталкивают от себя другую, не столь бессильную, как она кажется, партию, находящуюся в периоде образования еврейства" [3]). То факт послаблення дотеперішньої реакції все-таки почувався навкруги на очах, хоч з яких-би мотивів воно походило та хоч якими планами воно й керувалося.

---

[1]) Русский Архив, 1877, т. 11., ст. 232.
[2]) К. Ц. І. А. Киев жанд. упр., справа № 1 за 1861 р., ч. 19.
[3]) Русский Архив, 1892, І. ст. 192.

Але цей курс на знижку акцій реакції ледве чи міг виконувати як слід свою ролю примирювання соціяльних антагонізмів. Все феодальне оточення навіть при цьому курсі на знижку ще яскравіш мусило виступити навіч та ще міцніш ставити на порядок дня й перед оцим „мнимо-просвещенным врагом",— перед інтелігенцією, оце наболіле питання: реформа чи революція. Якраз оце послаблення реакції в царині внутрішньої політики й зневолювало глибше призадуматися над безвихідним становищем, втворило нові умови для цього призадумання, а через це й поглибити мусило цю громадську думку, що через інтелігенцію шукала шляхів для нового укладу та засобів для втворення цього нового укладу. І ця громадська думка, революційна думка, справді наросла в ті часи. Однакож, оскільки ця революційна думка все ще жила прозелітичними принципами, то нові умови стали сприятливими не тільки для поглиблення суспільної думки в її шуканню оцих шляхів та засобів, але й для громадського опортунізму перших років олександрівського режиму. В цьому напрямку безперечно тактичний маневр реакції мав виграну, бо ці всі, як і глибокі міркування про вихід із феодальної сучасности, мимохіть самі вдавалися тепер із своїми прозелітичними принципами в оцей загальний опортунізм і поруч своїх радикальних ідей нового устрою, мимохіть клали ще й опортуністичні плани про засоби здійснення цих радикальних ідей майбутнього устрою.

Проблема „реформа чи революція" — оцей лозунг, проголошений проф. Павловим у його прощанні з київськими студентами 1858 р. — справді характерний якраз для цього фактичного стану з його двояким напрямком революційної думки кінця 1850-х років. І тут якраз на шляху шукання засобів здійснення ідеалу нового устрою політика примирення мала свої досягнення. Не мавши змоги примирити антагонізми, не мавши змоги припинити міркування про новий лад, цілком протилежний сучасності, а, навпаки, поглиблюючи ці міркування, оця політика примирування соціяльних антагонізмів мала одно велике для себе досягнення: вона не допустила до об'єднання революційних сил у краю. Після бо київської козаччини 1855 р., як першого кроку до початку соціяльної революції, після революційних кличів Шевченка та взагалі лівого крила кирило-методіївців, серед оцієї всєї увертюри до загальної революційної симфонії, що залунала в половині 1850-х років, почали згодом переважати гами реформізму, як неминучі висновки з основ тогочасного прозелітизму, що так уже сміло виглядав із-за програми кирило-методіївців та петрашівців. Вона — політика примирення — припинила влучним маневром те, чого так лякалися в 1840 роках такі, як Стороженко. І проф. Павлов класично передав нам оцю двобічність революційної думки кінця 1850-х років, коли шлях у майбутнє вказав на роздоріжжі умовно й альтернативно:

туди реформа, а якщо ні, то сюди революція. Політика розділювання й приєднування, що її прегарно виложив Пірогов із приводу національного питання, таким чином, у цьому часі святкувала безперечно свою побіду. Марево революції де-далі тускло й прозелітизм укупі з реформізмом що-раз більше запановували тогочасними революційними думками. Історія студентських політичних товариств, київського й харківського, в 1856—1859 р. найкраще виявила цей процес, що в ньому праве крило кирило-методіївців найшло своїх нащадків, а Шевченкова прогноза знову одсунулась на предовгі десятиліття зі своєю проблемою громадянської війни.

„Таємне політичне товариство", так називалося об'єднання харківських і київських політичних студентських гуртків[1]), воно й народилося безпосередньо з неї, коли то, згідно словам одного з його лідерів, Петра Завадського, був такий момент загального напруження, що „все готовились произвести всеобщий переворот в России, начав с освобождения крестьян. Всем тогда казалось, что произвести восстание в России ничего не стоило и что в этом же году вся Россия подымется. Надо только напечатать несколько прокламацій, разослать везде агентов, дать им достаточные средства для приведения в исполнение начертанных планов и в одно прекрасное утро Россия узнает, что во всех ее концах поднялся жестокий бунт. Сделать это казалось тем более легко, что ни одно из сословий не было довольно правительством[2])". Революційних елементів, таким чином, було тоді досить на Україні, щоб із них могла вирости спершу мала конспіративна група з сімох членів та розвинутися згодом у міцну всеукраїнську революційну організацію. Не відтепер бо виховувався цей елемент, а здавна серед університетської молоди. Тепер, із нагоди селянських заколотів, він ще більш зміцнився й шукав свого організаційного оформлення. Пропаганда Розенталя в 1855 р., безперечно, не відокремлене явище, а якраз

---

[1]) В. Краснов у своїй цікавій статті, присвяченій цьому товариству на сторінках Червоного Шляху за 1924 р. неправильно назвав його „Пасквільним Комітетом", змішуючи за одно гурток цієї назви з „Політичним таємним товариством" (№ 4 — 5, ст. 169 і слід.) як і не всюди правильно виклав всю історію товариства, користуючися при цьому тільки однією справою Харк. Іст. Архіву (Дело канц. гражд. губ. Харьк. № 26 за 1860 г. „О переписке найденной у студента харьк. у-та Петра Завадского, относительно существования тайного Общества"), не знаючи певно, що крім цього „діла" в тому-ж Харк. Іст. Архіві є ще дві справи в звязку з цею організацією, а саме „Дело канц. попечителя харьк. учебного округа № 9 за 1858 г. „О беспорядках произведенных некоторыми студентами харьковского университета", та „Дело" з цього-ж самого фонду № 11 за 1860 рік „О найденной у студента харьк. у-та Петра Завадского переписке, показывающей о существовании тайного исполнительного общества". Очевидно, автор не використав також матеріялів цієї справи в київському та ленінградському архівах, головним чином, в архіві III відділу, де вона найшла своє закінчення („Дело" № 26 за 1860 р. „О тайном обществе, открытом в городе Харькове").

[2]) Х. Ц. І. А. Канц. попеч. харьк. уч. окр., справа № 11 за 1860 р.

зразок цього зміцнення революційних елементів, що йшло не тільки по лінії організації цих елементів, але ще й пробувало впливати на організацію революційного вибуху 1855 р., хоча ми й не маємо ще безпосередніх доказів на це. Майже важко припустити, щоб Розенталь робив це все на власну руку та ще й сам один заготовляв конспіраційні прокламації, які в такому самому контексті находжено не тільки в часі козаччини, але й у час селянських заколотів 1861 — 1862 р.р. і то не спорадично й випадково і не в одному селі, а в різних місцевостях [1]). Агітація харківського студента Андрія Жерліцина на Катеринославщині в 1855 р. за селянське повстання та що більш поширювання вкупі з цим ідей незалежности України, що так стурбувало мін. внут. справ, що воно наказало пильно шукати на Лівобережжі його співучасників [2]), потверджує ще раз наш здогад, що заснування таємного політичного товариства, як і визнає це в записці своїй і на слідстві 4 лютого перед слідчою комісією сам Завадський Петро, безпосередньо звязане з козаччиною 1855 р. та переселенським рухом 1856 р., тим більше, що це потверджує також записка сенатора Жданова, голови окремої слідчої комісії, що їй було доручено в 1862 р. розслідити політичний бік закритих в 1862 р. недільних шкіл, в якій названий Жданов багато віддав уваги „тайному обществу, открытому в Харькове“ [3]).

З оцих революційних елементів, що шукали свого організаційного оформлення, і виросло вже 1855 році таємне політичне товариство серед студентства харківського університету. Кількість його членів спершу була невеличка. Поставивши собі за мету „произвести переворот в России“, воно мусило бути суворо конспіративним. Спершу належало до нього тільки троє: Петро Єфименко, Петро Завадський і Яков Бекман. В 1856 р. до нього приступили Митрофан Муравський, Павло Завадський, а ще згодом Івків та Тищинський. Оця сімка студентів і явилася серцем і мозком тієї організації, що поставила собі за мету „всеобщий переворот в России“ і заразом планувала його здійснення, планувала й про майбутній устрій республіканський та шляхи до здійснення цього устрою. Знищення царської сім'ї, за що брався Петро Завадський, мало бути початком цього „всеобщего переворота“. На перешкоді однак цьому, як писав у своїй записці Петро Завадський, стояло „маленькое затруднение в том, что русский народ очень привязан к царю и все это приписывает панам, а не ему“ [4]). Оце „маленькое затруднение“ й було причиною, оповідає далі Петро Завадський історію

---

[1]) К. Ц. І. А. Канц. ген.-губ., справа № 4 за 1862 р.
[2]) Х. Ц. І. А. Канц. попеч. харьк. уч. окр., справа за 1858, № 17.
[3]) Былое, 1907, № 1/13, ст. 189 і слід.
[4]) Арх. III отдел, 1 експед., спр. № 26 за 1860 р. ч. 3.

товариства, що „в скором времени как-то само собою пришло в голову всем членам, что, прежде чем начинать всеобщее восстание, нужно приготовить к этому общество и что приготовить его к этому возможно путем распространения либеральных идей и то сочинений уже известных писателей". То ж „собирание, переписывание и распространение запрещенных сочинений", як і складання власних „поглотило всю политическую деятельность нашего общества", говорить далі Завадський. Питання „всеобщего переворота в России" було, таким робом, відкладено на неозначений, далекий вперед час. Нова конкретна дійсність після 1855 р. примусила перейти на більш практичну працю. А цією новою дійсністю, оцими умовами, оцим „маленьким затруднением", як уже знаємо, і явилося загальне заспокоєння на обрії соціяльних рухів і загальний опортунізм серед громадянства з приводу політики примирення загрозливих антагонізмів. Опортуністичний прозелітизм у тактиці, таким чином, узяв остаточно верх над революційним бунтарством і в цій найбільш радикальній групі соціяльної опозиції того часу вже на перших порах її конспіративного існування скотив революційну її ідеологію на рейки реформізму, на які котилася того часу взагалі силою окремих умов 1850-х років вся проблема буржуазного перебудування російської імперії.

Харківське таємне політичне товариство зі своїми буржуазними мріями по суті та ліво-радикальними по формі на шляху своєї еволюції революційної тактики зустріло ще одно „маленькое" справді „обстоятельство", яке не менший мало вплив на еволюцію тактичних міркувань товариства, аніж усе сучасне йому соціяльне оточення, що протягом року й само перемінилось і великий вплив мало на світогляд молодих конспіраторів. Цим „обстоятельством" було злиття таємного політичного товариства в 1856 р. з иншою аналогічною, хоч ще більш опортуністичною організацією. „В конце 1856 года, — продовжує далі оповідати Петро Завадський у своїй записці історію організації, що й потверджується зізнаннями на слідстві инших членів тієї організації, — один из членов нашого общества открыл другое общество, тоже существовавшее около одного года. Цель его была более близкая: преследование начальства непосредственного. Это был „Пасквильный Комитет". В цьому „Пасквільному Комітеті" працювали братя Марковичі, Олекса й Євген, Микола Раєвський, Олександер Лебедів, Венедикт Португалов та Зеленський Лев, також студенти харківського університету. Обидві організації вирішили об'єднатися в одну. „13 ноября 1856 г., оповідає далі Петро Завадський, собралось 13 человек для формального соединения и для начертания устройства", цеб-то для вироблення програми нової організації. Суперечки через програму були великі, як виходить із „записки". „Начали читать планы общества, намеченные

каждым членом, при чем забыли одно: как действовать самим на себя, а все предлагали, как действовать на других", розказує Завадський. Нарада, що відбувалася в квартирі Петра Єфименко, скінчилася тим, що вибрали комісію з трьох для вироблення уставу організації. Комісія, що в її склад увійшли Петро Завадський, Яков Бекман і Микола Раєвський, працювала два тижні над виробленням уставу, який ухвалено на черговому зібранні, на якому й обрано бюро організації: на президента — Миколу Раєвського, на віце-президента — Якова Бекмана, на секретаря — Петра Завадського. Прийнято також нових членів, між иншим, Левченка Митрофана, Абазу Миколу, Кацена Йону, Разена Григорія, Демченка Петра. „Для прикрытия нашего общества, оповідає далі П. Завадський, положено было основать его как литературное общество, которое должно было служить пристанищем для остальных, непосвященных в сущность членов".

Так закінчився перший період, харківський, сказати-б, період таємного політичного товариства. Воно остаточно вступило на шлях реформізму, поставивши собі за мету пропаганду проміж населенням, в першу чергу серед селянства, ідеї демократичного республіканського устрою через засновування серед простолюддя громадських шкіл, бібліотек, газет, а вкупі з цим поширювання політичних листівок і прокламацій „преимущественно на малороссийском языке", при чому, „признавалось полезным иметь в виду пользоваться евангелием, так как оно, по духу своєму, противоречит самодержавию". Але, крім цього, товариство ставило ще й завдання „подготовление себя самих к предстоящему преобразованию" через вивчання „истории России, ее финансов, политики, внутреннего управления", через „рассмотрение вопросов о равенстве сословий, об издании законов, управлении государством посредством выборных депутатов от всех сословий и областей" та врешті про „усвоение Россиею всех новых и хороших изобретений и открытий иноземных" і т. д. [1]). Завдання свої воно виконувало вельми ретельно. Писалось прокламації, що до них спеціялістами були Левченко, Раєвський, Завадський, Єфименко та брати Маркевичі, літографуючи їх у Москві та в Києві, масами спроваджувано закордонну літературу, чим займався зокрема Яков Бекман, у першу чергу Герценівські видання, які привозив через Одесу Богомолов, через якого вся організація була в звязках із Герценом і який навіть друкував твори декого з членів організації. Герцен покладав вельми багато надій на цю організацію та взагалі на Україну, як це видно з листування Бекмана з Богомоловим, через що Богомолов перевозив сюди „бездну запрещенных сочинений". Організація сильно росла числом своїх членів і вела

[1]) Х. Ц. І. А. Канц. харьк. гражд. губ., дело № 26 за 1860 г.

свою пропаганду далеко поза межами Харківщини; на Полтавщині, Кременчуччині й Катеринославщині було її повно, згодом почала вона переходити й на Правобережжя. Особливою нагодою для тієї пропаганди проміж селянством були принагідні поїздки членів товариства до своєї рідні, що жила в різних місцевостях України. Пропаганду велося так зручно й невсипуще, що коли одкрила поліція цю організацію, то довелось арештовувати її членів по всій Україні, бо майже всі члени були „на роботі" на місцях у той саме час. Але роботу провадилось і проміж студентством. Для нього пробували видавати нелегальний часопис „Свободное Слово — журнал харьковских студентов", організовували „депутатские собрания" з розмовами на політичні теми, формально ніби - то для підготовлювання до університетських екзаменів.

Прийшов врешті 1858 рік. Під весну трапилася прикра пригода, що ледве що не виявила всієї організації. За потурбування службовця одного з харківських магнатів було арештовано в Харкові студ. Муравського, Кієвського, Терезинова, Чавсова й Прозоровського, членів організації. З приводу арешту на харківському університеті серед студентства піднялася ціла заверюха. 138 студентів — члени здебільша таємного товариства—подали колективну заяву про вихід з університету. Виявлення організації висіло, таким чином, на волоску. Але якось справа не пішла далі звичайного студентського непорозуміння й скінчилося на цьому, що кільканадцять студентів за непослух владі виключено з харківського університету [1]). Вони перейшли з харківського до київського університету, між иншим Івків, Португалов, Розен, Кацен, Левченко, Зеленський, Єфименко, Муравський, Шмулевич, Бекман, Росинський.

Неважливий сам собою університетський заколот 1858 р. відограв в історії харківської організації величезне значіння. З переходом бо більшости активу харківського товариства в Київ справа організації політичної пропаганди в Харкові не тільки не припинилася, але ще й більше розвинулася, взявши зразу новий оборот. Поруч харківської організують тепер названі студенти — виходці з Харкова — вкупі з киянами (Драгоманов та инші) ще київську організацію, що оформляється назверх, як „Общество св. Андрея Первозванного", про яке згадується в матеріялах слідчої комісії, що в 1860 році розбирала справу таємного політичного товариства, і яке вже до того було попередньо засновано студентами київського університету, А. С. Лебедевим і В. Дублянським [2]). Тепер формально намість одної існували на Україні дві політичні організації: одна харківська, друга київська, але фактично

---

[1]) К. Ц. І. А. Канц. харьк. попеч., справа № 9. за 1858 р.

[2]) На жаль, ані в ленінградських матеріялах, ані в харківських, ані в київських не міг я нічого ближчого найти про це товариство.

було це й те саме „Таємне політичне товариство", хоч формально одна й друга організація мали навіть свої окремі устави[1]) й свої назви: харківська бо називалася від 1856 р. просто „Литературным Обществом", тоді як організація київська, на мою думку, безперечно мала оцю таємничу назву „Общество св. Андрея Первозванного". Але організаційний процес „Таємного політичного товариства" на втворенні цих двох організацій в університетських центрах не зупинився. З матеріялів слідчої комісії маємо всякі дані, що в Катеринославі виросла філія сказати - б „таємного політичного товариства". Катеринославська організація „Общество Пиквиков", вона - ж була частиною цього товариства, хоч і вона мала свій окремий устав і окрему свою назву. „Общество Пиквиков", як доносив катеринославський жандармський офіцер „III отделению" в рапорті з 1 березня 1860 р., заснував товариш голови катеринославської палати уголовного суду Балик укупі з Є. Римаренком, Тимпінським, Очкіним, екс - студентами харківського університету, вкупі з одставним поручиком Єлеганом та Барановським, що служив у губернському правлінні, приєднавши до цієї справи ще й колишнього вчителя гімназії Аничкевича й інспектора сільського господарства Вельгорського[2]). Це було керовниче звено в катеринославській організації, що поставила собі за мету ті самі завдання, що й харківська організація, з якою вона мала тісні взаємини. „Мы или анархисты, или по крайней мере демагоги, но непременно социалисты в самом крайнем значении этого слова" — так характеризував політичні настрої катеринославців Балик у своєму листі до Португалова в 1859 р.[3]). Але так як і харківська та київська організації виступали надверх у легальних формах, так і катеринославська організація зуміла заховати свою пропаганду під зовнішню на око непідозрілу форму. „Но мы умеем и выть по здешнему" — пише далі Балик Португалову, об'ясняючи чудовищну назву катеринославської організації та її легальний ще більш чудовичний устав, в якому, між иншим, говориться, що „пиквики люблять поезію, вино, женщин і природу", — „а без этого сегодня нельзя, чистым теперь еще рано подымать голову, а нам надоело молчать".

Були й заходи, як свідчать матеріяли, заснувати і в Одесі аналогічну політичну організацію проміж таможним студентством. Брати Василевські, Роман і Аркадій, що взялися за це діло, не встигли однак довести справи до кінця: арешти членів „Таємного політичного товариства" припинили в 1860 р. почате діло. Вся ця величезна наполовину нелегальна

---

[1]) Ані харківського, ані київського уставу не вдалося мені найти, хоч виразно матеріяли про один і другий згадують. В матеріялах - же „III отделения" (справа № 26 за 1860 р., п. 2) є тільки згадка, що устави було ще до арешту знищено, щоб не попали в руки поліції.

[2]) Арх. III отд., 1 ескпед., справа № 26 за 1860 р., ч. 2.

[3]) Там - же, ч. 1.

організація заховала однак сувору конспіративність що до своєї властивої мети, як було про це зазначено вже вище: тільки невеличке число студентів, основний актив організації, було втаємничено у властиву суть і завдання організації, всі інші члени були так сказати - б другої категорії членами, що хоч і в праці організації брали участь, але під її загальною громадсько - культурницькою вивіскою, яка була склалася ще в Харкові після відомого вже нам об'єднання „Таємного політичного товариства" з „Пасквільним Комітетом".

Два основні були напрямки безпосереднього завдання масової пропаганди „Таємного політичного товариства". Перший — це культурно - освітня справа, другий — це господарчо - виробниче питання дрібного підприємця. Резюме особливої слідчої комісії при київському генерал - губернаторі в справі цього товариства виразно підкреслює ці обидва напрямки.

Як розвивало товариство свою господарчо - виробничу пропаганду, на жаль, цього, крім неясних натяків у „Клубе Пиквиков", не знаємо, зате маємо виразні дані що до праці по першому напрямкові. Одкриття в Київі 1859 р. першої в Росії недільної школи для масової освіти було початком тієї діяльности товариства, яку навіть сам Пірогов, тодішній попечитель київської навчальної округи, благословив. Професор Павлов, про якого ми вже згадували, до свого виїзду з Києва стає навіть формальним керовником цієї пропаганди з рамени товариства, з яким його об'єднала його надто ліберальна думка. Здобуток цей був велетенським успіхом для організації, яка, за словами Левченка, в недільних школах одержала тепер легальну можливість у засобах „к распространению в массе простого народа своих либеральных идей" [1]). Вони, ці недільні школи, і були справді оцими „без определенных форм, без названных членов" осередками, що в них „само собою должна была образоваться пропаганда распространения везде либеральных понятий" [2]). Товариство однак не вспіло довго розвивати оцю свою пропаганду та перевиховувати нових членів на революціонерів. В 1860 році організацію викрито й одного за одним заарештовано його весь актив, позбиравши його з усіх закутків України. Резюме викриття, як звичайно, була тюрма, заслання та інші кари, а далі нова реакція в університетах, зняття Пірогова в 1861 р. та розгромлення 1862 р. окремою комісією „по высочайшему повелению" недільних шкіл.

Історія „Таємного політичного товариства", не зважаючи на його повернення в бік прозелітизму й реформізму [3]), була

[1]) Былое, 1907. № 1/13, ст. 191.

[2]) Там само, ст. 191.

[3]) Як уявляли собі члени товариства в майбутньому революцію, до якої готувалися шляхом боротьби за реформи, цікаво буде почути думку одного з видних членів товариства А. Мосаковського, арештованого в Києві вкупі з А. Лебедевим за поширювання „возмутительных" ідей. Євген Мосаковський,

ще однією пересторогою загрози соціяльної революції. Правда, початковий вимушений „лібералізм“ Олександра II зміг якось цю загрозу все-таки притупити, послабити навіть на її скрайньому крилі, але об'єктивно ця загроза не погасла, хоч і притихла назовні. Старі феодальні „учреждения“ безпомічно хиталися в своїх основах під натиском не тільки низів, не тільки цього парцельного капіталу сільського, що його представниками були як і кирило-методіївці, так і „Таємне політичне товариство“, не тільки під напором інтелігенції, що здебільша була ідеологом цього дрібного капіталу — про це знову нас переконує особовий склад названого товариства, що соціяльним своїм походженням наскрізь був дрібнобуржуазний [1]). На них врешті почав напирати й сам поміщик, що-правда, не з тих причин, які виклав нам В. Тарновський [2]), а через загальний економічний процес росту капіталізму, що найбільш упертих „крепостников“ тягнув у бік ліквідації власних „крепостных учреждений“.

IV

„Ринок є категорія товарового господарства, яке в свою чергу в процесі розвитку перетворюється в капіталістичне господарство. Основою товарового господарства є суспільний поділ праці. Промисловість обробна одділяється від добувної, і кожна з них поділяється на менші ділянки, що продукують у формі товару окремі продукти та обмінюються з иншими виробництвами. Розвиток товарового господарства веде таким чином до росту кількости окремих і самостійних ділянок промисловости: тенденція цього розвитку в тому, щоб перемінити в окрему ділянку промисловости виробництво не тільки кожного окремого продукту, але також кожної окремої частини продукту, і не тільки виробництво продукту, але й навіть окремі операції для заготовлення продукту до споживання. Цей прогресивний ріст громадського поділу праці і є основним моментом у процесі утворювання внутрішнього ринку для капіталізму“ [3]). Оцей процес формування економічних умов для розвитку капіталізму в умовах феодалізму, процес формування диференціяції громадського виробництва,

---

який „отвергал бытие божие, бессмертность души и будущую жизнь, утверждая, что все создано само собою“, переконував, що „революция необходима для счастья народов России, но революция не французская, ее быть в России не может, а английская, спокойная, медленная“. Х. Ц. І. А. фонд. попеч. харьк. уч. окр., справа № 12 за 1862 р.

[1]) В. Краснов помиляється, коли каже, що немає біографій членів цього товариства, вони є — я найшов їх у справі № 11 канц. харк попеч. учеб. округа за 1860 р. Згідно з цим більшість членів була не з дворян, а з дрібних купців, козаків, офіцерів, і тільки менша частина з дворян, але й то не багатих, а переважно із „бездушных“.

[2]) Одесская Старина, 1898, апрель, ст. 63.

[3]) Ленин. Собрание сочинений т. III, ст. 13 — 14.

в нас наявно виявився був у своїй найвищій потенції якраз в 1850 роках. Хоч, може, невеличкий у своїй концентрації, зате надзвичайно багатий у своїй масовості й загальності, він і був основним двигуном, що годував капіталістичного новороднка не від сьогоднішнього дня, але якраз на сьогоднішню пору припала найінтенсивніша його роля за весь час існування в нас на Україні феодального способу виробництва. Статистика українських ярмарків, що до них Аксаков не без причини виявив стільки зацікавлення в своїй окремій праці, (а вона якраз і показна для виявлення тієї диференціяції в 1850 роках,) потверджує цю нашу позицію і що до максимальної інтенсивности ринкового обороту того часу, і що до максимального в передформові часи процесу диференціяції виробництва. Досить поглянути хоч-би на обороти вже не першого значіння в ті часи Іллінського ярмарку, що 1854 р. досягали цифри 14.151.791 крб., як вартости самого привезеного товару, тоді як ще в 1851 р. ця цифра доходила 9.255.871 крб. А раз ріс товаровий ринок, то попередньо й укупі з цим рости мусила товарова продукція. Продукція й диференціяція товарової продукції настільки росла й остільки викидала товарів на ринок, що частина їх у кращій якості й що-раз у більшій кількості могла находити для себе збут і у вивозі за кордон. Починаючи від 1850 р., баланс вивізної торговлі росте з року в рік, і коли роками 1850—1854 вивожено з Одеси пересічно на 6.629.346 крб., у рік усяких промислових товарів, то в роках 1854—1860 ця пересічна цифра на кожен рік виросла до 11.962.362 крб.[1]). Одно й друге безперечно свідчило за процес диференціяції виробництва, як основи товарового обороту. Само собою розуміється, що цей ріст диференціяції виробництва, виявленого в збільшенні товарообороту, мусив пройти в першу чергу якраз по лініі їорганізації дрібного підприємця-промисловця, що ним так одушевлявся не тільки один Аксаков, але й усі слов'янофіли, та що найважливіше, по лінії організації капіталістичного підприємця. Не випадково-ж у нас так росла революційна ідеологія, здебільша якраз на базі інтересів дрібнобуржуазного підприємця. Але вкупі з цим ріс, хоч, може, і не так швидко, і великий підприємець-капіталіст. Правда, Тенгоборський писав ще в 1852 р., що основою економічного життя все-таки є в нас дрібний підприємець; радів, що ця дрібна промисловість найбільше „приспособлена к нравам и обычаям нашего народа и способствует основанию нашего общественного строя, не отнимает рабочих рук у земледелия, не влечет за собою крупных неудобств и гибельных последствий скопления и концентрации рабочего класса в больших городах, не вызывает образования пролетариата — этой язвы современных обществ", але й історичний

[1]) Семенов. Геогр. — стат. словарь, III, ст. 596.

закон початкової акумуляції й капіталістичного нагромаджування вперто сповняв свою історичну місію й фундував із нагромадженого торговельного капіталу й дрібного промислового що-раз частіше справжнє капіталістичне підприємство. Конкуренція на ринку мимохіть утворювала сприятливі умови для цього процесу й одбирала одного по одному вибранця, вкладаючи на нього місію капіталістичноїа кумуляції. Примір із фірмою Яхненко-Симиренко типічний для цього процесу й не одинокий для його історії. Друга половина 1850 років надзвичайно характерна для цього процесу. 1855—1858 роки — це найвищий щабель цього процесу, що про нього, як оповідає В. Безобразов, з нескритим задоволенням згадували одинаково фабриканти, як і робітники в роки чергової депресії, що прийшла на цілі майже два десятиліття після 1858 р.[1]). Акціонерні компанії торговельно-виробничі головним чином завдячують свій початок якраз цій добі, в якій число промислових підприємств на Україні того часу майже подвоїлося та більше чим удвоє збільшило свою продукцію[2]). Цукрова, почасти залізна й вугільна промисловість — основні ділянки цього росту на Україні. Цукрове виробництво передусім вело перед у цьому і розмірами своїх підприємств, і якістю своєї техніки та своєю перевагою на всеросійському ринку. В 1855 р. продукція його протягом одного року підскочила вдвоє, досягаючи 1.045.900 пудів та дала 72,56% усієї російської продукції[3]). В 1859 році на одній Київщині найшлося вже 76 цукрових заводів із річною продукцією на 9.846.691 крб. Недаром Гребінка ще 1836 року в листі до Новицького, що вкупі з Квіткою й собі взявся за це діло, віщував цукровій промисловості велику національну майбутність. А цукрово-бурякова промисловість першу ролю відограваля в розвитку капіталізму на Україні того часу вже хоч-би через те, що вона організувалася в самому серці хліборобської української продукції.

Поширювання й збільшування товарообороту, а разом із цим і ріст промисловости не могли не підривати що-раз сильніше феодальних основ на Україні та взагалі в Росії. Вони здебільша виховані через відокремлення від хліборобства, в свою чергу тягли це хліборобство — основу феодалізму на Україні — вперед за собою в товаровий кругобіг. Дрібне й велике хліборобське підприємство однако що-раз більше піддавалися їхнім впливам. Чумацтво та кустарно-ремесниче підприємство, що виростали з дрібного хліборобства, робили в свою чергу що-раз глибший і ширший прорив у патріярхальних умовах натурального господарства,

---

[1]) В. Безобразов. О некоторых явлениях денежного обращения в России, ч. II., ст. 24.

[2]) Оглоблин. Украинская фабрика, ч. II., ст. 88.

[3]) О. Плевако, До матеріялів історії цукрової промисловости України. Україна, 1925, кн. 5, ст. 80.

що - раз далі втягали його в систему товарової продукції. Здавалося - б, що ремесництво в нас окремої ролі, як, напр., на Заході, не відограло. З цим треба почасти згодитись, коли вважати ремесництво за самостійний етап передфабричної промисловости. Етап цей минув у нас для нього в XV — XVII ст. ст. безповоротно, і тепер рішуче слово було за фабрикою. Але зате воно відограло велетенську якраз у нас ролю ще й тепер, як фактор безперервного відділювання від парцельного хлібороба виробника товару, що ріс на очах і одночасно таяв, як сніг, у конкуренції з фабрикою, переходячи з ролі самостійного виробника на позицію найманого робітника, на якого так сквапливо накидався фабрикант - підприємець. В оцій-то ролі, ролі фактора відділювання виробника від хліборобства, ремество в нас набрало в ті часи та ще й в умовах не розвинутої ще як слід фабрики велетенського значіння. Особливо це треба підкреслити за кустарем - виробником, що не кидав своєї батьківщини, не спішив у місто, а пробував спершу тільки „доробляти“ на свій прожиток у вільних хвилях ще й на станку. Правда, грізним його конкурентом був московський та володимирський „кацап“, що доїжджав сюди із своїм крамом, але з цим він якось ладнав, вибираючи для себе саму продукцію товару таку, щоб забезпечувала його перед конкуренцією з півночи, через що його роля в розкладі сільського натурального господарства була цілком ґарантована.

На допомогу в цьому розкладі приходив йому чумак. Коли не було достатнього числа великого товарового підприємства, коли не було ще й новітніх засобів комунікації, як залізниці, той і другий вид підприємства вельми оплачувався та своєю кількістю, як і якістю, безперечно відограв ролю авангарду цього капіталізму в його наступі на патріярхальне село. Особливо чумацтво відограло тоді цю свою історичну місію, і то не тільки як агент торговельного капіталу, хоча якраз у цьому була його основна роля. Чумак бо не тільки їздив по сіль у Крим, як співають у пісні, не тільки був це й основний контрагент на місцевому ринку, що заливав собою всі армарки на Україні, втискався в найбільш глухі закутки української дійсности, але й своєрідний виробник власного товару. Чумацтво через це вельми помагало процесові диференціяції сільського виробництва. До Кременчука, напр., приїжджало деколи до 50.000 чумаків не тільки з сіллю, не тільки на закуп всякого товару, що його розвозили відти на всі боки по селах, продаючи в роздріб, але й з метою продажу власного товару. А це допомагало й тому, що з'являвся що - раз новий ремесник, який ладився з товаром на ярмарок, та, з другого боку, збільшувало що - раз більші кола покупців на той товар у роздріб, що їм вигідніше було купити дешевше й краще: чи то дещо з одягу, чи чоботи, чи врешті дещо з господарства, аніж виробляти

це самому в гіршому виді. Оцей-то чумак, що ріс своїм числом та підприємливістю, був і найкращимви явленням підприємства в парцельному господарстві, і то підприємства товарового, диференційованого, що руйнувало нещадно феодально-патріярхальні традиції в селі.

Але й велике поміщицьке хліборобство ще більш, аніж дрібне, парцельне, лізло в товаровий оборот. Диференціяція громадського виробництва, ріст нехліборобського населення в містах, ріст взагалі товарових підприємств, що сами не продукували хліба, сприяв збіжжевій кон'юнктурі на внутрішньому ринку, вимагав що-раз нової кількости збіжжевого товару. Задоволення цих усіх потреб, не кажу вже про експортні вимоги за кордон, могло бути в першу чергу з боку поміщицького постачання хліба на ринок, бо воно одно й могло цілком вільно порядкувати вільним продуктом свого господарства та замінювати його без усяких перешкод на товар, воно одно й було в силі, вже хоч-би через кількість цього продукту, добутого й не спожитого на власному підприємстві, піти назустріч задоволення чужих споживчих потреб. І поміщик якраз укінці першої половини XIX ст. й кинувся організувати це задоволення, кинувся перемінювати до кінця своє хліборобське господарство на збіжжеву фабрику, на товарове, промислове, таким чином, підприємство.

На відсутність підприємчивого хисту в українського поміщика нарікати ніколи не можна було. В попередніх десятиліттях, коли душила його криза хліборобського експорту, оцей поміщик, що виріс в умовах торговельного капіталу XVIII ст., кидався на всі лади шукати з иншого боку для себе прибутку. В 1830 роках і з'явилася в нас цукрова промисловість, як висновок цього шукання, а попередніми десятиліттями горілчаний промисел також був спеціяльністю цього підприємливого поміщика, що рекомендував братися за „распространение и учреждение фабрик и заводов и особенно таких, где главный материал работы составляют произведения земли того края, который наиболее нуждается в торговле“ [1]). Фундуклей доводив знову, вже в епоху росту сприятливої збіжжевої кон'юнктури на ринках, як важлива для поміщицького господарства його індустріялізація, що подвоює прибутковість крепацької робочої сили[2]).

Тепер уся підприємливість українського поміщика скупчила всю свою увагу на організації збіжжевої фабрики та взагалі на пристосуванні поміщицького господарства до вимог ринку. І він викидав що-раз більші партії свого продукту на ринок та міркував безупинно про що-раз нові й нові. Таким чином і поміщицьке господарство, більше навіть, ніж дрібне, парцельне, допомагало дальшому розвиткові товарового

---

[1]) Журнал Мин. Гос. Имуществ, 1844, I. 47.
[2]) Фундуклей. Стат. опис. Киев. губ. II., ст. 232.

господарства в краю, тим більше, що воно ставило питання не тільки про реорганізацію себе на товарову фабрику, але й про організацію збуту власного продукту. Ідея удосконалення транспорту — це в першу чергу висновок підприємливого хисту поміщика. Оцей хист і зневолив уряд регулювати водяні шляхи на Україні (згадати хоч-би нове прочищення дніпровських порогів 1855 р., що було продовженням планів першого „труженика на этом поприще", купця Фаліїва, першого крігс-комісара чорноморського адміральства, що ще в 1780 р. „устроил на свой счет небольшой канал з твердого плитного камня с шлюзом у ненасытинского порога[1]), примусив поміщика тепер класти одну по одній пропозицію перед урядом про будування залізничих шляхів, що не тільки полегшували-б довіз хліба до чорноморських пристаней, але й на Захід, в Австрію, відкіля віддавна ласо дивилися на українську пшеницю[2]). Проєкт такої залізничої мережі для України ставив перед урядом вже 1844 р. фельдмаршал Воронцов[3]), виходячи з цього, що для десятків мільйонів пудів одного хліба чумацький транспорт ніяк не є достатній. А цього хліба тоді в одну Одесу привожено біля 30.000.000 пудів у рік, не вчисляючи сюди иншого товару[4]). Коли-ж почали 1850 р. будувати залізниці не на Україні, а проміж Москвою й Варшавою, Стороженко, як знаємо, вже цілком оправдано проливав сльози, мовляв, Україну в центрі обижають. І цей плач повторювався вкупі з періодичними проєктами до кінця 1860 років, коли-то нарешті уряд почав і на Україні будувати залізниці[5]).

Оцей так швидкий ріст товарового господарства на Україні, що ставив вимогу нової системи організації виробництва, пристосованої до цього товарового господарювання, безперечно готував широкий шлях для розвитку капіталізму, як основи цієї нової системи організації виробництва, і підривав основи феодалізму, натискаючи на них однаково так згори, як і знизу. Знизу, як відомо вже нам, тиснуло дрібне парцельне господарство, шукаючи засобу для свого економічного самовизначення, своєї емансипації, шукаючи виходу на шлях вільної конкуренції; згори-ж напирав сам економічний процес в основі цього феодалізму, в поміщицькому господарстві. Перехід на купецький розрахунок не міг задовольнитися одним характером товарової організації збуту, а ще домагався й товарової системи в організації перемінного капіталу, що мав дати, як продукт, на ринок свою додаткову вартість. А це якраз і було основне питання

[1]) Скальковский. Опыт стат. описания Новороссии, I, ст. 112.
[2]) X. Marczynski, Statystyczne opisanie Podolii, f. II, ст. 135, т. III, ст. 99.
[3]) Современная Летопись, 1862, № 27, ст 3.
[4]) Современная Летопись, 1862, № 27, ст. 5.
[5]) А. Головачев. История железнодорожного дела в России, ст. 68, 190, 231.

капіталізму в поміщицькому господарстві. Не випадково-ж у половині 1840 років піднялася гаряча дискусія з боку инших земляків на тему, яка праця вигідніша, крепацька чи наймана[1]). Зміст-бо крепацького капіталізму був у тому, що вся земля даної одиниці хліборобського господарства розділялася на панську й селянську. Остання віддавалася в наділ селянам, що своєю працею та своїм реманентом обробляли її, одержуючи з неї свій прожиток, що забезпечував одночасно й неодмінно потрібну для поміщика робочу силу. Тимчасом для раціонального ведення поміщицького господарства потрібний був мобільний що-раз новий більше удосконалений змінний капітал і також знаряддя праці. Відкіля-ж міг поміщик те й друге брати? Поширювати й удосконалювати їх коштом крепацької праці й крепацького реманенту до безконечности не було змоги, а тримати знову цю робочу силу з її реманентом на постійному забезпеченні — платою в натурі — не завсігди було вигідно, тим більш, що її удосконалювати не було змоги, коли ця робоча сила своїм реманентом обробляла поміщикове поле. А тимчасом умови ринку примушували поміщика все-таки не відставати в загальному процесі хоч-би ради забезпечення себе перед дефіцитним бюджетом, не кажучи вже про капіталістичне нагромаджування, яке під боком йшло на сусідних на капіталістичний лад організованих фабричних підприємствах.

Але й не в усякого поміщика на Україні було подостатком і цієї примусової робочої сили. Половина майже поміщицьких господарств терпіла взагалі голод на робочу силу, особливо в часі сезонової праці. Сюди в першу чергу належали поміщицькі латифундії українського півдня. І коли на Правобережжі, чи хоч-би на бувшій Гетьманщині, поміщики сяк-так зводили ще кінці із своєю крепацькою робочою силою, то південним поміщикам, панам одних необмежених просторів, навіть при їхньому ектенсивному господарюванні доводилося вельми круто, бо на заробітчанства не завсігди упевнено можна було сподіватися. Що-правда, південний поміщик кинувся заздалегідь забезпечити себе хліборобськими машинами, але й це не задовольняло його вимог у робочій силі, яку — по змозі, очевидно — цупко тримав тепер у руках його північний сусід, намагаючи на крепацькій праці якщо не робити інтерес через використання її на власному маєткові, то хоча-б через найму її сусідові.

Таким чином проблема капіталістичних форм у системі народнього господарства України наступала обидвома міцними ногами на хрупкі основи нашого феодалізму, наступала не тільки з боку дрібного, парцельного, але й з боку самого

[1]) Пор. А. Заблоцкий-Десятовский. Причина колебания цен на хлеб в России. Отечест. Записки, 1847, № 5, ст. 40; В. Шостак. Работа барщиною и наймом. Записки импер. сельскохоз. общества Южной России, 1848, I, ст. 288 — 289.

великого поміщицького господарства. Але як і радикальна була ця проблема на перших порах, як і міцні були ноги в неї до наступу, все-таки вона йшла згодом вельми обережно, завжди огладаючися назад, хоч не бракувало їй тепер радикальних гасел навіть і з боку пануючої класи.

Шо-ж було причиною цеї обережности, незважаючи на всі готові умови для радикального наступу до кінця на феодальні пережитки?

Перше — це кволість у нас фабрично-промислової буржуазії. Фабрично-промислова буржуазія, треба признати, навіть у Росії, де промисловість фабрична куди вища була від української, вище не так у своїй техніці, як у своїй кількості й концентрації, окремої безпосередньої ролі не відогравала в цьому наступі; вона тільки позаду підпихала цей наступ, не сміючи ще сама заговорити власним язиком. Навіть у Росії все ще надто сильні були її звязки з феодалізмом, з його політичною системою, під якої крилом вона поростала в пір'я. Ще менш самостійна була її позиція на Україні, де до її нелітности приєднувалася ще й кволість власних сил. Якраз на Україні промислово-фабричний капіталізм у другій половині дореформної доби, не зважаючи на свій бурхливий розвиток в 1850 роках, мусів оддавати перші свої позиції аграрному капіталізмові, йти під його егіду, тим більш, що на Україні він у першу чергу й передусім організувався якщо вже не на сільсько-господарській промисловості, то хоч у безпосередньому тісному звязку з нею. Через це й соціяльно-політична позиція фабрично-промислового капіталізму та його носія, фабрично-промислової буржуазії, що на Україні так споріднилась з феодальним паном, була така, що не дозволяла їй заговорити мовою західнього свого собрата, робила її угодовською, вела її тепер у хвості громадської думки, хоч як і важко приходилося їй просперувати в феодальному оточенні при відсутности достатньої кількости робітничої сили, як про це писав 1856 р. Савельєв, мовляв: „Спросите фабрикантов и сахарных заводчиков, употребляющих наемных для производства работников, с какими трудами, мучениями и заботами сопряжен наем вольных работников и на сколько такое затруднение препятствует им к расширению круга своей деятельности при всех средствах и достаточном капитале“ [1]).

Це все мало, таким чином, велетенське значіння для вирішення названої проблеми „реформа чи революция“, бо за відсутністю буржуазії, як гегемона наступу для її вирішення, про реалізацію переходу в капіталістичні форми радикальними засобами заговорив у нас тільки дрібний парцельний виробник. І він, як знаємо, говорив про це різко на своїй мові й на свій лад, але говорення це було вже не страшне, бо за від-

[1]) Земледельческая газета, 1856, № 49.

сутністю революційної буржуазії, як ватажка цього виробника, та ще й при прехитрій тактиці розділювання революційної інтелігенції від революційної стихії мас воно, це говорення, на здійснення виглядів ніяких мати не могло, так що фактичне вирішення поставленої проблеми й її програму залишилося в руках одного поміщика, коли 20 листопада 1857 р. офіціяльно відкрито клапан для випущення надто сильного тиснення суспільної атмосфери. Останній-же вже по своїй природі не міг бути автором радикального її вирішення. Він-бо — оцей великий підприємець — справді не віднині думав у себе в кабінеті про здійснення капіталістичних форм виробництва під натиском власних купецьких рахунків, але його заразом лякала сильно ця революційна стихія низів, що могла зірватися й зривалася з нагоди слухів про „волю"; він навіть із страхом дивився на себе самого, щоб не дати себе понести на її хвилях, він вічно обманював себе відсутністю „западной язвы" — пролетаріяту, щоб спокійно заснути ще хоч одну нічку. Консервативний по своїй природі він підтримував реакцію проти власних інтересів доки зміг, затикав уха жандармерією перед загрозливим „мнимо просвещенным врагом", одгороджувався слов'янофільством, як міг, од „гнилого Запада", але врешті не стало в нього самого сили на дальший опір. Життя робило своє. Київська козаччина ще раз і востаннє відкрила йому насильно фактичний стан, і він вкінці рішився й сам заговорити конкретно про новий лад, коли його суперник — дрібний парцельний хазяїн — у своїх аргументах про неминучість нового ладу брався за ціпок, сокиру та косу.

Але він — поміщик, як не штовхало його життя вперед, розумів навіть при всьому своїому вимушеному лібералізмові зміст цього нового ладу по-своїому. Він-бо хоч і голосно, але лякаючися кожного свого кроку, вічно оглядаючися назад, заговорив врешті на всіх кінцях непроходимої імперії „об улучшении быта крестьян", заговорив навіть про політичний бік капіталізму, про парламентаризм та готов був заговорити про все те, що ознаменовує собою буржуазний устрій, але про реалізацію цих усіх обіцянок він і не думав і в себе вдома про них вперто мовчав, лякаючися західньо-европейського привиду. Там він думав тільки про одно, думав про те, як вкоротити оцю неминучу селянську „волю", ні про що більше, бо за вирішенням тієї „волі" по його рецепту відкривалися перед ним у майбутньому й перспектива власного хазяйства, налагодженого перемінним капіталом, фондованим із викупних операцій за цю „волю"; одкривався для його й такий покупець на товар його протеже — фабриканта, одкривалася й змога позбути себе від коштовного робітника, що годувався на його землі. Про инше він у себе не думав і навіть не збирався думати, навпаки, він ладнався вирішенням селянської „волі" ще більш запевнити своє

класове панування, сподіваючися при даних умовах, коли мав перед собою тільки одного ворога — закріпощене селянство, легко з ним справитися на випадок нового його наступу, тим більше, що й для нього готував він у земельній реформі свою тактику розколювання: система градацій при проведенні реформи й мала стати засобом обезголовлення селянства, бо розколоти збиралася його єдиний фронт, притягаючи на свій бік опортуністично-кулацький, приласканий реформою елемент.

Ось чому в нас радикально поставлена проблема „реформа або революція" в свойому здійсненні так виразно покотилася тепер виключно по першій альтернативі, та ще й виключно майже під історичним гаслом одного „улучшения быта крестьян". А загрози в майбутньому з боку пролетаризації селянства поміщик не лякався: при непроходимих просторах Росії, міркував він, всякому всюди найдеться місце, „и как не грозны пролетарии, которых у нас нет и не может быть, — як писав у 1856 р. Савельєв, каждому найдется работа, была бы охота заниматься делом".

На такому остаточно становищі найшлася в нас Павлівська проблема „реформа або революція", за яку авторові цієї проблеми довелося відпокутувати в 1862 р. висланням із нагоди його ще однієї промови на аналогічну тему з приводу святкування тисячоліття Росії. Об'єктивні умови нашої дійсности поставили цю проблему на позицію реформізму, та ще й силою взаємовідносин соціяльних сил оддали її на вирішення навіть не буржуазії, а тому-ж самому вчорашньому феодалові, наявному консерваторові з природи, що тільки силою економічних умов висунувся на шлях неминучого прогресу.

Як-же вирішував оцей вчорашній консервативний феодал, а нині ніби-то ліберальний прогресист цю проблему з її класичною формулою „улучшения быта крестьян"?

Ми не будемо зупинятися на фактичному процесі підготовлення та проведення реформи 1861 р. — вона надто відома загально, але про міркування серед тієї класи, що провадила цю реформу, прийдеться все-таки дещо сказати. Основний зміст самої реформи для поміщицької класи був у тому, щоб як-найбільше заробити підчас емансипації селян, примусивши їх дорого панам оплатити і свою особисту волю, і ті наділи, що їх одділювано емансипованому селянству, з одного боку, а, з другого, політикою градацій розколоти єдиний селянський проти себе фронт, виділити з нього верхи в опортуністичне кулацтво й протиставити таким чином самим собі в селі два лагері: кулацтво й бідняцтво. Формулою цього змислу для всеї маси селянства був принцип: „десятиной поменше надела, рублем побольше оброка" [1]). Поміщик — власник збіжжевої фабрики,

[1]) О. Воропонов. Крестьянская реформа, Вестник Европи, 1900, т. IV., ст. 774.

що на всі лади шукав змінного капіталу, та ще й був у боргах по вуха й через попередню кризу, і через суперечности крепацького капіталізму, не міг иншої ставити формули; як уже не поширення, то хоч - би захования максимально можливої величини земельної площі для свого підприємства, як права на дохідну ренту, примушувало поміщика стати на шлях земельного загарбання, а, з другого боку, невиплатні борги, не тільки бажання забезпечити себе змінним капіталом, гонили його на викупні високі ціни. Як воно не дивно, але підняття кон'юнктури на збіжжевому ринку не вирятувало поміщика від його критичного становища. Велетенські доходи з реалізования збіжжевих операцій пропадали безслідно в дірявих кешенях аграрія, що дотепер не міг вилізти ніяк із своїх боргів. Фундуклей не даремно жалкувався на заборгованість поміщиків на Київщині, мовляв, майже дві третини їхніх маєтків було закладено в борги в кредитових установах, а позики, що рахуються за ними, сягають біля 54 крб. на кожного закладено крепака [1]). Не краща була картина й напередодні реформи, де на кожного крепака боргів було стільки - ж, що й у 1847 р., а в деяких губернях навіть вище, як, напр., на Полтавщині та на Катеринославщині, де ці борги доходили поверх 60 крб. на кожну крепацьку душу. Не дивниця, що редакційні комісії віддали цьому питанню стільки своєї уваги в своїх „матеріялах".

Оця якраз заборгованість і гонила декого з поміщиків та їхніх представників у губерських комітетах та в редакційних комісіях на таку явну спекуляцію з нагоди „улучшения быта крестьян", як, напр., у Позена, полтавського землевласника, „который, як писав В. Тарновський, хочет при емансипации крестьян приобрести баришок" [2]), що це навіть самим комісіям показалося надто вже нахабним [3]). Оттакі - то, як Позен, із консервативною впертістю проводили в деяких губерських комітетах свої постанови та намагалися провести ще й у редакційних комісіях цей принцип цілковитого збезземелення емансипованого крепака, як це трапилося з полтавським комітетом [4]). Полтавщина класична була взагалі з цього боку. Ще 1858 р. поміщик Троцина писав, що „мы не можем наделять крестьян землею в такой мере, чтобы быт их совершенно обеспечивался. Покуда бо крестьянин не имеет поземельной собственности, он должен помнить, что личный труд есть главное его средство к жизни; а потому в первое время, пока потребности крестьян не развиты, слишком щедрый надел землею скорее был бы для них вреден в нравственном отношении, избавляя их от необходимости

---

[1]) Фундуклей, II, ст. 239.
[2]) Русская Старина, 1898, кн. 4, ст. 54.
[3]) Мемуары Семенова - Тян - Шанского, т. III, ст. 302.
[4]) Мемуары Семенова - Тян - Шанского, III, ст. 300.

дорожить своим трудом[1]). Але були ще більш реакційні пропозиції: один із професорів харківського університету, член багатьох наукових і господарчих організацій, подільський поміщик, пропонував таке: „Земля принадлежит нам — помещикам, труд — населяющим нашу землю крестьянам. Следовательно, за отпущенную крестьянам в пользование землю в натуре мы в праве пользоваться их трудом в натуре, или работой. А как оба эти рычаги земледельческой машины равносильны, то само собою следует, что половину наделяются нами крестьяне землею, половину они обязаны наделять нас своим трудом, другими словами: какое пространство полей мы даем им, такой же самый участок они обязаны обработать нам своим трудом“[2]). Але й інші не багато краще ставилися до тієї проблеми „улучшения быта крестьян“. Очевидно, що в цих міркуваннях мала своє місце й політика розколювання селян. Харківські депутати Шретер і Хрущов найбільш консеквентно її проводили; в усіх питаннях земельної реформи вони були безперечно більш уступчивими, аніж їх полтавські та катеринославські й херсонські сусіди, але в принципі росколювання селянського фронту вони йшли дальше їх, бо коли прийшло до вирішення справи про наділення землею емансипованих батраків, що ради їх емансипації вбогий київський статистик, фактичний автор Фундукліївського „Статистического описания Киевской губернии“ в 1855 р. склав навіть проєкта заснування окремого товариства для їх викупу від поміщиків та сам навіть зміг із своїх заощаджень все-таки викупити декілька батрацьких родин[3]), то ті самі харківські депутати прямо настоювали на емансипацію їх без землі, мовляв, „было-б несправедливо вимагати, щоб поміщик наділяв землею ще тих селян, коли він досить багато землі й так уже дає на всю масу селян. Вони-бо незабаром продали-б свої наділи заможним селянам і знову відновилося-б давнє й природне явище... Земля-бо принесе прибуток тільки заможному селянинові, що має робочу худобу, приналежне знаряддя й засоби, для вбого-ж земля буде тільки тягарем“[4]).

Політику побільше загарбати землі та росколоти селянство приймала загалом однак уся поміщицька маса, що так рішуче стояла на цьому принципі, щоб поменше наділяти землею селян, хоч зовнішня мотивація цього принципу була так ріжна. А мотивація була остільки різна, оскільки переважали в тій чи иншій поміщицькій групі феодальні чи буржуазні тенденції емансипації селянства. Загалом однак усі погоджувалися в тому, що „не кількість землі робить селя-

---

[1]) Сельское Благоустройство, 1858, № 11, ст. 168.
[2]) Сельское Благоустройство, 1858, № 9, ст. 284.
[3]) М. Слабченко. Матеріяли, ч. I, ст. 284.
[4]) Скребицкий. Губернские комитеты, т. II, ч. I, ст. 56 і 95.

нина богатим (як формулували свою позицію харківські депутати), а умови, серед яких її йому віддається. Одержавши землі до схочу, він все-таки не буде почувати себе задоволеним, бо в нього бажання мати свою власність не заспокоїться. Коли-бо дати селянам великі наділи, то це залишить поміщиків без засобів для оброблювання їхніх нив. Чи буде це корисно для державної економії? Коли ниви поміщиків залишаться без робітника, то Росія залишиться без найважливішої своєї статті, ціна закордонних продуктів піде вдесятеро вгору й нам доведеться замість обмінюватися продуктом за продукт платити за все золотою монетою. На це однак не стане не тільки наших, але й навіть каліфорнійських копалень"[1]).

Боротьба проміж феодальним і буржуазним способом емансипації в губерських комітетах вирішилася остаточно в бік оцеї угодовської лінії: наділи землі навіть у такій багатій на землю Катеринославщині не перебільшували норми 2—3 десятини на душу, на Київщині, Поділлі та Волині на все тягло проєктовано від 4 до 8,5 десятин, на Полтавщині погодилися дати по 11,52 десятини на душу, в Чернігівщині—від 1,5 до 2 дес., на Харківщині — від 1,5 до 1,8 дес., на Херсонщині — від 1,3 до 3 десятин на душу. В редакційних комісіях небагато змінено ці норми, і проблема „улучшения быта крестьян" вкінці могла явитися на світ у загальному „Положенні" від 19 лютого 1861 р. та в „місцевих", як говорилося в законі цьому, додаткових положеннях для Правобережжя й для Лівобережжя, не порушивши основно наміченої в губерських комітетах лінії.

Але як не обрізано селян у земельних наділах, самої емансипації, навіть в економічних їхніх правах, фактично „Положення" не давало, а як уже дозволяло на повну емансипацію, то обставляло її такими всякими умовами, що селянин виходив на волю справді голий. Ось основні моменти цього положення в справі емансипації:

Ст. 3. „Поміщики, задержуючи право власности на всі належні їм землі, віддають селянам за означені повинности на постійне користування їх загороди та, крім цього, для забезпечення їх життя й для виконання їх обов'язків перед урядом і перед поміщиком,— ту кількість землі, яку визначають місцеві положення.

Ст. 4. Селяни за віддані їм наділи зобов'язані відбувати на користь поміщиків означені в місцевих положеннях повинності роботою або грішми.

Ст. 6. Наділення селян землею та иншими вжитками як також повинності на користь поміщика, означаються добровільною згодою поміщиків з селянами із тим, а) щоб наділ, що його дається селянам на постійне користування, не був

[1]) Скребицкий. Губернские комитеты, т. II, ч. I, ст. 95—96.

менший від розміру, означеного місцевими положеннями; б) щоб ті повинності на користь поміщика довершувано добровільними умовами не довше, аніж на три роки.

Ст. 9. Після введення в силу цього положення звільняються поміщики: а) від обов'язків харчування й забезпечування селян; б) від відповідальности за платню селянами державних податків і виконування повинностей.

Ст. 11. Селянам дозволяється право викупу на власність своїх загород, вносячи вказану місцевими положенням викупну суму.

Ст. 12. За згодою поміщика можуть селяни, крім своїх загород, набувати на власність ниви й інші вжитки, що їх віддано їм у постійне користування. З того часу, коли селяни набувають на власність свої наділи, касується всі обов'язкові поземельні відносини проміж поміщиками й цими селянами".

Таким чином, згідно з „Положенням" колишній крепак, хоч і виходив на волю за означені в законі повинності, ще не ставав власником свого наділу, а тільки одержував право користування землею при звільненні від панщини, являвся надалі чиншівником панської землі. Коли-ж забажав бути власником, то ще окремо мусів договорюватися про це з паном і тільки за його згодою міг стати власником свого наділу. Але в такому випадку йому доводилося окремо складати за високу ціну викупний договір та платити поміщикові протягом 49 років означену законом за землю вартість, яку вираховувано за норми капіталізації нових повинностей на 6%, та ще й на основі градаційної системи, що дрібніші наділи оцінювала вище, аніж більші. В кого-ж не було змоги піти на викупну операцію, той згідно ст. 116 українського положення міг стати власником свого наділу тільки тоді, коли зрікався ще й 3/4 свого наділу й задовольнявся „даремщиною", цеб-то тільки однією четвертою частю належного йому по закону наділу.

Але й крепацтва не лишався зразу селянин. В додаток до всього, що сказано перед цим, ще налягли на цього ограбленого із землі селянина, очевидно також із метою „улучшения быта", місцевого характеру важкі „урочные положения", що твердо фіксували „уроки", цеб-то тимчасово обов'язані повинності праці селян на користь поміщиків, що не тільки фактично, але й формально продовжували попередню панщину на довгі роки після її скасування[1]). Тож недивно, що така воля для селян виявилася зразу як „вовча воля", і хоча „оффициально все казалось благополучным"[2]), селянство зразу

[1]) Дивись зібрання цих положень та постанов „Губернских по крестьянским делам присутствий" для українських губерень, Основа, 1862, кн. II.

[2]) Дивись не безінтересну статтю в справі цього „благополучия" О. Воропонова „Крестьянская реформа в Юго-Западном крае", Вестник Европы, 1900, т. IV.

розвіяло всі свої надії на сподівану волю. „Газеты лгут безбожно, — писав херсонський предводитель дворянства К. Рощановський, — будто крестьяне в восторге: они разошлись из церквей с поникшими головами. Ошеломленные, не знают, на что решиться. Они привыкли повиноваться воле своего царя и не видятв „Положениях“ этой воли“. І селянство стало ждати справжньої волі. „Чем кончится упорное ожидание другого решения,—пише дальше Рощановський,—предузнать трудно. Недостает искры, чтобы возгорелось по всем селам лютое пламя“ [1]).

Але коли сама вже публікація „Положення“ викликала такі настрої серед селянської маси, то впроводження в життя на швидку руку зорганізованими із поміщиків „Губернскими по крестьянским делам присутствиями“ „урочных положений“, як і взагалі вся викупна операція, що почалась із складання викупних договорів і фактично була „новый опыт уменьшения крестьянского надела против того, что было уже назначено уставными грамотами“ [2]), кинула іскру повстання, якої так лякався Рощановський, в нову пожежу по всій Україні. Селянство вперто почало відмовлятися „писатися на волю“, як не сікло його при цій нагоді різками поміщицьке начальство. Тут і там почали підніматися селянські заколоти з виразним характером бунту і проти влади, і проти поміщиків. На селі взявся організований протест проти волі з власною пропагандою. На Київщині, як доносив ротмістр жандармерії Іваненко 5 вересня 1862 р. київському жандармському управлінню, взялася ціла низка таких селянських агітаторів, що роз'їжджали по селах, підмовляючи селян не писатися на волю [3]). На Звенигородщині вибухли такі сильні заколоти, що довелося викликати для втихомирення 5 ескадрон кавалерії, декілька сотень козаків та дві роти піхоти, при чому селянство вдалося в криваву сутичку з військом [4]). В Чигиринському повіті вже весною 1861 року вибухли такі грізні заворушення, що туди прийшлося їхати з Петрограду самому флігель-ад'ютанту кн. Лобанову-Ростовському, спеціяльно делегованому царем для цього. Заколоти піднялися там уже з нагоди читання в церквах маніфесту про волю, та, що цікаво, початок бунту дали жінки. Коли-ж при допомозі війська брали вожаків бунту в арест, селяни вчинили опір; довелося викликати ще нову асистенцію уланів і козаків і тільки тоді під різками затихло начеб-то незадоволення, хоча, як доносив жандармський полковник Грибовський шефові третього відділу, князю Долгорукову, багато селян навіть

---

[1]) Мемуары К. А. Рощановского времени освобождения крестьян. Киев. Старина, 1887, т. XVIII, ст. 409—411.

[2]) Воропонов, Вестник Европы, 1900, т. IV, ст. 793.

[3]) К. Ц. І. А. Губ. Жанд. Упр. Справа № 11 за 1862 р.

[4]) К. Ц. І. А. Губ. Жанд. Упр. Справа № 19 за 1862 р.

під різками вперто не погоджувалося з „волею“ [1]). В Липовецькому-ж повіті селяни не тільки, що не писалися на волю, а ще й взялися ділити поміщицьку землю проміж себе, впевнені, що їх обманюють із справжньою волею [2]). Проміж селянством взялися навіть окремі прокламації з часів київської козаччини, що їх похапцем переписувано з рук до рук, як доносив з Таращанського повіту начальник тамошньої повітової поліції [3]). Очевидно, що серед київських селян не стало вже довір'я до влади й до оцього „священного уважения к об'емистой книге „Положения“, про яке згадує хлопоман Б. Познанський у своїх споминах [4]), не було їх і в инших районах. На Харківщині, Кременчуччині, Чернігівщині, словом, по всій Україні селянство не хотіло коритися перед такою „волею“. На Чернігівщині, в Ніженському повіті, селянство наодріз відмовлялося від підчинення себе цим новим порядкам, саме проміж собою агітувало за непокірливість „волі“. В селі Безуглівці 1861 року прийшло на цьому ґрунті до сутички з військом: коли контр-адмірал Унковський, висланий для втихомирення в цьому районі селян, при допомозі салдатів брався арештувати селянських ватажків, селяни з криком „Вперед, громадо“ кинулися на салдатів визволяти арештованих. Заколоти почали відціля перекидатися і в Новгород-Сіверщину, де селяни залишили навіть власну землю неораною, виглядаючи справжньої волі. Тільки при допомозі зміцненої ще одним полком піхоти вдалося скорити селян, після чого, як оповідав Унковський, селяни врешті виявили „полное раскаяние и на коленях со слезами испрашивали прощения“ [5]).

Не менш загрозливі виросли заколоти й на Херсонщині. Там вони не тільки набрали форми звичайного протесту проти уставних грамот, але й прийняли релігійний фанатизм, що готов був дарувати православ'ю ще одну секту, яка організувалася в 1862 році грамотієм Луговим в Оленівській волості під кличем загального вичікування „слушного часу“, про що так багато розказує А. Фроловський у своїй брошурі „Воля панська та воля мужицька“. Загрозливі були заколоти й на Волині, зокрема в Луцькому повіті, де почалися вони 1862 року і продовжалися до 1866 р., не зважаючи на те, що уряд, лякаючися участи селян у польському повстанні, зменшив тут викупні суми на 20%. І тут чимало було сутичок селянства з військом. Особливо організований був бунт у селі Карасині біля Луцька, де селяни, вирішивши ждати справжньої волі, одмовилися навіть од усяких переговорів не тільки

---

[1]) К. Ц. І. А. Губ. Жанд. Упр. Справа № 16 за 1861 р.
[2]) К. Ц. І. А. Губ. Жанд. Упр. Справа № 20 за 1863 р.
[3]) К. Ц. І. А. Киев. Ген. Губ. Справа № 4 за 1862 р.
[4]) Киев. Стар. 1885, т. 1, ст. 252.
[5]) В. Попельницкий. Первые шаги крестьянской реформы; Великая реформа, т. V, ст. 191—192.

з поміщиком, але й з представниками влади. Коли-ж ватажків бунту пробувала заарештувати викликана рота салдатів, то чоловіки й жінки кинулися, хто з кіллям, хто з косою на салдатів, навіть діти сипали їм піском у вічі[1]). Вигляда́ли серед заколотів нової волі селяни й на Харківщині, якою „будет представлена им усадебная и полевая земля в неотемлемую собственность без выкупа от помещиков", а хто, на їхню думку, „поднимет уставную грамоту, тот лишится своего права на дарованую землю"[2]). А ту волю, що її зараз проголошувано, вони, як і взагалі всі селяни того часу, вважали за „ненастоящу" — і ждали слушного часу, коли буде об'явлено справжню волю, а цю волю, що їм оголошено, вважали вони за панську вигадку. Справжня-ж воля, — думали вони, — або вже об'явлена та схована панами, або буде об'явлена через два роки для тих, що не пристануть на панську волю, не приймуть панських уставних грамот. Нікому з письменних людей, звичайно, з панів, селяни не хотіли вірити; коли до них приїжджало начальство, військо, то селяни казали: „Ми у ваших руках, ріжте нам горла, закопайте живих у землю, а ми не приступимо до роботи або жити на уставній грамоті і мусимо ждати того, що нам дасть бог і цар". В цій подекуди надії на царя найбільш усього було ненависти й невіри до панів і начальства та бажання, щоб справу розібрав хто-небудь инший, аніж пани та звичайне начальство, хто-небудь далекий від них. Що це так, то видно, між иншим, з того, що тоді, як галицькі селяни повертали свої надії до московського царя, піддані цього царя подавали на свого пана скаргу австрійському цісареві. Поряд з такою надією на далекого царя проміж селянами кружляла думка, щоб самим силою добиватися свого; в деяких місцях села згоджувалися на тому, щоб укупі бунтуватися, та коли приходило до діла, то думка про те, що цар і сам через два роки дасть справжню волю, спиняла селян од повстання[3]).

Селянські заколоти проти реформи довго ворушили країною. Але, хоч як грізні були ці заколоти, єдиного в них виступу селянської маси вже не було. Заможницькі елементи швидко залишили свої революційні настрої, коли приласкано їх політикою градацій. Єдиний виступ швидко розколовся, решту докінчили військові екзекуції. Політика розколювання і тут святкувала свою побіду.

Таке було перше економічно-селянське резюме павлівської проблеми „реформа або революція", за яким небаром прийшло ще одно, політичне, не краще першого. Справжнє вирішення цієї проблеми одтягнулося таким чином знову на

[1]) И. Игнатович. Крестьянские волнения. Минувшие годы 1908, № 8, ст. 185 — 186.

[2]) К. Э. Из эпохи крестьянской реформы на Юге России, Киев. Стар. 1886, т. XIV, ст. 96.

[3]) Пор. М. Драгоманов. Нові укр. пісні про гром. справи, ст. 78 — 79.

довгі десятки років у наслідок компромісу дворянства з капіталізмом, але воно не скасувалося. А тимчасом виростали одна по одній течії, народницькі течії, що пробували практично на свій лад підійти до вирішення тієї проблеми, вбираючи однак свою революційну практику в утопічну мрію, викохану селянським бунтарством, що пробували все-таки вирішити її по лінії загальної народньої революції, що намагалися на свій лад роздмухати цю іскру пожежі, що про неї думав Рощахівський і яка глибоко лежала дальше серед суперек поміщицько-селянського суспільства, навпереміну то погасаючи, то знову вгору здіймаючися вкупі з новими хвилями реакції впевненого в свою самобутню силу нашого дворянства. Але роздмухати її до загальної пожежі не вдавалося. Буржуазія бо не спішила на виручку свого спільника — селянства, дозволяючи дальше грабування самодержавними поміщиками селян. І це якраз грабіжку поміщиками селян врятувало кінець-кінцем перед другою альтернативою — перед революцією, що її Рощахівський передбачав. Він її передбачав, як буржуазну революцію, мовляв, небаром „значительная их часть совершенно разорится и что дворянство, как рабовладельцы, как притиснители другого сословия, вместе с тем потеряет свое значение, место его займут землевладельцы разных сословий, которые просвещенным трудом найдут для себя новые источники доходов". Що селянство може повалити дворянську владу, він не турбувався також, бо, на його думку, „из очищенной горнилом руды заблестит ценный метал"[1]). Майбутня історія однак показала, що такого „горнила" однак, як думав Рощахівський, не зважаючи на всі зусилля народників, не було в змозі поставити наше суспільство силою своїх історичних умов та що цієї проблеми вже не довелося вирішувати буржуазній революції, про яку мріяв бобринецький поміщик Рощахівський. Селянство цим разом у нашій дійсності і в майбутньому не найшло в промисловій буржуазії свого гегемона, а коли-ж згодом вона все-таки рішилася виступити в цій ролі, то явилася тоді вже для його зайвим, непрошеним спільником.

---

[1]) Киев. Стар. 1887, т. XVIII, ст. 411.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

НА РОЗДОРІЖЖІ

Ставка владної класи в Росії на вирішення назрілого соціяльного конфлікту шляхом селянської реформи вельми виправдала себе, як політичний маневр цієї класи та її виконавчого органу — самодержавного уряду. А конфлікт, як ми вже знаємо, був такий, що міг якщо не сьогодня, то завтра закінчитися революцією в Росії. Її й злякалася дворянсько-поміщицька класа, тому й рішила в першу чергу не дати ніякої можливости для повного об'єднання в цьому конфлікті движних сил буржуазної революції — буржуазії й селянства. „Согласие между крестьянами и мещанами, — писав 1862 р. Кошелев, — все уничтожающее и проповедующее равенство не перед законом, а вопреки ему, не народную историческую общину, а болезненное ее исчадие и власть не разума, а власть грубой силы — такое согласие у нас гораздо возможнее, и оно гораздо сильнее, чем умеренная, благомыслящая и самостоятельная оппозиция правительству".

Але, як не сильні були революційні настрої мас 1850 років, дворянство оцим маневром селянської реформи з 1861 р. встигло не тільки розколоти селянство, але й не допустити до оцього „согласия между крестьянами и мещанами": воно легко відділило й так уже угодовську російську буржуазію від її спільника та ще й змогло приласкати до себе обіцянками на дальші реформи найбільш непримиренного з самодержав'ям ворога, буржуазну інтелігенцію. Компроміс дворянства з буржуазією був, очевидно, готовий давно, вже напередодні маніфесту з 19 лютого 1861 року. Вже історія з харківсько-київською студентською організацією могла задокументувати, як швидко вдавалося дворянству цей компроміс вести до кінця не тільки серед ліберальних, але навіть серед декого із крайніх радикальних кіл тогочасного громадянства. Загальна публічна думка навіть на крайньому своєму лівому крилі з нагоди підготування положення з 19 лютого 1861 р. била чолом перед виконавцем дворянської диктатури, самодержавним урядом, і раділа, що живе в країні, де можна

обійтися без кривавих потуг революції для здійснення буржуазного парламентаризму, де навіть при самодержавному абсолютизмі можна буде завести оцей буржуазний рай на землі, якого вона добивалася вже ціле півстоліття.

Правда, вже на другий день після реформи 1861 р. і то навіть серед ліберальів того часу, де-не-де почали даватися чути голоси дещо иншого напрямку. На губерніяльному з'їзді мировых посередників у Твері 17 грудня 1861 року ухвалено було постанову, що „законоположение 19 февраля не удовлетворило народных потребностей ни в материальном отношении, ни в отношении свободы, а возбудило их в самой сильной степени" та що „тот образ действия, который переменною поддержкою то одной, то другой из сторон, враждебно настроенных самим существом дела, полагает возможным отвратить или, по крайней мере, отдалить угрожающее действие", не принесе сподіваних благ (натяк на компромісні маневри). Що більше, надзвичайний з'їзд тверського дворянства 1 лютого 1862 р. ухвалив постанову, яка ще більшим дисонансом прозвучала серед загального тогочасного оптимізму. „Дворянство глубоко проникнуто тем убеждением,— говориться в кінці резолюції,— что правительство не в состоянии совершить реформ. Свободные учреждения, к которым ведут эти реформы, могут выйти только из самого народа, а иначе будут одною только мертвою буквою и поставят общество в еще более натянутое положение... Созвание выборных от всей русской земли представляет единственное средство к удовлетворительному разрешению вопросов, возбужденных, но не разрешенных положением 19 февраля" [1]). Але, як сказано, це були навіть тоді окремі тільки випадки, що порушили і з боку декого з ліберальів загальну вакханалію оптимізму. Загал однак суспільної думки, як здавалося, потонув у цій опортуністичній вакханалії з головою майже на ціле десятиріччя.

Найвище піднесення цієї реформістської вакханалії наступило якраз у момент проголошення реформи 1861 р. Гомін її був так міцний і голосний, що долітав навіть до далекої, що за кордоном проживала політичної еміграції. З далекого Лондону ця політична еміграція відгукнулася й собі на цей гомін, доповняючи загальний реформатський оптимізм, що так швидко залишив саму з собою революційну стихію мас та пригладив радикальні й опозиційно-конституційні настрої радикалів і ліберальів вчорашнього дня.

Вже на другий день після Кримської війни та після заколотів селянських 1855—56 р., коли було зроблено перші кроки в напрямку емансипації селян, Герцен, перший ідеолог революційної еміграції, щиро ставився до Олександра II і з приводу перших його рескриптів писав на його адресу:

[1]) Минувшие Годы, 1908, май—июнь, ст. 185 [2]) там же ст. 186, 187.

„Ти побідив, Галілеянин... Ім'я Олександра II віднині належить до історії, навіть, коли-б його царювання хоч завтра скінчилося... Початок волі вчинив він, і грядущі покоління цього ніколи не забудуть[1]). Коли-ж появився вже маніфест 19 лютого 1861 року, Герцен писав: „Олександр II вчинив багато, дуже багацько: ім'я його вже стоїть куди вище його попередників. Він бо боровся в ім'я людських прав, в ім'я страждання супроти хижацької товпи заскорузних нікчемників і зломив їх. Цього йому ані руський народ, ані всесвітня історія не забудуть. З далекого нашого заслання ми вітаємо його найменням „Освободителя"[2]).

Але реформістська вакханалія вміла захопити на короткий час ще більш радикального ворога самодержав'я — Чернишевського, що з нагоди „Положення" 1861 р. писав: „Уже одно только дело уничтожения крепостного права благословляет времена Александра II славою височайшего в мире. Благословение, обещанное миротворцем и кротким, увенчивает Александра II счастьем одному начать и совершить освобождение своих подданных". Правда, в Чернишевського це був вельми короткий процес одурманення опортунізмом автора соціялізму по теорії фур'єрівської асоціяції трудящих, але все-ж він найбільш показний, як сильно реформатсько-оптимістичні настрої в той час завоювали собі навіть найбільш радикальну громадську думку.

Само собою розуміється, що ці настрої, ця загальна реформатсько-оптимістична вакханалія не могла не залишити на боці й Україну та українську громадську думку, не могла не скокетувати на свій бік і ліві, радикальні її кола. Але на Україні ще окремі були умови й прояви цих оптимістично-реформатських настроїв та міркувань, що й собі поплелися в хвості загальноросійського тогочасного опортунізму, були й інші ще причини, що примусили й українські радикальні кола податися на якийсь час на один шлях із російською угодовщиною.

Національно-українська буржуазія кінця 850 років і початку 860 років — це та сама дрібна буржуазія, що з нею ми зазнайомилися були ще в 840 роках. Це — дрібний промисловець, торговець, сільський промислово-хліборобський підприємець та його речник, інтелігент, сам здебільша виходець з цього дрібного крамового підприємця. Вже у 840 роках вона, ця дрібна буржуазія, із своїм речником, інтелігентом, взяла на себе з рук українського феодального панства ролю носія української національности, тоді як феодальне українське панство, втягуючи себе в загальну систему російської економіки, поволі відмовлялося від своїх феодально-автономних традицій і тим самим понехувало ступнево й свою прина-

[1]) Колокол, 1858, № 21.
[2]) Колокол, 1861, № 95.

лежність до української народности; зате, далі у 840 роках українська дрібна буржуазія на стільки була виросла в умовах своєї конкуренції з великим підприємцем, що сама взяла на свої плечі програму „самовизначення" українського національного капіталу. Вже в „Молодику" Бецького, що виходив у 1843—1844 роках, як орган цієї дрібної буржуазії, були невдалі її спроби виступити на політичну арену з декларацією цього самовизначення. Бецький намагався вже тоді вмістити в цьому альманахові історично-політичний твір XVIII віку „Разговор Великороссии с Малороссией", в якому дуже гостро підкреслено було історичні принципи рівности й федеративности двох руських народностей. Що-правда, ця спроба не вдалася, але-ж замість неї виступило „Украйно-славянское общество" в 1845—1847 роках з такою самою програмою, хоч і захованою під омофор слов'янізму. Одночасно на землях австрійської України зроблено було в коловороті австрійської революції ще більш рішучий крок у бік цього самовизначення. 1848 р. під весну у Львові було втворено галицькою інтелігенцією Головну Руську Раду, як політичного речника цього самовизначення, яка й мала завдання політично його оформити в рямках австрійської конституції, про що комунікувала широко вона перед світом і в „Маніфесті до руського народу" з 10 травня 1848 р.[1]), і в петиції до австрійського уряду з 9 серпня 1848 р., де галичани висунули домагання адміністративного виділення східньої Галичини й Буковини в окрему автономну українську одиницю з власним законодавчим органом — соймом[2]). Цього поділу, хоч і в инших формах, Головна Руська Рада все-ж таки добилася, хоч як сильна була протидія поляків та організованого від них окремо україно-польського „Руського Собору", і Галичину 24 вересня 1850 року було справді поділено на три округи з окремими соймами. Що-правда, цей поділ був вельми короткий, бо вже 31 жовтня 1851 року скасовано було цю краєву конституцію, але факт був фактом, що українська дрібна буржуазія дуже була сколихнулася в своїй політичній самосвідомості вже в ті часи і по цей, і по той бік кордону.

На переломі 850 і 860 років, тоб-то якраз у момент найвищого піднесення реформатсько-оптимістичних настроїв серед загального послаблення самодержавно-дворянської реакції в її натиску на громадську думку, знову заворушилася українська дрібна буржуазія. Українське село в першу чергу виявило це заворушення. Під впливом бо загальних чуток про волю, а ще більше в час касування панщини оце українське село із своєю доморослою буржуазією переживало нечувану переміну в своєму буденному житті. Всі

---

[1]) Основа, 1862, № 4, ст. 3—4.

[2]) Див. про це І. Кревецький. Справа поділу Галичини 1848—1850 р. р. Літ.-Наук. Вісник, 1910, кн. 10, ст. 67.

кинулися рівнятися по городу. І переміна росла на очах. Ось як характеризує її один із українських сучасників: „Мужики, бабы, девки, парни в городе покупают теперь для себя уборы, часто тратя на них последний грош, пьют чай, сантуринское, курят папиросы, учатся танцевать польку и кадриль... Семинаристы с тросточками делают променады по деревне, говорят девкам: „мое почтение". Дьячки читают романы, поют чувствительные романсы, подчас и куплеты из оперетки... И жид, и пан уже не те: жмутся на чистую и заискивают „у пана Гаврила"... Деревня, долго отделяемая от города бездной, хочет блеснуть во всю глотку городских благ, дохнуть во всю грудь городским воздухом"[1]). Але мужик не тільки пив і гуляв з нагоди волі, курив цигарки та танцював польку. Він заразом невтерпимо хапався і ще за один вид городської культури — брався за книжку, і, хоч сам був звичайно неписьменний, купував усе-таки її і давав кому-будь у селі прочитати та дорожив нею, поклавши її за образи, щоб перед сусідом ученим похвастатися. Почуття власної волі й надії на незалежність гнало його й до такого способу задокументування власної людської гідности і власної людської вмілости на рівні з письменними панами. Запит мужика за книжкою став так великий, що на одній Полтавщині протягом весни 1861 р. селяни розкупили в один мент 12.195 книжок одною українською мовою[2]).

Очевидно, що так загальний опортунізм, як і ця переміна в селі не могли не спонукати речників української дрібної буржуазії, що в більшості сама була звязана безпосередньо з цим селом, сама була кість од кости цього села, не рущити й собі вперед серед загальних реформістських настроїв, одгрібати недавні свої політичні гасла й кинути їх тепер оновлені в оце збурхане село, щоб підтримати свої змагання в справі національного самовизначення, тим більш, що вони тепер так, як ніколи ще, близько підходили своїм змістом із соціяльного боку до тогочасних селянських настроїв, ніколи ще так сквапливо й уважно не прислухувалося село до голосу з міста, як зараз, у часи касування крепацтва. І україно-фільська пропаганда в селі росла, як ніколи, поширювана під флагом культурництва книжечками „Сільської Бібліотеки", організованої Кулішем, писаними на теми із української історії і з сучасного селянського побуту. А вкупі з цим і росла придушена в часи реакції національна самоактивність української інтелігенції — речника української дрібної буржуазії, підгодованої економічно останнім десятиліттям, росла й поширювалася тим більше, що і з боку російського уряду, і російської інтелігенції, дякуючи тактичним міркуванням, не почувалося серед загального оптимізму ніяких контраверзій

[1]) Киев Стар. 1882, кн. III, ст. 463.
[2]) Основа, 1861, кн. 10—12, ст. 156.

проти цього поширювання, як довго ним можна було покористуватися проти польської іриденти і як довго воно не носило власних виразно політичних гасел. Відомо ж бо, як поставилися тоді, наче б-то щиро-прихильно, хоч і з деякими застереженнями російські слов'янофіли до українського культурництва. Пригадаймо тільки знаменитий того часу заклик Ю. Самаріна до російського громадянства: „Пусть же народ украинский развивает свою духовную самобытность во всей народной оригинальности ее стремлений", заявляв один із головачів російських слов'янофілів, „пусть учреждения, для него созданные, приспособляются более и более к местным его потребностям", хоч не забув при цій нагоді все-таки нагадати українському громадянству, „что историческая роль Украины в пределах России, а не вне ее"[1]).

Само собою розуміється, що за цими ніби-то культурницькими виявленнями тогочасної української інтелігенції в даниху мовах не могли не бути політичні міркування; вона не могла не поставити в основу цього широкого культурницького руху власної політично-національної проблеми, як не могла відмовитися ніколи назавсігди від своїх політичних гасел. Вона й не одмовилася від них тепер, а, навпаки, тим більше мусила їх культивувати, оскільки сприятливіші тепер були для цього умови, що більше не гонили її виключно на шляхи підпольщини й заговірництва. Вона й культивувала їх і проміж собою, і проміж українськими збурханими селами всіма тогочасними силами. А збурхане село було найкращою вихідною базою для цього культивування, бо туди якраз тепер найлегше було вести за культурницькою працею політичну пропаганду. Не даром писав той самий очевидець парубоцьких польок і кадрилів на селі, що селянський розгул цілком його не журбує „На первых порах, — читаємо в його споминах,— после долгого отчуждения от рабства эта картина неизбежна. Та сила, что вынесла на своих плечах вековое иго, спасла народность — она не обманет, не загинет, не уронит края, дайте только ей оглядеться кругом себя, ознакомиться с условиями нового быта, завести повсюду школы, вырастить новое поколение"[2]). За це виростання й виховання в новому поколінні в селі в умовах нового побуту своєї армії і взялася українська інтелігенція, як за засіб самоорганізації до нової боротьби за своє національне самовизначення. На цей шлях, хоч лише й теоретично, та все-таки була вже утоптана стежечка планами кирило-методієвців 840 років, вчасти студентськими гуртками кінця 850 років і цією стежечкою пішла тепер українська інтелігенція. Хлопоманство цієї української інтелігенції на селі з недільними школами в місті — ось основні шляхи тогочасного „ходження в народ"

---

[1]) Русский Архив, 1877, т. II, ст. 232.
[2]) Киев. Стар. 1882, кн. III, ст. 464.

з політичною пропагандою за оце самовизначення української нації. Але для цього самовизначення треба було мати за всяку ціну ще спільника: закволі ще були власні сили, щоб тільки на них опертися. Колись кирило-методієвці слідом „Слов'ян" з 820 років вкладали це самовизначення в рямки слов'янізму. Але словянізм, як проблема визволення пригніченої української нації, однак був уже обанкрутився, наявно виявивши на празькому з'їзді 1848 року великодержавні апетити офіційних його керовників, так польських, як і російських. Але чіпляти його для гасел українського самовизначення все-таки тепер ще раз прийшлося, хоч було це тепер куди більш невигідно й непрактично, тим більш, що українська дрібна буржуазія куди сильніш чулася тепер, аніж у 840 роках. Взяти тільки треба на увагу хоч-би цю велику промислову кризу кінця 850 років, а також вельми скрутне становище великого торговельного капіталу, про що вже була розмова раніш. А криза на Україні в той час затягалася надовго. Ще в 1862 році писав один дописувач до „Основи", що „если бы нас кто спросил, что нас тревожит в настоящую минуту и какой предмет может быть для нас ахиллесовой пятой, то мы бы, не заминаясь, ответили: недостаток денег, повсеместное безденежье, нужда в деньгах. Капиталов совершенно нет, продажи имуществ с аукциона остаются без покупателей, никто из капиталистов не является... знаменитый дом Яхненко и Симиренко, у которых финансовый кризис уменьшил в прошлом году кредит на полтора миллиона. Считают, что банкротство семи только главнейших домов простирается до 25 миллионов руб., о меньших же домах и упоминать нечего. Частный дисконт в Одессе возвысился до 2% в месяц, и вот уже два месяца, как в делах господствует совершенный застой. Просто не знают, куда деваться от этой моровой язвы" [1]). Само собою розуміється, що в таких умовах українська дрібна буржуазія й її речник, українська, інтелігенція знову сміливіш почали глядіти вперед, знову сильніш почувати себе на власних ногах і серед загального російського реформатського дурману почали таким чином непомітно вносити дисонанс своїми автономницькими міркуваннями, тим більш, що процес селянської реформи своїм виявленим консерватизмом і собі почав небаром порушувати оцей загальний оптимізм та в російських радикалів мимохіть знову організував опозиційно-радикальні настрої. Але все-таки спільника для української дрібної буржуазії треба було шукати на всякий випадок, бо все-ж таки її власні сили на власний виступ не мали спромоги. Такого спільника могла дати тільки давня ідея слов'янізму своєю програмою об'єднання визволених слов'янських націй, хоч які виявлені були вже її фактичні тенденції в 1848 році

[5]) Основа, 1862, кн. 2, ст. 102.

А инших виглядів не було. Таким чином відновлявся тепер на Україні знову старий панславізм, хоч і з деякими застереженнями в порівнанні з цим, як його собі уявляли кирило-методієвці. Декларацію цього оновленого федералістичного панславізму, а фактично відновленої ідеї самовизначення української нації по той і по цей бік кордону в ім'я давньої „Молодої України" взявся проголосити батько української федеративної теорії панславізму з 840 років Микола Костомаров: „Никто из нас не подумает об отторжении Южной Руси от связи с остальной Россией, — писав тепер він у кінці статті „Украина", вміщеній у тогочасному органі російської революційної демократії, в якій історично виводив право української народности та самовизначення,— напротив, мы бы писали, чтоб все другие славяне соединились с нами в один союз даже под скипетром русского государя, если этот государь сделается государем свободных народов, а не всепожирающей татарско-немецкой московщины. В будущем славянском союзе, а в него мы веруем и его же чаем, наша Южная Русь должна составить отдельное гражданское целое на всем пространстве, где народ говорит южно-русским языком, с сохранением единства, основанного не на губительной равноправности, и своих собственных выгод"[1]).

Спільником однак українського націоналізму в змаганнях за власне самовизначення цим разом могла явитися польська революційна демократія, що, не зважаючи на загальний реформаторський оптимізм, готувалася все-таки до нової боротьби за визволення Польщі. Український націоналізм однак не дуже міг довіряти цій польській демократії: в 1848 році вона надто явно виявила свою великодержавну забаганку в галицькій справі, хоч ще на декілька років перед тим вона продовжувала розвивати дальше ліві слов'янофільські ідеї кінця 830 років, заразом критикуючи гостро всі свої попередні помилки [2]). Він не міг довіряти їй, пам'ятаючи й ті 1855 — 56 роки, коли то ця польська демократія не поспішила на виручку української дрібної буржуазії, залишила її саму в собі та ще й руками своїх поміщиків топила в крові мужицькі спини за самочинну спробу свого самовизначення. Але до спілки з польською революційною демократією все-таки необхідно було йти. Туди гонили його, український націоналізм, ще не погаслі, хоч об'єктивно й збанкручені традиції революційного славянофільства, туди приманювали й зневолювали його й тактичні тогочасні міркування,— а він у політичній обстановці вже навчився орієнтуватися, — не даром же у літературно-громадській „Основі" він так пильно інтересувався економічно-соціяльним процесом свого часу, — зневолювали його так, як зневолювали подекуди й російську революційну думку того часу серед загального її оптимізму

[1]) Колокол, 1860, № 61.
[2]) Mloda Polska, 1840, № 24.

орієнтуватися одночасно й на революційні перспективи. Лідери цієї думки, так Герцен, як і Чернишевський, хоч і славословили Олександра II історичним найменням „освободителя", але й одночасно цікавилися вельми процесом підготовлення польського повстання. Що більше, вони то, так Герцен, як і Чернишевський та Бакунін, ще й взялися лагодити з усіх сил це деяке недовір'я української демократії до польської. Вони-то з усіх з'усиль намагалися, щоб не допустити до зриву єдиного революційного фронту, тим більше, що й так кволий він був серед загального опуртунізму тогочасної російської демократії, серед якої для цього фронту найти там велику кількість своїх спільників ледве чи можна було, тим більш, що практика декабристів уже показала, як далеко така спілка з польською демократією може бути нереальна, навіть тоді, коли-б вона, російська демократія і собі готувалася-б до повстання.

Тож загроза ізольования польської революції, що й на неї орієнтувалися лідери тогочасної російської демократії, зневолювала вжити тепер усіх зусиль, щоб не відділилася від неї українська демократія. Вони, цеб-то Герцен та Чернишевський з Бакуніном, і виливали всю свою красномовність, щоб підтримати українською демократією польську революцію. Ще 1859 року звертав Герцен увагу польської демократії з приводу українського питання на те, щоб вона без згоди України сама не вирішувала питання майбутніх своїх границь. „Что же мы, скажите, наследники венского конгресса, что будем расписывать, какая полоса земли куда принадлежит, не спросясь людей, на ней живущих... Ну, если после всех наших рассуждений Украина, помнящая все притеснения москалей и крепостное состояние, и поборы, и бесправие, и грабеж, и кнут, с одной стороны, и не забывая — с другой, каковое ей было и за Речью-Посполитой с жолнерами, панами и коронными чиновниками, не захочет быть ни польской, ни русской? По-моему, вопрос решается очень просто: Украину следует в таком случае признать свободной и независимой страной. У нас не должно быть и речи о том, кому должна принадлежать та или другая часть населенной земли. В Малороссии живут люди, люди, подавленные рабством, но не настолько, чтоб потеряли всякое чувство народности; совсем напротив, родовое сознание у них очень развито; что же это будет за шаг к их освобождению, когда, снимая московские цепи, им скажут, что они должны принадлежать Польше. Развяжем же им руки, развяжем же им и язык; пусть речь их будет совершенно свободна, и тогда пусть скажут свое слово, перешагнут через кнут к нам, через панеж к вам или, если они умны, протянут нам обоим руки на братский союз и независимость от обоих"[1]). Тоді як Герцен

[1]) Колокол, 1859, № 34.

з Бакуніном врозумляли польську демократію в щирості їхніх політичних комбінацій проти України, Чернишевський, гостро критикуючи великодержавні тенденції московських слов'янофілів, згрупованих біля „Дня“ [1]), заразом звертається до української демократії з такою самою, як і Герцен, інтервенцією, користаючи з нагоди тогочасної галицько-української опозиції проти польської революційної пропаганди. В Галичині бо в кінці 850 років підняв також голову український націоналізм дрібнобуржуазний та, що найважніше, об'єднавши себе біля „Слова“, виявляв у своїх змаганнях самовизначення надто сильно не тільки антипольські, але й подекуди навіть клерикально-русофільські тенденції, що дали згодом почин для москофільської партії. Чернишевський і використав цю нагоду, щоб звернути українській громадській думці увагу на таку „національну безтактність“, якої допускаються галицькі верховоди. „Львовское „Слово“, — писав Чернишевський, киваючи в бік наддніпрянців, — совершенно ошибается, воображая в поляках вражду против русинской национальности... Странные люди! Из-за воспоминаний о старине проникаются они преданностью к нынешнему общему неприятелю их и старинных их неприятелей, не могущих быть вредными для них теперь, ищущих союза с ними для общей пользы... Следовало бы „Слову“ повнимательнее подумать, надобно ли считать за спор между национальностями тот спор, в который оно бросается с такою готовностью и который оно понимает, как спор национальностей. Очень может быть, что при точнейшем рассмотрении живых отношений, львовское „Слово“ увидело бы в основании дела вопрос, совершенно чуждый племенному вопросу — вопрос сословный, очень может быть, что оно увидело бы и на той, и на другой стороне и русинов, и поляков — людей разного племени, но одинакового общественного положения. Мы не полагаем, чтобы польский мужик был враждебен облегчению повинности и вообще быту русских крестьян. Мы не полагаем, чтобы чувства землевладельцев русинского племени по этому делу много отличались от чувств польских землевладельцев [2])“.

Ось через що бралися серед декого з української дрібної буржуазії на Подніпров'ї тактичні міркування в бік спілки з польською революцією, і коли старша її генерація устами Костомарова оновляла давній свій слов'янізм з Росією в центрі, то молоді їх нащадки, ба навіть дехто і з „батьків“, готові були замінити демократичну Росію на таку-ж Польщу. Пригадаймо тільки на спроби повстання на Україні в час Кримської війни з боку такого українофіла правобережного,

---

[1]) Див. його статтю „Народная бестолковость“ в „Современнике“ за 1861 р. № 10.

[2]) Современник, 1861, № 6, стаття „Национальная бестактность“.

як М. Чайківський, що за порозумінням і підтримкою Оттоманської Порти збирав козацькі полки для відновлення Гетьманщини в спілці з Польщею, Київська козаччина чимало має своїх причин та звязків з пропагандою Садика-Паші в 1853—1856 роках на Україні. Майбутні досліди безперечно підтвердять вплив пропаганди Чайківського на цю козаччину, пропаганди за боротьбу проти Москви в ім'я польсько-української самостійности. І. Розенталь на Київщині та Жарліцин на Катеринославщині в їх пропаганді безперечно мусили стояти близько до міркувань та заході в Садика-Паші. На той час повстання не вдалося, селянство пішло своїм шляхом окремо від ідеї Садика-Паші, але сама проблема його пропаганди все ще жила дальше в проблемі підготовлюваного із нова польського повстання[1]). Але як не сильна й переконавча була пропаганда лідерів російської революційної думки поєднати українську демократію з польською, як не сильна була історична в даній конкретності неминучість такого єднання, однак все-ж таки до такого об'єднання для спільного виступу не прийшло. Дві були для цього причини, крім загальноопортуністичних настроїв того часу. Перша та причина, що польська революційна демократія не тільки не відмовилася й цим разом від своїх великодержавних прагнень, але й у початковій соціяльній програмі своїй починала робити кроки назад на некористь дрібної буржуазії, що більше, починала навіть іти під командування недавно так конфірмованої її публічною думкою партії білих на чолі з Чарторійським. Друга — це була та, що основний елемент українського націоналізму в селі, що так велику виявив у той час свою національну активність, сільський глитай, уся підпора української дрібної буржуазії, приласканий реформою, на цей раз залишав свої гасла з 1855 р. і переходив в опортунізм.

Перші, що висловилися з цих причин проти об'єднання з такою демократією польською — це були батьки „Молодої України" з Миколою Костомаровим на чолі. Оці батьки, автори ідей Україно-Слов'янського Товариства, після невдачі з власною організацією в 1847 році, оці батьки, що після провалу Кирило-Методієвського Братства начеб-то каялися на слідствії в третьому відділі, словами Костомарова та Білозерського із своїх молодечих гріхів, а тепер з оживленням активности українських дрібнобуржуазних елементів знова бралися за стару свою пропаганду, — оці батьки й собі так потонули зразу в тогочасному реформатському оптимізмі на лад російської громадської думки, що добутий ними із архіву слов'янізм уже не нехтував гегемонією Росії в майбутній демократичній федерації, як це було в 1847 р, що більше, він так приляг до майбутньої конституційної Росії, що їх

[1]) Про Садика-Пашу див. „Киев. Стар." 1886, т. XIV, ст. 763—778.

останнім словом на всякі запобігання з боку польської революційної пропаганди та лідерів російської революційної думки, яка до речи й сама була опортуністична, було історично-біблійське „анафема тому, кто задумает отделение Украины от России", проголошене Костомаровим напередодні повстання польського на превелике незадоволення і польської, і сприятливої до неї російської демократії.

Але одною „анафемою" не кінчалося. Вони, батьки ідей 840 років, висловлюючи настрої опортуністичного що-раз більше сільського глитая, скликали навіть окрему конференцію з визначних петроградських українофілів, на якій склали окрему декларацію для Европи з приводу своєї позиції що до взаємин з Росією й Польщею. Декларація, підписана 1863 р. під весну, з невияснених причин світу не побачила, але вона вельми характерна для тих, що кидали „анафему", „Мы, лица, сознающие себя членами малорусской национальности, — писали академик Тюрин, Костомаров, Білозерський, Лазаревський, Г. П. Данилевський (згодом редактор „Прав. Вестника") П. П. Сокальський, Недоборовський, академик М. Сухомлінов, Глушановський, Петров, С. Онатович і Н. Щербина,— чувствуем на себе нравственный долг при настоящем моменте развития польского вопроса заявить пред лицом общественного мнения Европы и России... Страдания свои южноруссы разделяют вместе с остальным русским народом. Они роднятся с остальной Русью по вере. Экономические интересы, развитие промышленности, распределение бассейнов, рек и дорог — все это естественно связывает южную Русь с северною в одно государственное целое. Наконец, что всего важнее, нынешний император России своими реформами явно показал, что мы можем надеяться на общий прогресс учреждений в России и на увеличение индивидуальной, а с нею и национальной свободы народностей, составляющих Россию. Мы верим и ждем действительных улучшений. Вот каковы наши отношения к великорусской национальности і к государству, называемому Россией" [1]).

Таким чином вони, батьки „Молодої України", що вже в 840 роках одкладали революційну боротьбу на пізніші часи, а поки-що всю увагу звертали на політичний прозелітизм, тепер, при легальних умовах для свого прозелітизму, при всій тогочасній активності національній українського капіталу, що його вони резпрезентували, нараз повернули сильно вправо, що більше, вони, не находячи серед польської демократії надійного для себе спільника, тепер уже цілком одкидали й політичну пропаганду за здійснення своїх поновлених автономницьких гасел, рішуче відкидали всі лишки конспіративних традицій 840 років та звужувала своє революційне слов'янофільство федеративне до меж опортуні-

[1]) Киев. Стар. 1905, т. 88, ст. 198 — 199.

стичного культурництва й федеративних ідей у системі конституційної Росії та її національно-автономних провінцій. Еволюція глитая від революціонера вчорашнього дня до наявного опортуніста, приласканого реформою, відограла безперечно й свою ролю в цій еволюції революційного слов'янофільства до опортуністичного культурництва. І це опортуністичне культурництво справді заповнило всю їхню діяльність у так важливу історичну добу, коли ще раз з боку польської демократії піднято було спробу розвязати проблему проф. Павлова, хоч би в межах західньої й південної части російської імперії, якщо не у всій імперії. Вони заснували в тодішньому Петербурзі, де чимало було отаких, як Костомаров, українських культурників, свій журнал „Основа", що почав виходити з початком 1861 р., на сторінках якого вони вкупі із старими україножилами типу Максимовича розробляли наукову термінологію для молодої своєї нації, спорили з поляками й росіянами за самобутність і окремішність історичну тієї нації, вели дискусію, як властиво назвати соборну Україну, коли стільки вживалося назов усяких, хто як бажав, для означення тієї соборної України. Особливо велику діяльність у цьому напрямку вели Куліш і Костомаров. Куліш організував український правопис, творив наукову термінологію, робив переклади з чужих мов на українську, тоді як Костомаров історичними працями аргументував право України на самовизначення— очевидно національно - культурне, не політичне. Цю аргументацію, що викликала ще до появи „Основи" широку дискусію не тільки наукову, але й громадську, почав він ще 1856 р. з нагоди виступу Погодіна з теорією, що великоруси — аборігени київської землі. Вкупі з Максімовичем — філологічним апологетом української окремішности й самобутности від пристарих часів на Подніпров'ю[1]) Костомаров почав вести історичну дискусію, вмістивши в „Современнику" статтю з ударом по Погодіну з боку його варяжської теорії[2]). Прийшло навіть з цього приводу 19 березня 1860 р. до публічного диспуту в петроградському університеті проміж Костомаровим і Погодіним, диспуту, що формально вертівся біля нормандської теорії Погодіна, а по суті, як справедливо звертав довірочно увагу Погодіна його учень Лебедєв, скривав за собою аргументи окремішности української народности[3]). Щоправда, диспут закінчився примиренням обох націоналістів, а фактично навіть не відбувся, бо йшов шляхом взаємних компліментів з боку обох учених[4]), але дискусія з приводу цього питання на сторінках преси все-таки не припинилася. В „Основі" почав сам Костомаров далі її продовжувати, друкуючи там такі статті, як „Правда полякам о Руси",

[1]) Дивись його „Филологические письма" в „Русской Беседе" за 1856 р.
[2]) „Современник", 1860, т. 79, стаття „Начало Руси".
[3]) Барсуков, Жизнь и труды М. П. Погодіна, XVII, ст. 356.
[4]) Там же, ст. 372.

„Правда москвичам о Руси", „Две русские народности", „Мысли о федеративном начале в древней Руси", „Черты народной южнорусской истории", що стали згодом євангелієм українського націоналізму.

Таким чином і серед таких умов загально-російський опортунізм реформацький захопив за собою зразу частину демократичних речників української націоналістичної буржуазії, схиляючи тепер безумовно вже на свій бік тих, що в 1840 роках взяли на себе були історичне завдання проголосити програму „Молодої України" та клялися повести українську дрібну буржуазію в рішучий момент за собою за власне її самовизначення та за повну емансипацію її від феодальних кайданів і дворянської диктатури. А тепер, якраз в цей рішучий момент, вони пішли туди, куди гонив їх загальний опортунізм, хоч і не вдалися цілком на шлях одного із своїх співучасників і творців ідеології Кирило-Методієвського Брацтва Андрузького, що перебуваючи за цю ідеологію на засланні в Соловецькому манастирі, писав до Синоду, що „мне нет больше дела ни до Малороссии, ни до Европи, ни до всего света — я желаю быть только христианином[1]), хоч і не стали в перших лавах словослов'я для „благонамеренного самодержавия", а залишилися надалі в переважній своїй більшості принциповими його ворогами. Той бо сам Костомаров, що виголосив „анатему" всім, що спробують одірватися від зреформованої Росії, не зважаючи на свій опортунізм, близьким і надалі залишився другом Чернишевського, а не Аксакова й йому подібних, залишився надалі прихильником старих ідей республіканізму й федералізму, хоч уже, як сказано, не в давній слов'янофільській його концепції, і коли Аксаков у „Дне" за 1861 р. виступив із нагоди польських революційних планів, проголошених на з'їзді в Городлі 1861 р., проти відомої статті Чернишевського в „Современнику" „Национальная безтактность" з великодержавними й самодержавними тенденціями, Костомаров не змовчав, а написав гострого листа Аксакову з цього приводу, стаючи й в обороні Чернишевського й на захист польської автономности, хоч якраз через постанови цього городельського з'їзду, що вирішив боротися за відновлення Польщі в межах 1772 року, довелося йому й иншим українським автономістам розійтися з польськими революціонерами. Листи ці прегарно показують нам, як все-таки глибоко в Костомарова та инших батьків „Молодої України", незважаючи на їхній крайній опортунізм, сиділа на дні серця все ще опозиція так проти самодержавства, як і проти його новітніх великодержавних спільників — російських слов'янофілів. „Вы хотите, писав тоді той сам Костомаров, демаскуючи дволичність російських слов'янофілів — совместить несовместимое, служить

[1]) Русская Старина, 1888, т. 57, ст. 62.

богу и мамоне. Хотите государственной цельности и проповедуете свободу ... Либо поддерживайте государство и тогда сознайте необходимость цензуры, III-го Отделения Петропавловской крепости и совершенного порабощения индивидуальной мысли и убеждения воле правительства, либо рискуйте государством, будьте готовы на его разложение — если хотите свободы. Российское государство — кінча Костомаров — невозможно без самодержавия, а самодержавие невозможно при свободе мысли и слова" [1]).

Але не всі тогочасні ідеологи дрібного національного капіталу українського зразу пішли за опортуністичним голосом „батьків" тогочасної ідеї національного самовизначення. Хоч серед українського громадянства, після провалу Кирило-Методієвського Брацтва не стало Шевченка, оцього найлівішого з-поміж братчиків, хоч замовкли й інші, що справу національного самовизначення розуміли як принцип самовизначення трудящої маси й для яких одно й друге питання тісно спліталися в єдину ідею соціяльної революції, а замість цього серед загального опортунізму довкола виростав фактично регрес у політичному національному світогляді, при чому регрес цей розвивався не тільки в питаннях політичного характеру, але й у питаннях соціяльного характеру, обмежуючи тим самим проблему й національного самовизначення — оця сама атмосфера історична, що покликала до життя з підпілля на публічну арену хоч би й культурницькі потуги ідеологів української дрібної буржуазії, коли вже довелося одмовитися їм серед об'єктивних умов від політичних революційних змагань, оця сама історична атмосфера з її проблемою „реформа чи революція" повела український молодняк — нащадків оцих „славних батьків" — 1840-х років спершу де-що иншим шляхом, а ніж цим, по якому пішли ці „батьки". Оцей-то молодняк, що жив, кохався Шевченком, годувався незгаслими традиціями Конарщини, що захоплювався по традиції не тільки козацькою бувальщиною, довбачаючи в ній для себе історичну формулу соціяльного укладу, але й західнім соціялізмом, що більш чутливо, аніж його „батьки", прислухався до соціяльного живчика й серед загального опортунізму встигав ще вловлювати не вразливі більше для опортуністичного вуха соціяльні дисонанси, що плили з тих самих низів, до яких „батьки" втоптали йому стежку та навчали, хоч і на свій лад, цікавитися життям буттям цих низів, оцей молодняк, що пробував себе звязати з козаччиною 1855 р., що дав із своїх лав такого талановитого ілюстратора буденних злиденних днів оцих низів, як Марко Вовчок, оцей-то молодняк виконував також свою культурницьку місію серед цих низів, для яких „батьки" готували „граматику", редагували „Сільську Бібліотеку" 1860 — 1862 р.,

[1]) Барсуков, XVIII, ст. 121.

але виконував по-своєму, по-революційному, тлумачив її як лінію соціально-політичного характеру, як місію бойового ватажка цієї маси за її цілковиту соціяльну емансипацію. Він був також україно́філом, як і „батьки", був, як і вони, хлопоманом, але заразом революціонером-хлопоманом і то не тільки з назви, але й по суті, він був справжнім хлопоманом, він був справжнім народником, що жив, терпів і радів болями й сподіванням всієї цієї маси, в яку йшов із пропагандою не тільки однієї національної свідомости й культури, але й з програмою соціяльної революції. Недільні школи, що їх почали заводити ще члени харківсько-київського політичного товариства кінця 1850 років, він перейняв після них заслання тепер на себе, бо він сам здебільша, хоч може й не встиг ще звязатися як слід із цим товариством, не вспів, може, навіть як слід і зазнайомитись з усіма його членами, що сиділи тепер у засланні, але він знав його мрії, жив його ідеалами, його так свіжими традиціями, і подекуди звязуючи з ними свою національну проблему продовжував невтомно почату цим товариством працю. З цього-то молодняка почали виростати нові паростки соціяльно-політичної організації революційної, далекі ще тоді од вузького етнографізму та національного сепаратизму, паростки, що ще не встигли оформитися в програмовій частині, але на практиці вже цю програму проводили в життя, об'єднуючися біля нього в гуртки революційних хлопоманів, підкреслюючи тією назвою свій соціяльно-політичний характер, за відсутність якого так гостро критикував Чернишевський не тільки галицьких сепаратистів-святоюрців, але й їхніх власних батьків.

Гуртки хлопоманів, як безпосереднє здійснювання планів харківсько-київського „Політичного таємного товариства", хоч і в инших комбінаціях, почали з'являтися вже в другій половині 1850 років серед київської університетської молоди, у звязку, певно, із знаною вже нам студентською організацією харківсько-київською. Названа організація, сама суворо конспіративна що до своїх питомих завдань, виступала, однак, на яву як широка культурницька організація, що об'єднувала біля себе чимало усяких студентських гуртків. Такими гуртками на перших порах були тоді й київські хлопомани, доки сами не зайняли місця тієї організації. Один із сучасників, Дубецький, розказує впевняюче нам, що хлопоманські гуртки з української та польської молоди під назвою „гмін" — „громад" появилися в київському університеті вже в кінці 1856 р., коли до київського університету, після скасування заборони вступати в нього молоді з Польщі й Литви, нахлинуло відтіля сюди багато „академиків", головним чином з Литви. Але ж він сам справу організації „гмін", як щось вроді земляцтв, випроваджує дальше з цього, що її задумали, однак, по його словам не „фукси", ц.-т. свіжо прибулі з Литви й Польщі студенти, а „бурші", ц.-т. вете-

рани академічної лавки, що, на мою думку, безперечно були в звязку з „Політичним товариством“, на що й натякав згодом у своїх зізнаннях на слідстві один із цих хлопоманів, Синегуб, мовляв, що Єфименко Петро, якраз один із організаторів „Політичного товариства“, дав ініціятиву до цього [1]). 14 листопада 1856 року було перше одкриття таких земляцтв під назвою „пуристів“. Членів вписалося чимало. Через рік вони остільки виросли, що їх оформлено в окремі гуртки вже під назвою „гмін“. Таких „гмін“ було на перших порах три: волинська, литовська й київська. Згодом вони почали ділитися на менші „гміни“ з більш звуженою територіяльною назвою [2]).

Яке було завдання й яка була мета організації цих „гмін“ — „громад“, легко можемо догадатися: на землях Польщі й Литви та України готувалося польськими революціонерами повстання, нове повстання, і „гміни“—„громади“ мали стати за осередки революційного руху на Україні. До повстання в Польщі готувалися тоді дві партії: права, біла партія — це великі землевласники й промисловці, в першу чергу, однак, землевласники, об‘єднані в сільсько-господарчих спілках у міцну й вельми впливову організацію, та ліва, червона партія— це республіканці-радикали, це маса дрібної шляхти, городські торговці, ремесники та інтелігентська, в першу чергу університетська, молодь. Обидві партії, однак, уже в кінці 1850 років почали виявляти тенденцію до об‘єднання себе з метою спільної акції, підготовляючи заключення проміж собою компромісу: було ж очевидно, що біла партія не могла виступити до бою сама, для неї треба було мас, щоб забезпечити повстання; червона знову партія, що мала в своїх руках ці маси, не мала за те матеріяльних ресурсів для фінансування повстання, в першу чергу грошей, які були за те в кешенях білої партії. На цьому ґрунті й мусила наступити згода проміж обома протилежними подекуди політичними організаціями, що готові були ради цієї згоди робити одна одній окремі поступки: біла партія, як здавалося, згоджувалась начеб-то на деяку демократизацію майбутньої республіки й на поступку в селянському питанні, а червона партія готова була на часткове понехаяння своїх лівих, радикальних гасел, що їх проповідувала ще в 1830-х роках, готова була тому, що важливо було їй найти спільника для повстання проти самодержавного феодалізму. Компроміс, за такого стану речей, на випадок свого здійснення, безперечно оддав би керування всією організаційною працею для повстання в руки білої партії, і він, хоч ще не дозрівши переговорами до кінця, фактично вже її оддав у руки сільсько-господарчим спілкам, а коли їх закрито 1861 р., керування підготовленням повстання

[1]) К. Ц. І. А. Фонд ген.-губ., справа № 541 за 1863 рік.
[2]) M. Dubieckі. Mlodziez polska w uniwersytecie kijowskim, ст. 67—68.

перейшло в руки окремої директорії білих, яка 1861 р. зорганізувала на свій лад склад Центрального Революційного Комітету під головуванням Мирославського[1]). Під знаком оцих - то грядущих компромісів мало підготовлятися повстання й на Україні, тому - то ці територіяльні „гміни“ в київському університеті й мали явитися не тільки першою експозитурою варшавського повстанського центру для ведення пропаганди за повстання й на Україні, але, мабуть також і платформою зближення партії білих із червоною. Не випадково ж після скасування заборони вступу молоди з Польщі до київського університету в 1856 р., сюди нахлинуло багато студентів і з Конгресівки, прозваних „коронярами“, і не випадково ці „короняри“ після остаточного погодження на Україні червоної партії з білою в кінці 1862 р., як каже Познанський, „улетучились из Киева“[2]).

Але оскільки цей компроміс вдалося легко вчинити в Польщі, то на Україні, де ще не згасли традиції, Конарщини справа з компромісом ішла куди важче. Дві були проблеми на шляху доведення цього компромісу на Україні до кінця: з одного боку, питання національне, з другого — соціяльно - економічне. Партія білих на Україні, виключно шляхетська, мріяла про відновлення шляхетської Польщі в старих межах 1772 р., не резпектувала національної проблеми української, вона механічно включала українські території, як польські землі, в єдину й неділиму майбутню Польщу, не резпектувала таким чином соціяльно - політичних змагань революційних українських кіл, що жили ще традиціями „Молодої України“ й Конарщини, ані не брала на увагу інтересів та настроїв цих мас, що їх ці кола репрезентували.

А ці менти були якраз на Україні вельми важливі. Дрібнобуржуазні українські кола давали чималий відсоток не тільки в київській організації, що розподілялася на „гміни“ — „громади“ не по національному признаку, а по територіяльному, але й в инших революційних організаціях на Україні, що входили в склад червоної партії. Червона партія не могла легковажити їхніми соціяльно - політичними питаннями, ще менше могла лишати на боці економічно - соціяльні інтереси українського селянства, що стояло за цими українськими дрібнобуржуазними колами. Через те на Україні не прийшло зразу до витворення єдиного повстанчого фронту й „гміни“ в київському університеті не змогли об'єднатися в одну організовану цілість, а, навпаки, продовжували вести працю в окремих трьох організаціях: в коронній, литовській та українській або русинській, що мала три підгрупи: українську (Київщина з Лівобережжям), подільську й волинську. Коронна організація

---

[1]) Современная Летопись, 1862, II, № 45 та „Русская Старина“, 1898, т. 94, ст. 543 — 549.

[2]) Б. Познанский. Воспоминания, Укр. Жизнь, 1913, № 3, ст. 44.

була білою, як поясняв цей поділ на слідстві один із видатних організаторів повстання на Україні, Володислав Рудницький, всі інші належали до червоної партії[1]). Обидві партії із собою довго не ладили. Не тільки українці, але й поляки з Руси й Литви, як оповіда Б. Познанський у своїх споминах, „Не любили коронярей и не сходились с ними. Короняры смотрели с высока на них. Если их и сближало что, если и было у них общее, то это была идея восстановления давней Польши и ненависть к Москве. Короняры были только политики - патриоты и к народу Украины — вообще русину и литвину — они относились безучастно, чуть ли не так, как относятся представители европейских наций к оборигенам Африки... Поляк - короняр, пропагандируя идею освобождения и восстановления Польши в прежних границах, ничуть не смущался отношениями пана помещика к подданным и в то время, когда наша молодежь всецело примкнула к новым веяниям всей России, возмущалась обнаруженными фактами рабовладельческих ексцесов и стала ненавистна мошрадзеям за свой демократизм и за свои симпатии к народу, поляки - короняры не встревали в эти дела и вели только свою линию: внушали в необходимости борьбы за освобождение Польши во всем ее прежнем составе, нашептывая, что с восстановлением Польши подымется ея престиж, а молодежь хлопоманов маня образами будущей сословной равноправности, парламентаризмом и возможности тогда в свободной Польше проведения самых лияеральных идей“ [2]).

Але, хоч як були сильні розходження проміж обидвома партіями, ідея самостійної Польщі так сильно приманювала собою польських членів із партії червоних, а партія білих являла собою таку міцну силу в Польщи, що вони були готові ради цих обох справ на все піти, щоб тільки не зірвати нагоди визволити від самодержавної Москви польської нації. Питання бо вільної Польщі не менш було для них основним, як і для коронярів, воно й перемогло кінець - кінцем усі сумніви червоних поляків у справі компромісу, тим більш, що ніде так як на Правобережжі, давало сильно відчуватися їм московське самодержавство, ніде так, як на Правобережжі не виріс антагонізм проміж польською демократією й феодальною Москвою і ніде так, як на Правобережжі, не було побоювання з боку польської демократії ще раз переживати жахливу „бібіковщину“, на випадок неприєднання себе до загально - визвольного польського руху. А тим часом обстоювання інтересів українських революційних кіл загрожувало їм невдачею компромісу з білими, а тим самим і невдачею повстання на Україні, що вело за собою залишення Правобережжя при Росії. Через те, як і не важко, але

---

[1]) К. Арх. Ст. Актів. Матеріяли повстання 1863 р.
[2]) Укр. Жизнь, 1913, № 3, ст. 16.

всетаки довелося червоним полякам на Україні піти вкупі з білими, тим більш, що в Польщі був уже готовий компроміс із тими, що в їхніх руках були всі матеріяльні ресурси для ведення польської національно-революційної справи.

Такі були умови, що серед них небаром найшлися українські хлопомани, оце ліве молоде крило української демократії того часу на Україні, що заповіт „Молодої України" з 1840 років ставила на зреалізування в спілці з польською демократією. Це були умови, що довершенням компромісу проміж нащадками „Miodei Polski" та польськими поміщиками загрожували тепер на Україні не тільки єдности проміж самою партією червоних, але ще й грозили росколом серед українсько-польської революційної спілки, якщо українська її половина не захоче одступати од своєї позиції. Тепер бо вирішення національної проблеми на Україні та її соціяльно-економічної основи мусило б реалізуватися серед протилежних інтересів двох різних на Україні соціяльних груп української дрібнобуржуазної та польської поміщицько-шляхетської, що на випадок здійснення повстання безперечно віддало б першу в жертву другій. Цього й лякалися Костомаров та інші „батьки" українського національно-демократичного самовизначення, і через це так недовірливо зразу й поставилися вони до спілки з польським революційним рухом, та збагнувши всю загрозу для власної справи в тій скритій дійсності польських революційних планів, вони й зневірилися в можливість здійснення власних інтересів у такій революції, що незабезпечувала національних інтересів оцього українського дрібного капіталу, що його вони репрезентували. Загально-опортуністичні настрої довершили їх зневір'я в революційні засоби взагалі, вони й понехали всяку революційну діяльність, як утопійну на їхню думку, та взялися виключно до культурницької праці, бо тільки таким чином, рахували вони, доцільним буде підготовляти ґрунт для кращих умов розвитку власної нації серед майбутньої, в недалекому оновленої реформами, Росії. Змагання на сподіваній парламентській трибуні, в яку так непохитно вони тепер повірили—ось єдиний так близький на їхню думку засіб зреалізування старих планів „Молодої України". І ради цих сподівань вони не тільки кинули „анатему" на всякого, хто насильно змагатиме до сепаратизму, вони й самі мимохіть опинилися в однім таборі вкупі з цими, що вже виконували своє класове панування над їхньою дрібнобуржуазною нацією, мимохіть подали руку російській контр-революції, мимохіть вертали назад до російського поміщика, оминаючи польського. Українські хлопомани довше, однак, задержали віру в революцію, і тоді, як „батьки" вже жили із сподіваними реформами, вони йшли до революції вкупі з польською дрібнобуржуазною демократією в одній партії червоних. Загроза зірвання цієї спілки, іще одної зневіри в революцію, однак, уже висіла й над ними

в повітрі. Герцен не даром так уперто змагав до полагодження наростаючих суперек у цій спілці, не даром просто таки пригрожував білій партії, мовляв, „если в России — як говорив він усім делегатам варшавського революційного комітету — на вашем знамени не увидят надела земли и волю провинциям, то наше сочувствие вам не принесет никакой пользы, а нас погубит“ [1]). Компроміс партії білих із червоними й здійснив небаром оці побоювання Герцена.

Серед таких умов найшлася в нас київська організація хлопоманів, як насмішливо прозвали не тільки короняри, але й українсько-польські поміщики київську русинську „гміну“ з її підгрупами — українською, волинською й подільською. Яким же шляхом прийшов розкол у цій хлопоманській організації — „раскол, из которого начала як писав один із очевидців виделяться демократическая партия молодых и свежих людей“, що одійшла фактично від продовжування старих ідеологічних розходжень між партією білою й червоною, між консервативними демократами й лівими радикалами, справжніми, не шляхетськими демократами, партія, що за словами сучасника, „сознавая свою кровную связь с южно-русским народом, не могла примирить в своем сознании родственных чувств к нему с притязаниями шляхты“, партія, що фактично зреклася дотеперішньої позиції, за котру „шляхта в знак презрения чувств их к хлопам назвала хлопоманами“ [2]).

Організація хлопоманів, цеб-то українська організація партії червоних, що по словах В. Рудницького на допиті перед військовим судом 1865 р., стояла на принципах і завданнях, накреслених ще в 1840 роках Костомаровим, Шевченком та Кулішем, об'єднувала в собі, як уже сказано, всю революційну молодь Лівобережжя й Правобережжя — так польську, як і українську, скупчену в київському університеті. Серцем тієї організації, як згідно подають спомини сучасників, був безперечно Володимир Боніфатієвич Антонович, гордощі всього радикального студентства. Таким же називає його й Вол. Рудницький на допиті перед військовим судом, таким характеризує його з того часу й О. Ф. Кістяківський у своєму щоденнику, називаючи його в той час „несомненно душею киевских украинофилов“ [3]). Діяльними основними членами її були, як кажуть матеріяли, В. А. Беренштам, Панченко Федір, Борис Познанський, Анатоль Свідницький, Тадей Рильський, Буржинський, Врублевський, Лев Сорочинський, брати Василевські, Готфрід, Пржеднельський, М. Загурський, А. Юр'євич, Мегердин, Трахтенберг, Бернатович, Далькевич, Ханець, Ст. Бобровський, Пановський, Маріян Дубецький, Ізідор Коперницький та інші. Сюди належав також і Володимир Синегуб, полковник Красовський, Павло Чубинський.

[1]) Сборник посмертных статей, ст. 214.
[2]) Вестник Юго-Зап. России, 1863, III/4, ст. 56.
[3]) Х. Ц. І. А. Записки А. Ф. Кистяковского, I, ст. 8.

Організація була чимала. Праця її йшла в двох напрямках: з одного боку, загальна культурницька в недільних школах та виїздах на село, а з другого — політична по лінії приготовлення революційних кадрів до повстання. Як свідчив В. Рудницький, писаної програми своєї для цієї праці хлопомани не мали, принаймні ми її дотепер не знаємо, а керувалися, як свідчив той сам Рудницький та інші, загальними принципами Кирило-Методієвців. Не маємо на жаль подрібних вказівок, як здійснювали київські хлопомани ці принципи на практиці. В споминах Б. Познанського, Антоновича й других ця справа з того часу, а саме з'ясування тогочасної їхньої політичної діяльности просто замовчується: колишні революціонери, одійшовши 1862 р. цілком од революційної діяльности, не радо висловлювалися з приводу цеї діяльности, а намагалися виключно з'ясувати мотиви свого понехаяння революційної діяльности, чи, як говорили вони, своєї участи в спробах відбудувати Польщу. Але все-таки з инших джерел ми можемо дещо взнати про тогочасну їхню політичну діяльність. Так, пр., у матеріялах київського генерал-губернатора є донесення київського стряпчого з 5/XI 1860 р., де говориться, що в Києві студенти університету заснували товариство комуністів із головою товариства студентом Антоновичем на чолі, що товариство це об'єднує біля себе біля 100 студентів із різних місцевостей та намагається проповідувати серед простого народу ідею комунізму, переконуючи при всякій нагоді селян, що вони з дворянами однаково рівні становищем, що все мусить бути спільне. Члени цього товариства, як каже донесення, живуть із своєю прислугою по-семейному, кажуть називати себе просто по імени або „брате", їхні лакеї, візники сплять із ними в одному ліжку, їдять і п'ють чай вкупі з ними та допомагають їм ширити ідею комунізму між простолюддям[1]). Можливо, що київський стряпчий дещо переборщив у своєму донесенні що до пропаганди комунізму, але близький правди він все-таки був. Після бо доручення київського генерал-губернатора київському стряпчому з'ясувати ближче цю діяльність хлопоманів у його районі, виявилося, що справді таку пропаганду на селах ці хлопомани вели. Між иншим за їхньою намовою поміщиця Габель віддала своє село Дубарі в оренду селянам майже за безцінь, влаштувала Б. Познанського, видного діяча київських хлопоманів, писарем у цьому селі, який став там і жити. До Познанського стали частенько приїжджати з Києва його товариші і вкупі з ним бували на селянських сходах, святках, забавах, братались з парубками, танцювали з дівчатами, читали селянам „Гайдамаки" Шевченка та інші його твори. Між иншим приїжджав сюди частенько й полковник Красовський і говорив до селян: „Гей, гей. Що то буде, як панів не стане!"

[1]) Червоний Шлях, 1924, № 3, ст. 238.

Коли раз його один із селян привітав словами: „Здравствуйте, пане!", Красовський розсердився й сказав: „Не лай мене, добрий чоловіче, паном! Я такий же, як і ти!" Пропаганду в цьому селі велося остільки одверто й не обережно, що селяни, злякавшися, мовляв, „щоб часом не наробив нам якого клопоту", винесли приговор, що Познанського не бажають більше бачити на очі в своєму селі [1]). Про Рильського та його товаришів доносив ще 1862 р. начальник сквирської повітової поліції, що вони „в местах, где происходили недоразумения между крестьянами относительно льгот им дарованных, входили в толки с крестьянами при каждом удобном случае, об чем говорять здесь многие помещики, но доказательств на это не имеют", та що „подстрекательства" Рильського дійшли до цього, що „сам отец его поручил сельскому писарю наблюдать", чи його синок не наважався навіть у маєтності батька, в Романівці, „случайно возмущать его крестьян" [2]). Про П. Чубинського згадує Сергій Синегуб, що він „вызвать такое же возстание попытался в Киевской губ. в имениях Трепова" [3]), чимало говориться про його революційну пропаганду й у матеріялах „высочайше учрежденной комиссии по украинофильской пропаганде в южных губерниях России" [4]), де характеризується його „от'явленным нигилистом, что упражнялся в нигилистической проповеди по сельским базарам и ярмаркам".

Ще більше світла подає на оце „ходження в народ" хлопоманів київських велика справа гуртка Володимира Синегуба, учителя гімназії та його спільників, полковника Красовського і поміщика села Пилипче на Переяславщині В. Потоцького. Що-правда, ані Красовського, ані Синегуба спомини бувших хлопоманів не називають проміж своїми членами, але воно зрозуміле, що важко було зарахувати в свої ряди тих, які ще до повстання попали в каторгу за свою революційну діяльність. На основі одних матеріялів судового слідства виявляється, однак, безперечний звязок цього революційного гуртка з організацією київських хлопоманів. Гурток цей, як побачимо, не тільки гуляв із парубками, але й організував бойові дружини для повстання [5]), про що буде далі бесіда. З цієї справи, як і з инших даних, треба робити безперечний висновок, що хлопомани київські з Антоновичем на чолі вели не тільки культурницьку, але й політичну працю в масі та проповідували серед неї ліві радикальні ідеї, що більше, навіть готувалися до повстання, хоча ватажки їхні, і Б. Познанський і В. Антонович так уперто замовчують про це є

---

[1]) К. Ц. І. А. Фонд ген. - губ., справа № 107 за 1862 р.
[2]) К. Ц. І. А. Фонд ген. - губ., справа № 4 за 1862 р.
[3]) Былое, 1906, № 8, ст. 43.
[4]) Ленингр. Центр. Арх. Дело по канц. мин, вн. дел, № 339 за 1875/80 г.
[5]) К. Ц. І. А. Фонд ген.-губ., справа № 541 за 1863 р. Пор. Былое, 1906, № 8, ст. 43.

в своїх споминах, та що більше, виправдуючи свій розкол з польським повстанням, начеб - то й приєднуються до реакції проти взагалі революційної боротьби. Пригадаємо тільки їхню голосну декларацію з цього приводу „Отзыв из Киева“ з 1862 р., яку підписав перший В. Б. Антонович.

Знаний уже нам В. Синегуб, підготовляючи в селі Пилипче та околиці бойову дружину для організації повстання, таке переказував своїм співзаговірникам, як це подав на судовому слідстві один із його прибічників, Пилипенко: в Киеві віддавна заснувалася „Громада“ „Общество малороссофилов“ !, що наміряється приєднатися до польського повстання. В „Громаді“ цій складено „Малороссийский Революционный Комитет“ „для образования в народе тайных „громад“ вроде Пилипчанской... дабы, производя ими волнения в народе и безпорядки, отвлекать безпрерывно из Польши часть войск и обессиливать таким образом действующую против поляков армию. В случае же прихода поляков в здешний край, часть „Громады“ предполагала броситься по селениям для вооружения шаек. Главный руководитель „Громады“ — учитель киевского кадетского корпуса Антонович по приказу „Киевского Революционного Комитета“. Другая же часть „Громады“ должна оставаться в покое, высматривать на чьей стороне останется победа и соображать с тем дальнейшия действия“. Що Пилипенко говорив те, що знав від Синегуба, ще безсумнівне, але й Синегуб, видаючи йому цю тайну, багато не переборщив. Він сам на слідстві потвердив це, бо подав такі самі дані що до звязку свого гуртка з київською українською „гміною“ — „громадою“, що більше, вказав ще на звязок із Чубинським Павлом, колишнім студентом петроградського університету, начеб - то й собі організатором такої ж „Громади“. На слідстві Синегуб подав також, що організація хлопоманів виросла під опікою київо - харківського політичного товариства та безпосередньо заходами Петра Єфименка, якого ролю в організації взяв на себе після заслання Єфименка сам В. Б. Антонович [1]).

Що - правда, Синегуб згодом заявив, що він багато з того, що сказав на слідстві видумав, вимушений до цього намовою справника Соколовського, але цю його заяву треба вважати скоріш одним із засобів власної оборони, бо придумувати такі справи, що звязувалися з усім тогочасним фактичним станом речей без знання їх, — на нашу думку справді неможливо, тим більше, що подібно про це говорив і В. Рудницький на слідстві перед військовим судом. Врешті про самого В. Антоновича в цій ролі згадується й в иншому місці, а саме в па'мятній книжці Холодецького, де в розділі „Rząd Narodowy“ читаємо, що в справі планування повстання на Україні уповноваженими при йому представниками від

[1]) К. Ц. І. А. Фонд ген. - губ., справа № 541 за 1863 р.

Литви, Руси й Галичини були: Юргенс і Маєвський на основі уповноважень, підписаних від Литви Далевським, а від Руси — Антоновичем Володимиром, Буржинським Томашем і Василевським Густавом [1]).

Але ми ще маємо один, хоч і посередній доказ, як тісно київські хлопомани, і то якраз ті, що потім так начеб-то щиро заявляли перед російською офіційною суспільністю про свою „благонадійність" та заперечували свою участь не тільки в підготовленні польського повстання, але й взагалі в революційному тогочасному русі, звязані були з цим якраз революційним рухом та фактично, стоячи на чолі київської організації, як це попередньо доведено, брали керуючу ролю на Україні в цьому русі. Маємо тут на думці ще одного з ватажків київських хлопоманів, Тадія Рильського, близького друга Антоновича. 1863 року було заарештовано в Харкові одставного поручника, Бронислава Люгайла за його участь у заснуванні у Вільні революційного студентського товариства. Товариство це поділялося також на „гміни", серед яких одна була „русинська". Основними діячами в цій „гміні" по словах Люгайла булияк раз відомі вже нам кияни — Цехановський і Маєвський, а поруч них і сам Тадей Рильський [2]). Очевидно, що Рильський у Вільні не працював, але сам факт заподання Люгайлом його наймення в числі лідерів цього товариства вельми характерний, бо вказує, що й у Вільні мусили бути тамошні революціонери з Рильським знайомі.

Ми не будемо більше доказувати правильність нашої думки, про активну та й керовничу участь майбутніх ватажків опортуністичної київської „Громади" з 1870 років та авторів „Отзыва из Киева" в перших кроках тогочасного революційного руху, звязаного з польським повстанням 1863 р. Це окреме завдання, яке вимагає ще окремого дослідження, але якби там не було, вже ці наведені дані переконують нас у тому, що наші київські хлопомани, і то якраз оці найближчі нащадки україно-слов'янських ідей 1840-х років на Україні, що згодом одійшли від революційної боротьби, стояли поки-що в той час у відношенні до загального опортунізму своїх батьків на протилежному кінці і не в реформах покладали надію, а в збройному повстанні.

III

Але незабаром і ці революційні речники інтересів дрібного національного українського капіталу почали одрікатися від повстанських засобів довершення й самовизначення цього капіталу з нагоди польської революції національної. Під

[1]) Józef Bialyn Cholodecki, Pamietnik Powstania Styczniowego, ст. 78.
[2]) Х, Ц. І. А. Фонд харьк. попечителя, справа № 24 за 1863 р.

впливами назріваючого компромісу білих із червоними та під приманливими ласками земельної реформи 1861 р. та сподіваних конституційних реформ у самий розгар напруженої боротьби українського селянства за свою емансипацію довершувався опортунізм ідеологів українського дрібного капіталу і на цьому крилі національного фронту та зневолював і його рішуче одмовитися від самовизначення при допомозі польського повстанського руху: незабаром од спілки з польським повстанням почала одмовлятися ще й українська часть київських хлопоманів з Антоновичем на чолі. Причина цього досить несподіваного для київських хлопоманів і так протилежного обороту справи було в першу чергу те, що й на Україні довершувався остаточно неминучий компроміс проміж білою партією та червоною чи, радше, тією частиною червоної, що вважала себе представниками польської дрібної буржуазії. Наслідком цього довершування було перш за все, що вся справа повстання на Україні що-раз більш тепер ішла під впливи правобережних представників білої партії, партії поміщиків. Партія білих як раніш, так і тепер, як говорив Волод. Рудницький на судовому слідстві, і на Україні об'єднувала виключно майже поміщиків. Дякуючи цьому вона виросла куди сильніш, аніж дрібна порівняно група червоних, бо вона, працюючи безпосередньо на місцях і постійно, не доїздом, як червоні, біля себе об'єднувати почала й усю масу дрібної шляхти, двірську службу, міських урядовців то-що, що йшли радо на її демагогічні призиви в організовані нею дружини. Вона ж, партія білих, мала скрізь по провінції розкинуті свої комітети, мала в руках гроші, мала, врешті, як каже Рудницький, у своїх руках і місцеву адміністрацію: справників, земську поліцію, що їх змогла за добре плачені гроші купити для своєї справи. Серед таких умов та ще й при готовім уже компромісі в Варшаві, очевидно, партія червоних на Україні й собі мусила незабаром податися під її опіку. Не випадково читаємо в одній кореспонденції з 10/II 1862 р., найденій у поміщика Рудаковського в селі Скоморохах на Поділлі, що „партия красных при последнем издыхании, конвульсия ея может быть причинит спасительный перелом“ [1]). Варшавські компромісні міркування та натиск цих міркувань через коронярів на Україні кінець-кінцем довели до нескритого бажання представників української партії червоних об'єднати себе з білими й на території України. Компроміс білих із польськими червоними й тут висів уже готовий, і українська партія червоних врешті справді сконала, сконала навіть раніш, аніж цього на Україні можна було сподіватися.

Очевидно, тепер, коли, по словах Б. Познанського „бывшего до того времени антагонизма между польскою моло-

[1]) Київ. Арх. Ст. Акт Фонд повстання 1863 р.

дежью и старшим поколением — помещиками и вообще панами — теперь уже не существовало“ [1]), умови для участи українських хлопоманів у польському революційнім русі основно змінилися. Утворений у Варшаві Центр. Революційн. Комітет, не зважаючи на інтервенції російських революціонерів, що раз більш правів під впливами білих, що тепер захопили в свої руки всю керму повстання, і коли врешті прийшлося йому проголосити політичну декларацію та соціяльне credo підготованого повстання, в його програмі не знайшли вже для себе місця оці два елементи, що тягнули були революційну слов'янофільськи настроєну українську молодь на шлях спільної озброєної боротьби і що їх так ультимативно вимагав від польських представників Герцен. — „Для нас немає Польщі розділеної — говорилося тепер у „декларації від Центрального Народнього Польського Комітету“ — для нас Польща єдина та, що складається в об'єднанні Польщі, Литви й Русинів [2]). В селянській же справі, після того, як уже було проголошене „Положение“ з 19 лютого 1861 р., декретом того ж Комітету, взагалі нічого нового не було додано, що більше, декретом обіцювано дати наділи землею, за викуп очевидно, тільки тим селянам, що вже на ній сиділи, що ж торкається безземельних селян та батраків, то з них тільки ті мали одержати землю, що зголосяться в ряди повстанців [4]).

Демократична польська революція схилялася таким чином на шлях реставрації старої чисто поміщицько-шляхецької Речи Посполітої, чого не скривано тепер навіть у публічних деклараціях. Але за цими деклараціями скривалися ще більш консервативні думки керовників цієї революції. Сам генеральний вождь революції, кандидат у диктатори визволеної Польщі, „демократ“ Мирославський, не скривав цих думок, він бо вважав навіть ці обидва опубліковані за кордоном його делегатами акти ще вельми лівими, не реальними обіцянками, а представників Центрального Комітету за кордоном, делегатів, що в редакції „Колокола“ складали названу декларацію, назвав просто „радикальними чиновниками“ та „агентами Бакуніна, панславістами, що згодилися на новий розділ Польщі“ [4]). Про инших же керовників польської революції говорити не доводиться. Польська громадська думка на своєму правому крилі — а воно тримало зараз у руках керму польської революції — взагалі вся стояла на давньому історичному принципі вузько-шляхетської демократії й вольности, а що до України, то вважала її не більш,

---

[1]) Б. Познанский. Воспоминания, Киев. Стар. 1885, т. XIII, ст. 438.

[2]) Колокол, 1862, № 146.

[3]) Текст декрету див.: Giller, Historya powstania narodu polskiego w 1861 — 1864 г.г., т. I, ст. 312 — 315.

[4]) М. Драгоманов. Историческая Польша и великорусская демократия, ст. 36.

як однією із провінцій історичної Польщі. Ідея шляхетської великодержавної Польщі із своїми агресивними планами що до України, в цьому напрямку цілком не уступала того часу великодержавним міркуванням московських націоналістів із їхніми поглядами часів Катерини II в українській справі. До якого подекуди абсурду докочувалася ця публічна думка в Польщі в справі України, досить буде нагадати промову Пія Ленчицького, виголошену на городельському з'їзді в 448 річницю городельської унії до представників Литви й України. Промова була настільки шовіністично-єзуїтська, що Ленчицький взявся давати навіть історичну справку для її умотивування, впевняючи про польське походження взагалі київської Руси, мовляв, сама назва „Київ" є польська, бо походить від польського слова „кій", а наколи б була українська або російська, то було б „Палків" від слова „палка", що поляни — це тільки перемінене згодом первісне слово „Поляки" і т. д.[1]).

В таких умовах серед росту що-раз більш правого напрямку в польських повстанчих приготуваннях і на Україні, очевидно, для українського націоналізму в ніякому разі місця бути не могло в повстанні, що готувало відновлення польської шляхетської великодержавности на Україні і українські хлопомани почали швидко повертатися назад слідами своїх батьків. Серед київської „Громади" вже в-осени 1860 року почалися суперечки, як згадує Б. Познанський, на ґрунті розходжень поміж представниками українських і польських революційних кіл що до характеру повстання. Національний момент що-раз більше встрявав кістю непорозумінь проміж одними й другими, бо коли польська сторона намагалася вирішення національного українського питання згідно з постановою варшавського революційного центру відложити на другий день після революції, то українська домагалася зараз же вирішити це питання і ясно поставити його невід'ємно й нерозлучно з пропагандою демократичної революції[2]). В 1861 р. після проголошення земельної реформи в Росії взаємовідносини проміж обидвома сторонами ще більш почали охолоджуватися, хоч праця все-таки йшла поки-що дальше спільно під спільним напрямком. Українські хлопомани, як оповідав перед військовим судом В. Рудницький, що-раз більш уперто наполягали на проголошення федеративних принципів у майбутньому укладі визволених революцією земель. Коли ж появилися слухи про „Маніфест" варшавського Комітету, що його згодом проголошено 22 січня 1863 р., та про зложену вже „Декларацію" делегатів цього Комітету, оголошену в місяці жовтні в „Колоколі", заразом мало наступити остаточне формальне об'єднання партії червоних із білими, розкол став очевидно неминучий. Українські хлопомани не могли не піти

[1]) Київ. Арх. Ст. Акт. Фонд польського повстання.
[2]) Укр. Жизнь, 1913, № 3, ст. 21 і № 4, ст. 23.

на його, тим більш, що український дрібний капітал в селі, через політику градацій, ставав безперечно опортуністичний, одколювався од решти селянської маси і залишав дотепер ішні свої революційні настрої. Вся-же инша селянська маса, хоч і боролася проти реформи 1861 р., але почала одночасно ставитися рішуче негативно й до повстанської польської пропаганди, скупченої тепер в руках зненавиджених нею польських поміщиків.

Розкол і прийшов формально в кінці зими 1862 р. Хоч як намагалася польська група хлопоманів з Василевським, Юрієвичом і Пржеднельським на чолі вплинути на лідерів українських хлопоманів, Антоновича, Рильського і Познанського, останні категорично й остаточно одмовилися від дальшої участи в повстанні. Тепер, як каже В. Рудницький, українські хлопомани з Антоновичом на чолі вийшли з об'єднаного Революційного Комітету та утворили окрему „Громаду", тоді як польські хлопомани та невеличка часть тих українських революціонерів, що вирішили йти до кінця, зорганізували „Громаду польських русинів", що мала два на Україні революційних комітети, один в Київі, другий в Житомирі.

Вихід українських хлопоманів вельми стурбував варшавський Центральний Революційний Комітет. Не менше турбувало його негативне відношення українського селянства до польської повстанської пропаганди. Це стурбовання й непевність власної позиції на Україні недвозначно найшли своє визначення в „Інструкції" Центрального Революційного Комітету для київського та житомирського комітетів, з якої виразно бачиться, що у Варшаві перестали вже сподіватися на підмогу з боку української дрібної буржуазії, а всю надію поклали тепер на одну шляхту Правобережжя. „Перш всього, писав в „Інструкції" варшавський Комітет, треба вести пропаганду проміж католицькою класою дрібномістних власників, орендарів, офіціялістів, як також серед молодих людей усіх станів, серед учителів, ксьондзів, одставних військових, урядовців, ремесників і т. д., а також треба впливати й на чиншову шляхту, бо й вона творе нарівні з иншими масу католицької народности. Що-ж до народу, то треба притягати православний нарівні з католицьким, з цією однако ріжницею, що на католицький нарід можна рішуче опертися, впливати явно й сподіватися прихильного результату, православний-же нарід треба підготовляти тільки шляхом особистих із ним взаємин, паралізуючи всі заходи уряду й його пропаганду. І тільки тоді така праця може підготувати нарід. Наколи-ж не буде змоги приєднати його до себе, то в крайньому випадкові треба примусити його залишитися в порядку й спокою" [1]).

[1]) Київ. Арх. Ст. Акт., фонд повстання 1863 р.

Заразом варшавський комітет все-таки намагався хоч би назовні затерти прикре почуття розколу. Слідом за „Маніфестом“ з 22 січня 1863 р. було видано 5 лютого 1863 р. окрему прокламацію „Do braci rusinôw“, в якій пригадувано українцям, що „земля їх ділила з республікою весь час спільно щасливе й нещасливе минуле“, обіцювано загальну автономію та закликувано їх, не стати виновниками в „погубленні відродження спільної родини“ [1]). В кінці-ж квітня 1863 р., коли починалося вже повстання на Правобережжі, польським „Rzadem narodowym“ видано окремо ще й „для сільського люду України, Поділля й Волині“ на українській мові „Золоту Грамоту“, що в ній іменем цього „Rzadu“ було сказано:

„Бажаючи найбільшого щастя для сільського люду, на вічні часи постановляємо:

а) Сільський нарід в селах і хуторах, панських і казенних, однодвірці, чиновники і звільнені люди від сьогодня будуть вільні й рівні в правах із нашими обивателями краю.

б) Можуть і мають право до вподоби переходити з місця на місце і ніхто їм в тім перешкоджати не буде.

в) Можуть і мають право навчатися у всяких школах та поступати на службу нарівні з иншими обивателями краю і вкупі з цим мають право вибирати із проміж себе виборних в суди, зібрання й установи сільські, повітові, земські та найвищі.

г) Одержують право суду й управління нарівні з иншими тільки у своїх судах і владах, складених із виборчих.

д) Податки народні, земські повинності і рекрутів для війська даватимуть тільки за постановою вищого зібрання краю, складеного із краєвих вибранців.

е) Землі пахотні, сінокосні, городні, поміщицькі й казенні, що находяться в селян за оброк, викуп або за панщину, будуть від сьогодня на вічні часи власністю кожного хазяїна без всякої за них платні. Поміщики за ці землі одержать плату з народньої казни.

є) Справу наділу землею тих поселян, що не мали землі, як: будників, халупників, дворових і т. д. у свій час вирішить краєвий сейм.

ж) Однодворці і чиншова шляхта одержують на вічну власність нарівні з поселянами землю городню й пахотну із земель поміщицьких, де їх буде недостатком, за плату з народньої казни або з казенних земель.

з) Крім цього, всякому, хто повстане з нами вкупі проти московської влади, чи буде він здоров, чи ранений, виділиться що-найменше по шість моргів землі і сад з земель державних, або назначиться пенсія до смерти з народньої казни.

---

[1]) Giller, I, ст. 145.

и) Даруючи сільським жителям всі названі права вольности й обивательської рівности, всіх перед кожним і перед земською владою забезпечуємо й обіцяємо вічну волю права, віри, якої хто є, та вживання своєї мови в школах, судах і инших земських установах" [1]).

Прокламація до селян, що її майже в цілому тут наведено, найбільш ще конкретні давала обіцянки, але й вони в порівнянні з „Положенням" з 19 лютого 1861 р. не багацько йшли дальше вперед і селян на свій бік притягнути не могли. Врешті були й запізні ці заходи. „Ми завсігди з добрими намірами спізнюємося, завсігди починаємо вчитися, коли треба-б було вже вміти,— писав свого часу один із революційних польських часописів,— страшні, але правдиві це слова: „поляк розумний, та після шкоди" [2]). Таке було й тепер. Але ж воно инакше й не могло бути, чого не розумів автор названих слів. Владна класа в Польщі, ані тепер, ані в майбутньому, не могла ж порозумнішати, не могли порозумнішати й лідери польського повстання. Чейже вони ніяк не взмозі були пірвати з своїми традиційними розуміннями волі й рівности, наколи ці традиційні розуміння були висловом тих самих класових інтересів того самого польського поміщика, все одно, чи вчорашнього, чи сьогоднішнього дня. Адже не траплялись в історії приміри, щоб пануюча класа змогла зріктися добровільно власних класових інтересів. А владна класа в Польщі якраз і стояла тепер на чолі революційної боротьби. А ці традиційні розуміння шляхетської волі були не менше висловом її класових інтересів, ц.-т. інтересів польського поміщика, аніж ними були радикальні гасла, хоч і без цих традицій, в речників дрібного капіталу польського, що були висловом не розумнішої голови, а класових інтересів оцього дрібнобуржуазного польського суспільства, так само як радикальні гасла й козакофільські традиції були висловом класових інтересів українського дрібнобуржуазного суспільства. Польська революція не в силах була піти через те на инший шлях з иншими розуміннями.

А з такими розуміннями справа польської революції при тогочасних умовах безперечно наперед мусила бути осуджена на невдачу. Вона й скінчилася повною невдачою, а на Україні вона не змогла навіть як слід розвинутися, хоч часть українських хлопоманів, не зважаючи на розкол, все-таки пробувала підтримати її серед населення; вона потерпіла поразку хоч-би й через те, що стала революцією не соціяльною, а виключно політичною, та ще й сословно-шляхетською, а не справжньою народньою, звязаною з інтересами мас, які вона закликала до бою в ім'я чужих для них ідей і для яких вона навіть формально не приносила ніяких.

---

[1]) В. Міяковський. Революційні відозви, ст. 36—37 та Giller, I, ст. 314—316.
[2]) Mloda Polska, 1840, № 24.

соціяльно - економічних змін, а залишила їх при тих - же самих панах, під якими ця маса дотепер тягнула своє важке ярмо неволі. Тоді й Рильський цілком слушно писав з цього приводу в час назрівання розколу проміж хлопоманами, що польська пропаганда поставила революцію на голову, замість на ноги, бо замість „szlachte chlopic", вона пробувала „chlopów szlachcic" і, то не всіх навіть, а куркульню, та за демократичними своїми жестами й голословними деклараціями псевдодемократизму ховала не скритий, загрозливо непримиримий полонізм і ненависну шляхетчину [1]). А вірити на слово польській шляхті, хоч - би як демократичні кидала вона гасла, ніхто на Україні не збирався. Шляхетсько - польській революційній пропаганді після розколу цілком слушно робив зауваження ще один із київських хлопоманів, мовляв, що вірити в ці куці й голословні декларації ніхто з української маси не стане. „Доказательств вашей симпатии вы не представили даже в 1855 г.,— пише цей автор у статті „Полякам об украинцах",— когда был случай, не говорю сделать нам пользу, ибо пользы не могло быть из вашей помощи, а по дружески, по человечески бросится туда, где людям тяжело. А тепер, не прошло еще десятка лет — уже вы родные братья Украины" [2]).

В такому - то становищу найшлася на Україні проблема польської революції напередодні свого повстання 1863 р. Шляхетсько - поміщицький її характер одмежував її цілком не тільки од дрібнобуржуазних українських мас, але й від українських хлопоманів, що й сами подекуди виросли серед шляхетсько - поміщицького оточення.

Але не всі українські хлопомани пішли слідами Антоновича й його групи. Селянські заколоти, що йшли тоді на Україні, з одного боку, та приготування до польської революції, з другого, приманювали все - таки багатьох до боротьби з самодержаством. „Таких, вдумавшихся в происходившее и понявших суть дела было немного, — згадує Б. Познанський, — большинство же не сумело оторваться от традиционной идеи борьбы, не могло отрешиться от всего всосанного в себя с молоком матери" [3]). Таких, що при всіх цих умовах все ще не рішилися на розкол, а готові були при всякій нагоді, а тим більш при даній ситуації боротися з самодержавним феодалізмом в імя хоч - би встановлення шляхетської польської речи Посполитої, справді найшлося більше і то не тільки проміж польськими хлопоманами, але й українськими, хоч може з меншими іменами. Для одних та других ці змагання навіть зараз не уявлялися на думку групи Антоновича як „смутные мечты, удалая борьба, жажда приключений со всею их заманчи-

[1]) Основа, 1861, кн. 4 — 12, ст. 99.
[2]) Основа, 1862, кн. 2, ст. 71.
[3]) Воспоминания, Киев. Стар., 1885, том XIII, ст. 437.

востью для молодых, полных сил и жизни людей»[1]), а як один із засобів розхитати російське середньовіччя, розбурхати громадську думку, врешті бо, як говорив Маркс, і сама справа відновлення хоч історичної Польщі, все-таки являлася революційною справою, прогресом вперед, а не назад навіть при всій цій консервативності польської поміщицької класи, що керувала цією революцією. І якраз таких, що з червоними прапорами за цю справу пішли в бій, по словам того-ж Познанського,— таких справді було більше серед бувших хлопоманів і то не тільки на Правобережжі, де переважали польські хлопомани, але й на Лівобережжі. І там бо організувалися революційні „громади“[2]), що через визволення Польщі намагалися повалити самодержавство. Зразком цього може служити справа Вол. Синегуба на Переяславщині та історія його пилипчанської громади“[3]). В. Синегуб, син поміщика з Трипілля, полтавський дворянин Пилипенко, дрібний поміщик в Пилипчому В. Потоцький, його брат Леонід, учитель гімназії в Катеринославі, всі українофіли, заснували, було 1862 р. на лад київської центральної „гміни“-„громади“ свою на Переяславщині. Ідеологом пилипчанської громади був підполковник Красовський, про якого звязки з київською громадою згадує й Познанський,— і який, як емісар київського революційного комітету, привозив в Пилипче всякі інструкції, інформації, книжки, зброю, то-що, та В. Синегуб, що керував справою „громади“ безпосередньо на місці. Пилипчанська „громада“ була суто українофільська. Підполковник Красовський, приміром, був такий завзятий українофіл, що носив навіть під мундиром національний український одяг, як це подав на слідстві Синегуб, захоплювався Шевченком, декабристами, привозив і читав з пилипчанськими „громадянами“ „Войнаровського“, Рилеєва, не друковані вірші Шевченка, поруч „Колокол“, „Полярну Звезду“, „Молодую Россию“, навіть паролі подавав такі, як „самостійність“ то-що. Пилипчанська „громада“ взагалі була в тісних взаєминах з Києвом. На слідстві виявилося, що в Пилипче частенько приїздили з Києва студенти Цветков, Стоянов, Супруненко, Касяненко, гімн. Куліченко та інформували „громаду“ докладно про хід підготовлення повстання. Вони розказували пилипчанам, що такі на зразок пилипчанської місцеві „громади“ під головним керуванням київської засновуються скрізь по Україні, що вони організують боєві дружини, а студент Плещенко впевняв навіть раз, що йому на Чернігівщині вже вдалося в селі Носівка зорганізувати готову козацьку дружину в 50 кавалеристів, „готових к содействию полякам по первому призыву“. Можливо, що ці інформації, як звичайно

[1]) Киев стар. 1885, том XIII, ст. 437.

[2]) Див. про це Герцен, Полн. собр соч. т. XVI, ст. 304. Былое 1907, кн. 7, ст. 218. Правда (Львів) 1874, № 12.

[3]) Київ. Іст. Центр. Архив, фонд ген.-губ. справа № 541 за 1863 р.

була, були сильно переборщені, але факт інтенсивної пропаганди з київського центру в цьому напрямку був безперечно. Синегуб, по словам Пилипенка, навчав пилипчанських громадян власним приміром, як вести цю пропаганду: „под предлогом сближения с народом он старается узнать его дух, собирая сведения об обычаях, одежде, песнях, он узнает, кто из помещиков и как обращается с крестьянами, а между тем толкует им, что надо возобновить прежние права Малороссии, чтобы правление в ней было по выбору народа без верховной власти". Він, Синегуб, говорив сільським парубкам, що „как только прийдут поляки, то мы, громада, двинемся на панов и будем резать таких, которые притесняли и обижали крестьян", що „указывая на дерево, говорил: „скоро увидим на каждом из них повешенных этих панов". Київський розкол не припинив організаційної праці пилипчан. Синегуб, як учениk Красовського, після розколу розійшовся з київською українофільською „громадою": „они предлагали теперь средства без насилий, а я желал революции, идя за учением Красовского", заявив він на слідстві на запитання про причину свого непогодження з тактикою київської громади. Він і продовжував тепер дальше вести революційну підготовчу пропаганду за спільне повстання, „za wolnosci wasze i nasze", як говорили поляки, збирав парубків, співав із ними революційні пісні, що їх привозив Красовський, сам складав такі пісні та виступаючи всюди, як емісар „Українського Революційного Комітету" в Києві, організував ніби-то з його доручення вкупі з Потоцьким боєві дружини з пилипчанських та дооколичних парубків. До цього всього й признався на слідстві Синегуб, хоч при кінці слідства став заперечувати свої звязки з київською „громадою", а звалювати всю вину на Красовського, якого було попередне ще 17 червня 1862 р. заарештовано і зослано на 12 літ у Сибір на каторгу[1]). Така була пилипчанська громада. І тієї пропаганди вона не припинила до останніх днів. В повстанні однак ніхто з неї не став; пилипчанську громаду було незабаром, напередодні повстання заарештовано і, тільки дякуючи довершеному якраз тоді розколові київських хлопоманів з польськими, вдалося пилипчанам уникнути від більш важкої кари: виходячи із мотивів, що „нельзя допускать никакой солидарности между идеями поляков и малороссов, зная некоторую и так враждебную неприязнь между этими двумя народностями, — як писав у своїому висновку київський генерал-губернатор міністру внутрішних справ, — считаю не только неудобным, но положительно вредным продолжать дело Синегуба в настоящее время, ибо это значило бы возбудить толки в крае только что успокоенном и дать нашим врагам новое против нас

[1]) Див. про це „Государственныя преступления в России в XIX в." т. II, ст. 29 — 32.

оружие — кричать, что Россия кроме поляков имеет еще внутренних врагов в лице малороссов, которые за стремление воссоздать самостоятельность свою преследуются строгими мерами правительства“ [1]). Цар і погодився на „небольшое наказание“: В. Синегуба заслано у Вятку на пожиття, а Пилипенка й Потоцького засуджено на 2 роки арешту, враховуючи їм час слідства.

Революційна пропаганда українських хлопоманів таким чином не припинялася після київського розколу, очевидно з боку тих організацій, що рішили справу вести до кінця, окремо чи вкупі з польськими хлопоманами. В ній брав наявно чималу участь і Павло Чубинський, що його було заарештовано в кінці 1862 р. та заслано в архангельську губернію, де пробував він до 1869 р. не тільки за поширювання революційних прокламацій в Золотоноському повіті, при чому заслання його вчинено вельми таємничо з наказу петроградської комісії по боротьбі з революційною пропагандою [2]). Чубинському певно треба приписати й авторство відомої вже прокламації з 1862 р. „Відозва до селян“, в якій закликалося населення до повстання проти панів: „Повставайте, добрі люди,— читаємо в ній,— спитайте стародавніх людей, що робили панам гайдамаки. Робіть так, як діди ваші, то буде ваша сила, бо наша воля — ваша правда. Коли всі повстанете, то що вам хто вчинить; вас багацько, вставайте тільки усі нараз, то ні пани, ні москалі вам нічого не зроблять, бо вас багацько й ваша правда. Пани не хочуть давати землі, а земля уся ваша, бо ваші прадіди кров'ю її поливали й купували“ [3]).

Але пропаганда неодколеної частини українських хлопоманів ішла не тільки серед селянства. Вона намагалася захопити й армію. В цій пропаганді взяв вельми велику та керовничу участь і брат відомого українського вченого в харківському університеті, Потебня, офіцер одного із полків віленського гарнізону, один із організаторів тогочасної всеросійської організації революційної „Земля и Воля“, організатор і голова „Русского Центрального Народного Комитета“ та „Комитета русских офицеров“, автор відомої відозви „К офицерам всех войск“ з 5 листопаду 1862 р. [4]) Прокламація була вельми бойового змісту, але вона й характерна своїми мотивами, що керували оцею частиною непримиренних із самодер-

---

[1]) К. Ц. І. А. фонд ген. губ. справа № 541 за 1863 рік.

[2]) Киев. Старина, 1903, т. 82, ст. 145.

[3]) В. Мяковський. Революційні відозви, ст. 33 — 35.

[4]) Про М. Потебню, на жаль, мало вдалося мені зібрати відомостів. Про його є дрібні згадки крім наведеної вище літератури ще в статті В. Богучарського в „Голосе Минувшего“ 1915, IV, ст. 201, де говориться проте, як „Земля и Воля“ злилася з „Русским Центр. Народным Комитетом“ 1862 р., в статті Л. Ершова в „Голосе Минувшего“ за 1913 р. № 6, ст. 204, в „Воспоминаниях“ И. Л. Огарева - Тучкова за 1848 — 1870 роки, ст. 202 — 203, в „Биографическом словаре„ И. О. Чеханова, ст. 281 та в „Новых рассказах“ М. Коялевича, гл. IX, ст. 132 — 137.

жавством навіть тепер українських революціонерів, та вірою, що польське повстання все-таки принесе сподівану демократію. „Наше положение исключительно — читаємо в ній — обстоятельства все ближе и ближе подходят к минуте, когда нам придется быть палачами Польши, или приставать к восстанию. Мы не хотим быть палачами — Центральный Варшавский Комитет заявил нам, что его цель — наделение всех крестьян землею, уравнение всех прав и уничтожение сословной розни, независимость Польши от петербургского и немецких правительств и признание за всеми областями, соединенными с Польшей воспоминаниями прошедшего права и располагать собою... мы не оставляем нашего прежнего убеждения. Только на этих основаниях мы и наши солдаты готовы примкнуть к польскому восстанию, потому что те же основания и нашей свободы... Дружно со всех окраин двинемтесь внутрь России, подымая народ на созвание бессословного земского собора. Только он может осуществить право народа на землю и волю, областное и союзное самоуправление“ [1]).

Зразком низової пропаганди проміж військами за допомогу польському повстанню був відомий уже нам підполковник олександрійського гусарського полку Красовський. Останній, як констатував польовий суд, „не только одевался в крестьянскую одежу и, ходя в ней, входил в близкое сношение с крестьянами“, він зумів єднати й військових до „великого дела“. Коли бо 1862 р. збунтувалися селяни на Канівщині і житомирський полк мав виступати „для усмирения крестьян“, Красовський „решился возбудить нижних чинов к неповиновению“ і, передягнувшися в „малороссийскую одежу, подбрасывал возмутительное воззвание, что сам сочинил и переписал оное в шести екземплярах“, в якому намовляв салдат пристати до збунтованих селян, „превратно толкуя об обязанности солдат и осуждая действия правительства в умах солдатам, что посылают быть палачами того народа, к которому сами они принадлежат и между которыми находятся их отцы и матери, братья и сестры, что им прикажут сечь и расстреливать их начальники, в угождение тем чиновникам и помещикам, которые так грабят и разоряют несчастного мужика, а солдаты будут угождать тем людям, которых сами терпеть не могут [2])“. Красовського й присудили за це на смерть, замінивши йому кару смерти на 12 літ каторги.

Пропаганда за революцію таким чином ішла, хоч і не находила собі широкого відгуку серед мас, для яких вона була організована. Треба однак признати, що це були останні потуги українського революційного хлопоманства, на

[1]) Пор. Драгоманов. Историческая Польша и великорусская демократия, ст. 60 та В. Базилевский. Государственные преступления в России, II, ст. 66 — 68.

[2]) Колокол 1863, № 162.

ґрунті старих ідей слов'янофільства. Селянство, хоч і бунтувалося проти „свободи" ще навіть в 1863 р., але до повстання не приставало, в якому воно бачило передусім зненавиджених поміщиків. З другого боку, регрес „батьків", київський розкол та що-раз більша перевага правих течій в польському рухові вельми охолодили початкові настрої найбільш лівих українських хлопоманів, і навіть сам Потебня в останній момент став сумніватися в здійсненні тих планів, що їх недавно ще так гаряче пропагандував. В Польщі бо, після листопадового з'їзду, до якого формально ще обидві партії йшли окремо, остаточно взяла перевагу партія білих із Чорторійським на чолі, від диктаторської власти було усунуто навіть такого „умірковаиого", як Мерославський і передано її консерватору Маріяну Лангевичу. І вже 3 березня 1863 р. писав автор палкої відозви до офіцерів уже майже з резигнацією: „Я решился остаться здесь... надежды сделать что нибудь мало... Попробуем [1])". Надію втратив навіть сам Герцен, що до останнього менту вірив у польську революцію та так намагався поєднати українців із поляками... „Смертельно жаль Потебню и его товарищей,— говорив він Бакуніну,— тем больше, что вряд ли им по дороге с поляками... Мне кажется, что им до крестьянской земли в сущности мало дела, а до провинции много" [2]).

Революційна пропаганда за повстання таким чином після київського розколу не припинялася серед українського населення до останнього менту, хоч що-раз з меншою вірою в справу, а йшла то поруч, то й розбіжно з культурницькою пропагандою. Вона відгребувала любимі селянські лозунги з часів київської козаччини, користувалася навіть готовими прокламаціями тих часів. З рапорту таращанської поліції довідуємося, що в її районі проміж селянами ходила по руках і переписувалася самими селянами відома вже нам прокламація з 1855 р. Розенталя [3]). На Радомисльщині знову, згідно з рапортом ген.-майора Трепова, що його вислано на втихомирювання селянських заколотів, почала відновлятися під впливом пропаганди козаччина 1855 р., селяни не тільки відмовлялися від послуху владі й поміщикам, не тільки припинили одбування повинностей і плату оброку, але й кинулися поголовно писатися „в козаки" [4]). Поруч із цим ішла пропаганда з боку й польських повстанців, очевидно бувших хлопоманів. Начальник гайсинської повітової поліції доносив, що проміж селянами ходять „украинские стихи возмутительного содержания „Туча происшедших и настоящих времен", в яких після історичного вступу на тему московського гніту

---

[1]) Колокол, 1863, № 162.
[2]) Драгоманов. Историческая Польша, ст. 42.
[3]) К. Ц. І. А. фонд ген.-губ. справа № 4 з 1862 р.
[4]) К. Ц. І. А. фонд ген.-губ. справа № 383 за 1863 р.

і польської дружби, після з'ясування причини сучасного лиха селянського, виспівувано всі можливі блаженства в оновленій Польщі, під якою —

„Лихоманців там не буде,
Бо сильно карають:
Скоро візьме, взнають люди —
Зараз розстріляють.
Податки там будуть менші
І так лучче жити,
Бо там навіть князі перші
Всі мусять платити.
У військо там і панські діти
Мусять поступати,
Салдатом перш служити
Заким чин дістати.
А тут усе мужиками
Діри затикають,
Обдирають податками,
В рекрути приймають" ...

та закликувано поступати в повстанці, мовляв, —

„Вибирайте-ж, добрі люди,
А казки не гудьте,
Як вам лучче жити буде,
То так собі будьте" [1]).

Подібного змісту віршів чимало тоді ходило по всій правобережній Україні. Були й спроби використати пам'ять Шевченка для сколихнення селян до повстання проти Москви. „Лист Шевченка з Сибіру до братів-українців", що ходив тоді по руках в деяких районах Київщини, безперечно був того самого походження, що й подані вище та інші тогочасні прокламації до селян.

Але, як сказано, пропаганда ця за повстання серед селян, так окремо, які вкупі з польськими повстанцями, не мала й не могла вже мати широких успіхів, не зважаючи на те, що селянство вельми сильно й довго хвилювалося після проголошення маніфесту 19 лютого 1861 р. та що повстанська пропаганда на Правобережжі намагалася використати для себе це хвилювання. Селянська маса, що хвилювалася проти поміщиків, не змогла погодити в своїх міркуваннях оцих протилежних собі тенденцій, що, з одного боку, закликали її до збройної боротьби проти влади, яку воно уявляло собі передусім в особі місцевого поміщика, а заразом звали її до спільного виступу якраз з оцим поміщиком, проти якого вона бунтувалася й який однією рукою спроваджував військо для втихомирювання збунтованих селян, а другою через своїх агентів-пропагандистів підбивав їх до повстання. Селянська маса, своєю культурою й своїми соціяльно-економічними

[1]) Київ. Істор. Арх. фонд. ген. губ. справа № 4 за 1862 р.

інтересами протилежна поміщицькій масі на Правобережжі та ще й навіяна козацькою традицією боротьби проти зненавидженого „ляха", не розуміла абстрактно свого повстанського завдання, а брала його конкретно в його місцевій обстановці та й через те замість іти на невідомого „москаля" кидалася на того-ж таки поміщика, що готувався вкупі з ним виступити в бій з невідомим селянству ворогом, проти його виливала свою бунтарську стихію, нищила подекуди навіть самих пропагандистів, що йшли до неї з „Золотою Грамотою". На Радомисльщині біля Брусилова ті сами селяни, що їх піднято на ноги повстанською пропагандою, почали вправді записуватися в козаки, але розуміли це, як заклик до повстання проти власних панів, вони й кинулися на них, а коли зустріли київську групу польських хлопоманів, не зважаючи на те, що вони несли червоний прапор, змасакрували їх до останнього [1]). Такі селянські виступи проти пропагандистів були не виїмкові, тим більш, що селянство вельми озвірювали проти себе подекуди сами повстанці, які, не задовольняючися писаною пропагандою, ще бралися й за такі способи зворохоблювання селян, що стали в імені влади ще більш утискати їх, як, приміром, робив волосний писар Микола Блоцький в Корабичині на Радомисльщині, що за дрібні непорозуміння проміж селянами й поміщиками, замість задовольняти їх земельними наділами, закликав військо на розправу з селянами, щоб таким чином настроїти останніх проти місцевої влади й війська. Але селянство, як кажу, брало ці явища так, як вони йому реально уявлялися, і замість на військо, ішло на польського поміщика, виловлювало повстанських пропагандистів і, коли прийшло до повстання на Правобережжі, воно, підбехтане чорносотенною контрпропагандою, кинулося масою нищити „мятежников".

Очевидно, що в таких умовах повстання на Україні скінчилося цілковитою невдачою. На боці польських поміщиків, що й сами тепер не дуже-то спішили даремно класти голови за програну справу, найшлися тільки невеличкі групи містечкових ремесників, двірських офіціялістів, загородньої шляхти то-що [2]). Селянство — оця основна боєва сила всякої революції,— для якого „Золота Грамота" фактично й декларативно нічого більш не давала, як те, що воно вже одержало реформою 1861 р., за виїмками ніякої участи в цьому повстанні не взяло, що більше, воно, навпаки, явилося і цим разом знаряддям в руках реакції проти революції і якраз дякуючи йому уряд так легко міг справитися на Україні з невеличкими врешті повстанськими ватагами. Самодержавство і справилося з повстанням безпощадно, не тільки в Польщі,

---

[1]) Б. Познанський. Воспоминания, Киев. Стар., 1885, т. XIII, ст. 457.

[2]) Списки повстанців з Правобережжя, що їх судив військовий польовий суд, мається в Київ. Арх. Ст. Актів, матеріяли повстання 1863 р.

придушивши тим раз назавжди спроби поновлення 1863 року, але й на Україні. Польові суди сотнями й тисячами конфірмували на всілякі кари тих, ща залишилися при житті. А скільки погинуло їх на Україні і то якраз справжніх революціонерів, типу Потебні, що рішив іти до кінця і під Житомиром наложив головою. Скільки погинуло їх навіть не в бою з царським військом, а з рук селянської стихії. Важким ударом лягло це на революційне життя не тільки в Польщі, але й тут, на Україні, бо гинули або йшли на заслання якраз ті, що виривалися від кайданів самодержавного дворянства, що не жаліли своїх голів в ім'я цих ідей, а фактично клали їх за нову неволю, неволю шляхетчини. А ті, в чиїх інтересах фактично було піднято повстання, якщо не вспіли вчасно заховатися перед московською реакцією, то грішми, якщо не можними впливами та родинними звязками, змогли здебільша оправдати себе тепер перед нею та випросити для себе аболіцію.

IV

Реформа 1861 р., а вкупі з нею сподівання взагалі на конституцію згори в Росії, явилися таким чином оцим роздоріжжям, на якому зупинилася дотеперішня революційна думка на Україні та призадумалася, куди їй дальше йти. Вихована на старих традиціях революційного слов'янофільства, вона мимохіть у конкретних умовах 1860-х років нараз зупинилися перед пустим звуком своїх старих революційних гасел, що в їх вона вірила до останнього менту. Польське повстання розвіяло вітром ці гасла, а боєва її сила — селянство — погасала, розколена реформою в селі на два табори, опортуністичне, приласкане реформою глитайство та обезсилене заколотами 1861 — 1863 р. бідняцтво й почасти середняцтво. Для неї залишилося тепер дві альтернативи: або тимчасово йдучи слідами загального опортунізму, схилитися перед московським самодержавством, якщо не бажала впасти цілком в обобійми неменш великодержавної шляхетської ідеології, схилитися, покладаючи надію, що все-таки щось вдасться їй од цього самодержавства одержати для національного самовизначення шляхом сподіваних реформ, при питомій тоді хоч-би назверх благонадійності й лойяльності перед тим самодержавством, або продовжувати дальше почату боротьбу, але вже без давніх гасел, продовжувати на новий лад, бо нові умови були для тієї боротьби, з новими гаслами, бо старі витратили вже своє практичне значіння і для мас, що їх треба було вести на цю боротьбу, і для тих, що мали цими масами керувати в їх дальших змаганнях проти нової системи експлоатації. Третього шляху не було для тих, що дальше вважали себе речниками сучасної й майбутньої української дрібної буржуазії і не одрікалися від захисту її класових інтересів.

Про инших, про українське панство, що вже давненько почувало себе міцно в лавах офіційної класи, і мови бути не могло: воно вже в 1840 роках вирішило свою соціяльно-політичну ролю в бік єдности не тільки з московським капіталом, але й з владною реакцією.

Справа польського повстання 1863 року та зворот заможницьких елементів в селі на шлях опортунізму начеб-то вирішили цю дилему. Як випало це рішення для однієї частини речників української дрібної буржуазії — ми вже знаємо. Вона — спершу „батьки", згодом і „сини" рішили піти першим шляхом" „Зачем вы вовлекаете нас, только что пробуждающийся из многовекового оцепенения народ в игру, которой исход вам самым не известен, — писав у відповідь полякам один із лідерів київських хлопоманів, — ми убеждены, что только наша внутренняя деятельность, только внутренние наши достоинства спасут нас от ничтожества" [1]) Так звучала тепер нова платформа українських хлопоманів, що ще так недавно прикладали свої руки до рятування „пробуждающийся народ" перед оцим „ничтожеством" шляхом збройної боротьби.

І „батьки" й „діти" ідеї національного самовизначення знайшли себе в 1863 р. таким чином вкупі на одній дорозі, по якій одночасно з ними вже одходив сільський глитай від своїх революційних гасел 1855 р., спершу нейтралізуючи себе в селянських заколотах 1861 — 1863 р., а згодом стаючи цілком на бік реакції. Але мало було тільки зійти з революційного шляху, ще треба було тепер, хоч як і болюче приходилося, задокументувати це перед усім офіційним суспільством, в бік якого звертали свої кроки українські націоналісти, тим більше треба було це вчинити, бо, після їхнього розриву з польським повстанням, почалася з боку польських поміщиків на Правобережжі при всіх їхніх впливах скажена акція проти зрадливих їх справі українських контрагентів. А вона якраз торкалася впершу чергу українських хлопоманів з Антоновичом на чолі, проти яких, особливо за їх попередні „гріхи", посипалися доноси з боку поміщиків перед урядом з посудженням то про комуністичну пропаганду серед селян, то про україно фільський сепаратизм то-що. Ця травля Антоновича й його найближчих друзів з боку польського на Україні поміщицтва почалася була вже раніш, уже тоді, коли Антонович з товаришами — сам польської культури й шляхетського стану — „пользуясь своим обширным авторитетом между университетскою молодежью, стал распространять мысль о необходимости сознать откровенно неправильность взгляда польского общества на край и слиться с народом, между которым живет польская шляхта, в одно нераздельное целое". Вже тоді „стали на него поступать доносы с обви-

[1]) Основа, 1862, № 11, ст. 71.

нением, что он подстрекает крестьян к истреблению помещиков... Желая уронить его в общественном мнении и еще более уничтожить его влияние на молодежь, они — шляхта — пустили на его многочисленные полемические статьи, безименные письма и пасквили“ [1]). Тепер, після одходу Антоновича групи й од справи повстання, ця травля ще більш взялася. Вчинені вже декларації окремих лідерів українських хлопоманів, в тім числі й їх ватажка Антоновича [2]), торкалися тільки справи їх участи в польськім повстанні, реабілітували їх перед офіційним російським громадянством тільки з цього боку. І ця, навіть офіційна російська думка начеб-то, як здавалося, повірила в щирість оцих заяв: „Мысль о федерализме з Польшею, — читаємо в одному з офіційних документів того часу,— едва ли может быть приписана сторонникам малороссийской партии, напротив они теперь стремятся противодействовать польской пропаганде“ [3]). Повірила начеб-то і на половину офіційна російська думка, що в чорносотеннім журналі київському писала з цього приводу, що як „русские славянофилы в результате привели к плодотворным последствиям и выработанные ими понятия и воззрения сделались достоянием нашего общества, указавшим ему прямой путь к дальнейшему развитию“, таке й ожидають тепер „все истинно любящие свое отечество и от малорусской партии на юге“ [4]).

Але цього не було ще досить. Ще треба було себе очистити перед оцею офіційною і напівофіційною думкою російською від підозріння про оцей ненависний для неї комунізм, взагалі про революційні традиції. Треба було чим скоріш, серед загальної уваги цеї думки на загрозу з боку польського повстання, затерти за собою ті свіжі сліди, що ще виднілися серед революційної пропаганди за польське повстання. Не даром всі вони у своїх так „исповедях“, як і „воспоминаниях“ так старанно навіть перед самими собою намагалися начеб-то забути те, що Андрузький свого часу серед каяття назвав „бредными мечтаниями юношеских лет“. Але для офіційної російської думки треба однак було щось більше, аніж одно власне забуття. І колишні пропагандисти революційних думок, що з приємністю згодом згадували, як їх носій національного капіталу різав повстанців, рішилися ще на одну декларацію. Нагодою до цього була поява серед лівих російських революційних кіл брошури Зайчневського „Молодая Россия“, яка проповідувала „революцию кровавую и неумолимую, революцию, которая должна изменить радикально все, все без исключения, основы

---

[1]) Лен. Центр. Арх. Дело комиссии по украйнофильской пропаганде л. 133.

[2]) Див. „Моя исповедь“, Основа, 1862, № 1.

[3]) К. Ц. І. А., фонд ген. губ. справа № 637, за 1863 р.

[4]) Вестник Юго-Запад. России, 1863, т. III., ст. 71.

современного общества и погубить сторонников нынешнего порядка". В голосному в ті часи „Отзыве из Киева" за підписом В. Антоновича, П. Чубинського, П. Житецького, Т. Рильського, Б. Познанського, В. Синегуба, С. Синегуба, К. Соловіна, А. Стоянова, М. Малашенка, А. Тищенка, І. Нечипоренка, В. Горського, Д. Богданова, П. Супруненка, А. Пашкевича, Т. Гарячковського, І. Касяненка та А. Стефановича, словом від усіх, що вважалися колись ватажками хлопоманів, або близько коло їх стояли, а тепер, як, приміром: Антонович, Рильський та Познанський, повертали назад, поміщено було таку декларацію, що в ній між иншим говорилося:

„Всякая теория, от парламентарной системы до самых ярых социалистических толков, по нашему убеждению, или пустая мечта, или суетная, ни к чему не ведущая фразировка... По нашему разумению, единственное дело недавних друзей народа в настоящее время — спомоществовать развитию народа, не вдаваясь в политические или социальные толки и ожидая терпеливо времени, когда народ будет в состоянии толковать с нами о предметах, которые теперь недоступны его умственному развитию, а потому для него загадочны, темны и ненужны... И так, настоящим отзывом мы об'являем, что с брошюрою „Молодая Россия" мы не только не имеем ничего общего, не только не намерены принимать за нее никакой нравственной ответственности, но напротив того, считаем ее вредною, более нежели кто либо другой, так как высказанные ею положения самым резким образом противоречат народному благу и развитию и желают крутыми и кровавыми мерами подчинить народ терроризму поставленных на удачу чисто теоретических мечтаний..."

Що до сепаратизму колишніх хлопоманів, то вони заявляли: „Никто из нас не только не говорит и не помышляет о политике, но всякое политическое стремление при настоящем состоянии общества до того смешно и ребячески наивно в наших глазах, что серьеозно даже считаем лишним возражать на этот упрек. Да и в самом деле, последовательно ли было бы с нашей стороны прививать к народу политические идеи, когда всякий намек на политику устраняется смыслом и совестью народа, когда все симпатии его обращены в ту сторону, откуда пришло к нему избавление от работы египетской. Надо сказать раз навсегда, что всякий политический сепаратизм в наших глазах нелепость смешная, о которой мы не в состоянии серьезно подумать, так как она нам не полезна, не нужна и, не смотря на громкое слово, не привлекательна" [1]).

Названа декларація політичного каяття українських хлопоманів, безперечно, була явно реакційною супроти попередніх

[1]) Современная Летопись, 1862, № 46, ст. 6.

позицій київських хлопоманів, безперечно робила глибокий розрив і з всякою революційною демократією того часу. Це був ще один прорив на революційному фронті, задуманий ліберальною тактикою московської реакції. Але хоч як були ретроградні елементи в цій декларації, що одхрещувала себе від усякої революційної праці, хоч як глибоко схиляли голову перед самодержавною владою українські хлопомани в надії на її переміну у відношенні до українського питання, все-таки не була такою, що вказувала-би на абсолютне визнання наявного ладу за досконалий, що погоджувала-би на завжди світогляд київських хлопоманів з тогочасною дворянською класовою системою та її політичною структурою того часу. Непогодженість з нею, хоч і накрита зверху самодержавним опортунізмом, залишалася й надалі в ідеології цих хлопоманів навіть в попередній силі, як вираз протилежности інтересів українського дрібного капіталу інтересам московського, змінилася тільки тактика й вибір засобів у справі переміни сучасного стану та захисту інтересів національного капіталу, ради якої київські хлопомани своє непримирення з політичною тогочасною системою заховали тепер щільно наспід, одмовлялися взагалі на той час од політичного сепаратизму, як й взагалі від політичного оформлення цього свого непримирення в сучасній тоді обстанові. Але від культурницьких, легальних засобів зберігання свого національно-культурного сепаратизму та самосвідомости української дрібної буржуазії, оформленої в культурницькому сепаратизмові, київські хлопомани все-таки не одмовлялися. На цьому якраз фронті, хоч яка реакційна була їхня декларація з 1862 р., київські хлопомани, як і їхні батьки, стояли дальше однаково непохитно, і боротьби на цьому фронті все-таки не збиралися залишати, а тільки переносили її на інші шляхи й на інші засоби, як і не збиралися залишити без легального захисту класових інтересів цього дрібнобуржуазного капіталу та взагалі селянської маси, що вкупі складали того часу українську націю. Про це прегарно переконують нас не тільки окремі заяви того часу з боку лідерів київських хлопоманів, але й вся дальша їхня діяльність, як ідеологів українського культурницького націоналізму. Вже в час складання київської декларації писав Антонович свою „Исповедь", де, хоч і на адресу до польської шляхти, наявно було підкреслено цю позицію київських примиренців і супроти московських дворян. „По волі судьби, писав він 1862 р., я родився на Україні шляхтичем, в дитинстві мав я всі навики паничів і довго жив я всіми сословними і національними забобонами людей, що в їх колах я виховувався, але коли прийшла пора для самосвідомости, я холоднокровно обміркував моє становище в краю, я зважив його недостатки, змагання суспільства, серед якого прийшлося мені існувати, та побачив, що його становище цілком безвихідне, наколи воно не відмовиться від своїх

виключних поглядів, від своїх невгамованих посягань на цей край і його народність; я побачив, що шляхтичі, живучи в південно-руському краю, мають перед судом власної совісти тільки два виходи: або полюбити нарід, серед якого вони живуть, перейнятися його інтересами, повернутися до народности колись-то ними понехаяної та невсипущою працею і любов'ю в міру сил винагородити все лихо, заподіяне нами народові, що вигодував багацько поколінь вельможних колоністів, які йому за це, за піт і кров платили погордою, або переселитися в польську землю, щоб не додавати власною особою ще однієї тунеядної особи, щоб врешті рятувати себе перед самим від болючого докору в цьому, що й я також колоніст, також плантатор, що й я посередньо або й безпосередньо живу чужою працею замикаю шлях до розвитку народу, в якого хату вліз я непроханий з чужими йому змаганнями, що й я належу до табору, який змагає придушити народній розвиток туземців... Я вибрав перше і сподіваюся, що українці визнають мене за сина свого народу, бо я гожусь все розділити з ними... Я рішився на перше, бо хоч як мене було звихнено шляхетським вихованням, шляхетськими навиками й мріями, мені легше було розстатися з ними, аніж з народом, серед якого я виріс, якого я знав, якого важку долю я бачив у кожному селі, де тільки панував шляхтич, з якого уст я чув не одну скорботну, серце роздираючу пісню, не одну трагічну повість о пропавшому в скорботі і безплідній праці життю"[1])...

Значить, декларація з 1862 р., хоч і побігла чим скоріш в самодержавну Каносу з каяттям за свій політичний сепаратизм, все-таки з сепаратизмом взагалі не поривала, хоч і замінила його на культурницький націоналізм, не поривала також із своїм демократизмом, хоч одмовлялася від революційної боротьби за його, і на майбутнє цеї своєї ідеології не зарікалася. Що більше, згодом чи мало з тих, що підписали декларацію, повернуло назад на шлях революційної боротьби. Згадаймо хоч-би С. Синегуба, видного чайківця 1870 років; про П. Чубинського й говорити не приходиться. Але зараз декларацію треба було вчинити в її формі з 1862 року, щоб реабілітувати себе перед російським опортунізмом та багатим того часу на обіцянки самодержавством. Не реабілітованому годі-ж було серед недовір'я з боку цього самодержавства стати вчасником сподіваних реформ, хоч-би в національній справі.

Таким чином загальний національний фронт української буржуазії було ніби-то врятовано перед сподіваним розгромленням на випадок невдачі польського повстання. Декларація київської професури з 1863 р. слідом за декларацією української петербурзької „Громади" з приводу „Золотой Грамоты", в якій цю „грамоту" основно скритиковано, як „социально-

[1]) Основа, 1862, № 1 „Моя Исповедь".

утопичну“ [1]), як здавалося, додатково запевнила начеб-то цілком реабілітацію українського національного фронту в його позиції лойяльности. Але воно тільки так здавалося. Ані самодержавство, ані ідеологи національного московського капіталу не були вже так добродушні, щоб дати на віру одним політичним деклараціям українського націоналізму, що ріс їм на очах, і як справжні послідовники принципу „divide et impera“, роз'єднавши двох спільників, що пробували себе самовизначити, кинулися бити кожного із них окремо. І коли московська армія, піддержана загальним публічним голосом Москви, спішила торощити голови польським повстанцям, на Україні одкрито не менш загальний похід, хоч і не зі зброєю в руках, проти українського націоналізму. Туди треба було не менш скоро спішити, аніж на Варшаву, і нищити в зародку все те, що могло, не дай бог, вирости згодом і тут ще в одну Варшаву. Новий похід реакції на Україну з новими репресіями, хоч на зверх все ще була в неї ліберальна маска на обличчі, і були проявом цього походу.

Почалося воно скрито ще 1861 р. Під весну було знято з попечительства київської округи ліберального Пірогова, якому українці-кияни зробили сердечні проводи, немов прощаючися з власною весною [2]), а заразом розпорядженням міністра освіти з 8 січня 1861 р. наказано фактично позакривати всі недільні школи [3]). В Києві одкрито з початком 1862 р. ніби-то для контрпропаганди проти польської рухавки, а фактично для противаги петербурзькій „Основі“ чорносотенний „Вестник Юго-Западного Края“. Останній зразу-ж і підняв скажену кампанію проти „мазепинства“, а йому почала акомпанувати доносами до уряду вся поміщицька маса на Правобережжі, ображена до глибини відворотом від повстання в рішучий момент українського націоналізму. З боку польських поміщиків посипалися тепер перед центром явні й неявні оскарження українських хлопоманів за розпропагандовання селянства, звалювання на їх всенької вини за селянські заколоти 1861 — 1863 р. В цьому оскарженні з боку польських поміщиків вельми на руку їм ішла ще й місцева влада. „Бибиков, — пише у своїх споминах Солтановський, — был бесстолковий деспот. Его-ж наследники, князь Васильчиков і ген.-ад'ютант Анненков — были простыми орудиями в руках панов и на все смотрели их глазами. Им не мало в этом помогали их помещики-губернаторы: князь Друцкий-Соколинский и Рудольд Брауншвейг, проливший целые потоки мужицкой крови в угоду панам. В самый разгар бунта он имел смелость уверять правительство в верноподанничестве польских панов и смуту в Юго-Западном

[1]) Див. Восстание поляков в Юго-Зап. России, Киев, 1863, приложение.

[2]) Основа, 1861 р., № 5 — 6, ст. 115.

[3]) Северная Почта, 1862, № 127.

крае умалять до ничтожных размеров. В то же время он старался уверить правительство, что настоящая опасность угрожает России от коренного населения, проникнутого духом сепаратизма, то-есть от мужиков“ [1]). І чим ближче було до повстання, тим сильніш, тим більш скажено сипалися доноси на цих хлопоманів та на їх батьків з боку тих, що сами зараз-же готувалися до повстання в ім'я того-ж самого сепаратизму, що, правда, тепер вже виключно польського, а не українського; одночасно й з боку єврейського націоналізму, що спішив на допомогу польському, почалася скажена кампанія проти українського „мазепинства“. „Сіон“, орган єврейського націоналізму, вступив в запеклу дискусію з „Основою“ ніби-то за образливе для, його вживання в „Основі“ слова „жид“, зокрема за статті в яких дорікано жидам, що „їхнє племя, мовляв, нічого спільного не має з нашим народом, бо не вчинило ані одного кроку, щоб зблизитися з ним, а, навпаки, нерідко поступає проти духа й користи нашого народу“, бо, як з'ясовано, в досить навіть ярких формах воно бере участь в експлоатації українського мужика шляхом організації дрібної спекуляції на селі, що душить своїм гаманом, лихвою та наймитством оцього мужика“ [2]).

Але незабаром за тією дискусією пішли й публічні обвинувачування всенького українського націоналізму ще й в „сепаратизмі“, та й в підготовлюванні проти євреїв нової гайдамаччини. А революційна пропаганда українських хлопоманів справді працювала такими засобами, як відсвіжування в памяті селянських мас давньої гайдамаччини, хоч розуміння цієї пропаганди, як знаємо, було куди инше. Вкажемо тільки як на примір на пропагандівську книжку — поему „Чумаки, або смутні часи України, списану Хвилимоном Галузенком“ начеб-то „на ночлігах чумацьких 1848 р.“, що скорочена цензорським оливцем до одної третини все-таки побачила світ в 1864 р. Це однак не перешкоджало, що серед єврейського населення, оточеного морем селянських хвилювань, не менші виросли побоювання за власне життя, аніж вони вже були серед польських поміщиків. Єврейська делегація одна за одною, підбехтувані поміщиками, спішили до губернаторів з проханням вжити негайних і радикальних заходів для забезпечення єврейського населення перед можливими погромами. І хоч погромів не було, але слухи про те, що „на Маковія різатимуть панів і жидів“ вперто ходили і начеб-то потверджували нарікання єврейських сіоністів на „українських сепаратистів“.

Декларації українських хлопоманів та їх батьків не захистили українського націоналізму перед загальним посуджуванням його про „комунізм“, „сепаратизм“ і „мазепинство“.

---

[1]) Україна, 1925, кн. V, ст. 123.
[2]) Основа, 1861, № 9, 1862, № 1.

Спровокована шляхетчиною та сіоністами на реванш за український розкол повстання, російська реакція ще дужче почала наступати на носіїв українського „сепаратизму". З боку російських шовіністів з „Русским Вестником" на чолі після того, як на їх суд єврейські сіоністи передали справу свого спору з „Основою", підхоплено кинене „Сіоном" слівце „сепаратизм", „гайдамаччина", піднялася скажена кампанія взагалі проти українства. Перші пішли тепер в наступ на його російські слов'янофіли миротворці, що їх так блискуче здемаскував ще в 1861 р. Чернишевський та за ним Костомаров. Той сам Катков, що до 1861 р. збирав в „Московских Ведомостях" гроші на українське видавництво, після 1861 р. в тих самих „Московских Ведомостях" першу став грати скрипку „в этом мракобесовском оркестре" [1]). Редактор „Петербургского Еженедельника" Аскоченський, що 1855 р. сам навіть пробував писати українські вірші, тепер з лайкою почав нападати на українське культурництво. Для самодержавної реакції цей загальний „ропот" російського націоналізму був вельми на руку і вона, хоч і погладила була спершу по головці українських сепаратистів за їх розкол із польським повстанням, не понехаяла „идя за голосом русской общественности" поспішити тепер на їх з репресіями. Вже з кінцем 1862 р. припинила через цю реакцію своє видавництво „Основа", через що одібрано тепер хуторянським політикам обіцяне їм право публічного голосу. Підбехтування уряду проти українофілів продовжувалося однак дальше. Доносив дальше „Сіон", цькували дальше російські націоналісти. „Вестник Юго-Западной России" просто став домагатися скасування полегшень для українського друкованого слова: „Вот хотя бы знаменитая свобода печатного слова, — писав він в статті „Хохломания", — пригодна ли она для нас. Нет, слава богу, нет. Все наши „либеральные учреждения" в сердце царевом. Оттуда они истекают потоком милосердия и правды и изливаются на народ тогда и столько, когда и сколько потребно и полезно" [2]). Коли-ж намість закритої „Основи" [3])

---

[1]) Пор. цікаву статтю Н. Фабриканта на цю тему, в „Русской Мысли" 1905, III.

[2]) 1863, № 1, ст. 32.

[3]) Що до припинення „Основи", то крім репресивних заходів реакції, були ще й внутрішні причини; у Всенарід. бібліотеці в Київі (відділ рукописів, № 7930) переховується письмо М. Лободовського до О. Петрова з 22 січня 1911, в якому говориться:

„Перечитывая Вашу прекрасную книгу „Очерки истории укр. литературы XIX стол." 1881 г. на стр. 10 во введеніи я встрѣтил вот что: „Поляки всячески старались очернить этихъ хлопомановъ и скомпромитировать ихъ передъ обществомъ и русскимъ правительствомъ, и, м. б., они своими происками содействовали пріостановленію ж. „Основа" и вообще укр. литературы. Покорнейше прошу извинить мнѣ, что я рѣшаюсь сказать Вам, что в этих Ваших словахъ есть ошибка, слѣд.: в 1898 г. я посѣтилъ хуторъ въ Черниг. г. Мотроновка, желая поклониться могилѣ моего доброго знакомого Пант. А. Куліша, гдѣ я засталъ редактора „Основы" В. Мих. Бѣлозерского,

зараз-же почала виходити з тією-ж самою тенденцією як її продовження у Львові „Мета“, той сам „Вестник“ виступив ще більш скажено, називаючи українську мову „уніятско-польским наречием“, а її культуртрегерство „изменою и предательством“. „Основа только кончилась, — читаємо в одній із чергових його статтей „Хохломания“, — а из праха ее выродилась „Мета“; она уже не стесняется ясностью заявления своих намерений, резкостью и крупностью своей ненависти к России. Это львовский „Колокол“ с примесью только более опасного гула. В ней столько же лжи и клеветы, столько же грязи и навоза, как и в лондонском ее собрате. Разница между ними только в том, что львовская клоака более вонюча и более сепаратистична, чем революционна“ [1]). Про заходи польських поміщиків і говорити не приходиться.

Під впливом оцього з усіх боків виступу проти колишніх хлопоманів київський генерал-губернатор і писав міністру внутрішніх справ, що „для сохранения общественного спокойствия правительство должно обратить особое внимание на малорусские националистические выходки, принять широкие меры к прекращению зла в самом его начале“ [2]). Останній не понехаяв зараз-же поспішити з цими „мерами“ все ще таємного порядку, хоч на зверх начеб-то лишалося все постарому ради тієї публічної опінії перед Заходом, як про це вже було попередньо згадувано. 8 червня 1863 р. міністр внутрішніх справ Валуєв послав „По височайшему повелению секретное отношение в министерство народного просвещения“, в якому читаємо: „Прежние произведения на малорусском языке имели в виду лишь образованные классы южной России, ныне же приверженцы Малороссии обратили свои виды на массу непросвещенную, и те из них, которые стремятся к осуществлению своих замыслов политических, принялись под предлогом распространения грамотности и просвещения за издание книг для первоначального обучения. В числе подобных деятелей находилось множество лиц, о преступных действиях которых производилось следственное дело в особой комиссии“. Висловивши таким чином

родного брата Алек. Мих. Кулишихѣ, который пріѣхалъ к ней, к своей родной сестрѣ, умереть и б. похороненнымъ рядом со своимъ уже умершимъ здесь соратникомъ П. А. Кулишемъ. На мой вопрось: почему прекратила свое существованіе журналъ „Основа“, — не виной ли этому рус. правительство? Онъ отвѣтилъ: „Русскій, т. е. великорусскій помѣщикъ г. Катенинъ, изъ любви къ покойному Кулішу и ко мнѣ подарилъ намъ на изд. жур-ла малорусского 8.000 руб. чистоганомъ! Вотъ мы на эти деньги и издавали ж. „Основу“; а когда эти деньги потратили, мы обратились къ знаком. украин. помѣщикамъ, к Галаганѣ и tutti quanti за денежною помощью, посылали и журналъ нашъ, — и ни от кого не получили желаемой помощи къ нашему удивленію. А правительство тутъ ни при чемъ!...“ Можливо, що й це було причиною закриття „Основи“, але не обійшлося при цьому й без нагінки з боку уряду, це більш, аніж правдоподібно.

[1]) Вестник Юго-Зап. Края, 1863 т. III, ст. 2.

[2]) Київ. Центр. Арх., спр. № 136 за 1861 — 63 р.

аргументацію конечної потреби в обороні українського друкованого слова, яка мала завдання тепер за всяку ціну довершити одділення української інтелігенції від мас, ідеологів української дрібної буржуазії від свого манданта, що його інтереси вона взяла на свої плечі, Валуєв, спираючися на аргументи з „Вестника Юго-Западного Края" та таких, як Аскоченський, інформує дальше міністра внутрішніх справ, що „никакого малорусского языка не было, нету и не может быть и что наречие, употребляемое простонародием, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него польского, что русский язык также понятен для малороссиян, как и для великороссиян и даже гораздо понятнее, чем тепер сочиняемый для них некоторыми малороссиянами так называемый украинский язык. Лиц того кружка, который усиливается доказать противное, большинство самых же малороссов упрекает в сепаратических замыслах, враждебных для России и гибельных для Малороссии... Принимая во внимание — кончає Валуєв свою інформацію, — с одной стороны настоящее тревожное положение общества, волнуемого польскими событиями, и с другой стороны — имея ввиду, что вопрос об обучении грамотности на местных наречиях не получил еще окончательного разрешения в законодательном порядке, министр внутренних дел признал необходимым, впредь до соглашения с министром просвещения, обер-прокурором Св. Синода и шефом жандармов относительно печатания книг на малорусском языке, сделать по цензурному ведомству распоряжение, чтобы в печати дозволялись только такие произведения на этом языке, которые принадлежат к области изящной литературы, с пропуском же книг на малорусском языке как духовного содержания, так и учебных вообще, назначаемых для первоначального чтения народа приостановить" [1]).

Таким чином російський капіталізм докладно, як видно, розібрався в суті справи, і український націоналізм, шукаючи в йому начеб-то свого спільника перед великодержавними затіями польського капіталу, опинився нараз сам на сам у своїй безпомічності на ласці й не ласці московського великодержавника, що не понехаяв скористати з нагоди й вдарити зразу смертельно по голові нелітнього кандидата в емансипати, вдарити в саме болюче для його місце. Тепер сталося те, наявно сталося, чого так побоювався оцей кандидат з боку польського шляхтича й то сталося якраз з боку цього, до якого так швидко повернув в добрій надії добродушний, все ще сантиментальний український хуторянин з проханням захисту перед нахабним західнім його сусідом. Але вороття назад тепер уже для його не було, хоч і прийшлося нишком гірко каятися та ще й нащадків своїх осте-

[1]) Русская Мысль, 1905, III, ст. 133 — 134.

рігати перед повторенням ще раз такого маневру. І український хуторянин з 1860 років залишився назверх через те до смерти аполітиком, до смерти начеб-то твердо виконував свою декларацію з 1862 року, хоч з другого боку все-таки від сепаратизму на культурницькому фронті та від демократизму він не одмовлявся. Не одмовлявся він тоді, як писав декларацію 1862 р., не одмовлявся він тепер, коли пробував його „протектор" перед польською шляхтою закрити тепер йому рот валуївським циркуляром з 1863 року. Що більше, він аж тепер почув, поневчасі, як виключно він звязаний із власними масами і що вся надія його тільки на ці маси. Недаром „Мета", що мала бути продовженням „Основи" — за кордоном очевидно — в перших своїх числах писала, висловлюючи його думку, що „перше й основне завдання сучасного менту те, що нам тепер неминуче треба злитися з народом, інтелігенція мусить стати скільки можливо народньою, бо інтелігенція без народу — голова без плечей, тоє ніщо. Народ-же без інтелігенції — вічна сирота без провідника й опіки" [1]). І він тепер, зневірений у своїх політичних комбінаціях, намагався замкнутися щільно з власними думками в собі біля цього „народу" та за рецептом В. Антоновича та його друга Рильського [2]) мовчки кинувся здійснювати по змозі своїх сил і умов на культурницькому виключно фронті оцю частину свого народницького девізу, залишаючи вже молодшому від себе поколінню його другу частину — давній свій радикалізм і давню свою ролю захисту на політичному фронті „ідеї о народній єдності і народній самостійності всенького українського народу та повернення його втрачених прав політичних шляхом пробудження його народньо-політичної свідомости" [3]).

Але тепер здійснювати це нове завдання, після того, як українські хлопомани одмовилися від своєї політичної програми, приходилося вельми важко. Одна культурницька пропаганда без політичного мозгу вже сама по собі являлася анахронізмом в даний момент оживлення громадської думки на Україні, та ще й була вона суперечна сама в собі хоч-би через те, що за неї бралися вчорашні керовники політичної пропаганди, вчорашні ідеологи революційного перебудування феодальної країни. Суперечності на цьому ґрунті виростали раз-у-раз проміж хлопоманами й колішніми радикалами та тими, для яких їх культурницька пропаганда була призначена. Це останнє приходилося нераз нашим культурникам-пропагандистам вельми сильно відчувати та терпіти невдачу инколи в самому початку здійснювання своїх нових планів. Історія з „вольным университетом" Костомарова, що його засновано 1862 р. в Петрограді, найкраще ілюструє нам цю

[1]) „Мета", 1863 р. вересень, ст. 5.
[2]) Основа, 1862, II, ст. 71.
[3]) „Мета", 1863, вересень, ст. 5.

внутрішню суперечність. Костомаров, після того, як було закрито петроградський університет із-за студентських заколотів, взявся був організувати публічні систематичні лекції для студентів. Але не минуло два місяці, як тіж самі студенти, що так „обожали“ свого „демократа-професора“ вступили з ним в гострий конфлікт. В той час було вислано з Петрограду проф. Павлова за його публічний виступ з нагоди тисячоріччя Росії; студенти, зібравшися в авдиторії Костомарова в час його лекції, почали збирати пожертвування для проф. Павлова та ще й збиралися тут-же влаштувати мітинг. Костомаров, хоч як близько стояв не тільки до проф. Павлова, але й до Чернишевського, не бажав однак допустити до зібрання в авдиторії, ані до наявного збирання пожертв, вважаючи це політикою, не хотів навіть припинити лекції, чого вимагали студенти. Через те авдиторія висвистала свого „демократа-професора“. Костомаров зі свого боку назвав студентів „теперешними Репетиловыми и будущими Расплюевыми“. Вчинився прикрий скандал. Університет зараз замкнено на другий день[1]). З другого боку й не було після 1863 р. реальної можливости вести культурницьку пропаганду в легальний спосіб; Валуєв бо заборонив її, а на нелегальну, підпольну працю ані колишні хлопомани ані колишні радикали старшого покоління не рішалися після декларації 1862 р. Вони й не могли рішатися, бо це-ж вже питання політики, од якої вони одмовилися, врешті хто повірив-би тепер колишнім ідеологам революційної тактики після того, як останні в 1862 р. проголосили всю політичну боротьбу й всі політичні змагання „пустою мечтою, суетною, ни к чему не ведущею фразировкою“! То-ж дивно, що в культурницьких змаганнях колишніх революціонерів взялася небаром гнітуча пустка:

„Голе, голе наше поле
Де-ж ви, ясні квітоньки.
Позгасали, поспадали,
Як на небі зіроньки
І стебло пересохло,
Як билина полягло“,—

писав у своїх „Співомовках“ співець цієї гнітючої пустки Степан Руданський та плакав в зневір'і надій минулих днів. Молодий бо український капітал фактично залишився нараз без свого ідеологічного політичного речника, через що Кониський, майбутній лідер українського націоналізму, цілком справедливо міг уже тоді зробити своє розпучливе резюме:

„Покинь високії слова,
Візьмись за просте діло.
У нас робітників нема,
А ватажки надоїли“.

---

[1]) Див. цікаву в цій справі переписку Костомарова з Чернишевським в „Былое“ 1906, березень, ст. 233 — 235.

А ватажків фактично не було. Замкнені в собі, зневірювані тепер навіть і в культурницьку пропаганду, вони, оці ватажки з вчера—стояли поодаль від маси, а дехто з їх, як Куліш, цей основоположник буржуазної української культури, почав ставитися навіть проти тієї маси, нехтуючи вкупі з цим і національним питанням. Уже в кінці 1850 років він у своїй повісті „Чорна Рада“ виявляв зневіру в яку-небудь історичну ролю цих мас, змальовуючи в негативних рисах козацьку чернь в порівнянні з гетьманцями, а в „Епілогу“ до „Чорної Ради“ він поставився негативно й до ідеї українського націоналізму, як проблеми удержавлення—політичного самовизначення цього націоналізму. Що правда, при всіх цих міркуваннях культурницької праці він не кидав, що більше в 1860—1862 роках він розвинув надзвичайно велику пропаганду серед селянства під флагом все-таки цього націоналізму, але вже через рік, після закриття „Основи“ став співробітником чорносотенного київського „Вестника Юго-Западной России“, що його видавав К. Говорський. Тимчасом антидемократичні міркування Куліша виросли в цілу теорію: в поемі „Великі Проводи“ написаній того часу, Куліш уже рішуче виявляє себе ворогом руїницької стихії хижого дейнецтва, про що писав і в передмові до своєї „Історії України од найдавніших часів“, де й саме козацтво рахував нічим иншим, як одним „тільки буйним квітом, а иноді й колючим будяком серед нашого дикого степу“ [1]). Незабаром у новій своїй історичній праці він прямо виступив з поглядом, що дрібна буржуазія, в даному випадку козацтво, може дати собою тільки одну руїницьку, а не будівничу силу, нездібну до ніякої творчости в політичному житті, зокрема в будуванні держави [2]). Це вже було цілковите пірвання з давніми поглядами. Перейшовши згодом на службу до Варшави на посаду „чиновника для особливих доручень“, цеб-то для допомоги русифікації, він одмовився навіть од своїх позицій ідеолога взагалі української буржуазії), не тільки дрібної. „Де органи цієї громадської думки,—писав він до Білозерського, оправдуючи себе перед закидами українських націоналістів-культурників, що обвинувачували його про однодумство з урядом,—хто репрезентує цю громадську думку... Кількох балакунів, які у своїй уяві створили українську націю, котрої я ніде не знаходжу од Петербурга до Одеси... Балачки про майбутню окремішність України виходили завжди від людей, що найменше працювали над мовою й історією цеї проблематичної країни“ [3]).

Очевидно, що таких ватажків не могла тепер серед важких днів реакції українська дрібна буржуазія визнати за

[1]) Основа, 1861, IX, ст. 81.

[2]) Перший період козацтва од його початку до ворогування з ляхами, Правда, 1868, № 35, ст. 414.

[3]) Київ. Старина, 1901, кн. 7—8, ст. 68.

своїх речників, і вона, що одинока репрезентувала тогочасну націю, справді, за рецептом Конисього, взялася за будні і сама, як вміла, не вгаваючи, взялася виховати кращих нащадків - трибунів власної справи. Ось через що Руданський, оце літературне дзеркало тогочасних українських настроїв, хоч жив тогочасним песимізмом, але все - таки кликав:

„Нехай гнеться лоза,
А ти, дубе, кріпись,
Ти рости та рости,
Не хились, не кривись..."

та з захопленням революціонера - народника звав молоде покоління до роботи:

„Та гей, бики! Ломіть бадилля,
Ломіть його, валіть на прах:
Нехай не буде того зілля
На наших батьківських полях!
А чересло моє ізліва.
Леміш із правої руки
Зігнуть і корінь того зілля...
Чого - ж ви стали? — Гей, бики!"

В одчай впадати справді не було причини. Коли бо на Подніпрянщині дрібна українська буржуазія опинилася нараз без своїх політично - ідеологічних речників, бо вони гнулися „лозою", посохли „бадиллям", а нове покоління ще не виросло на Подніпровью, щоб само змогло виконати підняту програму „Метою" з 1863 р., виконати у всій її ширині й глибині, коли довкола душила реакція Валуєва цю дрібну буржуазію у всіх її потугах навіть культурницького самовизначення, — там за кордоном, на землях західньої України, нараз став виростати речник, політичний речник цеї буржуазії, там бралися здійснювати в умовах австрійського конституціоналізму покинутий хлопоманами та піднятий „Метою" заповіт галицькі „народовці".

Західня Україна вже в революції 1848 року не менше жваво рушила вперед у своїх спробах самовизначення, аніж Подніпрянщина того часу. Там почалася паралельна з Подніпрянщиною боротьба дрібного українського капіталу, що виростав із маси селянської, з польським поміщицьким капіталом: організація „Головної Руської Ради" було першим оформленням і то політичним цеї боротьби. Правда, австрійська реакція небаром ліквідувала перші досягнення галицької дрібної буржуазії, але там боротьба не припинялася, хоч і не йшла конспіративно по революційним, як на Подніпрянщині шляхом. На початку 1860 років, якраз в час реакції на Подніпрянщині, на західній Україні ця боротьба йшла повним ходом. Боротьба ця, хоч і жила самостійницькими гаслами, не виходила дотепер у своїй програмі поза місцеві автономіцькі справи. Проблема об'єднаної України, що її

поставила „Мета“ 1863 р., явилася однак тепер новою платформою для цієї боротьби. Її „народовські“ змагання, накреслені тим-же самим редактором Ксенофонтом Климковичем вже в „Вечерницях“ 1862 р., що попередили „Мету“, поширяли цю платформу і на Подніпрянщину. Організована за приміром київської старої „Громади“ у Львові така-ж сама українофільська „Громада“ — „Руська Бесіда“, з виразними ідеями українського автономізму, стала першим організованим осередком на цій платформі, тоді як „Вечерниці“ мали бути її політично-культурним органом, а заразом публічною трибуною для цеї платформи. Коли-ж „Вечерниці“ впали, на місце „Вечерниць“ за редакцією також Климковича й участю Горбаля, Кобилянського з Буковини, Танячкевича, Заревича, Партицького, Вахнянина, Барвінського, Левицького, В. Шашкевича, Ю. Федоровича з Буковини то-що, почала виходити „Мета“, яка остаточно й оформила цю платформу відомою вже нам декларацією з 1863 р. Що правда, „Мета“ після п'яти місяців впала, щоб відновитися знову в 1865 році вже переважно з політичним змістом, а 1868 уступити своє місце „Правді“, але її декларація й залишилася на ціле десятиріччя гаслом національної боротьби на Придністрянщині. Під гаслом цеї декларації працював не тільки центр національний у Львові. Вкупі з ним, за приміром львівської громади почали тоді-ж засновуватися такі-ж „громади“ в Перемишлі, Станіславові, Тарнополі, Коломиї, Чернівцях то-що, що й собі пропагандували цю ідею, одним словом, в міру, як політичне життя подніпровських „громадян“ завмирало, тут, на Подністрянщині, воно нестримно що-раз сильніше відроджувалося; то-ж і недиво, що на подністрянську країну звернув усю свою тепер увагу обезголовлений націоналізм Подніпрянщини.

Таким чином найшовся сукцесор українського революційного націоналізму. Що правда, довго він на висоті свого завдання не стояв.

В кінці 1860 років серед його вчинився розкол, почалися й там небаром на якийсь час будні в боротьбі за азбуку, але все-таки на час кризи громадської думки на Подніпровщині було використовано його на сто відсотків, щоб врятувати від загибели старий клич „Молодої України“.

V

В той час, як дореформний український націоналізм шукав свого сукцесора в Галичині, на Україні тимчасом виховувався й ріс серед самодержавної реакції по реформної ще один його нащадок, більш радикальний від свого галицького побратима, ба навіть своїх батьків і дідів, нащадок, що сміливо одкидав слов'янофільські ідеї своїх дідів, а національні

гасла своїх батьків переробляв по-своєму, як переробляв по-своєму й їхні та своїх дідів, соціяльні проблеми, занедбуючи всякі компроміси, нащадок, що врешті всю свою програму будував виключно на інтересах експлоатованого дрібного виробника, пограбованого реформою і поневоленого не тільки поміщиком, але й його креатурою — глитаєм, а вкупі з цим ставив категоричні вимоги й політичної волі для себе й свого мандата, оформляючи одне й друге в єдиний лозунг: „земля й воля". Це був нащадок, що скомпонував собі на цьому лозунгу ідею соціялізму, а на ділі збирався реалізувати невирішену павлівську проблему в напрямку буржуазної революції за буржуазної демократії.

Відкіля-ж брався цей нащадок?

Він народився ще тоді, коли серед загального опортунізму в місіянізм руського самодержавства, навіть в найбільш критичний для громадської думки час, найшлася все ще невеличка горсточка тих, що не збочували з початкових своїх ліворадикальних стежок на опортуністичний шлях, або якщо збочували, то швидко повертали назад на ці стежки. Абсолютне недовір'я до ідеї освіченого абсолютизму та ще хоч-би й більш до його місії, що в неї так багацько стало вірити, в російській самодержавній дійсності, заховало оцих вибранців од повороту на шлях реформізму, а їх крайній радикалізм зберіг їх одночасно й перед збоченням направо, куди тягнули їх ідеологи польського повстання, хоч дехто з цих вибранців й пішов в бій за його інтереси, бо вважав більш доцільним навіть рука в руку з польським поміщиком боротися проти феодального режиму в Росії, аніж сподіватися покінчення його шляхом вельми проблематичних реформ, бо для його всяка озброєна боротьба проти дворянського самодержавства була краща, аніж найвигідніше співробітництво з оцим самодержавством, бо для його вона одинока на його думку могла прибити осиковим колом феодального упира, щоб не ворушився навіть після смерти. Оця невеличка, найбільш непримиренна частина української демократії, якщо не вигинула, як Потебня в нерівному бої, явилася тепер оцим, хоч дрібним невеличким у своїому числі на Україні, але сильним й загартованим елементом, що виростав з оцього нащадка та брався нести на своїх плечах оновлений прапор революції в ім'я визволення трудящих мас, в даному випадку селянських мас. Польська революція 1863 р. вкупі із своєю невдачею, хоч і похоронила багацько з цього невеличкого числа непримиренних радикалів, але тих, що залишилися, звільнила від зайвого опортунізму, очистила до кінця.

З оцих-то непримиренних до останнього й ріс оцей нащадок, що по-своєму знову ставив проблему революції, буржуазної революції на Україні. Історія хоч і не здійснила його революційних мрій, але не обманула його в своєму революційному непримиренні до загального опортунізму, як

прийшлося обманутися у своїх надіях цим, що у відповідь на свій „Отзыв из Киева" одержали безпосередньо закриття свого органу та голосний валуївський циркуляр з 1863 р. Дворянсько-поміщицька реакція, що взялася на другий день після реформи, цинічна самодержавна реакція оправдала бо і тих, що вмирали за польську революцію, і тих, що боролися з власним опортунізмом до кінця.

Процес стратегічного маневру дворянського самодержавства фактично закінчився з проголошенням реформи 1861 р. Кинувши бо після селянської реформи 1861 р. шматок земської реформи та судової з 1864 р., щоб все-таки, хоч-би частково виконати свою обіцянку примиреній із собою буржуазії, дворянське самодержавство й повернуло зразу на старий шлях реакції, серед якої недогнічений передсмертною агонією феодальний старець нараз знов ожив, омолоджений компромісом з буржуазією, і на старий лад та ще з більшим завзяттям продовжував виконувати диктаторські свої права, права тупоголової дворянської верстви. Самодержавна реакція знов одержала найширші уповноваження. Найбільш ліберальне напередодні дворянство, що за словами, Аксакова, готувалося „урочисто перед лицем всенькой Росії довершити великий акт самознищення себе, як упривілейованого стану, така бо заява була-б неминучим ступенем громадського розвитку, фундаментом для майбутнього суспільного ладу, вона й дала-би російському дворянству почесне місце в історії, право на народню вдяку й славу морального історичного факту" [1],— воно перше погоджувалося на підписання цих уповноважень. Зацитькана економічними концесіями, селянською емансипацією та земською й судовою реформами, буржуазія й собі не одмовилася покласти свій підпис під оці уповноваження. Вона вихована, так сказати, за пазухою дворянського режиму, що зберігав її й її економічні інтереси протягом останніх десятиріч, як око в голові, не могла не погодитися на ці уповноваження для самодержавства, що починало вкупі з реакцією будувати й для неї залізниці, субвенціювати її промислові підприємства, та що найважніше, не тільки охороняти її купецькі інтереси перед закордонною крамовою навалою, але й торувати для них стежки ще й на закордонний ринок. Вона не могла не погодитися на самодержавний мандат для тих, за чиїми плечами „давні рамки давнього купця нараз сильно поширилися, і який з аршинника, що двома головами цукру для городничого відстоював своє право мірити й важити, став спориднятися з західньо-европейським спекулянтом, а в себе дома нараз побачив, що вже тепер сам собі він особа, „лицо", та ще й так близько до одного із найвищих місць в суспільстві. Вона не могла не подати свої руки тим, що перестали бувшому

[1]) Барсуков. Жизнь и труды М. П. Погодина, XI, ст. 37.

„аршиннику“ говорити „ти“, що коли він приїздив, „запрохували його до їдальні, стелили спати в кабінеті на канапі та ще й суворо наказували дітям, щоб не сміялися, коли він почне сякатися в серветку“. А більш зараз вимагати від дворянства та ще й спробувати самій взяти владу в руки за приміром своєї собратії із Заходу буржуазія наша ще не була в силі, хоч як і виросла вона за останні десятиріччя. Її значіння й впливи серед хліборобської країни ще були для цього за кволі під боком владної дворянсько-поміщицької класи. Ось через що так легко вдалося дворянсько-поміщицькому самодержавству одержати після 1861 р. знов абсолютний мандат для своєї сословної диктатури на довгі нові десятиріччя. А непорушність геґемонії торговельного капіталу над промисловим запевняла, що цей мандат надовго залишиться в руках цеї диктатури, тим більше, що обезброєно й ворога знизу, одколовши від селянської маси глитайську її частину. А самодержавство твердо взялось виконувати цей мандат. Воно зразу очистило центральний свій апарат від усіх, що були заражені лібералізмом: в Києві, приміром, було знято з посади попечителя Пірогова, а на місце Ланського і Мілютіна в міністерстві внутрішніх справ засів шефом відомий уже нам Валуєв, що ще в 1860 р. по заказу Муравйова написав для Олександра II вельми консервативну критику на зложений редакційною комісією проєкт земельної реформи. Валуєв і взявся здійснювати доручений самодержавству дворянами мандат з усією відданістю холопа. Під його-то вказівками, в самий розпал реформицьких настроїв, вихователь царевича Строганов виготовив репресивні заходи проти студентства, вміщені в „Правилах“ з 31 травня 1861 р., що забороняли студентські корпорації, в результаті чого був відомий заколот в петроградському університеті 1861 р., що привів до закриття університету, до одставки професорів Спасовича, Пипіна, Утіна, Стасюлевича та до замкнення в тюрму біля 300 студентів. Але це були тільки перші початки реакції. Процес тактичних маневрів скінчився доперва в 1864 р. судовою й земельною реформою після придушення повстання та ліквідації селянських заколотів і аж тепер могла спокійно розгулятися реакція. Уже 13 травня 1866 р. Олександр II було видав рескрипта на ім'я замісника голови „Государственного Совета“ кн. П. Гагаріна з дорученням розробити план нової тактики реакції. На основі цього рескрипту було складено окрему комісію для розроблення цього плану. В склад комісії увійшли всі тогочасні основні стовпи російської реакції: вславлений своїм „успокоением“ північно-західніх земель М. Муравйов, шеф жандармів граф П. Шувалов, міністр освіти граф Д. Толстой, міністр внутрішніх справ П. Валуєв, министр державного маєтку А. Зеленой, кн. В. Долгоруков та граф В. Панін. Комісія ця й виготовила проєкт рескрипту, а вкупі з цим і доповідну записку, яка

й виложила основні провідні ідеї нового режиму. Ось тези цих ідей:

„Надо вновь восприять ускользнувшую власть".

„Необходимо устроить полицию так, чтобы она была в состоянии обнаруживать то, что совершается в среде общества".

„Следует принять меры к искоренению в учебных заведениях существующего в настоящее время вредного направления".

„Нужно энергически поддерживать и восстановлять дворянство и землевладение, так как без этих елементов консервативных и здоровых не может существовать правильно организованное общество".

„Для восстановления власти необходимо устранить притязания журналистики... Свобода печати не совместима с нашим образом управления"...

„Необходимо, чтобы правительство виказало себя сильнее вожаков общественного мнения"...

„Необходимо прекратить настоящее положение, при котором каждый правительственный агент имеет свой особый взгляд, особый цвет, при котором землевладелец, горожанин, крестьянин, подчинены в одной губернии одним порядкам, а в другой другим, всегда зависящим от политических убеждений лиц, которым вверено управление губерниею или какой либо ветвью администрации" [1]).

Тези ці й стали тепер основним лейтмотивом всенької внутрішньої політики самодержавства на всю епоху „царя освободителя", яка в нівець повернула навіть ці конституційні окрушини, що їх було обіцяно земською та судовою реформою 1864 р.

Але не тільки одна пореформна реакційна система дворянського режиму оправдала революційне непримирення декого з лівої частини колишніх українських хлопоманів. Оправдало його також все оце розчарування селянської маси в сподівану емансипацію, яке на другий-же день після оголошення царського маніфесту пішло на заколоти проти нової неволі. Селянство вже при читанні „маніфесту" зрозуміло, що його обманюють поміщики, та вперто й озброєно протестувало проти такої „волі". Самодержавство, що проводило цю реформу та знало питоме її значіння, не було не приготоване для цього протесту і, коли кругом опортуністична вакханалія добиралася навіть до найлівіших демократів і радикалів, воно вже напередодні оголошення положення з 19 лютого 1861 р. готувалося до придушення цього протесту. Циркуляром міністра внутрішних справ з 12 лютого 1861 р. потвердило воно це готування. „Государь император повелеть соизволил, читаємо в цьому циркулярі,— поставить в известность

[1]) Былое, 1907, № 1/13, ст. 286 — 238.

начальников губерний, от каких частей войск требовать им вооруженные команды для охранения порядка в губерниях, когда при предстоящих переменах в устройстве крестьянского быта они будут предвидеть, что присутствие военной силы в скором времени может понадобиться ... чтобы в случае надобности содействия вооруженной силы, для выиграния времени обращались непосредственно к ближайшему начальнику потребной части войск, а именно к полковым и батальонным командирам" [1]). Але селянські заколоти, не зважаючи на сильно сконцентровані війська по провінції, не зважаючи навіть на то, що одійшли в бік реакції глитайські елементи, проте йшли й дивували опортуністів, чому селянство бунтується проти власної емансипації, але заразом оправдували непримиренну позицію непримиренних радикалів, бо вони не менше не довіряли оцій емансипації, аніж ці радикали царським реформам. І це непримирення селянства з реформою вкупі з недовір'ям до всякої реформи, що йшла згори, — досить нагадати, що коли пішла чутка, що будуть розмежовувати землю, серед селянства вчинилась прямо паніка, що прийдеться жити вже цілком в голоді й холоді [2]), — оце непримерення й підтримувало тепер дальше непримирення горсточки радикалів до тогочасного ладу. Що правда, селянські заколоти криваво придушено, часто-густо навіть не без провокацій місцевої влади на домагання поміщиків, — а були й такі явища, як це трапилося приміром в новомосковському повіті, де без ніякісінької причини, як нарікав предводитель дворянства цього повіту Герсиванов, 1865 р. мировий посередник викликав два батальйони піхоти ніби-то для втихомирення збунтованих начеб-то селян і цілий тиждень томив їх різками, замість задоволити їх домагання на деякі цілком легальні льготи [3]), — але цим незадоволення й непримирення ограбованих реформою 1861 р. селян не усунено, а тільки на якийсь час загнано з вулиці назад у сільську хату.

Але це незадоволення селянства й в хаті своїй не могло байдуже реагувати на такий спосіб полагоджування його інтересів і коли йому не давали права виявитися на майданах, воно, замкнене в задушливій хижині, кинулося на инший лад шукати для себе виходу. Сектантство й цим разом дало селянству стежку для виявлення на инший лад свого протесту проти нерозкутих цілком кайданів і воно, селянство, масою кинулося шукати в йому свого спасіння. Почали знову відживати старі релігійно-комуністичні організації, переважно в південних районах України. Найбільш зневірених у реформі широкою хвилею почала захоплювати собою між иншими

[1]) Одеський Окр. Арх. фонд новорос. ген. губ. справа № 5 за 1861 р. „О расквартировании войск по краю для отвращения беспорядков при преобразовании быта крестьян".

[2]) Основа, 1862, № 3, ст. 64.

[3]) Одес. Окр. Арх. фонд новор. ген. губ. справа № 23 за 1865 р.

віруваннями громадська секта скопців. Замкнені в собі скопці, мовчазні до смерти, ховаючи себе перед суспільством, яке зненавиділи, ширилися на очах, спершу в мелітопільському та в бердянському повітах, а далі почали що-раз посуватися в центр України. Рапорти губернаторів новоросійському генерал-губернатору один за одним з тривогою доносили про це вперте й таємниче нове вірування, що росло їм на очах. Особливо ширилася одна із варіяцій цієї секти, занесена сюди з Росії, що її визнавці звали себе „шалапутами"; шалапути з'явилися вже в 1830 роках на Курщині, відкіля тепер перекинулися на український південь. Це була найбільш фанатична і найбільш вперто скрита з усіх сект, що наказувала своїм визнавцям одрікатися од цього світу. Серед неї практиковано, як твердила комісія, делегована для розслідування сектантського руху, також оскоплення, при чому оскоплювалися не тільки чоловіки, але й жінки, вирізуючи скоботень та малі соромітні губи або одрізуючи соски від своїх грудей. Ніякі заходи з боку влади, якої ця секта також не визнавала, не помагали припинити поширювання секти шалапутів. На місце бо тих, що їх вислано в Сибір на поселення та в каторгу, виростали нові послідовники вірування в близьке царство боже, що прийде на землю й принесе всім терплячим рівність і безконечне блаженство [1]).

Але старе сектантство із своїми релігійними основами: організації утопійно-комуністичного суспільства, яке свого часу проповідували молокани й духобори, то втеки взагалі од життя, як це визнавали тепер українські скопці в їх різних віруваннях, серед нових умов виробництва мало не тільки оці релігійні основи. Воно стало набирати „более политико-экономическое значение с преобладанием коммунистических начал", як писав новоросійський генерал-губернатор одеському архієреві 30 січня 1868 р. Правда, сильно поширювалися в 1860 роках скопці, поширювалися не менш і духобори та молокани [2]), але серед них почала виростати ще одна нова окрема секта, що якраз і набирала оце „более политико-экономическое значение с преобладанием коммунистических начал" в нових господарчих відносинах. Раніш бо, для давніх українських сект причиною їх просперування були протиріччя крепацтва, та взагалі давнього феодального порядку, а хоч-би й самого феодального оточення,— бо, як знаємо, само крепацтво не завсігди було виключною причиною появи українських сект, що розвивалися переважно серед непокрепаченого селянства Лівобережжя й Новоросії, через що й у відрізненні від російських „бігунів" поклали вони в основу свого навчання здебільша комуністично-виробничі принципи. Тепер же, з частинною ліквідацією цього феодального порядку

[1]) Одес. Окр. Арх. фонд. новорос. ген. губ. справа № 60 за 1867 р.
[2]) Одес. Окр. Арх. фонд нов. ген. губ. справа № 58 за 1867 р.

експлоатації та феодального її оточення, з більшим поширенням серед селянської маси елементів капіталістичної виробничої системи й то не так в її активному, як передусім пасивному процесі, що брав цю масу за об'єкт своєї експлоатації і ліквідував старі патріярхальні пережитки в її громадах, давні причини просперування сектантства ступнево одходили в минуле, а на їх місце виростали якраз ці нові, що вимагали й нової сектантської ідеології. Такою новою сектантською ідеологією, як характеризував її новоросійський генерал-губернатор, й явилася українська „штунда". Вона й загніздилася там, де ці елементи капіталізму зі своїми суперечностями були й найстарші й найсильніші, а що поруч цих елементів існували ще й елементи не цілком ліквідованого феодалізму у виробництві, то само собою, що поруч „штунди" на їх вперто трималися все ще дубоборські традиції, все ще набираючи для себе своїх визнавців з-поміж сільських батраків та голодних малоземельників, що безнадійно, серед старої й нової нужди, низької зарабітньої платні та високих чиншів билися як риба об лід між заводом і поміщицькою економією, шукаючи виходу з експлоатації, що її без всяких обмежень, досхочу виконувано на одному та другому підприємстві.

Штунда — оцей селянський раціоналізм[1]) — проповідувала абсолютне заперечування всяких релігійних обрядів та й саму церкву, а визнавала одно тільки „боже слово", що живе в серці кожного прозрілого, та фактично прагнула до організації комуністичних виробничих колективів, в яких школа мала замінити віру й церкву, а виборні старшини всю тогочасну владу. Вона проповідувала спільноту „всіх божих дарів", що зараз являються предметом „нечестивої торгівлі" та загальну трудову повинність, бо той тільки, що працює, має право користуватися цими „божими дарами". Вона обережно пробувала навіть реалізувати на практиці свої теоретичні міркування, очевидно за згодою влади, бо насильство всяке вона також заперечувала, проповідуючи воскресіння „братської любови" на землі. Оця нова секта — штунда появилася вже в 1840 роках в Басарабії, в німецьких колоніях, відкіля в добу реформи 1861 р. перейшла на цей бік Дністра й вперто посувалася на схід, загрожуючи „всеобщим расколом всего нашего края", як нарікав новоросійський генерал-губернатор у своїому письмі до міністра внутрішніх справ в 1869 р., бачучи, як вона на очах поширюється на Херсонщині[2]). Як не енергійні були заходи уряду, щоб припинити цю найбільш загрозливу, хоч і покірливу перед владою секту, вона все-таки вперто що-раз більше поширювалася, організувалася в що раз то нові „християнські брацтва", об'єднуючи

[1]) Див. про це прегарну статтю І. Ковальського „Рационализм на Юге России", Отеч. Зап. 1878 кн. III.

[2]) Одес. Окр. Арх. фонд новор. ген. губ. справа № 53 за 1867 р. та № 34 за 1870 р.

біля себе здебільша сільську бідноту, та намагалася відокремлюватися од сільських громад в окремі спілки. Все це робили штундисти в так глибокім переконанні своєї громадської місії, через що нераз прямо зверталися з домаганнями своїми до влади, посилали ходоків з проханням легалізувати її нарівні з иншими громадами. Проповідуючи раціоналізм в думанні, комунізм у виробництві та безвладдя в громадському укладі — штунда явилася безперечно ще одним ідеологічним шляхом, на якому дрібний сільський виробник шукав виходу з гнітючої експлоатації свого часу. Тож і не дивно, що вона легко находила що-раз то нових визнавців серед тогочасного селянства, впертих пропагандистів нового устрою.

Головними пропагандистами штунди на Херсонщині в 1860 роках були два старі заробітчани, вельми освічені й талановиті, як характеризував їх голова комісії для досліду сектантства на Україні полковник Добровський, обидва професіонали — робітники заразом, що прегарно знали ковальство, слюсарство, та млинарство Іван Рябошапка і Максим Кравченко з села Любомирки лизаветградського повіту. Вони-то вносили в імені своїх „брацтв“ до новоросійського генерал-губератора прохання, щоб визволити їх від звязку з волостями, дозволити хоч-би вийти на волю в степи, де вони закладатимуть свої селища, і будувати школи. Вони-то приєднували сотні чоловіків та жінок до свого „брацтва“. Як швидко росла їхня пропаганда, показує хоч цей факт, що в районі Любомирки до Рябошапки протягом одного року (1868 р.) пристало 219 членів. Але й в одеському повіті, де пропагандистами штунди були Олекса Капустян з Ігнат'євки та Михайло Розумний з Основи, не менш швидко ширилася ідеологія штундистських „християнських брацтв“. Таке й було в инших повітах Херсонщини, при чому, як констатував новорос. генерал-губернатор, поширювання штунди тим інтенсивніші набирало форми, чим сильніша була реакція з боку духовенства й влади супроти нової єреси.

Селянське непримирення з пореформовими класовими взаємовідносинами таким чином і собі виправдало скептичне відношення декого з лівих хлопоманів до загально-сподіваного раю з рук поміщицької класи. Але-ж воно — оце селянське непримирення з новими класовими суперечностями — вкупі з цим і було оцею основою, оцим ґрунтом, на якому не погнулася лозою, не виросла в бадилля революційна ідеологія тих, що вкупі з иншими хлопоманами почали виробляти свій революційний світогляд вже в 1850 роках. Бо коли загал оцих инших хлопоманів, захоплений реформацькою опортуністичною стихією, став гнутися лозою, рости в бадилля, вирікатися своїх дотеперішніх революційних принципів, оце селянське непримирення заховало їх від опортунізму, годувало їх своїм антагонізмом та горнуло що-раз ближче до себе, тоді

як їх вчорашні побратими потопали в обіймах опортунізму, а згодом зневіри.

Оце селянське непримирення з новим назверх класовим укладом вкупі з новою реакцією й виховувало тепер з тієї невеличкої жменьки нового свого речника, а вкупі з цим і оцього нащадка дореформової революційної боротьби. Що більше, воно зневолило незабаром декого із невірних опортуністів-хлопоманів не тільки каятися свого відступу в рішучий мент, але й орієнтуватися на тих, що їх замисли ще вчора висміяно, як „пустую мечту, ни к чему не ведущую фразировку". Основне-ж бо їхнє сподівання від реформ: і повна емансипація селянства, в ім'я якої вони будували першу свою ідеологію, і демократизація суспільного ладу й організації влади не здійснилися. Селянство залишено бо без сподіваної землі, на „урочном положении", та ще й одбирано йому при розмежуванні „урезками" те, що понадобилося поміщикам для заокруглення свого господарства, придушувано його непосильними викупами, що нагромаджували рік-річно що-раз нові „недоїмки", а на їх самих та на все суспільство наложено старий, навіть не цілком наново зреформований намордник, що мав берегти дворянську диктатуру перед революційними посяганнями. Буржуазія, особливо велика, від якої можна було їм сподіватися для себе підтримки хоч-би в справі доведення до кінця реформ, якщо не революції, також пішла рука в руку з реакцією, допомагаючи їй не тільки своїм нейтралітетом, але й подекуди власною ініціятивою. Очевидно, що в таких умовах навіть оцей дрібнобуржуазний оптимізм 1860 років мусив неминуче ступнево себе ліквідувати, якщо справді визначав інтереси дрібної буржуазії, в першу чергу селянства, та повертати знову на старі шляхи, якщо вже не революційної, то хоч культурницької боротьби, подекуди навіть слідом за своїм нащадком знову вбирати стару ідеологію буржуазної демократії в ідеї утопічних сподівань і планів, одягати її вкупі з оцим нащадком навіть в комуністичні гасла, що сами напрохувалися як антитеза напівкапіталістичного суспільства.

Як же складалася ідеологія оцього нащадка революційних дідів та батьків з передреформових часів?

Очевидно, що вона не могла бути продовженням ані слов'янофільських ідей своїх дідів, ані компромісної тактики своїх батьків, ані врешті здекларованого націоналізму одних і других. Але вона за те могла бути й мусила бути, раз новий уклад не одмежувався від старого, продовженням цих гасел, що протестували проти дореформової соціяльної структури, що не багацько змінилася після реформи, та проти самодержавної реакції, що за „царя-освободителя" не менш налягла жандармським чоботом на суспільство, аніж за Миколи I „жандарма Европи". І ці-то гасла нова революційна ідеологія цілком включила тепер в свою програму. Але ці

гасла, що народилися в феодально-крепацькому окруженні вже на початку XIX ст., в тактиці „Слов'ян" і через прозелітичне слов'янофільство 1840 років виросли в хлопоманство, в нових умовах, в умовах обуржуазілого феодалізму, в якому опинилося пореформове суспільство, треба було тепер погодити з оцими новими умовами й новим окруженням, пристосувати до нього свою революційну тактику.

Це пристосування та погодження й почала виконувати революційна думка 1860 років, що передреформове хлопоманство 1850 років перевела згодом на мову народництва 1870 років, одкидаючи всі лишки перестарілих принципів опортуністичного прозелітизму й слов'янофільства, орієнтуючися тепер навіть не на всю селянську масу, як хлопомани, а виключно на той „народ", що ще заховав питому свою революційну стихію, на середняцькі та бідняцькі шари населення. Це пристосування не могли взяти на себе ті бувші київські хлопомани, що перестали бути проводирями революційної маси, а тепер похнюплені, зневірені сиділи в учених кабінетах над розглядом давно минулих днів, не могли взяти й ті, що піддавалися їх зневір'ю, як Руданський, або ті, що хоч і не впали в зневір'я, але вважали для себе, як Кониський, більш доцільним взятися за будні справи, а не за „високі ідеї". Це пристосування могло взяти на свої плечі тільки нове покоління під керуванням тих, що не заразилися недавнім опортунізмом, не знали ще зневірень, бо тільки воно, оце покоління, народжене в найвищий мент громадського лібералізму найгостріш відчуло всі протиріччя свого часу, коли нараз опинилося око в око з розбуялою реакцією. Очевидно, що цим поколінням була пореформова інтелігенція, бо на неї в першу чергу посипалися після коротких ліберальних подувів усі вдари самодержавного жаху перед революцією.

А пристосування це, взагалі виконування ролі речника революції неминуче треба було взяти цьому поколінню на свої плечі: стихія бо розбуджена в 1850 роках, роздратована реформою 1861 р., не могла нараз зупинитися на своєму шляху, бо дрібний хлібороб, носій цієї стихії, не міг мовчки погодитися на своє нове покрепачення, як не могло погодитися все суспільство з новими кайданами, виготовленими Валуєвим, як, врешті, не міг зупинитися сам процес буржуазного економічного розвитку аграрного. Але коли реформою дворянська диктатура намагалася вступити на шлях „медленного перерастания, — як каже Ленін, — крепостнического помещичьего хозяйства в буржуазное, юнкерское, осуждая крестьян на десятилетия самой мучительной экспроприации и кабалы, при выделении небольшого меньшинства „гросбауеров" (крупных крестьян)", то селянська маса, навпаки, намагалася вже тоді вступити на протилежний шлях, на шлях вказаний уже в київській козаччині, коли спільно виступила вона з глитаєм, нині сподвижником поміщика, на

шлях знищення феодального землеволодіння та „перерастания патриархального крестьянина в буржуазного фермера“[1]). І це змагання селянської маси, протиставленої тепер поміщикові й глитаям, носіям „прусского пути развития“, однаково обидвома закабалюваної, суто буржуазне змагання, змагання й собі „вийти в люди“, але на руїні феодальних відносин, треба було-ж ідеологічно якось оформити та ще й під лад злободневних інтересів експлоатованого цими феодальними відносинами дрібного хлібороба. Її оформило це нове покоління в ідеології народницького соціялізму.

Нова, чи радше стара, а тільки оновлена й у нових умовах більш оформлена революційна ідеологія на Україні почала складатися цим разом безперечно ще й під безпосереднім впливом російської революційної думки Адже молоде революційне покоління, здебільша студентство, виховувалося не від сьогодні під впливом цієї думки. Герцен-Іскандер із своїм „Колоколом“, що почав виходити 1857 року, був уже, як знаємо, до реформи 1861 р. апостолом революційної думки й на Україні, хоч і був це апостол уміркованих її тонів та опортуністичних, класово-компромісних тенденцій. Оголошення „Положения“ з 19 лютого 1861 р. та пригода з петроградським університетом дещо послабили цей його опортунізм: пригадаймо тільки його заклик до молоди 1861 р. про це, щоб іти в „народ“ для пропаганди протесту проти зловжиття самодержав'я, та пропаганду за польським повстанням, але все-таки Герцен і після реформи не пішов далі уміркованого радикалізму й соціялістом-революціонером не став. Він свято все ще вірив в окремі шляхи розвитку Росії, що без революції, а тільки одним прозелітизмом доведуть до ідеальної демократії. „Пуль нам не нужно,— писав Герцен після вистрілу Каракозова в Олександра II 1866 року,— мы в полной силе идем большой дорогой; на ней много капканов, много грязи, но в нас еще больше надежды, на ногах тяжелые колодки, в сердце колоссальные, не низлагаемые притязания. Остановить невозможно, можно только своротить с одной большой дороги на другую, с пути стройного развития на путь общего восстания“. Він свято дальше вірив в класовий компроміс, він навіть вкупі з Огаровим склав адресу до царя, а, властиво, до дворянства, переконуючи його про неодмінність скасування приватної власности на землю, скасування сословних привілеїв, порівного наділу поміщиків і селян націоналізованою за викуп землею та скликання земського собору, як установчих зборів, для проведення цих заходів. Але вплив Герцена на молодь свого часу був все ще великий і його заклик „в народ“ справді зелектризував студенство, яке цей заклик зрозуміло, як заклик до революційної праці в селянській гущі в ім'я селянського громад-

[1]) Пор. Ленин. Собр. соч. т. IX, ст. 444.

ського соціялізму, якого Герцен добивався від дворян шляхом переконування. Другим, більш лівим ідеологом тогочасної революційної думки на Україні був Чернишевський із своєю „теорією трудящих", яку поклав в основу скомпонованого в своїй уяві майбутнього соціялістичного ладу на лад ідей Фур'є. Чернишевський, згодом поклонник Фоєрбаха, також прихильник, як і Герцен, селянського громадського землеволодіння й у цьому бачив перевагу Росії над Заходом, допускаючи цю можливість, що Росії судилося стати на шлях, на якому можна оминути буде західньо-европейський капіталізм, хоч не виключав иншої можливости, мовляв, „Росія, доселе мало участвовавшая в экономическом движении, быстро вовлечется в него, и наш быт, доселе остававшийся почти чуждый влияниям тех экономических законов, которые обнаруживают свое могущество только при усилении экономической и торговой деятельности, начинает быстро подчиняться их силе. Скоро и мы, может быть, вовлечемся в сферу полного действия закона конкуренции... Волею или неволею мы должны будем в материальном быте жить, как живут другие цивилизованные народы... Мы говорим это только для примера, — кінчає Чернишевський свою думку, чтобы раз'яснить мысль о том, что неизбежны перемены в экономическом быте нашем, не решая того, каковы именно будут они... Но каковы бы ни были эти преобразования, да не дерзнем мы коснуться священного, спасительного обычая, оставленного нам нашею прошедшею жизнью, бедность которой с избытком искупается одним этим драгоценным наследием, да не дерзнем мы посягнуть на общинное пользование землею — на это благо, от приобретения которого теперь зависит благоденствие земледельческих классов Западной Европы. Их пример да будет нам уроком". Але Чернишевський був більш радикальний від Герцена. В нелегальному „Великороссе", що його видавав Чернишевський 1861—1862 р. в трьох листках, хоч і проглядає подекуди віра в прозелітизм владної класи, як і в Герцена, але одночасно є й загроза революції. Наколи „образованные классы" не підуть на домагання основних реформ, тоді, писав „Великоросс", „нам не останется выбора: мы должны будем действовать на простой народ и с ним принуждены будем говорить уже не таким языком, не о таких вещах. Долго медлить решением нельзя. Если не составят образованные классы мирную оппозицию, которая вынудила бы правительство до весны 1863 г. устранить причины к восстанию, народ неудержимо поднимется летом 1863 г.". Таку саму позицію займав Чернишевський і в прокламації „К барским крестьянам" та в „Письмах без адреса".

Під впливами оцих обох підпор революційної думки того часу й почала виховуватися й уся тогочасна українська революційна молодь. Відома прокламація „К молодому

поколению" з 1861 р. Шелгунова, що об'єднала в собі науку одного й другого, од першого — його безконечну віру в російську громаду і, приєднуючися до другого з призивом до селянства брати в руки сокиру, безперечно мала також свій вплив. Але й Бакунін не менше, якщо не більше впливав на цю молодь. Впливало також на неї й нове революційне покоління. Гурток Зайчневського, що виріс не без тісного звязку з Герценом і Чернишевським, але й не без впливів Бакуніна і його теорії бунтарського анархізму, чимало викликав і в нас на Україні зацікавлення. Його випущена в 1862 р. цілком радикальна прокламація „Молодая Россия", що проповідувала за Чернишевським насильну соціяльну та політичну революцію для здійснення герценівського соціялізму в федеративному державному ладі, що не вагалася закликати до поголовного знищення дворянства, мусила чимало наробити й у нас шуму, коли київські хлопомани взялися проти неї писати свій „Отзыв". Захоплення в озброєному повстанні революційною партією державної влади в свої руки, диктатура цієї революційної партії, як одинокий шлях для довершення намічених планів, втворення селянського комунізму, налякали були однак тоді не тільки одних київських хлопоманів, що відмахувалися обома руками від цих суєтних „мечтаний", але й загал російських умірковано-революційних кол із Герценом на чолі; сам Бакунін виступив з осудженням цієї прокламації в своїй брошурі „Романов, Пугачов или Пестель", написаній 1862 р. Таке було нове ідеологічне оточення, цілком протилежне до нової позиції українських хлопоманів, серед якого міг розвиватися на Україні цей новий нащадок дореформової революційної думки. Він серед нього й розвивався. Вже до поразки повстання 1863 р. цим новим оточенням та його гаслами чимало було захопилося лівих хлопоманів. Історія заснування „Землі й Волі" найкраще про це нас переконає. Товариство „Земля й Воля" склалося не без безпосередніх впливів Герцена й Чернишевського вже в-осени 1862 р., засноване при участі Потебні Огаревим і братами Серно-Соловьєвичами, як здійснення заклику прокламації „Молодому поколінню" Шелгунова з метою стати по рецепту Чернишевського всеросійською організацією революційного молодого покоління. Платформа „Землі й Волі" — це синтеза всіх революційних течій і відтінків революційної думки того часу. Вона й об'єднала на один рік біля себе та й влила в себе всі тогочасні революційні гуртки й на Україні, очевидно ті, що не йшли на згоду з самодержавно-поміщицькою диктатурою. Пригадаймо тільки військовий гурток Потебні, що готувався піти на допомогу польському повстанню й навіть пішов туди, хоч центральний комітет „Землі й Волі" згодом все-таки відмовився від участи в повстанні.

Так народжувалася та здебільша під впливами оцих-то революційних течій в Росії 1860 років оформлялася нова

революційна ідеологія, що в ній оновлялися на Україні дореформні революційні гасла класової боротьби з феодалізмом та його адептами. Правда, і польське повстання, і самодержавна реакція розбили організаційне оформлення цієї нової ідеології — „Земля й Воля“ проіснувала бо тільки рік, ще й сильно прорідилися лави тих, що несли цю ідеологію, але самої ідеології не вбито. З неї-то черпала революційна молодь повною пригорщею свої революційні гасла та провідні думки та дальше їх розвивала й оформляла. Гурток Андрущенка й Носа на Чернігівщині в половині 1860 років був чи не останнім живим організаційним кільцем, що передав на Україні молодому поколінню вироблені „Землею й Волею“ принципи нової революційної боротьби й звязав таким чином собою давню хлопоманівську пропаганду в кінці 1850 років з народницькою ідеологією 1870 років. Він був перехідним ступенем у цьому етапі з боку і ідеологічного, і організаційного, бо, довершуючи собою хлопоманівські ідеї 1850 років під впливом російської революційної думки й практики 1860 років, починав одночасно, вже після ліквідації „Землі й Волі“, впроваджувати в життя народницький світогляд, конкретизуючи ним свої дотеперішні неясні змагання в майбутнє. Він-бо, на мою думку, і одинокий на Україні залишився поки-що після розвалення „Землі й Волі“ та її організацій в Росії й на Україні, доки і його 1865 р. не кинула в тюрму люта пореформна реакція. Він, хоч останній, як здається, епілог перших народницьких спроб революційної пропаганди на Україні, він одночасно й пролог всенького цього руху народницької пропаганди, що так буйно нею заквітчалася Україна в 1870 роках.

Гурток Андрущенка й Носа заснувався ще в 1860 р., як можно догадуватися з матеріялів судових. З доносу чернігівського губернатора міністру внутрішніх справ наявно виявляється, що в помешканні Носа вже тоді збиралися гуртки хлопоманівської молоди, об'єднані в „курінь“, займалися питаннями пропаганди серед селян та виявляли в усьому „малороссийские стремления“, навіть у своїому одягові[1]). Змагання ці безперечно, як і форму організації, чернігівські хлопомани взяли від київської „Громади“, з якою вони були в тісних взаєминах: Нос та Андрущенко не раз бо їздили за інформаціями й інструкціями до неї в Київ, як виявилося на слідстві. Але вкупі з цим вони й через членів чернігівської „громади“ — „куріня“ й сами безпосередньо звязалися ще й з російськими організаціями, що з них 1862 р. виросла „Земля й Воля“, і коли київська „Громада“ хлопоманів пішла на згоду з реакцією, відмовившися від прокламації „Молодая Россия“, чернігівські хлопомани з усією „громадою“, до

[1]) Государственные преступления в России в XIX в. Сборник Б. Базилевского, II, ст. 126

якої пристав начеб-то із своїм братом і Василь Білозерський, відомий член Кирило-Методієвського Братства, цілком пішли під гасла „Землі й Волі", об'єднавши з ними свої „малороссийские стремления". Українське хлопоманство оформилося таким чином в чернігівський „громаді" вже 1862 р. виразно в новітнє народництво, проповідуване „Землею й Волею". Організація виросла з „громади" велика: на слідстві бо було притягнено 38 запідозрілих у приналежності до чернігівської землевольської „громади". Пропаганда її була широка. Освідомлення в революційних того часу течіях високе. Чернігівська „громада" не тільки мала в своїй бібліотеці всю тогочасчу нелегальну літературу (між иншим, при ревізії в Андрущенка та в других найдено переписувані прокламації „К молодому поколению", призначені для масового поширювання) — вона й збиралася сама видавати власний орган „Чернігівський Листок"[1]). Безперечно, що за її заходами було складено й надруковано згадану вище поему — брошуру „Чумаки". Її значіння було тим більше, що після розвалу „Земля й Воля" це була одинока, на мою думку, на всю Україну землевольська організація, її впливи сягали навіть поза межі України; тож не дивно, що в склад її входили землевольці і з Москви, і з Казани, і з Дорпату. Лідером її був безперечно Степан Нос, оператор чернігівської лікарської управи, людина з таким великим бойовим характером, що він навіть при своїому арешті — його було арештовано ще 3 серпня 1863 р. за революційну пропаганду — не бажав скоритися силі й кинувся на поліціймайстра з наміром його вбити. Другим таким-же ватажком чернігівської „громади", що держав звязок із російськими землевольцями в Москві, був Іван Андрущенко, що в 1862 р. служив у Чернігові в межовій палаті, згодом в Москві, а 1863 р. одержав призначення до Василькова на посаду повітового землеміра. Під керуванням обох цих ватажків чернігівська „громада" й вела вельми широку землевольську пропаганду на Україні, пропаганду і проміж селянством, і проміж інтелігенцією. На жаль, діяльність її припинилася остаточно після 1865 р. після посадження в тюрму всіх видатних членів тієї організації[2]).

Після розгрому чернігівської землевольської „громади" на Україні залишилися тільки одиниці, що мали передати недавні хлопоманівські традиції молодому поколінню. Небагацько поки-що знаємо таких одиниць, що своє революційне credo несли дальше до народників 1870 років, а якщо й їх знаємо, то небагацько, бо навіть нічого не знаємо з їх діяльности в 1860 роках. Але все-таки такі одиниці залишилися. Такою була, між иншими, Марко Вовчок, хлопоманка 1860 років, що для Бакуніна та Нечаєва писала українські

[1]) Государственные преступления в России, II, ст. 122.
[2]) Див. про це справу в „Госуд. прест. в России", II, ст. 80 — 133.

бунтарські прокламації в кінці 1860 років [1]), співробітниця Герцена, що планувала вкупі з Бакуніном організувати політичну українську партію з окремим видавництвом [2]). Таким був і Фелікс Волховський, хлопоман 1860 року, автор проєкту з 1867 р. про використання української етнографії для революційної пропаганди, згодом відомий народник одеської організації 1870 років. Не випадково-ж писав Драгоманов до Франка, що „бунтарство — народництво, то й видумали, власно, українофіли й подали росіянам... а тимчасом українофіли сучасної програми не дали, а гайдамацтва перелякалися" [3]). Таким був і С. Синегуб, чайківець 1870 років, таким подекуди був і П. Чубинський, народник 1870 років.

Але ще було одно живе кільце, що звязало дореформову революційну ідеологію на Україні з пореформовим народництвом, що більше, її навіть розвинуло згодом в окрему народницьку теорію. Це був драгоманівський гурток космополітів у Києві. Але коли землевольська „громада" Носа й Андрущенка звязували старі революційні кличі на тій самій основі, на селянських інтересах буржуазної аграрної революції, та ще й по рецепту Герцена, відмежовувалася від Заходу на ґрунті виключно російсько-української дійсности, то київський гурток космополітів виходив і поза межі тієї дійсности, і поза межі однієї селянської основи та під впливом Заходу вже тоді в основу своєї ідеології клав ще й ігнорованну дотепер революційною ідеологією робітничу класу, через що виходив поза межі не тільки російсько-української дійсности, але й вузького національного розуміння революційної проблеми. М. Драгоманов був одним із основателів київської філії харківського „Таємного політичного товариства". Коли-ж на місце цього товариства виросла українська організація хлопоманів, Драгоманов укупі з иншими увійшов у гурток космополітів, що негативно ставився до вузького націоналізму хлопоманів, через що й характеризовано цей гурток „нігілістами", у відрізнення від хлопоманів „сепаратистів". Космополіти й собі вели широку пропаганду в недільних школах поруч „сепаратистів". Проміж „космополітами-нігілістами" й „сепаратистами" вже тоді йшла вперта боротьба за напрямок і характер революційної пропаганди. Космополіти, що мали своїх попередників уже в 1840 роках, — згадаймо тільки декого з кирило-методієвців та близьких до них, — негативно ставилися зразу й до спілки з польським повстанням, зазделегідь довбачаючи в його основі відсутність демократизму, не зважаючи на участь у ньому радикальних елементів, і до сепаратистичних

[1]) Пор. М. Драгоманов. Листи до І. Франка, II, ст. 121.
[2]) Ibidem, II, ст. 130.
[3]) Натяк на „Отзыв из Киева" старої „Громади". Листи до І. Франка, II, ст. 121.

змагань навіть культурницьких київських хлопоманів Космополіти жили-бо гаслом Чернишевського, що його висловив у нас так ярко вже в 1840 роках Затиркевич із Полтави. Вони радше читали „Колокол“ та „Современник“, аніж „Основу“. Вони врешті згодом і вороже поставилися до компромісу з самодержавством проти поляків, вважаючи таку тактику „возмутительной в нравственном и ошибочной в политическом отношении“, хоча дальше були й проти участи в польському повстанні.

Такий був гурток космополітів київських[1]). Правда, гурток незабаром, раніш чернігівської „громади“, розвалився із-за внутрішніх суперечок, Драгоманов бо був проти бунтарської тактики що до селянства, хоч-би з метою повалення самодержав'я, тоді як де-хто з „космополітів“ починав схилятися до цієї позиції, беручи ухил в бік „Землі й Волі“. Але живий носій „космополітизму“ кінця 1850 і початків 1860 років залишився, і вкупі з ним залишився й живий звязок із дореформовою революційною ідеологією „космополітизму“, що виховався згодом в закінчену теорію драгоманівського соціялізму народницького. Правда, сам Драгоманов після 1863 року цілком відійшов від революційної ідеології, виразно став на шлях опортунізму класового, але вже в 1870 роках знову й ще з більшою силою відродився його космополітизм і громадська діяльність.

Так росло й підготовлялося нове революційне покоління: з оновлюваною революційною ідеологією дореформової класової боротьби гасла революційної боротьби знову було піднято. Треба було тільки ці гасла, хоч і оновлювані, більш сконкретизувати, детальніш накреслити та оформити, инакше сказати-б, стару, тепер оновлену проблему буржуазної революції після того, як реформи 1860 років роскололи революційну громадську думку, тісніш пристосувати до цього класового процесу, що йшов після реформи 1861 р. Пореформова економіка й пореформові класові відносини, що виховували нове революційне покоління, і зневолили це покоління пристосувати тісніш до себе ці оновлювані 1860 років революційні гасла — проблеми буржуазної революції.

---

[1]) Пор. М. Драгоманов. Автобиография, ст. 4 — 12. Австро-російські спомини, ст. 16—22.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

ПРОБЛЕМА НАРОДНИЦЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

I

Основною проблемою дореформової громадської думки на Україні було встановлення буржуазно-демократичного суспільства, все одно, чи шляхом революції, чи шляхом реформ, як це формулував у своїй лекції перед студентами київського університету в кінці 1750 років проф. Павлов. Революція однак не прийшла, а проведені реформи 1860 років і собі не вирішили цієї проблеми. То-ж очевидно, що невирішена проблема тепер ще більш настирливо зневолювала працювати над собою пореформову громадську думку, працювати по старій лінії, хоч і з оновленими гаслами на оновленому прапорі й серед нових умов.

Що-ж це були за нові умови, що зневолили цю дореформову ідею революційної боротьби та пропаганди, політичну в своїй основі ідею буржуазного ладу, але заховану подекуди в мрійливу своєрідну форму й невиразну копію західньо-европейського утопічного комунізму, оновити в старих її гаслах, цеб-то її пристосувати до себе тісніше в напрямку соціяльно-економічному, а тим самим внести й істотні доповнення й у програмову її частину та через те й викристалізувати її остаточно в закінчену своєрідну теорію народницького соціялізму?

Основою засвоювання пригніченими соціяльними групами серед класової боротьби на Україні, ба й взагалі в Росії, елементів утопійного комунізму, скомпонованого на науці Сен-Сімона, а ще більше Фур'є, була багата своїми суперечностями криза крепацького господарства. Змагання за буржуазне самовизначення парцельного господарства та змагання за капіталістичне самовизначення покрепаченої праці були основним лейтмотивом цього засвоювання, що його тоді, серед умов самодержавної реакції, інтелігенція — оцей новородок молоденького капіталізму, оформляла передусім у політичну концепцію широкої демократії, подекуди на ґрунті

економічно-соціяльного громадського егалітеризму. Такий-бо був більш-менш зміст і виступу українських декабристів, зокрема Товариства Об'єднаних Слов'ян в 1820 роках, і пропаганди Конарщини в 1830-х роках, і слов'янофільських планів кирило-методієвців, такий-бо, врешті, був навіть зміст і останнього компонування дрібнобуржуазного утопійного комунізму з боку наших хлопоманів кінця 1850 і початку 1860 років, що виросли безпосередньо в звязку й на тлі селянських заколотів половини 1850 років.

Реформа 1861 року внесла, як здавалося-б, — а так багатьом здавалося, — скасування цих усіх умов, серед яких кохався в нас дотепер дрібнобуржуазний утопійний комунізм. Панщизняна система господарювання начеб-то була остаточно підкопана скасуванням крепацького права, підкопано бо було всі голівні основи тієї системи: натуральне господарство замкнене в собі, самоцільний характер поміщицької вотчини, тісний звязок між окремими її елементами, владу поміщика над селянином. Тепер селянське господарство начеб-то відокремлювалося від поміщицького, селянин начеб-то одержував свою землю на цілковиту власність, поміщик начеб-то цілком переходив до капіталістичної системи господарювання, індустріялізував начеб-то пильно своє підприємство та намагався ніби скерувати його тепер у діяметрально-протилежний напрямок. Вкупі з цим начеб-то й складалися на перших порах сприятливо умови й для основних перемін у соціяльно-політичному ладі. Підготовлялася-бо спроба конституційної реорганізації цього ладу: 1864 р. проголошено було земську реформу й судову реформу пильно обмірковувалося начеб-то питання й про городську реформу, та ще й багацько було иншої всячини, що літала проєктами в повітрі в часи реформатської вакханалії.

Але все це тільки здавалося. Вже перші роки реалізування переходу від феодальної до капіталістичної системи виявили недвозначно, що цей перехід навіть у нас на Україні не основний, а поверховий, і мрійливі надії на царя „освободителя" розвіялися швидко серед бурхливих селянських заколотів, що перші протестували проти обманливих маневрів дворянсько-поміщицької реакції. Але-ж воно й не могло бути инакше. Хоч як сильно на Україні поширені були умови для здійснення цього переходу, не тільки в Росії, але й у нас на Україні не було однак уже готових усіх умов, що їх треба мати при такому переході: торгово-промислове підприємство, хоч воно в нас і як сильно було поширено, як категорія взагалі капіталістичного хазяйнування, не завоювало собі й тут абсолютного першенства серед феодальних відносин, а буржуазія при всій її кволости в нас, ще більшій, аніж у Росії, не встигла стати першою класою в громадській структурі. При таких умовах очевидно перехід від феодальної системи до капіталістично-буржуазної не міг статися зразу,

цеб-то не міг пройти бурхливою революцією, що змела-б одним подувом феодальне оточення й вторила-б новий громадовий лад, а став на шлях реформізму, та ще й вельми консервативного, на шлях ступневого вростання в капіталізм.

Історія з нашим пореформовим господарством найкращий показник цього ступневого вростання в капіталізм. Хоч сильні намічалися в тому господарстві — ще до реформи — тенденції росту торговельно-промислового підприємства, пореформова економіка не тільки що-дальше залишила феодально-поміщицьке господарство основним своїм підприємством у всій його сукупности, але його самого припиняла дещо на шляху цього вростання в торговельно-промислове підприємство. Фабрична промисловість і після реформи не в змозі була завоювати собі не тільки в нас, де взагалі була вона квола, але й у Росії, права першенства в системі народнього господарства; що більше, не зважаючи на сильно розвинене залізниче будівництво кінця 1860 і на всенькому протязі 1870 років, вона терпіла одну невдачу за одною, що спихали її подекуди навіть із цього значіння, яке вона завоювала собі в 1850 роках. Вже криза кінця 1850 років вельми підірвала це передреформове її значіння. Реформа 1861 р. не витягнула її з цієї кризи. Падіння окремих ділянок фабричної промисловости продовжувалося далі. Приміром, сукняна промисловість на Україні вельми скорочувалася далі, як це показує статистика правобережних губерень [1]). Правда, кінець 1860 і початок 1870 років підняв з нагоди найвищого напруження будівельної залізничої гарячки фабричну промисловість знову було сильно вгору, але вже під кінець 1872 року появився в звязку із західньо-европейською кризою знову різкий її занепад. В Одесі та инших містах України обанкротилася ціла низка великих і дрібних підприємств, серед комерсантів пішла паніка: банки, що роздавали до цього часу щедрою рукою кредити вправо й вліво, квапливо почали стягати назад видані в позику суми та ще більш поширювали загальний переполох [2]). Вкупі з цим почали знову падати вниз славнозвісні до цього часу українські ярмарки, що постачали тепер не тільки збіжжя до вивозу, але й сировину для фабрично-заводської промисловости; залізниче будівництво й собі на якийсь час занепало. Таким чином темп росту торговельно-промислового виробництва згідно всім проявам 1860 — 1870 років сильно притупився. Але все-таки він не завмер. В нас на Україні все-таки йшла, хоч і туговато, але вперед, справа з фабрично-заводською промисловістю, коли порівняти її з російською. Досить буде вказати на це, що продукція чавуну на Україні у відношенні до росту його

---

[1]) Историко-статистический обзор промышленности России, СПБ, 1888, ст. 152, 139.

[2]) Туган-Барановский. Русская фабрика, ст. 252.

загальноросійської продукції збільшилася на 6,5% в 1877 р. тоді як в 1867 році вона досягла ледве що 0,3%. На Україні появляються в той час такі нові велетенські підприємства, переважно на початку 1870 років, як „Новороссийское общество каменно-угольного, железного и рельсового производства" на Катеринославщині, власність фірми Джона Юза, що взяв на себе організацію цього мільйонного підприємства. Концесію на це підприємство спершу отримав Кочубей, од якого й купив її тепер Джон Юз за 24.000 фунтів стерлінгів. Концесію цю видано було урядом ще 1866 року. В той-же час появляється металургійний завод Пастухова на Донеччині.

Але й вугільна промисловість на Україні безперечно виходила вже в 1860 роках за межі первісного свого дрібного й місцевого характеру. Будування залізничої мережі утворювало сприятливі умови для цієї переміни. За першу половину 1870 років збудовано багацько капітальних шахт, що в них працю організовано вже не на давніший кустарний лад, а з усіма правилами тогочасної гірничої техніки, взагалі з модерним устаткуванням. Дякуючи цьому, розвиток витворчости Донецького басейну йшов, не зважаючи на загальний застій, значно вгору, він ставав навіть до конкуренції з Домбровським басейном. Що-правда, в половині 1870 років загальна криза сильно була вдарила й по вугільній промисловості на Україні. Сильне знижування цін на вугіль — 1870 р. плачено за пуд по 16 коп., а 1876 р. вже по 9 коп.— привело до закриття чимало підприємств і в нас на Україні[1]), але Донецький басейн все-таки ріс, і вже 1880 р. наша Донеччина на стільки вже пішла вперед, що зайняла перше місце в загальній вугільній промисловості Росії; її продукція дала в тім році вже 43% загальноімперської здобичи мінерального палива. Не спинилася все-таки у своїому рості вперед і цукрова промисловість на Україні: коли бо в 1847 р. на Київщині було всего 12 парових і 37 вогняних заводів із 10.677 робітниками, то в 1866 р. одних парових заводів там же було вже 63 із загальною кількістю робітників в 23.948[2]). Але, як і важливий був цей ріст фабрично-заводської промисловости для України, все-таки серед загального застою революції в економіці він не робив, врешті він займав серед нашої загалом хліборобської країни таке незначне місце, що про його гегемонію й тепер мови бути не мало, через що поміщицьке господарство із своїм сільсько-господарським підприємством залишалося й після реформи основною ділянкою для розвитку торговельно-промислового підприємства. Але якраз воно, оця основна все ще категорія народнього

[1]) П. Фомин. Горная и горнозаводская промышленность юга России I, ст. 176.

[2]) Д. Воейков и В. Загоскин. Киевская губерния, СПБ, 1867, ст. 86—87.

хазяйства на Україні в ті часи, найменше справлялося тоді із цим завданням, і то не тільки в окремих районах, але й у всій своїй сукупності так на Україні, як і в Росії.

Які-ж шляхи неминучі для переміни самоцільного поміщицького господарства, — а воно в більшости таким було навіть і в нас, не тільки в Росії — і то господарства з його феодальною системою експлоатації в суто-капіталістичне торговельно-промислове підприємство? Ленін так формулював процес цеї переміни: „Остатки крепостничества могут отпадать и путем преобразования помещичьих хозяйств и путем уничтожения помещичьих латифундий, т.-е. путем реформы и путем революции. Буржуазное развитие может идти, имея во главе помещичьи хозяйства, постепенно становящиеся все более буржуазными, постепенно заменяющие крепостнические приемы эксплоатации буржуазными; оно может идти также, имея во главе мелкие крестьянские хозяйства, которые революционным путем удаляют из общественного организма „нарост" крепостнических латифундий и свободно развиваются затем без них по пути капиталистического фермерства. Эти оба пути об'ективно-возможного буржуазного развития мы назвали бы путем прусского и путем американского типа. В первом случае крепостническое помещичье хозяйство медленно перерастает в буржуазное, юнкерское, осуждая крестьян на десятилетия самой мучительной эксплоатации и кабалы, при выделении небольшого меньшинства „гросбауэров". Во втором случае помещичьего хозяйства нет или оно разбивается революцией, которая конфискует и раздробляет феодальные поместья. Крестьянин преобладает в таком случае, становясь исключительным агентом земледелия и эволюционируя в капиталистического фермера..." [1]).

В нас однак мав місце, як знаємо, перший процес. Але й він надзвичайно туго тепер розвивався. Які-ж вимоги потрібні були навіть у цьому випадку для скорішого розвитку поміщицько-феодальних підприємств, незалежно від крепацтва, в торговельно-промислові й буржуазно-капіталістичні?

Перше, це повне роз'єднання селянського парцельного господарства від поміщицького підприємства. Друге, це цілковите понехаяння цим підприємством усякого позаекономічного засобу експлоатації робочої сили. Але пореформова економіка, ані одної, ані другої вимоги не привела до здійснення на всі 100% навіть на Україні, де практика вільнонаємної праці на реманенті землевласника вже до реформи 1861 р. значно була поширена. На перших порах після реформи здавалося, що поміщицьке підприємство в нас справді намагається стати капіталістичним. Визволений з неволі крепак одмежовувався тоді зразу від поміщика, бойкотував його

[1]) Собр. соч. IX, ст. 444.

пропозицію наємної праці навіть при високій оплаті за цю працю в грошах. Поміщик і кинувся тоді організувати власний реманент для оброблення своїх широких нив, а що живого реманенту за день не утвориш, узявся машинізувати своє хазяйство. Вже до реформи та зараз-же після скасування панщини, поміщики кинулися купувати за кордоном машини, щоб обійтися без „даремної" праці крепаків та обминути труднощі при наймі вільних робітників[1]). Але зараз-же й виявилося, що це тільки спроби й на цих спробах залишилося здебільша поміщицьке господарство. На купівлю машин не завжди бо досить було потрібних готових капіталів, а приріст живого реманенту не тільки що не збільшувався, але й почав у загальній кількості подекуди падати. Тим-то між иншими причинами й пояснюється це вельми цікаве в нас явище, що кількість зібраного збіжжя після реформи не збільшувалася, а якщо не падала, то в усякому разі стояла на місці. Загальний збір хліба в Росії досягав у 1860 р. біля 280 мільйонів пудів, а в 1878 році після кількаразового падіння вниз та підняття вгору ледве що зміг дорівнятися до тієї-ж самої кількости — 280 міл. пудів. А тут ще на лихо на Заході виріс непримиренний конкурент зі своїм постачанням в Европу збіжжя, американський підприємець. Наш поміщик тремтів при спогаді про нього, тим більше, що й так під боком українського підприємця сидів уже його безпосередній конкурент із своєю придунайською пшеницею та пруським житом.

Він гарячково й кинувся через це з петиціями в справі будування залізниць, щоб реалізувати дешевше свій експорт, так дорогий і так важкий при чумацькому способі перевозу. Балто-Одеська залізниця, будована 1860 року, була першою спробою здійснювання Стороженківських мрій, що виросли вже в 1840-х роках. За нею пішли инші: Грушівсько-Донська в 1861 році збудована підприємцем С. Поляковим, ціною 2.921.408 карб., згодом Харково-Миколаївська, Курсько-Харково-Озівська, Лозово-Севастопільська, Київо-Берестійська, Катеринославська, Київо-Одеська то-що. Боротьба окремих українських виробничих районів за залізничні шляхи була нестямна. Досить тільки пригадати цю велетенську дискусію, що велася в половині 1860-х років проміж Харковом, Одесою, Таганрогом і Ростовом, куди повести з Харкова залізницю, чи до Ростова, як цього домагалися ліберальні промислові кола, чи до Одеси, як цього вимагали поміщицькі хліботорговці. А суперечити було за що. Дотепершній експорт збіжжя обходився вельми дорого, а тим-часом через німецьке, американське та придунайське постачання збіжжя на европейські ринки ціни на збіжжя помітно падали. В Англії за 1000 кгр. пшениці плачено в 1871—75 роках пересічно по 246,4 марок, а в 1876—1880 роках по

[1]) Ленин, Собр. соч., III, ст. 167.

206,8 марок. В Прусах ціна за той-же самий час на пшеницю впала з 235,2 марок до 211,2 марок, а на жито з 179,2 марок на 166,4 марок за 1000 кгр. Українська пшениця через те й собі почала падати: за пуд плачено в першій половині 1870-х років по 144 коп., а в другій половині вже по 134 коп. Мимохіть приходилося оглядатися за новими ринками збуту, ще й забезпечення перед конкуренцією. Цікаво для потвердження цього навести з названої вище дискусії аргументацію харківської земської управи проти проєкту Харківсько-Одеської залізниці: „Юго-Восток Украины, — писали харків'яни, — не радуется постройке Одесско-Харьковской железной дороги. Его задачи не в Одессе и не на Западе. Его живая задача Азовское поморье, а в интересах нашего фабричного и мануфактурного производства Кавказ с ближайшим к нему Востоком. С постройкой Одесско-Харьковской дороги вся юго-восточная Украина останется вне этого нового коммерческого района, а если дунайские княжества с Триестом не добили еще в нет наших хозяйств, так их добивают Волынь и Подолия с Одесско-Киевской дорогой и Бессарабия с Одесско-Черновицкой" [1]).

Але будування залізниць не багато допомогло поміщицькому господарству в занепаді. Ціни на збіжжя де-далі більше знижувалися, а це котило подекуди поміщицьке підприємство до руїни, у всякому разі до стагнації в його капіталістичному розвитку.

Само собою розуміється, що в таких умовах про наявну ступневу переміну феодального способу виробництва на капіталістичній бесіді бути не могло. Криза торговельно-експортного поміщицького господарства так била його власника по голові, що він, доїдаючи останні капітали, одержані з викупних операцій, переставав про цю переміну думати, а в першу чергу турбувався про те, щоб хоч як небудь прожити. І це питання забезпечення для поміщика прожитку та врятування своєї вітчини перед продажею й було причиною повернення, чи радше продовжуванням на поміщицьких господарствах старого способу виробництва. Не маючи бо ані капіталів, ані реманенту, не маючи вигляду на сприятливу кон'юнктуру на ринку, поміщик починав роздавати свою землю в оренду, щоб позбавити себе зайвого клопоту з хазяйством та все-таки якось викрутити грошики для себе на прожиток. А що на кандидатів орендарів цілих панських маєтків не було багато охочих за тих скрутних часів, то часто-густо доводилося здавати землю в дрібну оренду, й то не завсігди грошеву, а й натуральну деколи, роздавати землю в роздріб селянам, як це в нас тоді так широко практиковано передусім на Чернігівщині, на Поділлі, Волині та Київщині. Ті-ж знова з поміщиків, що не здавали свою землю в натуральну,

[1]) Одес. Окр. Архів, фонд новорос. ген.-губ. справа № 193/с, 1865 р.

чи грошеву оренду в роздріб селянам, а рахували більш доцільним вести дальше на власний рахунок своє хазяйство, через відсутність живого інвентаря в себе, обробляли землю часто-густо не найманою працею, а на „спілку“ з селянином, „за сніп“, „за копу“, його-ж таки інвентарем, його таки робочою силою.

В першому й другому випадку втворило це — і в нас на Україні, багацько місця для відробітної системи, поруч капіталістичної. Хоч як і славилася Україна вже до реформи в порівнанні з Росією своїм капіталістичним способом продукції в хліборобстві, хоч як і після реформи загальна статистика показує, що на Україні, у відрізненні від Росії, переважала капіталістична система над відробітною, але все-таки остання й тут тривко все ще стояла на ногах у перших десятиріччях після реформи. Вона — відробітна система — й була одною з основних форм роздрібної оренди поміщицької землі, вона-ж була й одною з основних форм ведення поміщицького хазяйства в більшості українських губерень, переплітаючися тут і там тісно з капіталістичною. Що-правда, південний та південно-східній район України відробітної системи не знали, й не могли знати, там абсолютно панувала капіталістична система, бо землі тут досить було в селян, земельна тіснота не зневолювала селянства кидатися в обійми нового крепацтва, а сільський незаможник-пролетар також не радо брався за відробітки, та серед широкого попиту на робочі руки в цих районах, шукав радше нагоди найнятися десь у стороні на кращих, „вільних“ умовах, якщо таких не міг найти в себе. Але зате якраз у цих районах найбільш ішло поміщицьке господарство на продаж, удвоє майже перевищуючи цифри продажів Правобережжя й Лівобережжя вкупі. Але в инших районах, цеб-то на Лівобережжі й на Правобережжі, де селянин кидався серед земельної тісноти на всі боки по шматок землі, відробітна система тривко сиділа поруч капіталістичної в основі тогочасного поміщицького господарства. Особливо вона була поширена на Чернігівщині: „большая часть владельческих хозяйств обходится или незначительным собственным инвентарем, — констатує дослідник-статистик глухівського повіту А. Шликевич, — или даже вовсе его не имеет, предпочитая эксплоатировать свои земли при помощи раздачи крестьянам из доли урожая. Насколько распространена такая раздача видно из следующего:

имений, из которых собственным инвентарем	
запахивается вся пашня, всего	9,6%
запахивается 3/4 пашни и более	6,2%
„ от 1/2 до 3/4 пашни . . .	7,0%
„ от 1/4 до 1/2 пашни . . .	14,0%
„ менее 1/4 части пашни . .	13,2%
собственной запашки вовсе нет	50,0%[1])

[1]) Материалы для оценки земельных угодий, собр. черниг. стат. отдел. при губ. зем. управе, т. XI, Глуховский уезд. ст. 44.

Але й в инших повітах Чернігівщини не краще було. На Стародубщині таких маєтків, що власним інвентарем обробляли одну половину своєї землі, було 13,7%, від $^1/_4$ до $^1/_2$ — 15,1%, а, таких що цілком не обробляли сами своєї землі,— 57,5%. Зрозуміла річ, що й орендарі більшої кількости землі, не маючи власного реманенту, мусили здавати й собі в роздрібну оренду найняту землю. „Глуховские арендаторы, — зауважує А. Шликевич, — также мало хозяйничают за свой счет, как и арендаторы всех других уездов. Из числа имений, администратируемых самими... арендаторами вовсе не делают своей запашки — 68,2%[1]). Аналогічні, хоч в меншій мірі, бачимо явища і в инших губернях, на Полтавщині[2]), на Волині, Харківщині, на Київщині, на Поділлі. Таким чином, поміщицьке хазяйство й на Україні, де начеб-то, в порівнанні з Росією, переважала капіталістична система, не вийшло із феодального способу експлоатації. Відробітна система й на Україні була, таким чином, продовженням цього феодального способу експлоатації, що про неї писав Ленін, мовляв, „отработки — это прямой и непосредственный пережиток барщины, — сущность отработков в том, что помещичьи земли обрабатывают крестьяне своим инвентарем. Известная под именем испольщины форма хозяйства есть одна из разновидностей отработков. Помещик выступает здесь не как предприниматель-капиталист, владеющий деньгами и всей совокупностью орудий труда, а в качестве ростовщика, использующего нужду крестьянина и приобретающего его труд дешево“ [3]).

Серед таких умов, само собою розуміється, що капіталістичний спосіб продукції в системі народнього господарства з його невід'ємною категорією промислового капіталізму, не тільки фабрично-заводського, але й сільсько-господарського, після реформи вельми зупинився у своїому початковому темпі прогресу. Але він все-таки посувався, хоч і повільним кроком, але посувався вперед. Вже це одне, що не стало в нас крепацтва, мусило дати навіть серед тогочасного застою сприятливі умови для розвитку капіталістичних елементів у ширину й глибину, хоч як і пиняво йшов цей розвиток уперед, зневолювало мимохіть шукати нових, капіталістичних засобів організації виробництва, хоч як і важко приходилося одриватися од старих. Це в першу чергу й найвиразніше виявилося, як уже вказано вище, в нашій фабричній промисловості. Хоч які сильні були кризи в цій ділянці народнього господарства після реформи, все-таки вона, в першу чергу в нас на Україні, уперто посувалася вперед. Донецький

---

[1]) Там же, ст. 45.

[2]) Диви цікаву з цього боку розвідку В. Василенка „Местечко Опошня Полтав. губ.“ де дані, що-правда торкаються першої половини 1880-х років, але це не менш потверджує нашу характеристику.

[3]) Собр. соч. IX, ст. 614.

басейн вже тоді зазначував своє майбутнє значіння в капіталістичній промисловості. Росло на капіталістичних основах цукрове виробництво, росли й инші ділянки фабрично-заводських підприємств, хоч як важкі часи приходилося їм переживати після реформи. А що найважніше для нас, як проява капіталістичного нагромаджування, це те, що якраз після реформи з розкрепаченням селянства капіталізм швидкою ходою наступав на село, починав із селянської гущі виділювати й організовувати на швидку руку дрібні капіталістичні, торговельно-промислові підприємства, без яких капіталістична акумуляція взагалі не мислима. Товарове господарство на очах розвалювало в нас первісні патріярхально-натуральні пережитки в сільському господарстві. Внутрішній і зовнішній ринок, не зважаючи на вельми важкі пертурбації, ріс все-таки на очах і ті кризи, що спиняли його ріст, появлялися тільки у звязку з цим ростом. Продажі на українських ярмарках, хоч як і важко била по них криза на протязі 1868 — 1872 років, доходили проте до велетенських цифр. Так, прим., на Іллінському ярмарку в Полтаві річно продавано тоді товарів ціною біля 15 міл. карбов. на харківських чотирьох ярмарках сума проданого товару доходила біля 20 міл. карб. Наш експорт все-таки на очах ріс уперед. Ось порівнальна табличка його з основних українських пристаней за 1863 і 1869 роки:

	1863 р.	*1869 р.*
Одеса:		
Привезено товару на	11.198.341 карб.	11.207.361 карб.
Вивезено „ „	28.274.762 „	38.349.121 „
Миколаїв:		
Привезено товару на	10.557 карб.	88.321 „
Вивезено „ „	264.007 „	1.733.742 „
Бердянськ:		
Привезено товару на	160.814 карб.	56.879 „
Вивезено „ „	2.671.049 „	2.592.149 „
Маріюпіль:		
Привезено товару на	6.348 карб.	5.704 „
Вивезено „ „	1.632.287 „	3.397.639 „
Таганрог:		
Привезено товару на	3.229.798 карб.	2.933.540 „
Вивезено „ „	6.551.213 „	7.375.450 „ [1]

Наведені вище цифри недвозначно вказують на ріст товарового виробництва в нас. Ріст-же товарового господарства

[1]) Одеський Окр. Арх. Фонд новорос. ген.-губ., справа № 19 за 1865/70 р.

в свою чергу виявляє нам ліквідацію натурального, виявляє заразом оцей великий процес диференціяції виробництва, що спричиняє внутрішній та зовнішній товарооборот, виявляє, врешті, відокремлювання дрібного промисловця від хліборобства та перемінювання його в окремого виробника товару инших ділянок підприємства, в його ролі постачання краму на ринок. Як не сильна була конкуренція московських дрібних промисловців на Україні, як не були великі перепони в організації власної дрібної промисловости на Україні, в пореформову добу, у відсутності переваги в нас великої фабричної промисловости, дрібний підприємець, кустар та ремесник безліку ріс угору, що-раз більше одривався од хліборобства і утворював сприятливі умови для початкової акумуляції, що серед неї й собі виростало велике фабричне підприємство, перемінюючи дотеперішнього ремесника й кустаря в найманого робітника. Прикладів цього процесу не буду тут згадувати, вони досить широко наведені й обґрунтовані в попередній моїй хрестоматійній праці[1]). Врешті, про це буде ще окремо мова в дальшому розділі.

Але процес капіталізації організував не тільки дрібного виробника товару — промисловця, як ткача, ганчаря, шевця, кравця, столяра то-що, він кидався і в саме дрібне хліборобство й його перемінював на товарове та капіталістичне підприємство. Якраз криза поміщицького господарства та голод селянства на землю, з одного боку, а з другого — викупні операції та податки утворювали вельми сприятливі до цього умови, і з хлібороба на очах ріс не тільки дрібний підприємець, але й дрібний виробник товару на ринок, головним чином, внутрішній. Але коли, під впливом викупних операцій та податків, під впливом голоду на землю, виростав дрібний виробник товару споживчого типу, що примусовою орендою та примушеною продажею заспокоював свої споживчі потреби, то будова залізниць, ріст фабричної промисловости, диференціяція сільського виробництва, що вимагали що-раз більше готового хліба на прокормлення всіх нехліборобських елементів, одночасно втворювали такі умови, що серед їх з'являвся дрібний поставець товару на ринок иншого типу, дрібний капіталістичний підприємець — „хазяїн". „Хазяїн", повторюючи за Тобілевичем, що так яскраво змалював нам у своїх демократичних творах цю сторінку української дійсности того часу, оцей ненаситний глитай у першу чергу оформляв собою тепер цей ріст товарового виробництва в хліборобстві, а тим самим і капіталізму в дрібному сільському господарстві.

Дві були основні умови для цього росту глитая-хазяїна в пореформну добу: кволість селянських споживчих підприємств та кволість поміщицької збіжжевої фабрики. Оренда,

[1]) Україна в епоху капіталізму, ч. II, ст. 54 — 69.

що явилася новою формою феодальної експлоатації поміщиком селянина, була заразом і основою росту дрібного капіталіста - підприємця в тій-же селянській гущі.

Хазяїн - глитай формувався, як знаємо, вже до реформи 1861 р. Реформа 1861 р. не тільки не припинила це формування, але вже сама собою надзвичайно зміцнила позицію „хазяїна". Принцип градацій при викупних операціях був першою формулою цього зміцнення. Надто хазяїну - глитаєві дісталася щонайкраща земля та обійшлася йому куди дешевше, аніж для його спільчан. За реформою 1861 р. пішло розмежування. Само положення про розмежування вже відрізнило глитая, бо давало йому змогу вийти „с дачи общего владения", ц.-т. виділитися цілком із громади з власною толокою, з власним та орендованим землеволодінням, стати тим самим у всіх своїх правах упривілейованою серед сільського населення економічною одиницею. Не даром саме проголошення положення про розмежування так було налякало всю селянську масу слухами, що відбиратимуть землю [1]). При проведенні розмежування знова вигравав хазяїн - глитай, навіть той, що не мав права на виділення в хутір, ц.-т. що мав менше 50 десят. Дякуючи бо всяким митарствам та крутійствам, до первісного наділу з 1861 р. йому ще „дорізувано" люстраційними комісіями з вільного громадського фонду по кілька, ба навіть по кільканадцять десятин, як це задокументовано в київських матеріялах „чигиринської справи" Стефановича й других, де люстраційна комісія подекуди двоїла й поширювала дотеперішню кількість земельного наділу сільських багатіїв. Хоч яке однобічне було в цій справі київське „по крестьянским делам присутствие", а проте найшовся серед його один член, що актом 31 березня 1875 р. констатував, „что люстраторами сделана полная несправедливость в разделе земли между участковыми и душевными, из коих первые поотдавали не только запасные и вакантные земли, но некоторым и нормальные наделы душевных и, таким образом, сделали одних крестьян помещиками, а других оставили почти без земли". Забезпечений достатньо землею хазяїн, маючи за собою ще й владу, що шукала в йому вже в час реформи свого спільника проти загальної маси незадоволеного селянства та ласкала його після 1855 р. при всякій нагоді, кинувся тепер при сприятливій для себе кон'юнктурі робити інтерес не тільки торговельного лихваря, але й капіталістичного торговельно - промислового підприємця на селі. Користаючи з скрутного становища поміщика, він накинувся ласо на оренду його землі. Маючи в руках і робочу скотину, і зерно на засів і капіталець на оплату оренди та робітника, він учинив з оренди поміщицької землі вельми дохідне для себе підприємство, тим більше, що звичайно договорювався

[1]) Основа, 1862, кн. 3 ст. 172.

з поміщиком ще й на кращих для себе умовах, аніж його сусід-середняк або незаможник. В деяких випадках він намагався вчинити оренду своєю монополією, як це зауважив правильно В. Василенко при розгляді статистичних матеріялів Полтавщини, мовляв, в деяких місцях через це „из группы беднейших хозяев снимает землю только ничтожная часть, очевидно, вследствие затруднений в отношении обработки при неимении собственного тягла“ [1]). Загарбану в такому випадку в свою оренду землю він з другої вже руки здавав у свою чергу біднякам у підоренду, якщо не обробляв її сам „за сніп“, очевидно, заробляючи на цій спекуляції грубі гроші, як це констатував у своїому акті названий член київського „по крестьянским делам присутствия“, мовляв, „что вследствие сего (цеб-то скупчення в своїх руках більшої кількости землі) некоторые, отдаючи внаймы малоземельным крестьянам своего общества на сумму от 5 до 6 руб. за десятину, сами же платят не больше 1 руб. 50 коп.“.

Оця підприємецька оренда сільського хазяїна-глитая, що працював на внутрішній, головним чином, ринок, у відрізненні від звичайної споживчої оренди й явилася вельми важливим чинником розвитку капіталізму в сільському господарстві після реформи, хоч і вона в свою чергу організована була здебільша на відробітній системі всяких видів що до способу найму праці та взагалі експлоатації і робочої сили й орендованих земель. Вона якраз характерна в нас на Україні в ті часи, що спостерег уже відомий дослідник селянського землеволодіння 1870-х років кн. Васильчиков, мовляв, „в южной полосе России (цеб-то на Україні) арендование земель имеет совершенно другой характер и приняло в последнее время другое направление, составляя главный промысел сельских сословий... На Украйне бо долгосрочные аренды, которые в великороссийских губерниях очень редки, здесь довольно распространены и притом принимают уже характер настоящих арендных условий — фермерства, формальных контрактов... Вместе с тем здесь заметно явление прямо противоположное тому, которое замечается в великороссийских губерниях: там преобладает погодная однолетняя с'емка земель мелкими оброчниками из крестьян, здесь, наоборот, долгосрочные аренды вытесняют мелких с'емщиков и ставят их в невыгодные условия сравнительно с крупным с'емщиком“ [2]).

Очевидячки, що елементів фермерства в цьому глитайському господарстві було мало, раз практикована оренда „хазяїна“ базувалася передусім на його приватновласницькому землеволодінні, до якого вона була придатком, але само

[1]) В. Василенко, Местечко Опошня, Стат.-эконом. очерк, ст. 20.
[2]) Кн. Васильчиков, Землевладение и земледелие в России, I. 509, 516 — 517.

свідоцтво вельми характерне для росту глитайських господарств капіталістичної тенденції.

Але за підприємецьку оренду брався не тільки один „хазяїн" - глитай, брався часто - густо й середняк та бідняк. В деяких районах він давав основні кадри підприємця - орендаря, хоча, як побачимо, роля його на цьому підприємстві не завсігди була в кінцевому своїому результаті „з плюсом" для його, зважаючи на всі труднощі його конкуренції з великим підприємцем, хоч - би з цим глитаєм. А проте й ця дрібняцька в основному споживча оренда була вельми показною для росту капіталістичних елементів у сільському господарстві знизу. Що більше, якраз оця аренда, що в деяких окремих випадках справді викохувала свого підприємця, що випроваджувала „в люди", що організувала деколи при вигідних умовах справжнє буржуазно - капіталістичне підприємство, вона, оця аренда, давала собою всі вимоги для появи не „выделения небольшого меньшинства" гросбауеров,—таким бо залишався наш глитай - хазяїн,— а для „перерастания — по словам Ленина —патриархального крестьянина в буржуазного фермера". В даному випадку якраз і виявлявся оцей процес фермерства, фіксованого Васильчиковим, процес, що кликав до життя нову групу сільського підприємця, групу справжньої сільської буржуазії, групу куркульства — фермерства.

Але тоді, коли серед усіх цих прояв росту товарового господарства на одному його полюсі безупину виростали що - раз то нові тенденції нагромаджування капіталістичного, хоч все ще в початкових своїх формах, то, з другого боку, на протилежному кінці, той самий процес викликав протилежне явище тої - ж самої капіталістичної акумуляції: творив умови для пролетаризації населення. Вся бо та маса хоч - би оцих дрібних виробників товару ремесничого та кустарного походження, хоч і безупину росла шляхом що - раз, то нового відокремлювання від хліборобства, хоч безупину і формувала з - поміж себе що - раз, то нового підприємця, але вкупі з цим, поза невеличкою кількістю тих, що виходили „в люди", одночасно безупину обезвласнювалася від свого знаряддя виробництва, одночасно безупину виходила на широкий шлях наємної праці. З розвитком бо продукції на широкий, далекий ринок, який з'являвся при нових умовах транспорту та при новій взагалі організації ринку збуту, перед оцим дрібним виробником товару ремесничого та кустарного походження поставали нараз завдання, до вирішення яких він був цілком непідготовлений дотеперішньою своєю господарською діяльністю. Дрібний бо промисловець, знайомий тільки з одсталою технікою виробництва, знайомий врешті тільки з місцевим ринком, не знав, як справедливо зауважив Прокопович[1]),

[1]) Кооперативное движение, ст. 71.

вимог і умов віддаленого ринку, не знав, нарешті, де його шукати. На допомогу йому в ролі посередника являвся підприємливий перекупець, звичайно сам із таких же самих дрібних виробників, що брався постачати безпомічному своїому сусідові сирець та збувати його крам; але той самий підприємливий перекупець так швидко незабаром поневолював цього свого сусіда — дрібного промисловця — при своїому посередництві, що останній кінець-кінцем починав працювати на матеріялі свого посередника й на його рахунок, значить, ставав звичайнісіньким собі найманим робітником, для якого залишився ще тільки один крок до цілковитого спролетаризування: кинути працювати дома на чужий рахунок і податися працювати на фабрику. Дрібний промисловець пробував було рятувати себе перед оцею пролетаризацією шляхом організації кооперативних артілей для колективного набування сирого матеріялу та для збуту свого товару, але ці кооперативно-промислові підприємства розвалювалися звичайно скоріш, аніж змогли вирости в організоване підприємство, або переходили згодом у звичайнісіньку капіталістичну кооперацію, в якій необмеженим хазяїном являвся недавній член „трудової" кооперації.

Примірів такої кооперації й її метаморфози чимало маємо в історії нашої пореформної економіки. Воно й не могло бути инакше, коли, як цілком справедливо писав із цього приводу Ф. Щербина, мовляв, „капітали й капіталістичні тенденції тиснуть на них зовні і розвалюють із середини" [1]). Тенденція однак товарового господарства зневолювала до щораз нового виділювання з-поміж хліборобів дрібних торговельно-промислових підприємців, і коли розвалювався один шар, виділений цим процесом, на його місце приходив ще один, а за ним другий, третій і т. д. Історичний діялектичний процес не припинювався і чим більше в дрібному промисловому підприємстві виявлявся, з одного боку, процес капіталізації, тим дужче, з другого, росла пролетаризація цього дрібного виробника, і наколи цей процес, з одного боку, приводив спершу до організації примітивної капіталістичної кооперації, хоч-би такого типу, як смілянські ткачі з їх хижим експлоататором Сьокало [2]), згодом до більш досконалої, якої зразки маємо в Донбасі того часу, де навіть формальним підприємцем був уже не колектив, а один спекулянт з „простих собі мужиків", що працював при допомозі найнятої за готову плату артіли [3]), то, з другого боку, рік-річно занапащував він тією кооперацією сотні й тисячі знесилених у конкуренції та в грубому визиску дрібних крамозаготувачів.

---

[1]) Южно-русские артели, ст. 124 — 128.
[2]) Лысенко, Очерки, II, ст. 101.
[3]) С. Русов, Донецкие углекопы, Вестник Европы, 1888, VI, ст. 500.

Але й у сільському господарстві хліборобському йшов такий сам процес, хоч у цій ділянці справа була більш ускладнена. В цій ділянці народньої економіки, той самий процес класової диференціяції, що й у дрібній промисловості, хоч і в більших розмірах, назверх начеб-то не так різко виявлявся, як у ремеслі та кустарній промисловості, він начеб-то губився в хліборобському споживчому господарстві у зовнішніх своїх проявах пролетаризації, хоч по суті давав наприкінці ті-ж самі що до своєї якости результати, що й у дрібній промисловості, губився тому, бо закривала його сквапливо назверх, як колись при крепацтві, барщина, так тепер якраз оця відома вже нам відробітно-орендна система. Таким чином на Україні в ділянці селянського хліборобства поруч старої економічної диференціяції, маєткової просто диференціяції, ще й йшла нова, невідома здебільша в добу крепацтва. Старе селянство не тільки „диференціювалося" на старий лад, але воно ще й почало ліквідувати старі свої форми й утворювати нові — сільську буржуазію й пролетаріят [1]). Поруч глитая феодальної породи, що вростав у капіталізм, з'являвся ще й буржуазний куркуль — справжній фермер, викоханий на оренді, а на протилежному йому кінці бідняк перемінювався в пролетаря. В протилежність цьому новому процесові до старого об'єктивно й складалася класова боротьба селянства, здушеного після реформи новими формами феодальної системи експлоатації.

Українське селянство вийшло з реформи не тільки сильно вкорочене в дотеперішньому своїому землеволодінні, але ще й через славетну систему градацій та дарових наділів вельми диференційоване. З дальшим бігом часу цей процес диференціяції тривав, і коли в його результаті організувалися на одному кінці що-раз сильніші лави хазяїнів-глитаїв, з другого боку що-раз, то більші росли кадри експропрійованого фактично зі свого наділу дрібного парцельного виробника, що його й так уже шматували сімейні розділи на так дрібні й незначні смуги землі, що господарство цього парцельного виробника зводилося фактично до одного нуля, залишилося однією голою фікцією. Вистачить тільки переглянути одну, другу губернію за матеріялами „Статистики земельной собственности", виданої центральним статистичним комітетом 1884 р., щоб наглядно мати хоч-би зовнішню картину цього диференціювання тогочасного сільського землеволодіння, навіть хоч-би в такій багатій все-таки на землю, чисто хліборобській, не індустріялізованій Полтавщині. В. Василенко не марксист і навіть не народник, але, розглядаючи ці матеріяли — статистику землеволодіння Полтавщини, і порівнюючи її з дореформовою добою, не міг не написати з цього приводу свого висновку, що „пропорція гнетущей нужды и

[1]) Ленин, Собр. соч., III, ст. 136.

бедности не уменьшалась и даже обнаруживает направление в сторону возвышения, так как пропорция посредственных настолько убыла в наши дни, насколько возросла пропорция достаточных хозяйств;... возрастание земельного обеспечения незначительной части совершается за счет сокращения пропорций обычного уровня благосостояния более многолюдной группы хозяев“ [1]). І те, що писав Василенко для Полтавщини, ще більш стосується до наших губерень України.

Але самі голі цифри селянського землеволодіння ще не дають нам повної картини селянської диференціяції та пролетаризації дрібного хлібороба. Навпаки, опираючися на них тільки, та ще й беручи на увагу, що незаможне селянство вельми часто й собі практикувало найми в оренду землі, можно-б подекуди справді дійти навіть до протилежної думки, мовляв, селянство в нас куди тепер у вигіднішому становищі, аніж до реформи, і треба тільки більш планово організувати цей стихійний розподіл землі, і воно буде почувати себе цілком щасливо, зможе оминути західньо-европейську пролетаризацію, як про це думав князь Васильчиков та з ним багато инших, не згадуючи вже наших народників, хоч вони з иншого боку, як побачимо, підходили до цього питання зі своєю теорією „трудовых начал землепользования“. На ділі однак так не було: не було через те, що норми земелеволодіння не у всіх селянських групах були заразом і однаковими нормами землекористування. Не треба по-перше забувати, що після реформи сильно почало збільшуватися число хліборобів-селян без власної робочої худоби. „С окончательным размежеванием земель, — пише той самий Василенко, — прекратились и обычные способы общего пользования обязательными толочными сменами и сервитутами в лесных и луговых угодьях“. Тепер бо не тільки поміщик одмежувався цілком од селян, але й „многие хозяева после размежевания и образования массы отрубных участков полевых и лесных, окопали свои поля и леса и бдительно охраняют от вторжения безвозмездных рогатых и безрогатых потребителей трав и древесных листьев. Круторогим гигантам пришлось, вместо сочных луговых и лесных пажитей, насыщать свою об'емистую утробу наравне с мелюзгой — на сократившихся в пространстве — избитых, изглоданных толоках, на колючих „стернях“. Волам не поздоровилось от такой диэты: они очумели от дурных кормов, „недостатка чистых, здоровых водопоев и целыми генерациями быстро кончили свой страдальческий век“ [2]).

А зменшування робочого скота, головним чином, серед менш забезпечених землею селянських груп, вело за собою те, що незабезпечене робочою худобою селянство, навіть не

---

[1]) В. Василенко, местечко Окошня, ст. 14.
[2]) В. Василенко, местечко Окошня, ст. 17.

скупо наділене землею, не могло завсігди справлятися з обробленням своїх наділів, а щоб проте не впасти цілком у руїну, якщо не було вдома власного скота, — а відсоток таких загалом куди був більший від безземельних[1]), — йшло до „хазяїна“ просити волів та коней „на день-два“ за відробіток у косовицю та в жнива, при чому „хазяїн“ вимовляв собі ще й частину готового жнива для себе „за вигоду“. Не вистачало завсігди й насіння за засів і знову єдиний вихід — просити „хазяїна“ за відробіток та ще й за „дещо“ з прибутку. Очевидно, в таких випадках дрібний землевласник, навіть забезпечений землею, фіктивно небаром був її власником, бо фактично праця на ній не оплачувалася, земля переставала бути для нього „кормителькою“, а тільки способом використання його праці на чужий рахунок. „Кормителькою“ ставала вона для таких спекулянтів-хазяїнів, як опішнянський Пердун, що заробляв на таких „угодах“ величезні бариші. А що в того самого Пердуна ще треба було випросити дещо „хлібця“ на передновок, дещо „грошиків“ за 100 — 120% годових на заплату „недоплат“, що росли з року в рік, то очевидно, що хазяїном цеї „кормительки“ здебільша ставав таки Пердун, а її фікційний власник — фактичним підневільним наймитом у Пердуна. Усякого бо виду відробітки на стільки займали собою робочу силу в закабаленого землевласника, що він фактично переставав користуватися власним землеволодінням. Але й поза цим він працював більше на хазяйській землі, аніж на своїй. Не даром, як подає Василенко, з цього приводу складено на Полтавщині того часу саркастичну поговірку серед селян: „Як встанеш у жнива — то де був? — у хазяїна! Відкіля йдеш? — од хазяїна!“

Але оцей-то „трудововий елемент“, стиснений з усіх боків малоземеллям, навантажений податками й викупами, перемінювався в підневільного наймита ще й иншим шляхом. Бажанням за всяку ціну набути шматок, щоб не голодувати на передновок, не то що дітям дати хоч будь-яке забезпечення, гонило його з усієї сили, як не важкі були умови, не тільки зубами все-таки тримати свою „кормилицю“, але й ще й захопити для себе, де вдасться, один-два шматки в оренду, та сподіватися, що „бог дасть, вродить, і діла наші підуть хороше, і борги заплатяться і на сіль-хліб стане“. Набути землю в оренду було не важко, хоч не всюди поміщики її одпускали в роздріб. На цю оренду й кинувся селянин, беручи часто-густо її з рук посередника-„хазяїна“, який йому одпускав її в .двоє-троє дорожче, аніж сам за неї панові платив. До „хазяїна“ знову йшла стежка незаможника

[1]) Згідно з статистичними даними за 1882 р. на Україні таких селянських господарств, що не мали власної робочої худоби, було: на Київщині — 52,2%, на Поділлі — 51,4%, на Волині — 39,8%, на Харківщині — 47,7%, на Чернігівщині — 31,4%, на Полтавщині — 57,1%, пор. А. Короленко, Сел.-хоз. стат. сведения, V. ст. 83.

за допомогою. Хазяїн давав у оренду землю, ще й обіцяв допомогти плугом, пособити насінням, але за те, крім чиншу в натурі чи грошах, ще вимовляв собі усякі „басаринки", що деколи перевищали саму ціну оренди. В даному разі ще більш поневолювався в „хазяїна" дрібний виробник.

Така сама практика та ще й у деяких районах куди в більших розмірах ішла й у поміщиків, що безпосередньо здавали землю в оренду в роздріб селянам, а не через єврейських та глитайських „комісіонерів". Оренду в роздріб практиковано особливо на Правобережжі, де найбільш давалося в знаки малоземелля [1]). Така сама практика, хоч і в менших розмірах, була й на Лівобережжі. Куди-ж вела ця оренда? В Глухівському повіті „в большей части дач, — читаємо в „материалах для оценки земельных угодий" з того часу, — владелец получает с озимого и ярового хлеба половину урожая и еще известный басаринок, в форме той или другой сдельной работы или известного числа конных и пеших дней. Но если доля урожая в большей части уезда одинакова, то басаринок крайне разнообразен — крестьяне отлично выражают это разнообразие, когда говорят, что „пани беруть, хто що виторгує". Разнообразие это вполне понятно, так как владельческая доля имеет решительную тенденцію все нарастать; нарастание же доли совершается всего удобнее при помощи увеличения басаринка. Когда же басаринок вырастет до известных размеров, то это в свою очередь обменивают на часть урожая с тем, чтобы по истечении недолгого промежутка времени он снова вырос до тех же пределов" [2]). Про інші види додатку до чиншу, як яйця, кури, полотно, то-що й говорити не доводиться. А вони були завжди невідємною частиною цього „басаринка" [3]). Не всякому однак селянинові по силам було вийти, як то кажуть, „з плюсом" із такої орендної кон'юнктури, навіть тоді, як за оренду в поміщика брався не безземельний селянин, а середняк, в якого й своя худоба була й робочі власні руки, та врешті й хліба власного вистачало на засів; тільки невеличка частина „щасливих" деколи „дороблювалася" значного навіть маєтку на такій оренді, ставала „фермером", але загалом приходилося однак оцьому дрібному орендареві на такому підприємстві „прогоріти", хоч не так наявно й не так швидко, та не в таких формах, як це траплялося серед ремесників та й кустарів, але кінець-кінцем результат і тут і там виходив майже однаковий.

Таким чином, і в цьому випадку йшло ступневе жахливе, хоч і утончене маскою „добродійности" закабалення

---

[1]) Диви „Материалы для исследования Подольской губернии", Каменец-Подольск, 1873

[2]) Материалы для оценки земельных угодий, т. III. Черниров, 1884, ст. 47 — 48.

[3]) l. cit. 49 — 50.

селянства, складалися фактично, хоч і повільніше, умови для його „мучительной експроприации и кабалы", для його пролетаризації, але формально, як здавалося, процес ішов начеб-то в протилежний бік і начеб-то селянство що-раз більше забезпечувалося землею „на трудовых началах". В дійсності однак це „трудове начало" здебільша, за словами Леніна, було „постоянным об'ектом операций торгового и ростовщического капитала, оббирающего громадные доли продукта у преобладающей массы крестьянства, наконец, среди самого крестьянства это производство распределено так сложно, что общий и средний полюс (аренда) оказывается для массы минусом" [1]). В дійсності однак, як і в промисловості, як і в хліборобстві тільки невеличкій кількості „вибраних" із загальної маси вдавалося шляхом оренди та инших комбінацій вийти, як то кажуть, „в люди", ц.-т. в „хазяйчики" та „хазяїни", хоч, може, не завсігди такого типу, як опошнянський Пердун; загал однак, що заздро глядів на багатіючого сусіда, тонув у новому покрепаченні, пролетаризувався на очах, а тут іще й орендні ціни росли й росли і вже в половині 1870-х років навіть у таких багатих на землю повітах, як на Катеринославщині, більше чим потроїлися в порівнанні з 1860-ими роками. Але все-таки селянин нестямно гнався за тією орендою-кабалою, гнався безземельний, гнався ще більше середняк. Нестримне змагання стати за всяку ціну власником власного, незалежного підприємства після довголітньої панщини, підготоване товаровим хазяйством у мрію „а ось вийду й я в люди", безмірно гнало в цю кабалу. Селянин і кидався тому всіма силами на оренду-кабалу, що її підставляв йому поміщик та глитай.

Але ця загальна тенденція „вийти в люди" заразом мусила родити в селянства всю нестримну ненависть супроти тих, що, маючи право на землю в руках, перемінювали його долю так часто на долю підневільного наймита. І вкупі з нестримною тенденцією „вийти в люди" росла, таким чином, ще й нестримна тенденція скинути з себе взагалі оце нове ярмо експлоатації. Відціля й росла, вкупі з поневолюванням селянства, проміж парцельним господарством та поміщиком і глитаєм уперта класова боротьба на селі, а вкупі з нею, серед оцеї боротьби росла ще одна тенденція, тенденція, протилежна сучасному станові речей, тенденція повної своєї емансипації шляхом скасування феодальної власности на землю, в першу чергу тенденція експропріяції поміщика та його придатку глитая, тенденція „чорного переділу", як засобу заспокоїти земельний голод та бажання „вийти в люди", тенденція, що так у всенькому пореформовому періоді вперто ждала свого „слушного часу", щоб довести спробу київської

[1]) Экономическое содержание народничества, ст. 120.

козаччини з 1855 р. повсюди до кінця. Тенденція ця виявила себе вже в час заколотів з нагоди реформи, виявляла себе у всіх пізніших заколотах, виявила себе вельми виразно й у заколотах на Київщині 1875 р., що на ній виросла змова Стефановича, виступаючи всюди майже під одним гаслом проголошення землі громадською власністю. Вона — оця тенденція — народилася вже на давньому Запоріжжі, на його практиці націоналізації землі й на практиці вільного хазяйнування приватного характеру на цій вільній від феодалізму землі, зневоливши й козацьку революцію 1648 р. вступити на який час подекуди на цей шлях і проголосити всю землю військовим фондом: вона, як ідеал основи громадського ладу, проходила через гайдамаччину, була гаслом „чорної ради" при Брюховецькому. Але тоді вона виступала як реакція проти грядущого покрепачення, тоді вона дивилася назад. Тепер однак, починаючи з 1840-х років, вона оновлена розвитком капіталізму, почала глядіти вперед, хоча й не кидала старих мрій про старі добрі козацькі часи. В 1850-х роках, коли глитай і сам ще був крепаком, вона вкупі з ним висунула вже конкретний план свого здійснення. Коли-ж реформа не пішла по її шляху, та ще й кинула глитая в спілку з поміщиком, вона кинулася вже без цього глитая бунтувати проти неї селянство, продовжуючи це бунтування на всенькому протязі пореформового класового порядку аж до революції 1917 року; вона-то, шукаючи заразом свого ідеологічного оформлення, і викохала проміж селянством у ті часи українську штунду, вона-то, й годувала революційну інтелігенцію ідеями народницького соціялізму.

Куди-ж прямувала ця тенденція пореформових часів? Ленін в аналізі аграрного питання в революції 1905 року таку дає нам відповідь на це питання: „В экономической истории России, — писав Ленін, встановляючи два типи буржуазної аграрної революції,— совершенно явственно обнаруживаются оба эти типа еволюции. Возьмите эпоху падения крепостного права. Шла борьба из-за способа проведения реформы между помещиками и крестьянами. И те и другие отстаивали условия буржуазного экономического развития (не сознавая этого), но первые — такого развития, которое обеспечивает максимальное сохранение помещичьих хозяйств, помещичьих доходов, помещичьих (кабальных) приемов эксплоатации. Вторые — интересы такого развития, которое обеспечивало бы в найбольших, возможных вообще при данном уровне культуры, размерах благосостояние крестьянства, уничтожение помещичьих латифундий, уничтожение всех крепостнических и кабальных приемов эксплоатации, разрешение свободного крестьянского землевладения"[1]).

[1]) Собр. соч., IX, ст. 444.

За які типи капіталізму в сільському господарстві йшла боротьба, ми вже знаємо: „борьба крестьянских и помещичьих интересов не была борьбой „народного производства“ и „трудового начала“ против буржуазии, как воображали наши народники,— она была борьбою за американский тип буржуазного развития против прусского типа буржуазного же развития“. І ці „две струи аграрной эволюции имеются, — говорив Ленін, — следовательно, налицо, повсюду. Борьба крестьянских и помещичьих интересов, которая проходит красной нитью через всю пореформенную историю России, и составляет важнейшую экономическую основу нашей революции и есть борьба за тот или другой тип буржуазной аграрной революции“ [1]). Зокрема виразно вона себе виявила якраз на Україні. Це була боротьба, що об'єктивно змагалося в ній наше селянство за скасування феодальних лишків поземельних відносин, боротьба за буржуазну націоналізацію землі й за буржуазне фермерське господарство, і що в ній, з другого боку, консервативно вперто одстоювали феодали - поміщики шляхи еволюції пруського типу.

Ось які в нас були умови, серед яких не оформлене як слід в дореформовому революційному рухові народництво, пристосовуючи себе до цих умов, викристалізувалося остаточно в закінчену теорію народницького соціялізму. Це були умови, з одного боку, вростання ступневого в капіталізм, яке об'єднувало біля себе тепер поміщицьке господарство вкупі з неодділюваним од нього хазяїном - глитаєм, а з другого боку — насильного натиску дрібнобуржуазних тенденцій на повне скасування феодальних пережитків, на проведення буржуазної революції до кінця в інтересі змагань селянських низів, що по їх спинах найбільш докучливо били по голові оці феодальні пережитки. Але коли до реформи вся маса селянства одноцільно майже була носієм цеї тенденції, то тепер ця маса виразно роздвоїлася: її глитайські верхи, що й собі змагалися ще так недавно до буржуазної революції, пішли тепер у парі з поміщиком, повернули направо, на шлях еволюції, через що зударилися в першу чергу на цьому звороті з експлоатованими низами, що залишились самі собою, як одинока на разі в даних умовах революційна сила для відстоювання повної емансипації селянства, зударилися врешті з оцими фермерськими елементами — буржуазними елементами в патріярхальному дотепер селі, що після реформи виразно визначали собою тенденцію вкупі з усенькою селянською масою стати на шлях буржуазної революції. Народницький соціялізм оформив собою оцю приховану в йому тенденцію селянської маси до буржуазної революції з низу, підмалювавши буржуазний індивідуалізм цеї тенденції, привабливими фарбами колективизму з гаслом „трудового

[1]) Собр. соч., т. IX, ст. 446.

начала", та заховавши проблему оцеї не просто маєткової, а буржуазної диференціяції в теорію порівности та „чорного переділу".

II

Суперечності пореформової економіки з її напівфеодальним ладом, що продовжували жити тенденціями буржуазної революції, що вкупі з цими тенденціями вельми загострювали і так напружені серед напівкапіталістичних умов тогочасні класові відносини, самі вже по собі були такого характеру, що носієм їх буржуазних тенденцій в їхньому ідеологічному оформленні неминуче стати мусила виключно передусім одна інтелігенція.

Дві були умови для цього.

Перше те, що як до реформи, так ще більше й тепер буржуазія залишалася на боці в цьому процесі. Вихована під протекторатом торговельного капіталу та його агента дворянського самодержав'я, вона не зважалася на політичний виступ супроти свого патрона, що цілком задовольняв її економічні інтереси. Що-правда, були в неї й змагання політичних для себе концесій і в душі вона не від того була, щоб збутися самодержав'я й дворянської диктатури; не випадково так сильні й наявні були її симпатії в 1870-х роках до народників, що всякий їхній політичний процес, який кінчався виправданням підсудних, вона гучно зустрічала оплесками, що більше, навіть матеріяльно підтримувала народницький рух. А проте виступити проти свого патрона й стати на чолі цих мас, що тяглися в її бік, вона не зважалася. Адже той патрон і в кримській війні 1855 р. і в турецькій війні 1877 р. намагався здійснити не тільки інтереси торговельного капіталу, але й ще більше й її, ласкаючи її надії перспективами найти і за межами Росії ринок збуту для її товару. А що про цей ринок думала вона, про те надто виразно говорила відома вже нам записка харківців з приводу будування Харківсько-Озівської залізниці. Коли ж війна з Туреччиною 1877 року в ім'я „визволення пригнічених слов'ян" на Балканах не вдалася, хоча проте закінчилася забезпеченням на берлінському конгресі 1878 р. за Росією Басарабії, Батума і Карсу, та Дарданели надалі було замкнено для російської флоти, дворянська диктатура зараз-же поспішила скасувати попередній фритредерський тариф і наскоро повернула до протекційної політики часів Миколи I[1]). Адже якраз в її інтересі, в інтересі буржуазії, не тільки самодержав'я, але й навіть уся ліберальна думка громадська того часу так уперто боролася проти західньо-европейської „язви пролетаризації", адже в інтересах тої буржуазії зразу-ж принято було сильні репресивні заходи супроти цеї „язви", скоро тільки

[1]) пор. Покровский, Внешняя политика, ст. 25.

появилися перші прояви її пропаганди вкупі з першими проявами самоосвідомлення пролетарської класи. Згадаймо тільки 1871 рік. Тоді-то в Одесі пробувала вперше підняти голову робітнича класа і двічі забастувала, протестуючи проти пониження заробітної плати, і тоді-то самодержав'я чим скоріш учинило всі заходи, щоб справу цю так здушити, щоб ніхто й не почув про неї та щоб і на майбутні часи цілком припинити „происки" „Международной" среды нашего рабочего класса" [1]). Заходи ці практично вийшли з нічим перед могутнім процесом, серед тих бо самих робітників в Одесі виросла 1875 року готова політична організація, оформлена в „Южно-Российский Союз", але все-таки самодержав'я дало зразковий примір свого намагання на всякий лад догодити своїй буржуазії, як це показують нам ще й инші дані жорстоко-жахливого втихомирювання того часу робітничих заколотів, як, прим., в Юзівці 1875 р., в Харкові 1872 р., в Одесі 1878 р., в Києві 1879 р. Адже ради приласкання буржуазії дворянське самодержав'я вчинило ще одну для неї концесію: 1870 р. проголошено було нове положення про міське самоврядування.

Очевидно, що серед таких умов буржуазії не до того було, щоб зачіпати свого патрона. Вона в нас і лишилася на боці від загального змагання „низів" до буржуазної революції, через що тепер тим більш тісно спліталося в нас питання буржуазної революції в одно зі змаганням боротьби „низів" проти тогочасної класової експлоатації, що з ним і собі одночасно тісно об'єдналося в нас питання національне. Селянська бо маса, та ще й придушена й експлоатована маса, в основі залишалася майже одна вкупі з дрібною городською буржуазією носієм буржуазної революції, вона й єдина залишалася тепер і носієм національного питання, як одної із проблем буржуазної революції.

Але геґемон та ідеологічний ватажок буржуазної революції та ще й боротьби за визволення від зреформованої феодальної експлоатації був все-таки неминучий, раз боротьба йшла за цю буржуазну революцію, раз загострювалися що-раз більше антагонізми серед поміщицько-глитайської експлоатації. Адже суспільство завсігди видвигає на даному ступені свого розвитку вперед не тільки ту чи иншу класу, що являється геґемоном за той чи инший громадський лад, воно ще й висовує ту чи иншу соціяльну групу, що безпосередньо заінтересована в даному прогресі й через неї оформляє той чи инший суспільний процес розвитку. На початку XIX ст. воно видвинуло на Україні речником цього процесу, а вкупі й буржуазної революції, що мала прочистити шлях для цього процесу під прапором визволення селянства й скасовання дворянської влади, декласоване дворянство, в 1840-х

[1]) Одеський Окр. Архів, фонд новор. ген.-губ., справа № 6 за 1871 рік.

роках на місце декласованого дворянства таким речником під прапором слов'янофільства вперше стала щойно формована інтелігенція, в 1850-х і 1860-х роках знову заговорила ця інтелігенція, об'єднуючи за прикладом попередників проблему буржуазної революції з проблемою класової боротьби експлоатованих мас в дрібнобуржуазне хлопоманство, оформляючи свої гасла, як і в попередніх випадках, подекуди в утопійно-комуністичний одяг. Тепер, у даних умовах, тим більше мусило суспільство висунути інтелігенцію ідеологічним речником проблеми буржуазної революції, воно й висунуло її намість буржуазії, бо це була найбільш свідома частина із всенької тогочасної буржуазної частини громадянства в заплутаних суперечностях пореформової доби, бо вона, врешті, досить на ті часи міцна вже в своєму складі, найбільш зі всенького буржуазного кола тогочасного громадянства відчувала всю гостроту суперек цього пореформового політичного ладу, що оформлював собою пореформову напівфеодальну економіку та безприкладним тягарем лежав на всенькому тогочасному житті.

Питанням революційного скасування напівфеодальних відносин не тільки на Україні, але й у Росії, в першу чергу була проблема революційної заміни самодержавного режиму буржуазно-демократичним, була проблема нової влади, що здійснила-б буржуазну революцію і в економічних і громадських відносинах та розірвала-б одвічні феодальні кайдани навіть в буденному особистому житті. І це питання само собою мусило вирости в першу чергу там, де дотепер ішня поміщицько-дворянська консервативна влада з її ладом найбільш болюче давала себе почувати, де поліцейський режим необмеженого виконавця самодержав'я найбільш болюче своїм кулаком затикав горло буржуазним тенденціям „братства, рівности та свободи", як лозунгам буржуазної демократії. Воно й виросло якраз серед інтелігенції, в середині оцього вельми вразливого на суперечки історичного процесу сейсмографа, що записував на своєму мозку тим більш радикальні спостереження, чим сильніше та чим гостріше трясли ним реакційні репресії. І в цьому була основна умова, чому якраз інтелігенція стала в нас одна непримиримим носієм програмних ідей буржуазної революції.

Революційна інтелігенція 1850-х років, як це ми бачили вже на наших українських зразках, спершу надзвичайно легко пішла у своїй масі на компроміс з самодержав'ям, закинула початкові свої плани політичної революції, захопивши себе опортунізмом реформатських сподівань — навіть такий непримиримий Чернишевський склонив голову перед цим опортунізмом. Але скоро тільки почала виявлятися „реформа" у властивому своєму змісті, скоро тільки перші почулися селянські протести проти цеї нової неволі, почався, як знаємо, зразу відворот найбільш чутливого сейсмографу суспільства —

інтелігентських елементів на старі революційні позиції. Прокламація „Молодая Россия“ гуртка Зайчневського, організація „Землі й Волі“, прокламація до армії і Шелгунова до молодого покоління, прокламація врешті Чернишевського до селян та призив Герцена до молоди йти в народ — були оцими загальними сигналами для загального відвороту свідомішої інтелігенції на старі революційні та радикально-опозиційні позиції вже на другий день „великої реформи“ й напередодні проголошення „земської реформи“.

Самодержав'я зразу-ж і зорієнтувалося в цьому велетенському значінні ролі інтелегенції в системі організації громадської думки — та у відповідь на відворот частини передової інтелігенції назад на революційний шлях, поспішило з першими репресіями, що віщували поворот внутрішньої політики назад до миколаївських жандармських часів. А поворот до реакції після голословного лібералізму кінця 1850-х і початку 1860-х років і так був неминучий. Тактичний бо маневр дворянства, як компромісна відповідь торговельного капіталу на промисловий зріст, закінчився навіть раніш, аніж можна було цього сподіватися, надто, скоро тільки зникла сприятлива кон'юнктура на збіжжевому ринку, то з неї вкупі зразу ділися кудись всі ці лишки буржуазних настроїв, минулися безповоротно, що ще животіли після реформи, минулися зараз, скоро тільки дав почувати себе занепад поміщицького господарства, скоро тільки стала з'являтися загроза розвалу дворянського землеволодіння. Але відворот ватажків радикальної інтелігенції на старі революційні позиції ще більш насталив вістря реставрованої реакції, для якої повсякчасно не згасав привид західньо-европейської революції. Постріл Каракозова в Олександра II став початком цього зміцнення реакції. Почалася вона, сама собою, на полі освіти. Вже 26 травня 1867 року було видав уряд окремі правила університетські, що мали завдання інтелігентське вільнодумство припиняти вже на шкільній лавці, обмежено сильно доступ в університет недворянським елементам, всі гімназії вирішено перевести на класичні, виключивши в них навчання природознавства, натомість побільшивши заняття, посвячені законові божому, латинській та грецькій мові, припинивши до них, врешті, вже тоді доступ „кухарчиним дітям“. Славетний цей проєкт, не зважаючи на загальний протест навіть більшости „Государственного Совета“, все-таки переведено в закон за статутом 30 липня 1871 р. Носієм тієї освітньої реакції, що не проминула й народніх шкіл, намагаючися і з їх через виключення від впливу земств вчинити знаряддя навчально-поліцайської організації, був міністр Толстой. Через його-то самодержав'я намагалося за всяку ціну знищити в самому корінні не тільки революційні течії, але й зародки усякого лібералізму, в першу чергу того, що виростав із шкільної лавки та оформлявся ніби-то в космо-

політизм, ніби-то в нігілізм, що, проповідуючи боротьбу за індивідуальність, одночасно й вів боротьбу за зламання всіх цих феодально-рабських пережитків у щоденному бутті, в першу чергу в сім'ї. Нігілізм та космополітизм, в своїй основі дрібнобуржуазний ідеологічний напрямок, виховував, починаючи з 1860-х років цілі покоління молоди, що рвалася вперед із задушливої обстановки. В нас на Україні він пробував себе оформити вже 1860 р. коли то заходами Драгоманова та инших виріс перший гурток космополітів поруч київських хлопоманів, що ставив своїм завданням боротьбу з національним обскурантизмом, що мріяв про єдинство світової культури, без національних рямок, що для його основним лозунгом пропаганди було „і світ — моя батьківщина", моє „я", основна категорія в йому. Очевидно, що ця тенденція, яка подекуди найшла свій вислов у „Хмарах" Нечуй-Левицького, не могла не загрожувати політиці реакційного принципу, що формувалася під старим гаслом: „народность, православие, самодержавие", як не могла не загрожувати ще більш цій політиці тенденція нігілізму, яка пробувала на власній практиці ламати ввесь дотеперішній буденний сторіччями зложений порядок і звички громадського життя [1]), яка між иншим проповідувала повне право громадянства для жінки, домагалася однакової для неї освіти, і хоч „громадська" думка зустріла з погордою ці тенденції, вважаючи їх, „нездоровою, неетичною модою", вона цю „моду" нестримно двигала вперед, намагаючися на власних примірах розірвати „прежде всего то угнетенное, жалкое, беззащитное положение, которое в России имеет женщина" [2]). Проти цього космополітизму й нігілізму й узявся боротися міністр освіти граф Толстой при допомозі всенького апарату инших урядництв, само собою в першу чергу в школі. Дійшло до того, що один із губернаторів, як оповідає Никитенко, видав розпорядження, „по которому все женщины, носящие круглые шляпы, синие очки, башлыки, коротко стриженые волосы и не носящие кринолинов, признаются нигилистками, забираются в полицию, где им приказывают скинуть все эти наряды и надеть кринолины, а если они не послушаются, то выселять их из губернии" [3]).

Але реакція не обмежилася однією школою. Ввесь адміністративний апарат було мобілізовано після 1866 р. до боротьби з вільнодумством, де-б воно й у якій формі не проявлялося. Питання суворої цензури, як засобу перевиховання публічних настроїв у друкованому слові, було поставлено

---

[1]) Пригадую з цеї нагоди вельми цікаву повість-хроніку на ці подекуди мотиви, „Люборацькі", написану молодим талановитим автором Анатолем Свидницьким вже 1861 — 1862 р. для „Основи", що вийшла у світ щойно 1886 р.

[2]) Современная Медицина. Киев, 1872, № 32.

[3]) Записки и дневник, т. III, ст. 122.

„валуївщиною" — так коротко схарактеризував цю добу навіть один із виконавців цензурної політики, О. Никитенко, — на такі самовільно-поліцайські рейки, що навіть сам Никитенко зважився записати з приводу їх у своїому щоденнику гострі зауваження. „Литературу нашу ожидает лютая судьба, — писав він 16-го травня 1865 р. — Валуев достиг цели: он забрал ее в свои руки и сделался полным ее властелином. Худшего господина она не могла получить" [1]). Одночасно вже 1866 р., тоб-то два роки після оголошення положення про земство, реакційна камарілля зневолила самодержавного „освободителя" фактично скасувати й цю окришину земської конституції. Проєкт Валуєва і новоназначеного шефа жандармів Шувалова, складений при допомозі таких реакціонерів, як Муравйов та Долгоруков, що касував цю конституцію, було одобрено Олександром II. 22 липня 1866 р. „из необходимости принятия неотложно предполагаемых мер" і відтепер губернатор виявився справді нічим необмеженим диктатором у своїй губерні у всіх напрямках, в першу чергу в судових та земських конституціях, для якого залишався тільки один закон: „личное усмотрение" [2]). З цього приводу в 1866 р. нотував Никитенко у своїх „Записках", що „Валуев и Шувалов быстрыми шагами стремятся к тому, чтобы вдвоем управлять Россией полицейским образом, один посредством общей, другой — посредством тайной полиции". Коли ж було Олександром II затверджено проєкта Валуєва, Никитенко не міг записати, що „самые опасные внутренние враги наши это не нигилисты, а те государственные люди, которые делают нигилистов: это закрыватели земских учреждений и подкапыватели судов" [3]).

Наколи так розігралася реакційна оргія взагалі в Росії, то на Україні вона удвоїла свою репресивну політику. На Україні бо, крім космополітизму, нігілізму, соціялізму то-що, ще була одна загроза, не менш небезпечна для реакції, аніж попередні згадані „западно-европейские язвы". Це був відомий вже нам український „сепаратизм". Як не безпросвітні настали шляхи для українського культурництва в 1860-х роках, як не мовчазною вчинилася серед зневіри політична думка „Молодої України", і як не шаліла була на Україні валуївська реакція після 1863 р., все-таки національна думка українська не завмерла цілком після 1863 року. Серед бо валуївської реакції багацько найшлося щілин, крізь які український націоналізм сквапливо підбирав знову свої розпорошені в час реформи сили до дальшої своєї праці, до праці в ім'я хоч-би цих культурницьких гасел, що з ними він залишився після декларації 1862 року. З одкриттям київського

[1]) Записки и дневник, т. III, ст. 27.

[2]) Див. про це ближче — Середонин, Истор. обзор деятельности Комитета Министров, т. III, ч. I., ст. 130 — 143.

[3]) Записки, III, ст. 142.

відділу Руського Географічного Товариства, український націоналізм найшов навіть подекуди легальну можливість для пристановища свого дієвого центру на Подніпрянщині. 1870-ті роки й ознаменувалися через те знову сильним українським національним рухом на Подніпрянщині: „Публика на юге снова заражена украинофилией" — писали „Московские Ведомости" в 1875 р. з цього приводу. А „зараження" справді було: українська книжка, не зважаючи на жахливі цензурні заходи, швидко розходилася і коли в 1872 р. вона давала всього 2% російської книжки, то 1875 року вона дійшла до 24%. Надто, після деякого затишшя піднімалася на Подніпрянщині під прапором культурництва й давня політична пропаганда декого з давніх київських хлопоманів-українофілів. Юзефович, коли писав 1875 р. публічне обвинувачення на київський (Юго-Западный) відділ Руського Географічного Товариства за його скриту політичну пропаганду українофільства та за ширення „сепаратизму", не дуже-то помилявся в оцінці фактичного стану, хоч навіть офіційні київські кола з недовір'ям поставилися до його: київський цензор навіть одмовив чорносотенному помічнику попечителя шкільної київської округи й зрадника Костомарова в 1847 р. вмістити це обвинувачення в „Киевлянине", мовляв, „украинофильство само в себе настолько бессодержательно и ничтожно, что предоставленное само себе оно никоим образом не возбуждало бы к себе сочувствия, но поддержанное полемикой газет оно обратит на себя внимание молодых людей" [1]). Але міністерство внутрішніх справ як слід розібралося, в чому справа; воно й вважало доцільним не тільки піти за голосом Юзефовича і не тільки одобрило його демонстративний вихід з „Юго-Западного отдела Русского Географ. Общества" але ще й, склавши комісію для розсліду української пропаганди, зараз же й закрило самий відділ [2]). На цьому однак не скінчилося. Крім загальних репресій міністр внутрішніх справ

---

[1]) Київ. Центр. Іст. Архів, фонд київ. ген.-губ., справа № 41 за 1875 р.

[2]) Ленігр. Центр. Іст. Арх. Дело канц. мин. вн. дел № 339 „О Высоч. учрежденной комиссии по украинофильской пропаганде в южных губ. России" за 1875 год. До речи не безінтересно буде тут напровадити в цілому висновок комісії тієї що до заходів у справі припинення тієї пропаганди:

„В видах пресечения опасной, в государственном отношении, деятельности украинофилов, полагалось бы соответственным — писала названа комісія — принять впредь до усмотрения, следующие меры:

а) По Министерству Внутренних Дел.

1. Не допускать ввоза в пределы Империи, без особого на то разрешения Главного Управления по делам печати каких бы то ни было книг, издаваемых за границею на малорусском наречии.

2. Воспретить в Империи печатание, на том же наречии, каких бы то ни было оригинальных произведений или переводов, за исключением исторических памятников, но с тем, чтобы и эти последние, если принадлежат к устной народной словесности (каковы песни, сказки, пословицы), издаваемы были без отступления от общерусской орфографии (т.-е. не печатались так называемой „кулишовкою").

БІБЛІОТЕКА НАУК. ТОВ. ім. ШЕВЧЕНКА

секретно послав доручення в „Главное Управление по делам печати“ ще одну, спеціяльно призначену для України: новий указ про заборону української книжки. Ось текст цього вельми важливого доручення: „Государь Император 18 мая 1876 г. Высочайше повелеть соизволил: 1) „Не допускать ввоза в пределы Империи без особого на то разрешения Главного Управления по делам печати каких бы то не было книг и брошюр, издаваемых на малорусском языке.

2) „Печатание и издание в Империи оригинальных произведений и переводов на том же наречии воспретить за исключением лишь: а) исторических документов и памятников, произведений изящной словесности, но с тем, чтобы при печатании исторических памятников безусловно удерживалось правописание подлинников, в произведениях же изящной словесности не было допускаемо никаких отступлений от общепринятого русского правописания и чтоб разрешение на печатание произведений изящной словесности давалось не иначе, как по рассмотрению в Главном Управлении по делам печати.

Примечание I. Мера эта была бы не более, как расширением Высочайшего повеления от 3 июля 1863 г., коим разрешено было допускать к печати на малорусском наречии только произведения, принадлежащие к области изящной литературы, пропуски же книг на том же наречии, как духовного содержания, так учебных и вообще назначаемых для первоначального чтения, повелено было приостановить.

Примечание II. Сохраняя силу означенного выше Высочайшего повеления, можно было бы разрешить к печатанию на малорусском наречии, кроме исторических памятников, и произведений изящной словесности, но с тем, чтобы соблюдалась в них общерусская орфография, и чтобы разрешение давалось не иначе, как по рассмотрении рукописей Главным Управлением по делам печати.

3. Воспретить равномерно всякие на том же наречии сценические представления, тексты к нотам и публичные чтения (как имеющие в настоящее время характер украинофильских манифестаций).

4. Поддержать издающуюся в Галиции, в направлении враждебном украинофильскому, газету „Слово“, назначив ей хотя бы небольшую, но постоянную субсидию (з боку дописано „1000 рб. из сумм III жанд., в текст заключение не вводить, а только иметь в соображении“), без которой она не может продолжать существование и должна будет прекратиться (украинофильский орган в Галиции, газета „Правда“, враждебная вообще русским интересам, издается при значительном пособии от поляков).

5. Запретить газету „Киевский Телеграф“ (з боку дописано „в соображении вредное влияние газеты“), на том основании, что номинальный ее редактор Снежко-Блоцкий слеп на оба глаза и не может принимать никакого участия в редакции, которой заведуют постоянно и произвольно лица, приглашаемые к тому издательницею Гогоцкою из кружка людей, принадлежащих к самому неблагонамеренному направлению.

б) По Министерству Народного Просвещения.

6. Усилить надзор со стороны местного учебного начальства, чтобы не допускать в первоначальных училищах, преподавания каких бы то ни было предметов на малорусском наречии (з боку дописано „это не существенно“).

7. Очистить библиотеки всех низших и средних училищ в малороссийских губерниях от книг и книжек, воспрещаемых 2-м параграфом настоящего проекта.

3) „Воспретить также различные сценические представления и чтения на малорусском наречии и равно и печатание на таковом текста к музыкальным нотам“ [1]).

Що за мотиви були в основі цього розпорядження що до українського друкованого слова, про це говорити не доводиться. Але й цього замало було для валуївщини, що з подвоєною впертістю, навіть після уходу Валуєва 1868 р. з посади міністра внутрішніх справ, тяжила над Україною. Для здійснення русифікаторської політики не досить було заборонити пропаганду українським сепаратистам. Ще треба було реакції забратися з русифікацією в самі низи, і то не тільки загальними засобами, але й спеціяльними, як спеціяльна взагалі була реакція на Україні, дібратися і там, де „сепаратизм“ після реформи мав своє боєве серце й де міг мати й зовнішні умови для свого розвитку. Гасло до такої

---

8. Обратить серьезное внимание на личный состав преподавателей в учебных округах Харьковском, Киевском и Одесском, потребовав от попечителей сих округов именного списка преподавателей с отметкою о благонадежности каждого по отношению к украинофильским тенденциям и отмеченных неблагонадежными или сомнительными перевести в великорусские губернии, заменив уроженцами этих последних.

9. На будущее время выбор лиц на преподавательские места в означенных округах возложить, по отношению к благонадежности сих лиц, на строгую ответственность представляющих о их назначении, с тем, чтобы ответственность о которой говорится существовала не только на бумаге, но и на деле.

Примечание I. Существуют два Высочайшие повеления покойного Государя Николая Павловича, не отмененные Верховной Властью, а потому сохраняющие и в настоящее время силу закона, которыми возлагалось на строжайшую ответственность Попечителей Округов и вообще учебного начальства, не терпеть в учебных заведениях лиц с неблагонадежным образом мыслей, не только между преподавателями, но и между учащимися. Полезно было бы напомнить о них.

Примечание II. Признавалось бы полезным принять за общее правило, чтобы в учебные заведения округов: Харьковского, Киевского и Одесского назначать преподавателями преимущественно великоруссов, а малороссов распределить по учебным заведениям С.-Петербургского, Казанского и Оренбургского округов.

10. Закрыть на неопределенный срок Киевский Отдел Императорского Русского Географического Общества (подобно тому, как в 1860-х годах закрыт в этом последнем Политико-экономический Комитет, возникший в среде Статистического Отделения), и допустить затем открытие его вновь, с предоставлением местному Генерал-Губернатору права ходатайствовать о его открытии, но с устранением из него навсегда тех лиц, которые сколько-нибудь сомнительны в своем чисто-русском направлении (з боку дописано: „предоставить М. В. Д. войти в надлеж. сношения с кем следует относительно“ изыскания мер к дал. направлению этого дела).

в) По III Отделению Собственной Его Императорского Величества Канцелярии.

11. Немедленно выслать из края Драгоманова и Чубинского, как неисправимых и положительно опасных в крае агитаторов (з боку додано: „выслать из края с воспрещением в'езда в южн. губ. и столицы, под секретное наблюдение“).

[1]) Русская Мысль, 1905, III, ст. 135.

боротьби на цьому фронті не було нове: його поставили були вже в XVIII ст. Петро та Катерина, і систематично, у відношенні до українських верхів його виконувано протягом першої половини XIX ст. Низів ця русифікаторська політика не встигла ще досягти. Тоді бо ця справа не мала ще такої актуальности політичної, у відношенні до низів, як тепер, коли на цих низах розростався український націоналізм. За цю-то боротьбу, за боротьбу знищення всякої національної бази для „сепаратизму" тепер і взялася чорносотенна реакція, взялася основно усіма засобами. Заклик до цього кинув вже 1863 року Аксаков, коли в звязку з польським повстанням заклинав все патріотичне російське суспільство до вирвання українського селянства спід революційних впливів, і коли Герцен кликав „вперед" до боротьби з самодержав'ям, Аксаков і собі писав: „Негарно в нас на Україні. Селянство незадоволене, і це удвоє, вчетверо нас ображає, від цього кидається в голову. Як-же це можливо? Як-же це сталося? Хто в цьому винен? Яким чином могло православне, вірне Русі й руському царю руське селянство бунтуватися. Що нам робити? На Волинь, ось що нам треба. Треба всім, що мають крихітку вільного часу, в кого ще живе руське почування та руський сором, спішити на Волинь, на Поділля, на Київщину, заняти посади мирових посередників і відновити братерську спілку, воскресити віру в руське ім'я. Треба розбудити з дрімоти руське туземне, хоч і не многолюдне громадянство, треба зберегти народ од поляків та од недостойних руських діячів, від їхньої обрудненої інтриги, тоді оживленому руському серцю не страшні будуть галицькі зграї ані замисли ополячених туземців" [1]).

Російські офіційні та неофіційні націоналістичні кола й відгукнулися на цей заклик, коли вже наявно стало очевидним, що толерований спершу українофільський рух для противаги польському фактично скерований в першу чергу якраз проти самодержавної російської системи. Аж тепер пішла справжня русифікація України, пішла в самі низи, висовуючи зі свого боку не тільки репресивні заходи уряду, але й контрпропаганду всенької реакції. Для здійснення цього в першу чергу треба було до решти ліквідувати, і то негайно, всі ці зовнішні умови, що могли стояти на перешкоді обрусінню. Перше питання стало на унії, що ще на Побужжі тривко сиділа серед населення, а далі на підтриманні за всяку ціну москвофільського руху в Галичині. Саме бо тоді й у Галичині появився зворот у політиці Австрії супроти „русинів" у бік поляків, появилося й зневір'я в групі галицьких народовців у ролю Австрії, як третейського судді в сварках проміж українським і польским націоналізмом. Австрія бо після поразки 1866 р. стояла напередодні розпаду. Як перший

[1]) А. Герцен, Собр. соч., т. XVII, ст. 107.

висновок цього було появлення москвофільської орієнтації серед галицьких народників. Книжечка Б. Дідицького „Как в один час малорусину виучитися по великорусски“ та оформлення розколу проміж україно́філами-народовцями і москвофілами підтверджували ріст цеї орієнтації. За підтримку її й узялася російська реакція. Холмський протоєрей Лебединців у письмі із 14. VII. 1866 р. до свого брата в Києві, висунув готовий план, готової кампанії в цьому напрямку проти „мазепинства“: „Здесь (ц.-т. на Побужжі) сущие враги православия и ревнители латинства, но они смотрят на галичан и нам нужно воздействовать и на Галицию, чтобы когда-либо рассчитывать на успех в Холмщине. Душою и телом преданные России молодые галичане, получив духовное образование в колыбели православия, пронесли бы с собою по Галиции симпатии к нему. Остальное на воле божьей, а это наш долг“ [1]). Відтепер Холм став експозитурою русифікаторської пропаганди і для Галичини, куди сипалися щедрою рукою всякі субвенції в десятках тисяч карбованців, збираних шляхом „складок“, не вчисляючи сюди офіційних кредитів на пропаганду, організувалися там на ці гроші школи, товариства, бурси, ще й сотнями перевожено на цей бік із-за кордону молодь і після деякого часу, обробивши як слід, випускалося назад у Галичину готовими пропагандистами. Одночасно всякими підпільними стежками, як воно й недивно, компромітовано україно́філів-народовців перед австрійським урядом та перед поляками, мовляв, начеб-то вони під своїм україно́фільством ведуть політичну орієнтацію на Росію.

Треба-ж було якось знищити огнище підпільної для Росії україно́фільської пропаганди!

А на Побужжі йшла сквапливa праця над ліквідацією унії. До початку 1875 року врешті так уже гарно було там підготовлено для цього ґрунт, що 14 травня 1875 року в наслідок „нестриманого бажання руського населення Холмщини повернути на лоно православної церкви“ наступило скасування унії і головний агент, що підготовляв це „нестримне бажання“, Маркел Попель, став першим православним єпіскопом новонаверненого „чада“. Характерно при цьому те, що всю цю роботу над ліквідацією унії і пропагандою в Галичині доручувано з обережности не корінним руським, а нашим же „хохлам“ таки, очевидно, з відповідною орієнтацією: і Лебединців і Маркел Попель, і його наслідник Стрільбицький — вроджені були „хохли“ і тільки після Стрільбицького на цей вельми важливий пост, що керував галицькою політикою москвофілів, систематично посилано вже одних „истинно-русских“.

---

[1]) Киев. Старина, 1898, т. 61, ст. 67.

Скасування унії та організація москвофільської партії в Галичині дали змогу реакції на Україні почувати себе певніше в ліквідації „сепаратизму". Тепер сміливіш, не лякаючися вже опінії Заходу, раз сами „низи" виявили ніби-то свою готовість служити ідеї „православия, самодержавия и народности", пішла реакція на безпримірне душення українського націоналізму в усіх його проявах. І коли інтелігенцію на всякий лад репресіями зневолювано до замовчання, то „низи" перевиховувано так, що заборонювано навіть дітям у школі розмовляти своєю мовою, вщіпляючи від дитинства всякому погорду до свого „мужицького", „базарного языка". Русифікаторська реакція чорним гайворонням насідала усюди на оце якраз відроджування, про яке мріяли київські україно-філи, одмовляючися од політичної боротьби.

Очевидно, що в таких умовах видвигнений останніми десятиріччями на публічну арену громадського життя в характері речника — і то одинокого тепер — і національного дрібнобуржуазного капіталу і його задушевних мрій український інтелігент мусив ще тісніше звязати себе зі всіма цими елементами, що складалися на оцей національний капітал і видвигали в своїх змаганнях тенденцію буржуазної революції, що протиставляли себе російському та обрусілому феодально-поміщицькому та городсько-промисловому капіталові. А що ці елементи заховалися виключно майже на селі у своїому національному виді й характері, де й їм загрожувала поруч пролетаризації ще й денаціоналізація, то він — інтелігент — захищаючи їх від русифікації, брався захищати одночасно й від експлоатації й пролетаризації, ц.-т. захищаючи їх від національного знищення, знову ставав хлопоманом, бо й ставав навіть радикалом. І коли самодержавно-феодальна реакція радикалізувала часть російської інтелігенції, то його — українського інтелігента — неминуче ще в більшій мірі мусили радикалізувати ці особливі „похождения" цеї реакції на Україні, до яких ще й доєднувався процес пролетаризації оцих одиноких елементів українського національного капіталу в його поки-що потенціяльній формі. І вони радикалізували його до того, що він у всіх своїх змаганнях національних поклав соціяльно-економічний радикалізм, об'єднавши свій націоналізм за одно з радикалізмом, радикалізували його в такій мірі, що тепер, більш, аніж коли иноді, його, українського націоналізму, не можна було роз'єднати від радикалізму та навпаки, не можна було протиставляти радикалізм на Україні українському націоналізмові. Український націоналізм, такими умовами оновлений, ставав тепер центральною проблемою в тогочасному революційному русі, але вже без вивіски опортунізму й класового компромізму. В цьому переконує нас не тільки вся тогочасна історія українського національного руху, не розлучно об'єднаного з тогочасним демократизмом — але й увесь так

багатий матеріял революційного руху на Україні 1870-х років. Ось як висловлювалося з цього приводу міністерство внутрішніх справ у своїому інформаційному рефератові для міністерства закордонних справ, складеному на основі кількарічної студії в III-ому відділі над причинами революційного руху в тогочасній Росії. „В эту пору Киев,— читаємо про 1870-ті роки, — и прочие юго-западные провинции вообще стали притоком и значительным центром анархистских сил, которые в 1877 году носили название „киевских бунтарей". Этот революционный очаг отбрасывал свое пламя на весьма отдаленные местности и служил связью для различных груп; он потухал очень медленно, после того, как было обнаружено много личностей и фактов революционного движения. Среди киевской университетской молодежи никогда не было недостатка в горячих головах, даже в эпоху старого режима, при императоре Николае I, когда социализм и анархизм не имели еще почвы в России. Таковы были идеи сепаратизма, идеи автономии Украины, которые занимали тогда пылкие головы: с 1856 по 1861 год эти стремления обнаруживались с особенной силой, когда правительство позволило развитие украинской литературы, издание журналов на малорусском языке и т. д. Позднее идея сепаратизма послужила основой для распространения революционного движения, которое отличалось крайним упорством, тем более, что поле деятельности для украинских анархистских банд было обширно и плодоносно среди крестьянского населения, в богатой стране и в центре значительной массы рабочего люда, населявшего многочисленные фабрики и заводы этого края. Существование и деятельность важного революционного очага, функционировавшего в этом крае, причинили много забот правительству этого времени... ибо юго-западные провинции с самого начала были театром главных действий анархистов, как бы центром, где соединялись и организовывались террористические связи" [1]). Подібні вказівки находимо й в инших офіційних характеристиках революційного руху 1870-их років. „Украинская партия имеет значительное влияние на социальное движение в России" — писав одеський сатрап Тотлебен 27.XI.1879 року Лоріс-Мелікову. Она, как и всякая партия, относящаяся враждебно к правительству, составляет удобную почву для революционного брожения, а главное то, можно сказать, что больше всякой другой партии доставляет адептов социального учения, что видно уже из того, что социализм резко проявился в Киеве и что самые ярые фанатики-социалисты, как, напр., Стефанович, Бохановский, Мокриевич, Ковальский, Лизогуб, Кравцов, Волховский, Кибальчич, Малинка, Брешковская, Ковалевская и много др., сперва

[1]) Хроника социалистического движения в России, офиц. отчет под ред. ген.-майора Шебеко, Москва, 1906, ст. 15.

принадлежали к партии украинофилов и уже потом сделались социалистами“ [1]).

Таким чином знову та ще в більшій мірі і на новій подекуди основі радикалізував і революціонізував себе український націоналізм, затрачуючи тим самим подекуди свої питомі взагалі національному визвольному рухові націоналістичні тенденції, а коли навіть на всіх своїх секторах і не радикалізував себе, то демократизував себе настільки, що мимохіть став по цей бік класової боротьби проти напівфеодальної експлоатації й виразної феодальної реакції.

Бо коли російський інтелігент родив зпоміж себе радикальну опозицію проти цього ладу та мріяв про инший лад, то ще більш мусив мріяти про цей инший лад та ще й у спілці з тією опозицією радикальною російською український інтелігент, коли сучасний лад заганяв шляхи його буржуазного розвитку назад у феодальні та ще й російські форми, коли русифікував навіть тих, що по своїй природі мали бути згодом представниками національного капіталу, русифікував бо до кінця не тільки українських представників поміщицького хазяйства й промислового капіталізму, але ще й забирав до себе оцього новородка капіталізму в сільському господарстві, промисловості — сільського „хазяїна“ й дрібного городського промисловця. Очевидно, що в таких умовах український інтелігент у своїй більшості неминуче мусив стати не тільки опозиціонером, але й радикалом, коли не тільки одиноким справжнім його спільником — борцем за справжню буржуазну революцію, але й за збудування національного капіталу, залишався в ті часи здебільша оцей дрібний, не охазяїнілий вже, а з буржуазними тенденціями, землевласник, та ремесник і кустар, що й собі не вспівав ще стати хоч і невеличким, але справжнім буржуа, куди перся з усієї сили нарівні з сільським виробником. І він справді таким радикалом та ще й у спілці з російським неминуче ставав, неминуче ним родився, родився не тільки по цей бік Збруча, але й по той бік, родився однаково і в конституційній Австрії, як і в самодержавній Росії.

По той бік бо Збруча, в Галичині, йшов, хоч і в конституційних формах, такий самий процес, як і по цей бік Збруча. Ми вже чули про це, які й серед яких умов склалися класові відносини в Галичині після революції 1848 року. І там, у Галичині, після скасування панщини 15 травня 1848 р. селянство не визволилося остаточно від феодального утиску дідичів, що налягали на його не тільки непосильними податками, але й викупами - індемнізацією та славетними галицькими сервітутами, тоб - то, забравши в свої руки пасовиська й ліси, здушили цілком селянську посілість на вузеньких смугах, без вигону й палива та заїдали лихвою й пропінацією

[1]) Одеський Окр. Арх., фонд ген.-губ., спр. № 172/84 за 1878 р.

цеб-то виключним правом на продукцію й продаж горілки. Цілком вірну дає нам характеристику цього післяпанщизняного життя галицького трудового суспільства заява галицьких послів до австрійського уряду з 11 травня 1861 р. „Як довго тривало підданство, читаємо в цій заяві, та патримоніяльне судівництво було в руках панів, було на порядку дня обрізування ґрунтів і кари за користання з лісів та пасовиськ. Таке поступування триває дальше, навіть тепер після скасуваня підданства. Права, за котрі ми заплатили додатками до податків, припиняється або й цілком касується. Через те, що наші права вкорочують, погіршується становище хлопів і цілком той стан паде жертвою біди й нужди. Поведінка послів обох нехлопських курій вказує, що вони змагають іти далі шляхом вкорочування прав бувших підданих. В Галичині нема громади, що не мала-б причини нарікати на самовільне забирання ґрунтів і т. д., нечислимі зажалення залишаються без наслідків. Нарід думає, що нові права знову скасовано. В наших громадах витворюються ще важчі й гірші відносини, аніж ті, що були в часи неволі. Витворюється ще більш важка залежність хлопів від давніх панів, аніж була давня панщина. Хлопи зневолені здаватися на ласку й неласку панів та робити те, що пани захотять, щоб тільки дістати дров та вживання пасовиськ. В той спосіб заводять пани наново ті підданські повинності, що їх уже раз їм так солено заплачено“ [1]).

Вкупі з цим і по той бік Збруча йшла сильно й диференціяція селянства. Вже само скасування панщини поклало основи тієї диференціяції. На всіх бо 793 970 селянських господарств було таких, що на все хазяйство одержали тоді менше аніж по два морги,—216.997, таких, що залишилися при 2—5 моргах, було 133.055, при 5—10 моргах—193.071, при 10—20 моргах—185.455, при 20—100 моргах—64.870. Як видно, наділи тут ще більш вийшли нужденні, аніж по цей бік Збруча, коли таких господарств, що всього навсього мали менше 5 моргів на всеньке підприємство, було 43% всіх селянських господарств, але й диференціяція, як видно, була не менша, коли заможних господарств було 8%. Після скасування панщини ця диференціяція, а вкупі з нею і пролетаризація сільського населення ще дальше пішла вперед. Заборгованість селянства з 465.513 ринських в 1868 р. виросла протягом 20 років в 1888 р. до 43.523.542 ринських. З 1875 р. по 1884 рік продано на ліцитації публічною продажею 23.649 селянських господарств [2]).

---

[1]) В. Будзиновський. Панщина, її початок і скасування, ст. 137—138.

[2]) Про поземельні відносини в Галичині того часу дали вельми цікаву статтю Ів. Франка в „Украинской жизни“ за 1915 р., кн. 1, 2, 5—6, 7, написану 1887 р. та передруковану з збірки „В наймах у сусідів“, Львів, 1914, ст. 44—82.

Таким чином і тут, як і на Подніпрянщині, йшов той самий процес класової боротьби в селі, та складалися такі самі тенденції класових змагань, які по цей бік Збруча, одночасно надягаючи на себе національний характер. Була одна тільки та ріжниця, що на Подніпрянщині ці класові відносини розвивалися в умовах самодержавної реакції, а на Подністрянщині в умовах куцої конституції та австрійського парламентаризму з 1863 р. Але серед цих політично-рідних умов як на Подніпрянщині, так і на Подністрянщині йшла та сама боротьба за справжню буржуазну революцію в економіці з боку одного селянства, що домагалося скасування поміщицької землевласности й поділу поміщицьких маєтків проміж населення за „трудовим принципом"; і там, як і тут це домагання йшло від українського селянства, тут проти обрусілих та російських і польських поміщиків, а там проти польських та ополячених ще перед сторіччями галицьких панів. І там, як і тут, одинока виключно інтелігенція ставала носіями цих справжніх буржуазних тенденцій, з тою ріжницею, що в Галичині ще й попівство, з природи консервативне і реакційне, але тому, що само було кість од кости селянське та що вело своє господарство на капіталістичних началах, і собі ставало за одно з селянством в лави цеї тенденції, тоді як на Подніпрянщині воно цілком стало знаряддям феодальної реакції. Воно — попівство галицьке — спершу чи не головну навіть ролю грало в оформлюванні цих тенденцій, бо воно одно майже на перших порах являло собою галицьку національну інтелігенцію, не тільки з першої половини XIX ст., але й пізніше; відомо чейже, що до кінця 1860 років „хлоп та поп" у Галичині одинокими були інтегралами української народности. Врешті однаково, хоч і в різних умовах, у різних формах та при різних засобах, там, у Галичині, як і на Подніпрянщині, хижо наступав на оцей народжений щойно дрібний національний капітал великий підприємець — иноплемінець, або зденаціоналізований земляк, наступав не тільки на економічному, але й на культурно-політичному шляху. І там, на Подністрянщині, як і тут, на Подніпрянщині, оцей інтелігент — речник національного дрібного капіталу, з жахом глядів, як елементи цього національного капіталу стогнали під ярмом все ще феодальної експлоатації, як важко боролися за своє визволення, а вкупі з цим і пролетаризувалися, загрожуючи що-раз більшим прорідженням своєї маси. І там, як і тут, оцей український інтелігент шукав усіх можливих засобів, щоб урятувати оці елементи від жахливої для його пролетаризації, що для його уявлялося не процесом формування робітничої класи, а народинами нужди й босяцтва, злиднів і волокитства, шукав її вкупі з російським революціонером-народником в організації трудових артілей, хліборобських громад, шукав врешті в славетному „чорному переділі" та „трудових началах",

об'єднуючи таким чином свою проблему політичної буржуазної революції з революцією економічною, що мала принести на його думку селянсько-хліборобський рай на землі для його меншої утробної братії.

Таким чином і в Галичині неминуче мусила демократизуватися національно-визвольна українська думка. Але й по той бік Збруча поміщицька класа за всяку ціну поклала собі завдання ліквідувати оцей національно-визвольний український рух, тим більш, що в час польського повстання він у Галичині так різно протипоставив себе, як знаємо, проти цього повстання. З'єднавши на свій бік Австрію, розбиту 1866 р., польська шляхта й собі накинулася на український „сепаратизм", полонізувала населення, уряди, школи, заводила виїмкове становище для української інтелігенції, словом, вживала всіх конституційних і позаконституційних засобів навіть ціною підтримання москвофілів для здушення народженого українського націоналізму, що став нараз поперек шляху її великодержавних мрій.

Але хоч як намагалася самодержавна реакція на другий день після реформи на миколаївський лад перевиховати суспільство, — хоч як жахливі були заходи „европейської китайщини" здушити на Україні всяку ліберальну думку, хоч як намагалася в Галичині зі свого боку польська шляхта на свій конституційний лад при допомозі австрійського уряду здушити живий історичний процес, останній чинив однак всі зусилля самодержавного дворянства й галицької бюрократії даремними, він бо закликав до життя що-раз, то нові творчі думки прогресу та революційні боєві сили, що їх не в силах була зломити ані російська валуєвщина, ані австрійська шляхетчина. — Економічний процес капіталізації знизу, не зважаючи на політичну реакцію, через відсталість владної класи, сквапливо формував і тут і там одні й другі сили, та ще й закликав, як це бувало на Подніпрянщині, декого із „верхів", декого з тогочасного дворянства й собі стати речником оцих низів, що ставали учасниками капіталістичного прогресу й родили його ідеологію революційного демократизму, об'єднану на Україні ідеєю національности й націоналізму.

В 1870 роках на Україні по той і по цей бік кордону це формування дійшло до нового свого етапу, встановлюючи окрему добу боротьби за буржуазну революцію в ім'я народницьких гасел. В 1870 бо роках і прийшло особливо окреме зударення двох взаємно протилежних собі класових інтересів і по цей бік і по той бік Збруча. Але коли по цей і по той бік Збруча однакові майже були соціяльно-економічні основи тогочасних змагань українського націоналізму та його утробного брата — радикалізму для однакової мети, то різні зате були соціяльно-політичні умови для цих змагань, через що так різно в ті часи малася

тактика в цих змаганнях по цей і по той бік Збруча в українських народників — синів київських хлопоманів.

На Подністрянщині змагання української дрібної буржуазії народженої і не народженої, ц.-т. змагання селянського сектора нагромаджування за свою повну емансипацію йшли й собі по лінії буржуазної революції в економіці; і тут, як і на Подніпрянщині, інтелігенція ідеологічно оформляла цю тенденцію в самовизначенні української нації. Але коли в Галичині розцвітав якраз тоді весною парламентаризм, то на Подніпрянщині стояла темна, як нічка, реакція „китайщини", з безприкладним в історії капіталістичних структур деспотизмом поліцайського самодержав'я. Очевидно, що в цих умовах, в умовах жахливої реакції, вся класова боротьба розколеного реформою селянського сектора нагромаджування й його речника на Україні мусила неминуче сходитися на лівому своїому крилі у всіх його змаганнях з інтересами його російського сусіда в одному й спільному знаменику — в об'єднаній політичній боротьбі за повалення цеї „китайщини", мусила неминуче вкупі з ним висовувати об'єднані найрадикальніші соціяльно-економічні гасла в програмі й тактиці цеї боротьби, прикриваючи ними властивий зміст буржуазної революції та оформляючи її назверх ніби-то гаслом соціялістичної революції. Само собою розуміється, що в таких умовах ідеологічний речник цеї революції, революційна інтелігенція бралася в першу чергу зірвати з себе, із суспільства політичний намордник, і то зірвати насильно, грубо, безпощадно, зірвати без попередніх переговорів і петицій, зірвати вкупі з економічною основою цього намордника, тому про будь-який опортунізм серед тієї части тогочасної інтелігенції й мови бути не могло, раз розвіялися всі її надії ще в 1860 роках на можливість таких переговорів та петицій. Ось через що український націоналізм і соціяльний демократизм знов ставали на Подніпрянщині радикальними в політичних, ставали радикальними й у всіх своїх соціяльно-економічних домаганнях, очевидно, виключаючи тих, що рішилися до кінця залишатися на платформі декларації з 1862 року.

Зате на Подністрянщині політична обстановка боротьби була цілком инша. Там уже 1848 року було скасовано революцією абсолютизм, але вже й до того часу не приходилося в Галичині переживати російську самодержавну „китайщину". Тим менше тепер приходилося відчувати всю гостроту політичної поміщицької диктатури, коли всі гострі моменти класового панування поміщиків у Галичині, ба й в Австрії, так притуплено нововведеною парламентською трибуною. Але для парламентської трибуни треба мати сильні, вишколені інтелігентські кола, а тимчасом у Галичині український сектор хворий був на кволість інтелігентських сил, коли не рахувати сюди галицького попівства, з природи консерватив-

ного й реакційного елементу, що тільки силою збігу умов видвигнулося на речника українського націоналізму в Галичині. Надто ще й непосильна вперта боротьба з польським шовінізмом та з домашнім москвофільством — все це утворювало окремі умови для тактики галицьких змагань за ті самі ідеали. І хоч український націоналізм у Галичині опинився й після революції 1848 р. в під'яремному становищі, всі ці умови мимохіть гонили його на компроміси, на переговори, годували обіцянками і вкупі з цим зневолювали топтати ногами на місці серед широкої але пустої казуїстики, утворюючи цим намість революціонера тип галицького політикана й угодовця з найменням „рутенця", який навіть тоді, коли після поразки 1866 р. під Садовою австрійська влада, кокетуючи польську іриденту,- цілком одверто заявила, що оддає його на поталу польської шляхти, не поступився ні на крок зі своїх компромісних позицій. А становище після 1866 р. для українського селянсько-попівського націоналізму настало таке, що треба було неминуче заняти позицію більш ліву, аніж дотеперішня — наївно опортуністична, треба було хоч-би змагати до радикальних декларацій з 1862 — 1864 року. З одного бо боку на очах росла пролетаризація селянства — цієї основи й надії українського націоналізму в Галичині, а з другого — давалася й тут відчувати реакція не тільки російського самодержав'я але й австрійсько-польська.

1866 рік, як сказано, був початком тієї реакції. Австрія понесла тоді в міжнародньому відношенні поразку і з боку Італії і з боку Німеччини, та щоб ратувати своє скрутне становище, наявно одмовилася між иншим і від свого дотеперішнього підтримування в Галичині українського націоналізму супроти польських дідичів. Намісником Галичини вже 1866 року назначено знову поляка Голуховського, а за цею першою проявою реакції, що публічно заявила польським дідичам, що вона „hat die Ruthenen ihnne geopfert", пішли инші. Голуховський, що був відомий з цього боку вже з 1859 року, коли, будучи галицьким намісником, намагався скасувати український правопис і замінити його взагалі латинсько-польською азбукою, мав здійснювати оцей похід реакції. Налякана бо Австрія сильним пробудженням у першій половині XIX ст. національного руху в Галичині та ще й під радикальним гаслом, вважала тепер неодмінним припинити цю „staatsgefährliche Richtung" та рішила передати не тільки контроль над цим рухом польським дідичам, але й взагалі на їхнє вирішення української проблеми в Галичині, мовляв, хай сам галицький сейм у себе вдома вирішить „ob und wie fern die Ruthenen in Galicien zu bestehen haben". Очевидно, що польські дідичі не стали тепер церемонитися з українцями галицькими та під благословенням Відня завели всюди польську адміністрацію, ввели одну тільки польську мову в урядах і школах намість касованої

німецької, давали допомогу тільки польським культурницьким і політичним установам, почали й політичну нагінку на всяке більш вільнодумне слово, всюди шукаючи революційно-гайдамацького україножільства й сепаратизму. Гасло „niema Rusi" стало лейтмотивом політики галицько-австрійської реакції супроти галицьких націоналів-українців; навіть після того, як 1870 р. ці галицькі націонали з нагоди вироблення конституції галицького сейму виявили всю свою добру волю підтримати права автономії галицького дідичівського сейму перед централістичними заходами бюрократичного Відня та піти на повний компроміс із польсько-шляхетською гегемонією в Галичині, утиски не притихли, навіть тоді як „рутенці" одреклися вже в 1871 році в органі правого свого крила „Основі", редагованій Лавровським, старої своєї декларації з 1848 р. про єдиний „15-мільйоновий український народ", заявивши тепер свою окремішність од придніпрянських українців, одреклися за ціну обіцянки трьох українських катедр на львівському університеті, введення української мови в школах та урядах, за дрібні субвенції на українські товариства культурницькі та за забезпечення 36 мандатів посольських у галицькому сеймі, що очевидно в дійсність не прийшло.

Але як не скрутне було становище українського націоналізму в Галичині після 1866 року, як не підкопувалася під його ще й москвофілська пропаганда, підтримувана на кошти самодержавної російської реакції, він у своїй тактиці опортунізму не виходив поза межі парламентської опозиції і то вельми сторожкої, щоб не стягнути на себе підозріння гайдамаччини, не йшов дальше петицій та заяв, хоч у плані його пропаганди, якої все-таки не зарікався, все ще стояли старі радикальні гасла, так політичні, як і економічні, намічені на початку 1860 років. Проблема буржуазної революції до кінця, і політичної і економічної, підхоплена „Метою" від київських хлопоманів, потонула тепер із головою в австрійському парламентаризмі й традиційному наївному сподіванні „тирольца сходу" на реформи — з гори. І те, що було провідною зіркою в 1860 роках для Подніпрянщини, нараз погасло, хоч гасла й начеб-то лишилися. Революційне україножільство перемінилося в „рутенство", в пусту, широку фразеологію, як каже Франко, де тільки про те й говорено, що про могили, степи, море, про козаків, жупани, та навперейми ношено й видумувано „козацькі" жупани, „козацькі" шаровари, шапки й пояси, що в них гордовито парадовано по місті, в церкві, школі, театрі, на празнику [1]). Прегарну дає нам характеристику цеї метаморфози О. Терлецький у своїй статті „Галицько-руські народовці": „ми, — каже він про 1860 роки, — що-дня, що-

[1]) Записки наук. тов. ім. Шевченка, 1902, т. VI, ст 10.

години виглядали, що станется щось великого, нового, нечуваного і що то „щось“ зробить кінець усій нашій недолі народній, виведе нарід із вавилонської неволі та віллє в нього самосвідомість людську й народню, добробут моральний і матеріяльний, а нас, великих поборників святого діла, нагородить найкращою заслугою, яку вільний нарід може дати своїм освободителям. А тимчасом понура дійсність, від котрої ми, мов від злого духа, втікали на крилах Шевченкової поезії, почала листок за листком, квітку за квіткою зривати з того пишного вінка, що ми сплели собі були з наших мрій. Понура дійсність тяжко відплатилася руській молоді. Вона не тільки знищила плани молодих політиків, але й покалічила їх морально, відобрала їм віру й надію в себе й у все чесне та правдиве“ [1]). Така була еволюція галицького народництва. І коли поруч оцього „рутенства“ в кінці 1870 років взялися з'являтися знову радикально-революційні гасла, то це вже були проблеми не народницькі, проблеми не буржуазної революції до кінця, а питання першої соціялістичної програми, як програми, що прямувала вже, хоч і крутими стежками, до соціялістичної революції. Але це були вже проблеми, що й виростали на иншому ґрунті, аніж народницька проблема буржуазної революції.

Народницька проблема буржуазної революції й тактика за її здійснення мусила таким чином залишитися й залишилася справді тільки на Придніпрянщині в загальній російській схемі тогочасних змагань до цієї революції. І тільки, як видно з попереднього, тільки на Придніпрянщині найшлися такі загалом причини й умови оцього пристосування дореформної народницької думки до нових її завдань, до нових її змагань, що оформилися в проблему народницького соціялізму на Україні, як проблему в основі буржуазної революції, що оформилися не тільки у вузькому національному розумінні, але й в загальноросійській системі цієї проблеми, як і загальноросійськими, крім своїх українських, були оті всі умови для складання цієї проблеми.

Українську інтелігенцію, як сказано, в силу історичних умов покликано було до ролі речника буржуазної революції на Україні. Але, як ми бачили, не всюди були такі умови, щоб вона взялась однаково за здійснювання тієї історичної місії. Подністрянська Україна, як знаємо вже, після 1848 р. не давала усіх цих умов, в першу чергу не ставила проблеми політичної революції, і через те на Західній Україні витворився з галицького інтелігента тип політика-рутенця, що фактично далеко стояв від цих революційних змагань. Але й навіть на цій позиції рутенця не вся вона пішла єдиним шляхом під спільним прапором: в 1866 році вона, що

[1]) „Правда“, 1874, ст. 750 — 751.

дотепер за малими ще виїмками йшла під українським національним гаслом в ім'я проголошених ще 1848 р. „інтересів 15-мільйонового українського населення", наявно розкололася. Під впливом російської пропаганди з одного боку, та повороту до реакції в Австрії — з другого, одне її крило декларацією „Слова" одмахнулося од дотеперішніх своїх україно-фільських тенденцій в ім'я „єдиної руської нації від Карпат до Уралу", в галицькому соймі новороджене москвофільство через посла Наумовича ще й умотивовало цю свою заяву, мовляв, „ми залишилися вірні нашій формулі з 1848 р. про народність і працювали над її здійсненням так довго, доки за це не заплачено нам залишенням нас на ласку поляків, а що поляки не бажають визнати цієї народности, то ми тепер мусимо перемінити наші погляди на нашу народність та шукати допомоги в 60 мільйоновім народі" [1]).

Таким чином тепер соціяльно-економічно однакові інтереси дрібного національного капіталу в Галичині стали на двох протилежних собі політичних полюсах, хоч на одному й на другому не втрачали первісного свого характеру інтересів дрібновласницького селянського нагромаджування, а розбіглися тільки в питаннях, куди повести шляхи свого самовизначення: чи по лінії українського сепаратизму, чи по лінії „єдиної неділимої", або иншими словами, чи по лінії емансипації цього селянського сектора нагромаджування, чи по лінії заміни одною, російською системою експлоатації другої, дотеперішньої, польсько-дідичівської. „Старорусини" 1860 років тепер уже наявно стали політичним москвофільством, і на слов'янському з'їзді в Празі 1868 р., що його скликано русофільською пропагандою, вони вирекли навіть права окремої репрезентації Галичини. Через своїх делегатів: Дідицького, редактора „Слова", що ще на початку 1867 року мав політичний процес за українофільство, та Павлевича вони дали мандат петроградському професорові Ламанському виступити з політичною промовою в імені „не только русских в России, но и русских в Австрии".

Спроби поєднання обидвох основних партій в році 1869 з нагоди спільної боротьби за конституцію оцього селянського сектора в галицькім соймі не довели ні до чого, бо, коли прийшло питання політичної декларації, в імені якого народу вимагається цеї конституції, обидві партії, що вже навіть були склали спільну комісію для вироблення цеї конституції-компромісу з польськими дідичами, знову розійшлися непримирено в протилежні напрямки, розійшлися цим разом уже назавсігди. Хоч впісля вони й працювали в ім'я тих самих в основі соціяльно-економічних інтересів галицького селянства, але працювали вже консеквентно в протилежних напрямках одна наперекір одній, зміняючи свою

[1]) Драгоманів. Политические сочинения, I, ст. 300.

тактику раз-у-раз, щоб тільки не зійтися більше на одному шляху. Бо коли одна ставала в опозицію до уряду, то друга йшла на компроміс і — навпаки. І ці змагання за шляхи власного самовизначення із своїми перемінними комбінаціями настільки увійшли в життя обох організацій, що сама їх основа, соціяльно-економічна проблема,— почала небаром губитися на їхньому горизонті. Не дивниця тому, що, коли в другій половині 1870-х років поруч народовців почала рости соціялістична течія з Франком на чолі, москвофіли в 1877 р. з нагоди одного із соціялістичних процесів Франка та инших публічно виступили в „Слові" проти цеї нової течії, жалкуючи ще й при цьому, що в Австрії немає Сибіру для її визнавців; але й народовці й собі з В. Барвінським на чолі наявно бокувати стали од Франка, Павлика та инших, а в своїому органі „Правда" ще й впевняли весь світ, що в Галичині, мовляв, немає соціяльного питання, та що все лихо в селянському житті через лінощі та піяцтво галицького хлопа.

І справді, соціяльна проблема тепер начеб-то цілком згубилася в політиканстві та спорах проміж собою москвофільських та народницьких речників оцього селянського сектора початкової акумуляції. Одні й другі, об'єднані в культурно-освітніх масових організаціях: москвофіли біля заснованого щойно „Общества ім. Качковского", „Галицько-руської Матиці", а народовці біля„ Руської Бесіди" та „Просвіти", заснованої ще 1868 р. після розколу з москвофілами, тепер, після славних своїх політичних виступів в 1848—64 роках в справах економічних і політичних інтересів селянства, потонули майже цілком в гризні проміж собою, а свою стару політичну позицію супроти шляхти й уряду замінили на крайне угодовство із своїм класовим ворогом. Одиноким, ще справді живим лейтмотивом своєї масової пропаганди поставили славетний лозунг „обагачуватися"; але і його звели вони до боротьби проти піяцтва й лінощів, що в їх, на думку одних і других, вся біда й одинока причина була селянського лихоліття в Галичині. Правда, і ця пропаганда з лозунгом „обагачуватися", пропаганда з лейтмотивом захисту селянського сектора нагромаджування перед руйнацією, була потрібна й мала деяке своє історичне значіння, особливо коли зважити, що пропінація була головним засобом селянської пролетаризації в Галичині; вона, ця пропаганда, і носила в собі неприховани боротьбу проти галицьких поміщиків, при чому, треба признати, особливо великої ваги була невтомна діяльність групи попа Наумовича, ініціятора між иншим справи заснування сільсько-господарських та кредитових спілок. Але через те, що з цеї пропаганди основно вигнано було крізь вікна й двері безпосередні гасла тогочасної класової боротьби не тільки серед самого селянства, але й проміж селянством та

галицьким панством, вона звелася до тупого дріботіння на місці, до попівсько-дидакторської проповіди, що так характерне для тогочасного галицького „рутенства“ одного й другого табору.

Політична боротьба проміж собою галицьких партій та безпринципове в класовім розумінні політиканство перед урядом і шляхтою заняло всю иншу увагу тогочасної галицької інтелігенції. Чотири малося тоді в Галичині політичні течії без виразного однак організаційного оформлення: лівонародницька, що групувалася біля „Правди“ (1867 — 1884 р.) з лідером В. Барвінським на чолі, умірковано-народницька, наявно опортуністична з „Основою“ в центрі, на чолі якої стояв Лавровський, він же й голова заразом „Просвіти“, явно москвофільська з „Словом“ та його редактором Дідицьким на чолі, та врешті попівсько-клерикальна, наявно реакційно-централістична „Руська Рада“, найбільш організаційно оформлена політична організація з галицьким митрополитом на чолі, заснована 1870 р., що намагалася об'єднати в собі й поєднати всі політичні течії в Галичині та керувати всею галицькою політикою. Проміж оцими політичними течіями і вчинилася тепер непримирима політична гризня. Але з чим могли виступати галицькі речники селянського сектора акумуляції в спорах проміж собою, коли одночасно одмовилися од „соціяльної квестії“? Що могло бути в їх діяльності справді політичного і супроти себе і супроти уряду, наколи в Австрії взагалі погасла після 1848 р. проблема політичної революції, задовольнившись її паліятивним здобутком 1848 року в австрійській конституції? І справді, на галицькому політичному полі тепер, в порівнянні з Подніпрянщиною 1860 р., ще більше виросло галицьке опортуністичне угодовство, галицьке „рутенство“, що для його в непам'ять пішли навіть ті власні змагання, що їх піднято в 1848 р., що воно навіть не в силі було боротися хоч-би за ці політичні здобутки для себе, що воно їх уже мало до кінця 1850 років, до введення нової конституції з 1861 р. Аж тепер найбільш виявилася у своєму змісті душа „тирольця сходу“ з його трусливим жахом перед усяким загостренням справи з польськими дідичами. Змагання біля конституції для галицького сойму в 1869 — 1870 роках найкраще ілюструють нам оце трусливе під широкою фразеологією, туподрібничкове під гаслом „високої політики“ галицьке політиканство й „рутенство“ того часу.

Справа йшла тоді про те, чи Галичина із своїм соймом має бути цілком автономна, як раніш, чи підлегла навіть в парламентській організації бюрократичному австрійському централізмові, що зводилося до формули безпосередніх чи посередніх виборів в австрійський рейхстаг. Галицькі дідичі безперечно домагалися повної автономізації Галичини, обкраєної сильно конституцією 1861 р., тоді як австрійсько-

німецька бюрократія настоювала на status quo з 1861 р. Галицькі „рутенці" рішили були тоді підтримати польських дідичів, рішили, як здавалося навіть одноголосно, втворили бо з представників різних галицьких течій спільну комісію під головуванням Ю. Лавровського для вироблення „угоди" з польськими дідичами ціною реалізації трьох українських катедр на львівському університеті, декретованих ще 1848 р., рівноправства української мови в школах та державних установах, 36 мандатів посольських в галицькому соймі і врешті декількох субвенцій на культурні справи. Правда, до здійснення цієї „угоди" не прийшло, партії в самийчас переговорів розійшлися на національному питанні, польські дідичі бо, налякавшися спільного виступу, кинули проміж галицьких представників яблуко незгоди, поставивши перед ними питання попередньо виясннти, а хто-ж такі ці „русини", в чийому імені має бути довершена „угода". Що більше, організована на швидку руку святоюрська „Руська Рада" що мала цею угодою поєднати народовців з москвофілами, через окрему делегацію нараз заявила у Відні, що вона вважає справу автономії галицького сойму навіть „шкідливою для русинів та для єдности монархії". За „Руською Радою" незабаром пішли й собі й москвофіли із своїм „Словом" та навіть ліві народовці з „Правдою", пішли, що правда тоді, коли наявно виявилося, що дідичівські обіцянки пустословні. Вся ця історія надзвичайно характерна для цього безпринципового у його „високій політиці" галицького рутенства, тим більш, що це навіть українофільське „рутенство" через особу Лавровського в ті часи за обіцяну „миску сочевиці", яка реально виявилася тільки деякими дрібними субвенціями на культурні установи, одреклася навіть своєї єдности з „15 мільйонами українців" в Росії, мовляв, ми навіть не українці, а окрема народність — „малоукраїнці".

Зате на всіх парах непримиримо розгорілася внутрішня боротьба проміж названими течіями за те, „хто ми" та врешті за азбуку. Боротьба проміж „твердими" москвофілами й „м'якими" народовцями за правопис[1]) й була одинокою ареною хоч найбільш непримиренних і найбільш принципових позицій. Хоч якби ми не гудили за Драгомановим галицьких „політиканів" за їх безглузду суперечку правописну, не треба забувати, що цей спір поза всенькою його безглуздістю мав і позитивну свою сторону, він бо й являвся єдиним формальним питанням, де українсько-селянський сектор акумуляції через галицьку інтелігенцію зайняв непримиренну позицію і супроти шляхти, і супроти російської пропаганди, де за спором про азбуку скривалося й питання хоч-би

[1]) Москвофіли одстоювали старий етимологічний правопис Максимовича, народовці зате фонетичну „кулішівку". Див. Драгоманов. — „Літературно-суспільні партії в Галичині", ст. 9.

такого ідеологічного оформлення самовизначення галицького дрібного національного капіталу, як правописна справа. Суперечка ця справді була немаловажного значіння для молоденького українського націоналізму. Пригадаймо тільки, скільки вона уваги зайняла і на Подніпрянщині біля цього, навіть в 1860 роках із-за тогочасного спору за „кулішівку", що нею як і попередніми спробами кінця XVIII і початку XIX ст. пробував український новонароджений націоналізм одмежувати себе од Росії. Те саме, та ще й не в менших розмірах, ішло в Галичині, починаючи з 1837 р., коли то введенням української мови в письменство та в азбуку максимовичівського правопису підкреслювалося й демократизм, але й одночасно й сепаратизм у відношенні до польсько-дідичівського режиму. Тепер виросла ще й загроза не тільки з боку намагань польських дідичів, що за рецептом Голуховського спішили сполонізувати та засимілювати національний український капітал в зміцненій дідичівській системі експлоатації, але й з боку самодержавної Росії, що своєю підтримкою „твердих" намагалася не тільки в себе знищити український сепаратизм, але ще й Галичину втягти в свою феодально-дворянську систему експлоатації, куди гіршу польсько-австрійської. Але й цей спір, як не принциповий був він у своїй основі, як не вперт ий та непримиримий у своїй тактиці, залишався все-таки одним із прояв тупого „рутенства", бо він одсовував вперто від себе всякий натяк на оці „соціяльні квестії", що їх так лякалися одні й другі вчасники оцієї безпринципно-принципової суперечки.

Що-ж коїлося тоді на Подніпрянщині?

Як виконувала в той час свою історичну місію речника буржуазії подніпрянська інтелігенція?

III

Наколи на Подністрянщині австрійський пореволюційний парламентаризм притупив все-таки вістря класової боротьби та активність керовничої ролі в цій боротьбі речників українського національного капіталу, привівши її з попередніх її бойових позицій на шлях наскрізь опортуністичного „рутенства", то на властивій Україні, на подніпрянській Україні, за виїмком Побужжя [1]), пореформова політика ще більше загострила класові антагонізми, та ще сильніш зневолила українську інтелігенцію виявляти свою ролю ідеолога проблеми буржуазної революції. На Україні бо вже самі умови тогочасних класових відносин та їх політична структура

[1]) На Побужжі склалися умови так, що там тактика самодержавної реакції змогла цілком повернути на свій бік український сектор акумуляції, протиставивши його різко польсько-поміщицькому секторові.

склалися такі, що напрошувалися до організації революційної, бойової активности, намість опортуністичного дріботіння на місці. І ця бойова активність, після зупинки на опортуністичному перехресті 1860 років, росла тепер у всіх напрямках, та перед усіх серед цих шарів населення, що їм тогочасний режим найбільш вливався сіллю на незагоєну стару рану.

Селянська маса, позбавлена реформою сподіваних надій, не зважаючи на безпримірне втихомирення її з нагоди проголошення „волі", була перша, що не виявила ніякої охоти скорятися перед довершеним та довершуваним над нею насильством. Ось що казав в 1870 роках у своєму „Щоденнику" О. Ф. Кистяківський, характеризуючи цю селянську масу: „крестьяне жалуются на крайнее обременение их податями и налогами, поборами и всякими взысканиями. У них чувство недовольства, их жалобы и ропот достигли высокой степени и получили особенную окраску от одного мероприятия правительства: недавно министр внутренних дел по повелению государя распорядился, чтобы народу было об'явлено о том, чтобы он не питал ложных надежд на получение земли, на какой бы то ни было новый раздел, и чтобы он не внимал ложным слухам о раздаче земель. Это об'явление правительства прямо направлено против давно затаенной мысли нашего малороссийского народа, что настанет час — слушный час — когда панская земля пойдет в общий раздел. Это убеждение, или справедливее, верование глубоко запало в душу малороссийского народа; он его лелеет, он ему верит, как царству небесному в будущей жизни, расстаться с ним для него все равно, что расстаться с тем, что для него всего дороже. Само собой разумеется, что ударить в это верование полицейским распоряжением, все равно, что ударить в сердце народа, все равно, что стать на его грудь коленом. И вот теперь зовут в волость старосту и десятского и об'являют в лице их всем хлеборобам, большею частью безземельным, упомянутый приказ правительства с такими комментариями: что кто даже заикнется о земле и ее разделе, тот будет посажен в тюрьму. Отсюда реакция против самого правительства, отсюда перемена самых чувств к царю: „за панов нам лучше было: мы одного его знали, одного его боялись; он нас накажет, он нас побьет, мы на него работали; но он за нас платил подати, он за нас заступался, мы не знали никаких чиновников, никакой полиции, никаких волостных. Царь нас освободил от панов — теперь с нас, живого и мертвого, дерут, тянут с нас жилы, за все и везде мы должны платить: и подушные, и земские на волость. Чтоб ему добра не было за такое добро; чтоб он не дождал жить" — таковые слышатся выражения. Такие и подобные чувства возбуждены в настоящее время в народе; так некоторые из народа выражаются о самом царе. Ни

явный ли это признак того, что наш народ превосходная почва для будущей социальной пропаганды“ [1]).

Таке думав і говорив справді тепер селянин. Воно й зрозуміло. „Пока существовало крепостное право, — нотує дальше той сам Кистяківський, — пан заслонял царя; он был ответчик перед крестьянством, с ним он и расправлялся. С уничтожением крепостного права, эти отношения должны были измениться“ — вони й змінилися. Мужик заговорив тепер і про „батюшку-царя“, заговорив однаково, як і про поміщика. Примірів такого висловлювання селян проти царської влади справді маємо багацько вже з часів реформи, ще більше тепер [2]).

Зворот в селянських міркуваннях про й ще одно джерело свого лиха, про самодержавний режим, наростав уже таким чином, наростав ступнево, непомітно, наростав від часів реформи, ступнево підсилювався сучасністю. Частина однак селянства, не зважаючи на оці характерні прояви, все-таки не звірилася вже цілком у своїй вірі в царя, і коли над ним „совершаются какие либо насилия, когда причиняют ему несправедливость, когда обделяют его землею, когда с него вымогают тяжкие побори, он, — як влучно казав Кистяківський, — убежден, что царь того не знает, того не желает, что это противно душе царской, он крепко уверен, что виновники всего одни паны и чиновники, которые обманывают царя, поступают вопреки его воли и законов“.

То-ж не дивно, що ще частіш з новими наріканнями проміж селянством ходили й такі слухи, що, мовляв, „государь предложил сенаторам дать крестьянам надел по 11 дес. земли на душу, но сенаторы не из'явили на это согласия... и в числе 36 человек сделали даже заговор государя удушить или повесить, и когда государь пришел в сенат, то сенаторами была надета ему на шею резиновая петля“ [3]), і тільки цим врятувався від смерти, що на допомогу з'явився ніби-то один селянський ходок, що визволив царя від смерти.

Важке, преважке становище селянства безперечно звало його в даних умовах не тільки до всяких словесних нарікань, але й до революційної активности. Боротьба за свою повну емансипацію, що в масі селянства уявлялася все ще у формі київської козаччини 1855 року, після короткого затишшя в другій половині 1860 років, знову почала відновлятися наприкінці 1860 та на початку 1870 років, звертаючи своє вістря тепер не тільки проти поміщиків, але й супроти недавнього свого спільника-глитая, подекуди й проти „батюшки-царя“. Чигиринська справа — прегарна зразкова ілюстрація цього відновлення революційної

[1]) Харк. Центр. Іст. Арх. Щоденник О. Ф. Кистяківського зшиток III, ст. 10 і слід.

[2]) Київ, Центр. Іст. Арх., фонд ген. губ. справа № 163, за 1868 р.

[3]) Харк. Арх. Револ. фонд харк. губерн. Справа № 10, за 1869 рік.

боротьби селянства, що свою емансипацію вбачало у скасованні поміщицької й глитайської землевласности.

Скоїлася вона заздалегідь до змови Стефановича.

Серед причин заколотів на Чигиринщині на початку 1870 років надзвичайно виразно стоїть боротьба селянства з власним глитайством. Глитай бо вспів не тільки при проведенні реформи забезпечити себе дешевою й великою кількістю землі, але ще й заокруглити свій маєток коштом громадської землі, при поновному межуванні люстраційними комісіями. В селі Липове, пр., при межуванні доповнено дотеперешній глитайський наділ із громадського фонду 17 багатіям кому по 20, кому й більше десятин, залишаючи зате бідняків часто-густо цілком без землі, та обкладаючи ще й високими податками. Селянство, головним чином незаможне, заробітчани то-що, почало вельми через це хвилюватися, тим більш, що люстраційні комісії при розмежуванні наділяли його ще й гіршою землею та силоміць зневолювали переходити на громадське землеволодіння. В 1870 році почалися перші протести: селяни, „которые не понимали общинного пользования землею, — як доносив київський ген.-губернатор міністру внутрішніх справ, — и до сих пор не понимают; которые под наделом по душам понимали увеличение наделов до 5 дес. на душу, не могли согласиться, каким образом об'явленная им милость может обратиться им во вред и сопровождается даже некоторыми наказаниями [1])“; оці селяни нараз перестали платити податки та одбувати повинності, перестали навіть засівати свої ниви. „При таком положении, — доносив київський ген.-губернатор, — я счел нужным просить командующего войсками киевского округа передвинуть драгунский полк в три волости, наиболее сопротивляющиеся „и назначить самый кратчайший срок для взноса выкупных платежей и других взносов“ [2]). А спішити з поладнанням цієї справи треба було, бо селянський протест не припинявся — він бо й затягнувся до 1875 року. Селянство не піддавалося ані цій погрозі, ані ніяким „увещаниям власти“; „пока не разделят земель на души и не дадут по 5 десятин на каждую душу, они не признают люстрационных актов“ — була одноголосна відповідь. Що більше, починалася сильна пропаганда по всенькому районі до активного виступу, тим більш, що по розпорядженню ген.-губернатора одобрано землю в деяких селах „неплательщикам“ і передано глитаям на тимчасове користування. Селянство почало організуватися, щоб самому одібрати у поміщиків та глитаїв землю та зробити „чорний переділ“. Прийшлося зміцненою асистенцією військовою робити порядок в 1875 р. Екзекуція й вчинила своє.

[1]) К. Ц. І. А. фонд Київ. Судової Палати справа № 796, т. IV, за 1879 рік.

[2]) Там же, т. V.

Але не тільки одно селянство виявляло своє незадоволення новим укладом та виступало проти тогочасного режиму, одночасно й рушило собі робітництво, заворушилася й дрібна городська буржуазія. В Одесі вже в 1871 р. наступили перші, як здається, на Україні забастовки: весною серед городських візників та різників, а літом дві забастовки фабричних робітників; правда, були це забастовки дрібні, але все-таки вони були настільки загрозливою новиною на фронті відновленої класової боротьби, що уряд зараз-же поспішив з питомими собі заходами для їх ліквідації. Закон проти забастовок, навіть не оголошений законним порядком [1]), був вельми показним для цього, як влада перелякалася цього нового виступу проти себе, як не менше показним був і рапорт новоросійського ген.-губернатора Коцебу, що не понехаяв із свого боку зараз-же звернути увагу центральної влади на цю новину, мовляв, „вообще население края чуждо политических козней, но близость к нему Турции и Молдавии, служащих притоном разного сброда, передвижение после совершившихся на Западе событий польских эмигрантов из Франции в Галицию, волнения и стачки рабочих в разных промышленных районах Европы, происки „международной“ и, наконец, недавние примеры двух стачек, устроенных в Одессе на одной из местных фабрик и между извощиками, но тотчас же прекращенных принятыми мерами, побуждают администрацию новороссийского края усугубить надзор за прибывающими в оный иностранцами и бдительно следить за каждым движением в среде нашего рабочего класса“ [2]).

Безперечно, що селянський рух того часу безпосередньо не вдаряв по політичній системі пореформового режиму, але посередньо він порушав його основи. Ще більш порушав ці основи тогочасний робітничий рух. До речи сказати, що він навіть уже в той час поруч своєї матеріяльної основи починав доєднувати до себе ще й політичні мотиви, як не значні вони й були на той час. Як видко з рапорту новоросійського ген.-губернатора, одеські забастовки мали не тільки чисто економічний характер, але й політичний. А вже виразно політичний характер мав голосний в ті часи вельми бурхливий харківський заколот з 1872 року, що йшов організовано протягом трьох днів великодня, розгромив харківську поліцію та уступив тільки перед військовою силою харківського гарнізону [3]).

Поруч цих перших заколотів, що незабаром за ними широкою хвилею пішли нові, хвилюватися почала й інтеліген-

---

[1]) Былое, 1907, № 10, ст. 3 — 4.

[2]) Одес. Окр. Арх. фонд новор. ген. губ. спр. № 6, за 1871 р.

[3]) Харк. Арх. Рев. фонд харк. губерн. справа № 60 за 1872 р. та справа № 169 за 1872 р. (матеріяли харків. поліції). Пор. „Исторический Вестник“ за 1905 г., т. 100, статья П. А. Антропова „Харьковский погром 1872 г.“

ція, в першу чергу студентство. Одночасно майже з первими забастовками в Одесі вибухли весною 1871 р. заколоти серед студентів новоросійського університету [1]). Заколоти ці, як і можна було сподіватися, вийшли із-за непорозумінь проміж студентством та лойяльною професурою та приняли й собі політичний характер. Студентською демонстрацією тоді керував відомий згодом народоволець, тоді ще студент III курсу юридичного факультету Желябов. В 1875 р. прийшло весною до сильного політичного хвилювання серед студентів київського університету, що повторилося 1878 р. [2]). Через рік вибухли в місяці листопаді заколоти студентства на ґрунті сутичок проміж професурою і студентством одночасно й в харківському університеті і в харківському ветеринарному інституті. В час заколотів прийшло до сутичок з військом, якому студенти не хотіли скоритися. До речи буде тут згадати, що харківські заколоти були вельми бурхливі та тяглися майже тиждень [3]).

Одночасно з цим уже в перших заколотах студентства виявляються спроби організувати себе до боротьби з тодішнім режимом. Початковою формою такої організованости й явилися студентські каси взаємодопомоги. Такі каси звичайно об'єднували біля себе найбільш опозиційно настроєне студентство, вони звичайно були через те новими спробами політичного єднання студентства поруч здавна практикованих літературних гуртків. В одеському університеті заснування студентської каси взаємодопомоги припало вже на 1866 р. Само собою розуміється, що ці каси були не завжди легального типу, а конспіративного [4]). Заразом університетська молодь кинулася пильно вивчати справу революційної боротьби; праці західньо-европейських соціялістів, роботи Чернишевського, Герцена, Лаврова, Бакуніна, поеми Шевченка, революційні відозви з 1860 років — все це було щоденним хлібом тогочасної молоди на Україні. Організація Першого Інтернаціоналу та Паризька Комуна вливали своїми гаслами безконечні надії в серця молодих непримиренців з тогочасним режимом. Студентство не тільки захоплювалося само революційними гаслами, воно бралося ще й на заклик Бакуніна нести пропаганду цих гасел в „народ". Нігілізм та космополітизм небаром уступають місце „социально-демократическим учениям". „Ожидания правительства", як писало мін. внутр. справ в циркулярі губернаторам, по высочайшему

---

[1]) Одес. Окр. Арх. фонд новор. ген. губ., справа № 27, за 1871 р. Одес. Арх. Рев. фонд одес. жанд. управління, справа № 4, за 1869 р.

[2]) К. Ц. І. А. фонд ген. губ., спр. № 26, за 1878 р.

[3]) Хар. Арх. Рев. фонд харк. губ., справа № 25 і 185, т. І, за 1879 р.

[4]) Одес. Окр. Арх. фонд новорос. унів., справа № 54, за 1869 р. Одес. Арх. Рев. фонд жанд. управ., справа № 4, за 1869 р. Про київську касу взаємодопомоги див. В. Дебогорий-Мокриевич. Воспоминания, ст. 35.

повелению",— что доказанные гласно во время публичного разбирательства Нечаевского процесса, предосудительность и даже преступность организации среди учащейся молодежи тайных кружков, вызовут противодействие в здравых элементах той самой среды, в которой это явление обнаружилось, не оправдались. Напротив, в последнее время замечено вновь увеличивающееся стремление к тому же"; що більше, як констатовано циркуляром „III отделения" за № 2744 з 12/9 1873 р. — „в последнее время было несколько примеров, что даже молодые женщины, увлекшиеся социально-демократическими идеями и стремлением нынешней учащейся молодежи пропагандировать эти идеи в среде народа, преимущественно рабочего населения в фабричных местах, стараются, для достижения этой цели, сблизиться с народом посредством заведывания ссудо-сберегательными кассами и сельскими школами" [1]).

Таким чином на Україні в протилежності до Галичини скрізь наростала в той самий час революційна атмосфера, а з нею й революційна діяльність речників проблеми буржуазної революції, ліквідуючи ступнево недавні опортуністичні настрої.

Куди-ж прямувала оця революційна діяльність, що її на свої плечі в першу чергу взяла тогочасна інтелігентська молодь, оце студентство, що його свого часу так гаряче закликував Герцен до виявлення свого незадоволення сучасним станом речей?

Історія з гуртком „сен-жебуністів", як прозивано організацію братів Жебунових, що згодом злилася з иншими революційними гуртками у велетенську народницьку федерацію скрізь по Україні розкинених революційних своїх осередків та захопила частину всеросійської революційної організації, найкраще нам з'ясує це запитання.

В Цюриху, як подав на слідстві 1874 р. один із членів гуртка „сен-жебуністів" Г. Трудницький, поруч російського гуртка й незалежно від нього, вже в 1872 р. існував український студентський „орден сен-жебуністів", що складався з таких осіб, як брати Жебунови: Микола, Володимир і Сергій, сини поміщика олександрівського повіту катеринославської губерні, Олександра Жебунова, їх двоюродні брати Леонід і Микола з того самого повіту, бувший студент петроградського технологічного інституту Квятковський, жінка Миколи Жебунова, Зінаїда, студентка Марія Блінова, згодом жінка Володимира Жебунова, Петро Макаревич з Одеси, Анна Розенштейн, син кавказького генерала Георгій Кобієв, Віра Петровна Жерліцина також з олександрівського повіту (сестра відомого тоді українофіла-хлопомана вже кінця 1850 років), Г. Трудницький, згодом зрадник

[1]) К. Ц. І. А. фонд жанд. упр. справа № 1, за 1871 рік.

всенької справи. Гурток „сен-жебуністів“ стояв спершу під сильним впливом західньо-европейських соціялістів, але „разбирая экономическое положение России и сравнивая его с экономическим положением западно-европейских государств, кружок нашел, что Россия, как страна преимущественно земледельческая, в которой почти все крестьяне наделены землей, в своем внутреннем развитии должна однако идти не по тому пути, по которому шли западно-европейские государства. Нарождение в западно-европейских государствах буржуазии, образование пролетариата и стремление этого пролетариата и буржуазии достичь того, чтобы сказать „l'êtat c'est moi“, в России можно заменить развитием интенсивности тех земельных участков, которыми владеют крестьяне, чтобы выставить сильный оплот против едва нарождающейся у нас буржуазії. Практическим последствием такого взгляда на вещи (виробленого, очевидно, не без впливу Чернишевського та Герцена) было изучение улучшения хозяйства для поднятия культуры в России... В феврале 1873 г. (так оповідає Трудницький) мы раз'ехались: Н. Жебунов с женой, Блинова и я во Францию для изучения фермерского хозяйства, Макаревич, Розенштейн — в Россию, чтобы нанять небольшой клочек земли и учиться хозяйству, Л. Жебунов и Квятковский отправились в Петербург“ [1]).

Такий був перший план гуртка „жебуністів“ і такий же самий був початок нового народництва на Україні взагалі; це була перша формула цього напрямку революційного народництва, що виросла незабаром у теорію Лаврова народницької пропаганди на економічній платформі, заперечуючи політичну боротьбу, мовляв, „революций искусственно вызвать нельзя, потому, что они суть продукты не личной воли, не деятельности небольшой группы, но целого ряда сложных исторических процессов, а самая попытка вызвать их искусственно едва ли может быть оправдана в глазах того, кто знает, как тяжело ложатся всякие общественные потрясения именно на самое бедное большинство, которое приносит при этом самые значительные жертвы“ [2]), а основним завданням пропаганди ставила ідею „развить нашу общину в смысле общинной обработки земли и общинного пользования ее продуктами, сделать из мирской сходки основной политический элемент русского общественного строя, поглотить в общинной собственности частную, дать крестьянству то образование и то понимание общественных потребностей, без которого оно никогда не сумеет воспользоваться своими легальными правами, как бы они широки ни были, и никак не выйдет из под эксплоатации меньшинства, даже в случае самого удачного переворота“ [3]).

[1]) К. Ц. І. А. фонд жанд. губ. упр., справа № 12, за 1874 рік.
[2]) П. Лавров, Народники-пропагандисти. 1873 — 1878 г.г., ст. 105.
[3]) Там же, ст. 98.

Після того, як жебуністи повернули в 1873 р. на Україну, згідно з наказом уряду, що забороняв проживати студентам за кордоном [1]), оці їхні аналогічні теоретичні міркування зіткнулися нараз з жахливою дійсностю, що зневолила їхню абстрактну думку після деяких вагань повернутися під впливом знову розвинутого бойового фронту експлоатованих мас на инші шляхи, тим більш, що на цьому фронті саме вже тоді починали виступати й собі деякі місцеві революційні групи, що працювали над практичним здійснюванням готових, на їх думку, до виконання соціялістичних гасел.

Оця дійсність та ще й зустріч з місцевими народницькими гуртками й вчинила те, що жебуністи на своїй нараді у Вороніжі в листопаді 1873 р. згідно констатували, „что они все решительно переменились, что всякое улучшение хозяйственного быта есть идеальничание, что необходима только революция, революция и революция... Исходя из того, что самой лучшей школой для народа бывают те исторические потрясения, которые заставляют каждого, хотя временно, жить вполне общественною жизнью, что для дальнейшего политического развития народа необходимо ему восстановить исторические революционные традиции, — кружок сен-жебунистов пришел к тому, что для России теперь необходима революция. Но как ее сделать? Они пришли к тому: 1) группами расселиться по всей России, 2) чтобы организация была вполне федеративная, 3) войти в сношение с другими крупными революционерами для поддержки, 4) не составлять никакого общества подобно Нечаевцам, 5) не вести с собой переписки о революционном деле, 6) не действовать на массу, 7) если кто будет народным учителем, не действовать вообще публично, где бы то ни было на массу, и стать по наружности вполне благонамеренным. В отношении религии, обрядов не нарушать ничем установленного порядка, 8) действовать путем заговора с единичными личностями. Находить в селах людей протестующих, обращать их в революціонеров, стараясь при этом не навязывать свой идеал и убеждения, а усиливать и развивать отрицательные стороны, которые есть в данном суб'екте, 9) знакомить и соединять таких личностей между собою для того, чтобы в случае восстания подымались разом много сел, 10) в городах действовать на артели рабочих и пропагандировать им восстание“ [2]).

„Сен-жебуністи“ ставали таким чином „робесп'єрівцями“. Гасло „борьба всех за революцию, чтобы ниспровергнуть настоящую государственную власть, — як формулували тепер жебуністи свою програму,— и потом достигнуть разделения земли между крестьян с предоставлением полной автономии

[1]) „Былое“ 1906, № 10, ст. 10.
[2]) К. Ц. І. А. фонд губ. жанд. упр. справа № 12, за 1874 рік.

таким обществам, которые после сего могли бы уже по собственному своему желанию образовать из себя федеративный или какой либо государственный союз“ [1] — стало змістом оцього „робесп'єризму“. На нараді в Києві в грудні 1873 р., коли вже були налагоджені звязки „жебуністів“ з иншими групами, коли ще й з Петрограду О. Жебунов привіз від чайківців“ готову програму, виготовлену Крапоткіним з листами Бакуніна, „робесп'єризм“, як називано новий напрямок революційної пропаганди, остаточно оформився.

Ось у якому напрямі наростала та виявлялася революційна діяльність „непримиренців“ з тогочасним режимом на Україні. З одного боку, що-раз глибше вдиралися в світогляд найбільш радикальних елементів ідеї оцього своєрідного соціялізму, скомпонованого на початку 1860 років, селянського соціялізму, з другого — дійова атмосфера того часу мимохіть робила ці елементи апостолами негайної реалізації цих ідей за прикладом Паризької Комуни. В основі цього напрямку як раніш, так і тепер лежав світогляд оцього дрібного буржуа, „що бачить, як конкуренція великого виробництва та машин повсякденно що-раз більше обезцінює його працю“ і що через це мусить що раз сільніше зідхати до такого суспільства, де продукти обмінюються врешті без усяких виїмків, згідно з їх трудовою цінністю, що мусив мріяти про таке суспільство, де дієвим був би виключно й необмежено тільки один із законів товарового виробництва і де було б ліквідовано ті умови, за яких він тільки може бути всіми, а саме всі инші закони товарового, а за тим капіталістичного виробництва“ [2]. В основних культурних центрах України тепер ішло формування оцього революційного світогляду, стихійно організуючи з найбільш радикальних одиниць тут і там підпільні гуртки, які тільки треба було ще об'єднати в єдину революційну партію, як єдиний був фронт тогочасної революційної боротьби. Бо централізована реакція неминуче вимагала централізованої боротьби з собою.

Організація на Україні революційних народницьких гуртків, що розвивалися подекуди незалежно від російських та не завсігди під впливом тих самих ідеологічних напрямків, почалася вже в кінці 1860 років, як спроба оновлення молоддю дореформових революційних традицій в оновленому капіталізмом феодалізмі. На початку 1870 років мали ми на Україні вже чимало таких гуртків; гуртки ці, що своє існування починали вже від кінця 1860 років, незалежно цілком від впливів старшої генерації, хоч і народилися на їх традиціях з дореформової доби, так само, як і „жебуністи“, спершу своїм завданням ставили виключно питання

[1]) К. Ц. І. А. фонд губ. жанд. упр., справа № 12, за 1874 р.
[2]) Нищета философии, ст. VII,

самоосвіти та прозелітизму в справі оцього своєрідного соціялізму, що розвивався в нас та в Росії в 1860 роках. А було їх чимало в нас до приїзду „жебуністів" на Україну. Центральне місце серед них займала київська та одеська групи, обидві найстарші, обидві найчисленніші. На початку 1870 років перевагу в їхній праці почав, однак, брати „бунтарський" ц.-т. бакунінівський ухил, як його на своїй нараді в Вороніжі формулували „жебуністи". Безперечно практичне значіння на засвоєння цього ухилу мали, крім української дійсности, подекуди ще руські гуртки, в першу чергу гурток „чайківців" у Петрограді та „долгушинців" у Москві. Долгушинці бо на той час перші своєю прокламацією „к интелигентным людям" викинули старе[1]) практичне гасло „в народ", одночасно й „чайківці", що спершу ставили своїм завданням пропаганду народництва серед робітництва та мали чимало своїх організацій — комун, роскинених у більшій частині на Україні, про що буде окремо мова з нагоди робітничого руху, і вони за участю Крапоткіна взялися до цієї ідеї, яку руками Крапоткіна 1873 р. оформили вже програмою. Формула цього гасла, як і його програма, була не тільки в тому, щоб вести пропаганду серед мас оцього своєрідного соціялізму, але й агітацію за його здійснення, за політичну революцію цих мас в ім'я оцього соціялізму; це була майже готова бунтарська формула, що протилежно стояла до пропагандистського „Вперед" Лаврова. „По нашему убеждению, — писав Крапоткін у своїй „Записці" — „Должны ли мы заняться рассмотрением идеала будущего строя", що було теоретичним умотивуванням його програми з 1873 р.— осуществление этого идеала должно совершиться путем социальной революции. При этом мы вовсе не ласкаем себя надеждой, что с первою же революциею идеал осуществится во всей полноте; мы убеждены даже, что для осуществления равенства, как мы себе рисуем, потребуется еще много лет, много частных, может быть даже общих взрывов, но мы убеждены также, что чем полнее, чем ниже будут поставлены требования масс с самой первой революции, чем яснее, чем реальнее будут выражены эти требования, чем более будет уничтожено с первого же шага культурных форм, мешающих осуществлению социального строя, чем более будет дезорганизовано тех сил и отношений, которыми держится теперешний общественный й государственный быт, тем

[1]) Ми кажемо „старе" через те, що це гасло в теорії й на практиці в нас здійснювано вже в 1830 роках, у пропаганді конарщини по цей бік та по той бік Збруча. Вже тоді йшли поселювання інтелігенції серед селянства (Ценглевичівська організація в Самборі, гурток Коткевича на Золочівщині, гурток Горошкевича у Львові, гурток Пйотровського в Зимній Воді, Кульчинського — в Лопатині, то - що), а вкупі з цим заклики селянства до повстання на грунті економічно - соціяльнім. (Пор. І. Заневич, Літературні стремління гал. Русинів, Життя і слово, 1895 р., IV, стор. 135 — 160).

мирнее будут последующие перевороты, тем скорее будут следовать друг за другом крупные усовершенствования в отношениях людей. Поэтому нашей целью должно будет употребить свои силы на то, чтобы ускорить этот взрыв" [1]). Правда, в бакунівській формулі Крапоткіна було й одно вельми характерне застереження, мовляв, „если восстание не предвидится сейчас же, через очень короткий промежуток времени, то вести пропаганду,— остерігає Крапоткін,— пропаганду открытую, повсеместную, обращенную ко всем и каждому, нельзя, да и не зачем. Ходить по деревням, сеять на ходу мысль о необходимости восстания, производить мимолетное впечатление, что человек находится в таком положении, при котором крестьянство его слушает, мы считаем бесполезным, а главное не наиболее полезным в данную минуту", але воно для більшости українських пропагандистів соціяльної революції пройшло без всякої уваги.

Вчасти під впливом оцієї „Записки" почала складатися й програма праці українських народників так з групи тепер „жебуністів", як і з групи київської та одеської. В київській групі працювали тоді такі як Аксельрод, Мокрієвич, Дейч, Судзиловський, Стефанович, М. Ковалівська, Лур'є, Засуліч, Бохановський, С. Синегуб, згодом Брешковська, в одеській — Желябов, Волховський, С. Чудновський то-що. Провід безперечно мали на Україні у всьому кияни, особливо після приїзду жебунівської групи, — київська „комуна", заснована 1873 р., безперечно вже тоді була „штаб-кватирою" тогочасного народницького руху. Але зміна в напрямку діяльности українських груп вимагала тісного об'єднання в цій діяльності, хоч-би у всеукраїнському, як не у всеросійському маштабі. Спроби такого об'єднання було начеб-то положено на петербурзькій нараді в жовтні 1873 року та в грудні того ж року на київській конференції. Об'єднання таке, на яке головним чином напирали „чайківці" — а вони й творили основне ядро київської та одеської групи народників — начеб-то й наступило на цих обох нарадах, залишивши київську „ комуну" організаційним центром оцього масового „хождения в народ", що почалося після київської наради [2]).

Тепер оця сфедералізована радше, аніж централізована організація пропаганди соціялізму й революції пішла нестриманим шляхом. Поволжя, з одного, Україна, з другого боку — основні райони цієї пропаганди. Зокрема закипіло на Україні. Після того, як „жебуністи" роз'їхалися по всій Україні, хто в Харків, хто в Катеринослав, хто в Одесу — на Україну почала прибувати ще сила-силенна нових пропагандистів, що вертала на Україну з петроградського Технологічного Інсти-

[1]) Былое, 1922, № 17, ст. 16 — 17.

[2]) Пор. Хроника социального движения в России, ст. 12, та „Былое" 1906, № 12, ст. 61 – 62.

туту, Військово-медичної Академії та з Московської Петровської Сільсько-господарської Академії. Весна 1874 р. принесла найвищу за всі часи хвилю революційно-пропагандистського руху. Практиковані дотепер гуртки самоосвіти припинилися й усе кинулося, хто на завод готувати нових пропагандистів, хто в село агітувати за революцію. „Чайківці", „жебуністи", „лавристи", „бакуністи", — всі вони змішалися за одно; „хождение в народ" захопило всю майже тогочасну університетську молодь. Разіновщина на Поволжі, гайдамаччина на Україні — безпосереднє гасло революційної пропаганди, що намагалася відсвіжити старі революційні традиції. Ріжниці проміж бакуністами-бунтарями та лавристами-пропагандистами, що дотепер розділяли революційну молодь, зразу стерлися [1]). Всі однаково стали тепер „бунтарями" в надії здійснення завтрішньої селянської революції і завтрішнього селянського соціялізму. Ідеалізація селянина, фетишизація його інтересів серед тогочасної революційної інтелігенції виросли до нечуваних розмірів. Всі захоплені були одним: що ось-ось здійметься народня революція за соціялізм; усім здавалося, що для цього все готово, що треба тільки принагідно кинути в село кілька гарячих промов, прочитати одну-дві книжки сільським парубкам і загальною революцією розільється селянських бунтів море, підійметься врождена селянству стихія та потопить у крови і царя і жандарів і поміщиків. Навіть через дітей у школі намагалися народники ширити переконання про неминучість революції. На Чернігівщині, приміром, у селі Плисках один з пропагандистів Трезвинський Іван, що влаштувався вчителем у школі, цим тільки й займався, що дітям під диктант проказував революційні гасла, мовляв, „у старину люди управлялись сами, царів у них не було, тоді й жилося куди краще, аніж тепер, бо податків ніхто не брав та людей ніхто не притісняв; через це-ж треба подбати, щоб, як давно в старовину, знову не стало царів, воно буде куди краще, як повирізувати панів та духівництво, що нічого не роблять, а тільки кривдять бідних людей. Але не тільки одні пани, але й сам цар погано творить, несправедливо землю ділить, віддаючи панам більше та ще й податки звалює на мужиків. Треба-ж з ним вчинити таке, як раніш чинили — коли царі були ледачі, люди не довго балакали, а проганяли та наймали инших" [2]).

Але оця, здебільша „летюча" [3]), пропаганда соціяльної політичної революції не довго могла скрити себе безслідно перед оком жандармерії. Наляканий масовою пропагандою уряд виділив в „III отделении" окрему комісію під головуванням полковника жандарського корпусу Слезкина, якому й було доручено прослідити всі шляхи революційної пропа-

[1]) О. Аптекман. Общество „Земля и Воля", 1870 г.г., ст. 180.
[2]) К. Ц. І. А. фонд губ. жанд. упр., спр. № 12, за 1874 р.
[3]) Пор. „Былое", 1906 р. № 12, ст. 67 — 69.

ганди та викрити її пропагандистів. А вчинити це легко було. Організація пропаганди наскільки була масова, настільки неконспіративна, що неважко було натрапити на її сліди. Вже 1874 р. її викрито. Наступили тепер масові арешти. В тюрми було закинуто біля тисячи пропагандистів. Почалося довге слідство над арештованими, назначено врешті суд, що продовжувався від 18 жовтня 1877 р. по 23 січня 1878 р. На лаву обвинувачених посаджено, однак, тільки 193 найбільш завзятих агітаторів. З них 90 було вправді оправдано судом, а проте покарано адміністративним порядком [1]).

Перший етап народницької пропаганди скінчився першою невдачею, першим розчаруванням народників. Ідея соціялізму, що її несли пропагандисти в селянські оселі вкупі з пропагандою революції, настільки явилася для більшости селянської маси незрозумілою, настільки далекою й чужою, що й сама проблема поголовного селянського бунту, поголовної селянської революції, на яку покладали надію пропагандисти - бунтарі. Селянин готов був іти на цю революцію, він не сам, але не перший. Він, хоч і бунтувався проти поміщика й куркуля, хоч і нарікав на владу, нарікав иноді, навіть, і на самого царя, але на загальний бунт не зважився йти, він волів ждати, аж доки инші не підуть уперед його. Про соціялізм, про громаду він на Україні у переважній своїй більшості й думати не збирався. В його інтересі було вправді захопити від поміщика землю, він з усіх сил готов був підтримати всякого, хто - б цю землю в поміщика відбирав, але він заразом думав про розділ цієї землі проміж селян, про підсилення поміщицькою землею власного хазяйства, яке бажав поставити на ногу дохідного підприємства. Як довго йшла мова про податки, про рекрута, про селянську нужду, про зловживання, він радо слухав пропагандиста, він радо слухав його принагідних розмов про відібрання в поміщиків та глитаїв землі, але коли прийшло до того, що все має бути спільне, що земля буде спільна й спільне виробництво, він одвертався од пропагандиста, бо це не вкладалось у його голову, бо це заперечувало вимоги його власних виробничих планів і сподівань, сподівань дрібного землевласника. А вже цілком — хоч як воно й видно — не приймалася ця пропаганда на Україні, не зважаючи на те, що якраз тут так часто складалися серед селянства утопійні гасла соціялізму. Тут взагалі ніякого відгуку не могли найти навіть найгарячіші слова пропагованого соціялізму, що їх пропагандисти - народники кидали в селянську масу під маркою ідеалізованої руської общини, так ненависної серед більшости українського селянства. Її - ж силоміць накидано в багатьох районах України в час проведення реформи, а як селянство боролося проти неї, про це може свідчити хоч - би селянський заколот на Чигиринщині. Через

[1]) Про процес 193 див. С. Чудновский „Из. дальних лет", „Минув. годы", 1908, № 3—6 та „Государственные преступления в России в XIX в.", т. III.

це пропаганди завзятого нового „хлопомана“ з книжками в ранці, в селянському одягу, з якого на всі боки визирав „панич з города“, падала безплідно, як зерно на сухий камінь. А тимчасом жандармерія та поліцаї, що слідкували за цим „паничем з города“ пильно, одного за одним нараз почали виловлювати та саджати в тюрму.

Всю утопію народницького „хождения“ в народ стали відчувати й самі учасники цього „ходжения“. Переглянути свою дотеперішню тактику доводилося неминуче та скеровати її на реальніші рейки, поближче до реальної дійсности, подалі від широких слів. Тепер уже очевидно було, що випадковими словами, хоч які-б вони були гарячі, нічого не вдієш, що треба провести в низи тривку організацію боєвої стихії, більше об'єднатися в даних умовах з тією стихією, більше підійти до її щоденних потреб, намість кидання загальних незрозумілих цій стихії фраз. Цілком справедливо характеризував цей перший період народництва один із його учасників Ковальський, коли в своїх записках, що їх готував до друку, нотував: „В большинстве случаев все это были у нас одни слова и в этой среде мы оставались и остаемся чистыми пропагандистами... факта нет, операции никакой. В действительности, мы до сих пор, так сказать, висим в воздухе, оставаясь без почвы под ногами. Правда, мы сплеча в один прием двинулися было „в народ“, но сделали это так по детски, что до сих пор становится стыдно вспоминать об этом нашем фарсе, и до сих пор, вместо того, чтобы попытаться сойтись с народом на почве фактов, а не кормить соловья баснями, мы предпочитаем действовать по прежнему самолично, без всякой связи с народом, и таким образом представляем собою в жизни отрезанный ломоть... А между тем, по моему крайнему разумению, революционеры без привелигированной среды и из народа представляют собой нечто в роде отрицательного и положительного электричества: соединись они на самом деле — наверное произошел бы взрыв“ [1]).

Таке відчували тогочасне становище майже всі учасники „хождения в народ“. Але висновки не однакові всі робили. Всі погоджувалися в тому, що „летючу“ пропаганду на манеру „хождения в народ“ доведеться занехаяти та перейти до „поселювання“, ц. т. до більш систематичної пропаганди. Не погоджувалися тільки в тому, що проповідувати тепер селянству. Коли бо лавристи-пропагандисти та ці, що в справі пропаганди були близько до них, вважали за доцільне ще більш замкнутися тепер при одній сумирній пропаганді, ц.-т. всю працю повести на шлях ступневого систематичного освідомлювання масам селянського соціялізму, цілком одкидаючи елементи політичної боротьби за „народню революцію“ знизу,

[1]) Одес. Арх. Рев., фонд губ. жанд. упр., справа № 7, за 1878 р.

то бакуністи - бунтарі, навпаки. Вимога перейти виключно на шлях політичної боротьби за цю „народню революцію" ще більш загострилася. І поки лавристи - пропагандисти та близькі до них стояли на тому, що через розвиток громадських начал прийде й революція і соціялізм і що на ці начала треба скерувати тепер всю свою працю, то бакуністи - бунтарі міркували, що навпаки, через політичну тільки революцію можна буде здійснити повний, нічим не обмежений розвиток оцих соціялістичних громадських начал, тим більш, що їх зараз на Україні не було і проповідувати їх, на думку бунтарів, було - б наївно. „Основанием всякой истинно революционной программы должны быть народные идеалы"— писав Кравчинський у відповіді лавристам у „Земле и Воле", а за ним так само думали й інші. „Неудача пропаганды нашей в том,— додавав Стефанович,— что мы игнорировали местные условия и интересы, непосредственно задевающие крестьян". На його думку вся революційна пропаганда „может быть успешной только при знании местного недовольства". Тільки бо „опираясь на созданные данной местностью условия, приспособляясь к ним в своих приемах, мы станем на твердую почву, как пропагандисты - крестьяне" [1]).

Такі були основи розходження двох течій у висновках з дотеперішньої практики пропаганди народницького соціялізму та агітації за народницьку революцію. В основному питання йшло про те, як дальше бути з народницькою програмою, що класти в її основу, чи те, що через общину шлях до революції, чи, навпаки, через революцію тільки шлях до общини. Першу позицію репрезентували руські пропагандисти, другу — українські бунтарі. Дві різні системи організації селянського виробництва творили й дві основи для цих двох протилежних собі практичних напрямків народників. 1870 років. Правда, і на Україні було багацько таких, що перечили політичному напрямку народницької пропаганди, але й у Росії найшлося прихильників останнього погляду чимало. Вони й заснували 1876 р. „северную революционно - народническую группу", що 1878 р. оформилася в партію „Земля и Воля", з власним органом тієї - ж назви, що став виходити при безпосередній участі Плеханова, як одного з його редакторів. До „Земли и Воли" увійшло чимало й українських пропагандистів.

Тимчасом, коли йшли спори за нову програму й тактику, в яких не маловажне місце займала й національна проблема, про що буде далі, революційна пропаганда не припинялася. Арешти 1874 р. небавом випустили з своїх темниць інтернованих народників, чимало оправдав їх суд; і ті, що найшлися на волі, бралися знову до діла, виправляючи свої дотеперішні помилки. І коли в Росії знову

[1]) Пор. М. Балабанов. Очерки рев. движения в России, ст. 186 — 187.

почали з'являтись гуртки революційної молоди, що на бунтарський спосіб бралася до давньої справи, і знову мандрували на Дон, на Волгу. На Україні й собі та ще й у більшому масштабі бралися кадри революціонерів, що йшли тепер на поселення для постійної праці в одному районі над організацією бойових дружин. Тактика в даному випадку випередила теоретичні міркування програмові народників та йшла туди, куди її підштовхувала дійсність. Русько - турецька війна 1877 р. утворювала вельми сприятливі умови для нової пропаганди, що цим разом, залишивши „раз навсегда кочевую форму" революційної боротьби та замінивши „слово действием", своїм засобом вибрала методу „поселення", методу власної ініціятиви і політичне поставила собі завдання за мету, переплітаючи його тісно з економічними інтересами того оточення, що для нього ця поселенницька пропаганда була призначена [1]). Селянські заколоти типу чигиринського вельми приманювали до себе народників та ще більш упевняли їх у можливості політичної революції селянської на основі їх економічних інтересів.

До рroанізації революційного поселювання перша взялася група київської „комуни" — гурток крайніх народників при участи Я. Стефановича, Льва Дейча, Івана Бохановського, В. Малавського, С. Чубарова, І. Давиденка і П. Левченка. Заводи фірми Яхненко і Семиренко, що вже при першій добі народницької пропаганди давали чималий захист цій організації, стали й тепер гніздом для неї, сам бо молодий Семиренко Лев, син славного організатора городищенського фалантеру та протектора київських хлопоманів „был тоже не последняя спица в этой колеснице" [2]). А дати захист у ті часи при відомій тоді продажності державних органів, для такої багатої фірми, як Семиренко - Яхненко було вельми легко: „Уездная полиция киевской губ. получает жалование от сахарных заводов,—нарікав один із провокаторів, Куріцин,— и потому, а также вообще она снисходительно относится к заводам" [3]).

На оцих то заводах і звили собі гніздо київські бунтарі, тоді, як районом для організації підготовлення повстання серед селянства вибрали Чигиринщину. Стефанович, він же Дмитро Найда, керував безпосередньо тією організацією. Перед ним, як і перед всею „комуною" виросло питання, як - же починати політичну революцію, коли „народ" у своїй масі не зневірився ще в самодержавного царя?

Беручи на увагу це, частина київської „комуни" і вибрала питомий для цього шлях своєї акції; рішила повстання підіймати в імени царя. Стефанович на стільки з'єднав своїм поселенням довір'я селян, що ті послали його „ходоком" до

[1]) О. Аптекман, Общество „Земля и Воля", ст. 181.
[2]) Одес. Окр. Арх. Фонд нов. ген. губ., справа № 172/84, за 1879 р.
[3]) Одес. Окр. Арх. Фонд нов. ген. губ., справа № 174/83, за 1879 р.

царя, щоб захищав їхні інтереси, не вирішені після заколотів 1873 — 1875 р.р. Стефанович ніби-то й вибрався туди й небаром вернувся ніби-то з „высочайше данною грамотою", що брала на захист царя селян. В грамоті говорилося ніби-то від його імени, що царська воля вже при реформі була така, „чтобы оставить помещикам только усадьбы и малое количество землі и леса, какое прийдется их крепостному по равному подушному разделу". Але поміщики „хитростью и обманом" забрали для себе всі землі. Через те цар і звертається до селян, мовляв, „мы единолично не в силах помочь вашему горю и только вы сами можете свергнуть с себя дворянское иго и освободиться от тяжелых угнетений, если единодушно, с оружием в руках, восстанете против ненавистных вам врагов и завладеете всею землею. Руководясь сим убеждением, всем вам, крестьянам, а также мещанам верным нам, повелеваем: соединяйтесь в тайные общества, именуемые „Тайные дружины" с тем, чтобы подготовиться к восстанию против дворян, чиновников и всех высших сословий. Всякий, кто готов положить жизнь свою за великое дело, говориться далі в „грамоті", обязан дать присягу на верность обществу „Тайная дружина"[1]).

До „высочайшей грамоты" було приложено ще „Устав крестьянского общества „Тайная дружина" та „Назначение общества Тайная Дружина", в якому роз'яснялося, що „тайные крестьянские общества, именуемые дружинами, имеют своим назначением подготовиться к восстанию против дворян и других высших сословий с тем, чтобы силою возвратить себе, захваченную ими землю, уничтожить повинности и налоги, введенные дворянским начальством и восстановить полную волю, как даровал ее Александр Николаевич" та що „дружина состоит под покровительством самого государя императора и пользуется от его величества поддержкою". В кінці до „грамоти" було додано „обряд святої присяги", яким кожен, вступаючи в дружину, клявся, на всю жизнь пожертвовать святому народному делу дружины..., по приказу государя бороться с оружием в руках с помещиками, с чиновниками и всякими... врагами, погубившими нашу волю и отнявшими от нас землю, врученную нам самим богом и государем в вечное бесплатное пользование..., всеми силами стараться непрестанно вербовать членов в тайную дружину..., жить со всеми дружинниками в мире и согласии, как братьями, помогать в их нуждах..., сохранять в тайне строгой общее дело, даже на исповеди, и никого из товарищей дружинников не выдавать врагам"[2]).

Але й цього ще було мало, Стефановичівська „комуна" взялася вже в процесі організації „тайных дружин" сколихнути

---

[1]) Пор. „Былое", 1906, № 12, стр. 156 — 261.
[2]) Пор. „Былое", 1906, № 12, ст. 156 — 161.

ще й иншими засобами селянство. По всенькому майже Правобережжі з нагоди війни розкинуто було дві підроблені телеграми. Перша з них начеб-то від імени редакції „Правительственного Вестника", сповіщала, що „по повелению государя императора составляется комиссия под председательством князя Горчакова для выработки правил и плана действия имеющихся в непродолжительном времени собраться представителей всех сословий. Задача предварительного собрания, говорилося в телеграмі, будет состоять в отыскании новых финансовых источников для покрытия нужд военного времени, а также в выработке конституционных форм, долженствующих сменить ныне существующий государственный порядок".

В другій телеграмі поширювано звістку з фронту, мовляв: „17 июня переправа через Дунай близь Земницы на лодках продолжалась беспрепятственно и приходила уже к концу; турки отступали; наши передние ряды стремительно бросились на бегущих турок; но взрыв неприятельской береговой линии произвел в наших рядах страшное смятение. Солдаты в беспорядке отступили. Убийственный огонь турок поразил отступающих. Очень немногие достигли берега. Потери огромные. Ходят слухи, что причиной этого поражения была измена". В кінці телеграми вміщено малу замітку, „что произошла стычка между нашими пограничными отрядами и австрийскими думают, что это обстоятельство даст повод к войне" [1]).

А тим часом „тайные дружины" росли, складалися списки не тільки тих, що присягою потвердили свій вступ до дружин, але й взагалі всіх, „скрывающихся от гонителей, нуждающихся в продовольствии", а поруч цього окремо складали „изменникам, враждебникам, доказателям и гонителям" для недалекого „народного суда". Заговір прегарно було зорганізовано. Малий випадок однак видав, усю працю. Двоє селян-дружинників з села Адамівки поїхали в Київ з матеріялами шукати свого „комисара"; тут, однак, їх захоплено вкупі з паперами 30/VIII 1877 р. Почалися масові арешти, назначено суд для розбору змови. Керовники змови врятувалися, однак, від нього: Фроленко, що попав у тюрму доглядачем, визволив своїх товаришів; Стефанович, Дейч, Бохановський змогли втекти [2]). Инші врятувалися ще до арешту.

Але не тільки одна київська „комуна" збиралася на такі лади робити селянську політичну революцію. Таких „комун" гуртків багацько було на Україні того часу. В Ромнах склалася така „комуна" за ініціятивою Льва Баха, на Херсонщині

[1]) Київ. Цент. Іст. Арх., фонд київ. прокур. суд. палати № 796, т. V за 1879 рік.

[2]) Русское Богатство, 1906, № 3, стаття М. Фроленко. „Как я был тюремным надзирателем".

вже від 1871 р. працювала група Франжолі, на Пирятинщині — гурток Софії Лісневич і Ф. Зенченко, на Полтавщині працювала сильна група Миколи Троцького, в Лизаветграді — міцний гурток Розенфельда і Тобілевича [1]).

А найсильніша була організація Д. Лизогуба на Одещині. Лизогуб, сам чернігівський магнат, всенькій свій маєток оддав на цю справу, ставши сам на чолі одеської організації. Він намірявся поширити свою пропаганду і на Кубань та на Дін, у чому допомагав йому відомий революціонер, кубанський козак Попко та давав кошти і Семиренко. Мрія Лизогуба була в тому, що „когда уже все будет готово к бунту, то они снарядят царский поезд, один из них будет изображать великого князя, сына государя, а другие — его свиту, что все будет декорировано с эфектом. Поезд будет тогда призывать народ к бунту против дворян и чиновников, через которых государь ничего не может сделать и таким образом собирать из каждого села отряд крестьян" [2]).

Цікаво відзначити, що до цієї революційної пропаганди вживано на Україні й кобзарів, що співали на базарах та храмах складені на старий лад історичних дум революційні пісні. Київська „комуна" та не менше й Лизогубова група поширювали чимало таких пісень, що їх самі революціонери складали. Ось одна з них, зложена Давиденком, що працював спершу в Києві, згодом в Одесі:

„Як поглянеш на світ божий, то аж сумно стане —
Всюди плачуть та голосять, роблять, як під паном.
Чогож, люди, сумуєте та кленете долю?
Хиба-ж ви не козаки? Не дав цар вам волю?
Ой нас, друже, тая воля зовсім доконала,
Що була гірка година, а то ще гірш стало...
Яка-ж користь, добрі люди, з того сумування?
Ми сумуєм, вмиваємось дрібними сльозами,
А тимчасом ворог п'яний глузує над нами.
Так згадаймо-ж, добрі люди, про дідівську славу,
Про їх тяжку долю.
Вони вміли самі собі добувати волю,
Вони вміли добиватись не проханої волі,
А тієї, що кров'ю полита у полі.
Діди дбали про унуків, кістьми полягали
А ми, внуки, те придбане та не утримали.
Послухайте, добрі люди, не моєї мови,
А тієї, що дідівські могили гомонять
Вони кажуть: годі, хлопці! возміться за розум
Куйте ратище та й сміло по нашій дорозі [3]).

Але вся ця праця, хоч і не пропала по суті речи даремно, даремна була в її зусиллях підняти селянську революцію, як і даремні були заходи українських бунтарів поставити план чигиринського заговору загально українськими

[1]) Одес. Окр. Арх. Фонд нов. ген.-губ., справа № 172/84, за 1879 рік.
[2]) Одес. Окр. Арх. Фонд нов. ген.-губ., справа № 171/73, за 1879 рік та Одес. Арх. Рев. Фонд одес. жанд. упр., справа № 1, за 1878/9 р., т. I, ч. 3.
[3]) Одес. Окр. Арх. Фонд нов. ген.-губ., справа, № 172/84, за 1879 рік.

завданням, про що думав та обміркував харьківський з'їзд бунтарів повесні 1877 р. на „Основі". Вся причина даремности цих заходів нам уже відома: її вчасти й формулував той сам Крапоткін, що писав у „Записці" загальноросійський план революційної пропаганди, мовляв, „чтобы произвести сколько нибудь сильное впечатление на необ'ятном протяжении России, потребовалось бы гораздо больше деятелей, чем сколько бы их можно было собрать теперь" [1]). Очевидно, що основою для цих „деятелей" мусила-б стати буржуазія. А тимчасом вона стояла в цьому русі, збоку — її-ж речників — народників-революціонерів все-таки була незначна жменька, до того й не було все ще проміж ними тієї „стройной планомерной организации", що про неї говорилося після 1874 року. Забагацько бо було „сепаратизму" й тепер серед „бунтарів" проміж собою. Як знаємо, „чигиринську справу" повів Стефанович з Дейчем на велике незадоволення инших цілком окремо на власну руку, одмежувався навіть од своїх товаришів з „київської комуни", що з Мокрієвичем та Фроленком на чолі пробували й собі на Канівщині підняти збройне повстання селян [2]). Через оцей то „сепаратизм" харківський з'їзд і закінчився нічим, не зважаючи на гарячу пропаганду за єдність з боку М. Ковалевської, не привів, навіть, до будь-якої згоди проміж бунтарями [3]).

Через те й провалювалися найбільш готові заколоти, не зважаючи, що селянство, яке раніш так нерадо слухало пропагандистів про соціялізм, цим разом подекуди навіть охоче йшло на пропаганду революції, та вперто замовчувало про те, що коїться серед нього, навіть при слідстві не виявляло завсігди правди. „Бакуністи" в цьому напрямку не були через це послідовниками Бакуніна до кінця, що закликав їх не тільки на „путь боевой, бунтовский", на то, що „надо поднять вокруг все деревни", але й рекомендував за всяку ціну розірвати цю „раз'единенность между деревенскими общинниками, которые до сих пор парализували успех народного восстания", що закликав „разбить эту замкнутость и провести между отдельными мирами живой ток революционной массы, воли и дела... и там, где возможно, провести такую же живую связь между фабричными работниками и крестьянством..., чтобы все села, волости, области связались и организовались по одному общему плану и с единой целью всенародного освобождения" [4]). Надто народники бралися до обманчивих

[1]) „Былое", 1922, № 17, ст. 26.

[2]) О. Аптекман. Общество „Земля и Воля", ст. 277 — 278.

[3]) Про це див. „Воспоминания В. Дебогория-Мокриевича", ст.285 — 287.

[4]) О. Аптекман. Общество „Земля и Воля" ст. 118 — 119. Очевидно, й само собою розуміється, що об'єктивно справа йшла тут про можливість здійснення загально-селянським повстанням під керовництвом революційної інтелігенції буржуазної революції, а не соціялізму оцього селянського, про який мріяли народники, сповняючи не тільки тактичну помилковість, але й програмову. Пор. Ленин, собр. соч., т. IX, ст. 441.

засобів у своїй агітації, використовуючи ще віру мас в царя, а це також мало від'ємне значіння в можливості здійснення їх плану, хоча-б через те, що цю саму віру в царя ще більш використовувала реакційна контрпропаганда, а це якраз завсігди до того часу, як знаємо, врятовувало самодержавство і його „недоторканість", воно рятувало й тепер його від загрози загибели.

IV

Провал чигиринської змови вельми охолодив надії на селянську революцію, навіть в таких, як М. Ковалевська та Лизогуб, що їх безперечно треба рахувати зразковими народниками-революціонерами не тільки на Україні, але й у Росії.

Але народницька агітація й пропаганда за політичну революцію все-таки не вгавала; вона поширювалася й проміж робітництвом, про що окремо буде мова, вона поширювалася й серед армії. Згадаймо тільки про цю пропаганду серед армії, що особливо помітна тоді була в Одесі. Там уже в 1875 р. завязався за ініціятивою студента Г. Фомічева серед салдатів 60 піх. полку досить великий гурток народників-революціонерів [1]). Серед матросів чорноморської флоти трохи пізніше ще більша виросла народницька організація під проводом таких, як Т. Тимошенко, Свириденко, Логовенко, Віттенберг, Ключникова, Левченко, Чистякова, з участю братів Івичевичів та В. Осинського [2]). Але в цій пропаганді не було вже тієї селянської романтики, що дотепер. Зневір'я в селянську революцію щораз більше насувалося хмарою на всю діяльність революціонерів-народників. В тому-ж гурткy Лизогуба, що збирався продовжувати справу Стефановича, став зразу помічатися розкол в думках про дальший напрямок революційної діяльности. Одні бо стояли за дальшу пропаганду революції, другі, навпаки, пропонували залишити її, а забратися за політичний терор проти уряду. А далі бунтарі знову почали ділитися на пропагандистів і терористів, а ті щораз більше розходилися проміж собою одні від одних; одживав, таким чином, знову давній розділ на лавристів та бакуністів. Ці розходження й ударемнили харківський з'їзд народників в 1877 р. Із-за цього не приніс нічого й київський всеросійський з'їзд 1878 р., що на йому мало вирішитися остаточно питання й про організаційне об'єднання всіх революційних сил Росії для боротьби з самодержавством [3]).

---

[1]) Одес. Арх. Рев. фонд одес. ген губ., спр. № 6, за 1877 р.

[2]) Одес. Арх. Рев. фонд одес. суд. палати, справа № 113, за 1880 рік, т. I-V.

[3]) Над скликанням з'їзду вельми працювали Мокрієвич, В. Осинський, М. Ковалевська, Левченко та Желябов. Стефанович навіть виготовив „гран-

Вправді реорганізована 1878 р. в „Землю и Волю", „Северно-революционно-народническая группа" намагалася взяти на себе роботу такого об'єднавчого центра, але й це не вдавалося, бо й в її нутрі, з прийняттям туди українських народників, почалася суперечка за дальший напрямок праці. А тим часом самодержавна реакція щораз більше наступала з репресіями на народницький рух. Тюрма й каторга переповнялися арештованими й засудженими, рідшали лави великої щойно народницької армії.

Очевидно, що серед таких умов не могло бути й бесіди про старий народницький ентузіязм в загальну революцію [1]). І коли серед цього зневір'я одні повертали на шлях старої пропаганди за вказівками Лаврова, інші, більш радикальні, більш непримиренні, більш одчайдушні йшли далі серед одчаю вліво... і намість дотеперішнього свого гасла „селянської революції" щораз сильніше видвигали гасло політичного терору, що аж він мав на їх думку сколихнути суспільство та заразом начеб-то отямити реакцію в її поході. І вони йшли туди на цей шлях терору з повним пожертвуванням себе цій справі, деякі навіть із глибоким переконанням, що може аж тепер вдасться на такий лад здійснити оце „соединение отрицательного и положительного электричества", про яке мріяв в 1877 році Ковальський, найбільш непримиримий з „дезорганізаторів". Перша пішла на цей шлях В. Засуліч, що 24 січня 1878 р. стріляла в Трепова. Суд виправдав її. Одночасно 30 січня 1878 р. в Одесі той самий Ковальський при ревізії жандармами його квартири ставив їм збройний опір. Військовий суд присудив І. Ковальського до повішення. 23 лютого 1878 р. В. Осинський намагається з Івічевичем вбити прокурора київського Котляревського, 25 травня Попко в Київі вбиває жандарського офіцера Гейкінга, одночасно Фроленко визволяє з київської тюрми Стефановича, Дейча і Бохановського, а в Харкові йде спроба відбити Войнаральського, Ковалика та Муравського, 4 серпня 1878 р. Кравчинський вбиває шефа жандармів Мезенцева.

Так почався в нас терор.

Уже перший успіх терористів знову наелектризував підупалих духом народників та зневолив тогочасний народницький актив на Україні приступити зразу до організованого терору. В місяці лютому 1878 р. на нараді в Київі, що в ній взяли участь: Осінський, Попко, Івічевичі, Фроленко, Мокрієвич, Чубаров і Давиденко вирішено організувати з-поміж себе „Виконавчий Комітет", що планував-би загальний

діозну" програму, що її мав цей з'їзд прийняти. З'їзд цей мав також вирішити питання про об'єднання бунтарів з українськими „громадами" старої й нової категорії, що від їх на підготовчому комітеті працювали В. Б. Антонович, Житецький, Берентам. Одес. Окр. Арх. фонд нов. ген. губ., справа № 171/83, за 1879.

[1]) Див. О. Аптекман. Общество „Земля и Воля", ст. 324.

терор, а заразом став-би органом тієї „соціял-демократичної партії", що її мав заснувати скликаний на грудень 1878 р. до Київа з'їзд народників усіх напрямків. Хоч партії такої ще не було, але „Виконавчий Комітет" від тієї партії з'явився вже після тієї наради[1]) і в його імені й було виконано всі після лютого 1878 р. терористичні акти. Вчасники лютневої київської наради роз'їхалися, хто в Одесу, хто в Харків, вербувати для себе прихильників споміж тих, що зневірилися в селянську революцію, або що за прикладом Ковальського неухильно вірили в те, „что теперь уже настала фактическая борьба социал-демократической партии с этим подлым правительством русских башибузуков". На Україні знову закипіло. „Трудно описать все то, что совершалось в двух важных центрах Киеве и Одессе, — описує ті часи Мокрієвич, — здесь вышло что то похожее на с'езд революционеров, вызванный, однако, не по какому либо уговору, а, так сказать, самой жизнью. Старая кружковая замкнутость исчезла; люди знакомятся друг с другом, делятся впечатлениями пережитого, принимаются совместно обсуждать дела, стоящие на очереди. Оживление необыкновенное. Дебаты — без конца. Здесь мы встречаем ряд лиц, спасшихся от жандармских погромов, нелегальных, скрывающихся или поднадзорных — так или иначе воспитавшихся в борьбе с правительством... ожесточившихся от этих безконечных преследований и жаждущих вступить в активную борьбу с правительством. „Душею этого нового, нарождавшегося в ту минуту течения, — продовжує дальше описувати Мокрієвич цю добу, — несомненно оказался Осинский. Валериян Осинский появился в Киеве осенью 1877 года. Это был высокий, тонкий блондин, с красивым лицом, живой и подвижной, как ртуть. Осинский не удовлетворялся деятельностью своих петербургских товарищей, сводившейся исключительно к пропаганде, и поэтому, естественно, искал для себя более захватывающего дела. Киевская атмосфера скоро повлияла на Осинского, и он сделался самым горячим защитником политической борьбы. Но прежде надо было, по его мнению, „задать страха врагам", т.-е. терроризировать правительство. Итак, среди нас зародилось течение, в этот раз уже несомненно опасное для государственного порядка, неизмеримо более опасное, чем было движение в народ"[2]).

Уряд вельми налякався перших терористичних виступів лівих народників. Мезенцев зразу й поспішив з „совершенно секретным" листом „III Отделения" до тогочасного міністра внутрішніх справ Макова, в якому оповіщав, що „государю императору благоугодно было повелеть назначить под председательством вашего превосходительства и меня — особое

[1]) В. Дебагорий-Мокриевич. Воспоминания ст. 333.
[2]) В. Дебагорий-Мокриевич. Воспоминания, ст. 316 — 320.

совещание для обсуждения тех мер, которые необходимо принять, дабы остановить развитие зла, столь вредного для государственного порядка" [1]). Правда, Мезенцев не діждався висліду тієї наради, бо 4 серпня загинув від руки Кравчинського, але цей вислід, як нова форма реакції, явився все-таки в „именном указе" 9 серпня 1878 р. В указі говорилося: „повторяющиеся в последнее время случаи государственных преступлений и сопротивления властям, от правительства установленным, и целый ряд злодеяний, направленных против должностных лиц, при обстоятельном расследовании сих преступлений, несомненно свидетельствуют о существовании круга тайных злоумышленников, которые, под влиянием социально-революционных и других разрушительных учений, стремятся к ниспровержению всего государственного строя".

„Отвергая необходимость всякого общественного порядка, — говориться в указі далі, — неприкосновенность собственности, святость семейного союза и даже самую веру в бога, злодеи эти для достижения своих преступных целей не останавливаются ни пред какими средствами, сколь бы гнусны и безнравственны они ни были, и дерзким совершением самых коварных злодеяний возмущают общественное спокойствие и угрожают безопасности властей, правительством установленных, на которых лежит священный долг охраны общества и противодействия этим разрушительным преступным действиям. Последовательное проявление этих необычайных злодеяний вызывает необходимость неотложного принятия таких временных исключительных мер, которые обеспечивали бы наиболее быстроту и скорость наказуемости оных".

Після такої декларації, наказувано цим указом „подчинить временно дела о таких преступлениях ведению военных судов с применением ими наказаний, установленных военно-уголовными законами для военного времени" [2]).

У відповідь на цей „именной указ" терор на Україні ще більше піднявся. Мотиви та програма цього терору наглядно виявлені у голосній прокламації Кравчинського „Смерть за смерть", що її написано з нагоди вбивства Мезенцева, ще до видання указу з 9 серпня 1878 р., як ультиматум до уряду. „Вы — представители власти, мы — противники всякого порабощения человека человеком, — говорилося в цій прокламації, — поэтому вы наши враги и между нами не может быть примирения. Но мы считаем, что не политическое рабство порождает экономическое, а наоборот. Мы убеждены, что с уничтожением экономического неравенства уничтожится народная нищета, а с нею вместе и невежество, суеверие и предрассудки, которыми держится ваша

---

[1]) В. Дебагорий-Мокриевич. Воспоминания, ст. 362.
[2]) Див. „Былое" 1907, № 10, ст. 5.

власть. Вот почему мы, как нельзя более, склонны оставить в покое вас правительствующих. Наши настоящие враги — буржуазия, которая теперь прячется за вашей спиной, хотя и ненавидит вас потому, что и ей вы связываете руки. Так посторонитесь же. Не мешайте нам бороться с нашими настоящими врагами и мы оставим вас в покое. Пока не свалим мы теперешнего экономического строя, вы можете мирно почивать под тенью ваших обильных смоковниц"... А дальше йшли в ній конкретні вимоги: „1) мы требуем полного прекращения всяких преследований, за выражение каких-бы то ни было убеждений, как словесно, так и письменно; 2) мы требуем полного уничтожения всякого административного произвола и полной ненаказуемости за поступки какого-бы то ни было характера иначе, как по свободному приговору народного суда присяжных; 3) мы требуем полной амнистии политических преступников без различия категорий и национальностей, что логически вытекает из первых двух требований. Вот чего мы требуем от вас, господа правительствующие. Большего от вас мы не требуем, потому что большего вы дать не в силах. Это большее в руках буржуазии, у которой мы и вырвем его вместе с жизнью. Но это уже наши счеты. Не мешайтесь в них. Точно также мы мешаться не станем в ваши домашние дела. До вопроса о разделении власти между вами и буржуазией нам нет решительно никакого дела. Давайте или не давайте конституции, призывайте или не призывайте выборных, назначайте их из землевладельцев, попов или жандармов — это нам совершенно безразлично. Не нарушайте наших человеческих прав — вот и все, чего мы хотим от вас"[1]).

Терористи ставали, таким чином, при всій тій „небольшой путанице в головах революционеров", як слушно коментує цю прокламацію М. Балабанов, виключно на шлях політичної боротьби за політичну волю, за знищення поліцайської держави, що перешкоджає розвиткові боротьби за соціяльне визволення трудящих мас. І вони підчас цієї політичної боротьби, політичної революції, хоч і підсовували під неї свою утопічну віру в соціяльний переворот, все-таки тепер шукали для себе спільників в усіх опозиційних на Україні і в Росії групах, під цим гаслом намагалися організувати „соціял-демократичну партію" для об'єднаної боротьби хоч-би за конституцію, під цим гаслом кінець-кінцем організували цілу низку політичних атентатів, змов, експропріяцій то-що. Ми не будемо перелічувати того ряду терористичних актів, що їх протягом 1878 — 1879 р. виконали українські терористи в ім'я цих гасел. Ними заповнена хроніка революційного руху того часу вкупі з реєстрами самооборони

[1]) Цитую за М. Балабановим. История рев. движения в России, ст. 212 — 213.

перед провокаторами й зрадниками. Факти ці в достаточній кількості відомі вже в нашій літературі мемуарного й літописного характеру. Дві однак були проблеми в цьому новому напрямку, що їх треба висвітлити, залишаючи на боці фактичний бік терористичної діяльности 1878 і 1879 років: перша — це питання про елементи українського національного самовизначення в цій боротьбі; друга — це питання самої організації тієї боротьби.

Безперечно, що проблема народницької революції — це проблема буржуазної революції. Цього повторяти не доводиться. Безперечно також, що ця проблема народницької революції була довершенням змагань за буржуазну революцію всенької попередньої дореформової доби. Але чи елементи цього національного самовизволення дрібного українського капіталу найшли і тепер своє визначення в народницьких змаганнях 1870-х років, що й собі ставили питання емансипації дрібного капіталу, хоч і диференційованого, в умовах боротьби проти вростання в капіталізм на пруський манір? Питання надзвичайно важливе, бо воно у своїй позитивній відповіді зможе ще більше виявити та підкреслити оцю глибоку аналізу Леніна буржуазної природи квазі-соціялістів народницького напрямку взагалі та його специфічної своєрідности на Україні зокрема. Питання це ще й остільки цікаве, що його дотепер чомусь-то оминали, лишали цілком на боці всі дослідники народницького руху та й замовчували самі народники в пізніших своїх споминах.

Народницький рух на Україні, хоч і являється частиною загальноросійського руху, був безперечно тісно звязаний з українським носієм буржуазних тенденцій американського типу, з українським селянином. Цей звязок пояснює нам оцю всю бунтарську своєрідність цього крила народницького руху на Україні, так протилежну до пропагаторської своєрідности цього руху в Росії. І М. Покровський цілком справедливо зауважує це, коли розглядає народництво 70-х років. Народницький рух на Україні бувтаким чином не тільки територіяльно-українським, але й національно-українським, цеб-то національно-українським остільки, остільки вміщав в собі оці всі своєрідності українські, своєрідності українського патріярхального мужика, розбурханого не від нині процесом капіталізації в сільському господарстві, приманюваного не від сьогодні ідеєю капіталістичного фармера. А що цей мужик був на Україні більш розбурханий та ще й недавно покрепачений, в порівнянні з Росією, то, очевидно, він був більш настирливий у своїх змаганнях, більш непримиримий у своїх домаганнях, більш радикальний у своїх засобах. І це якраз пояснює нам отой бунтарський характер його ідеологічних речників. Але цей український мужик мав, окрім економічних, свої й політичні, національні домагання.

Бо-ж його-то експлоатував оцей як не руський, то обрусілий поміщик, із своїм коадютором-глитаєм, що хоч і не обрусів був ще, але й собі тягнувся туди до „панів", слідом давніх феодальних самостійників, а тепер агентів обрусительної політики. Бо-ж оця землиця, що на неї ласо споглядав пограбований реформою хлібороб, находилася в руках чужого йому не тільки своїм класовими інтересами, але й культурою дворянина-поміщика. Бо-ж в його ще жили давні традиції козацької вольности, що їх по базарах і ярмарках, на святах і храмах носив із собою неодступно старий кобзар. Це-ж неминуче мусило в його також своєрідно оформляти його „хахлацькі, мазницькі" антагонізми до зненавидженого ним „кацапа", як своєрідно вже оформляло його мужицькі суперечки з дворянином-поміщиком.

Що це політичне оформлення класових інтересів українського мужика мало місце вже до реформи, про це ми могли вже переконатися Що це політичне оформлення цих інтересів йшло в нас до реформи по колії українського націоналізму, про це також суперечити не доводиться. Воно в епоху реформи настільки виразно вперлося в свою націоналістичну тенденцію, що його речники одмовилися навіть від участи в селянській революції, що, більш, виступили навіть проти неї вкупі з своїм природженим ворогом — російським поміщиком, коли для українського націоналізму з'явилася загроза від тієї революції. Воно й тепер найшло своє місце серед українських бунтарів, хоч уже не під прапором оцього „сепаратизму" дореформових часів, раз вибув з його лав основний його носій з дореформових часів, український глитай, хоча без цього слов'янофільства, погребаного ще до реформи 1861 р., але зате безперечно в оновленому федералізмі бакунінської теорії суспільного ладу.

Бакунізм у програмі й тактиці українських народників безперечно займав основне місце. Це безспірне. Але цей бакунізм з його федералістичною теорією та ще й з наявним українофільством не був абстрактною формулою для українських народників. Його-ж основні позиції в справі будування утопічного соціялістичного ладу не випадково так глибоко врізалися в мозок революційного народництва, що воно почало одколюватися од лавристів-централістів і лавристів-пропагандистів вкупі. Проблема політичної боротьби за буржуазную революцію в Росії взагалі наказувала українським народникам шукати об'єднання вкупі, з російськими — це правда, але це об'єднання, як ми знаємо ніяк до цього часу не змогло привести до централізованої у всеросійському маштабі організації і до останнього моменту стежки українських революціонерів-народників не тільки що йшли фактично окремо від російських, але й по різних ідеологічних шляхах, хоч і виховувалися на російських здебільша теоретичних міркуваннях. Очевидно, що за цим бакунізмом, що

проповідував національно-федералістичні теорії, могли примиститися вигідно федералістичні міркування внуків старих батьків з „Молодої України". І вони приміщувалися за ним, ховаючи за його своє націоналістичне обличчя, хоча носії їх не переставали бути не менш гарячими „українофілами", аніж їх батьки та діди. І це „українофільство" було так наявне, що навіть неукраїнські елементи, навіть ті, що не працювали того часу на Україні, мимохіть жили ним та його інтересами. Досить буде додати про заходи Бакуніна вже в 1869 р. оформити це „українофільство" окремою політичною програмою та окремим політичним журналом революційно-бунтарського характеру, що мав виходити в Швайцарії і далі видавничого плану не пішов. Не менше цікаво буде згадати про аналогічні міркування редакції „Колокола", що в 1870 р. в другому номері цього журналу за той рік вмістила в українському дусі програмову статтю „Мысли по поводу начинающегося движения в Малороссии". І не випадково-ж після 1874 року так гостро стало питання серед українських народників, щоб у своїй пропаганді революції суцільно пристосувати себе до „местных обстоятельств". А які це були „местные обстоятельства", про це нам каже об'ява про вихід у світ „Общины" в 1878 р., що її підписали Аксельрод, Жуковський, Клеменс і Ралле: „Для социалистов, ведущих пропаганду на русском языке и действующих в пределах русского государства, населенного разными племенами, отличающимися друг от друга своими обычаями, языком, отношением к вещам и лицам, единственный путь для успешной борьбы с государством и господствующим экономическим порядком представляет свободный союз местных национальных социалистических групп. Только под их дружными, соединенными усилиями может рухнуть здание современного строя в том чудовищном учреждении, которое называется российской империей". Така була відповідь централістичним змаганням „Вперед'у". А ще сильніше підкреслив це той-же Жуковський (він-же Трощанський) в першому номері „Общины", заявляючи на адресу „Вперед", що „мысль о благодетелях, о диктаторах, о комитетах, предписывающих движение сверху вниз, отходит в область забвения прошлого вместе с таким понятием о самой революции. Движение должно совершаться уже самими действующими, должно итти снизу вверх, от частного к общему, от секции к федерации, от областной к национальной, от национальной к мировой. Такова революционная мысль, с которой в настоящее время молодежь наша пошла в народ. В молодежи украинской автономные и демократические идеи проявились с новой силой в конце шестидесятых годов; малороссийские революционеры на этот раз более решительно примыкают к общеевропейскому федеральному социализму. Украинская молодежь выбита из узкой колеи пропаганды

в одной только русской Украине; она вступает в открытое, внегосударственное интернациональное поле. Ошибся Александр Николаевич: он думал разом положить конец революционной пропаганде, а она не только выросла в Украине русской, но пошла в пределы его соседа союзника, австро-венгерского императора. Так-то сложилась украинская социалистическая партия" [1]).

„В силу самых обстоятельств она должна быть федеративной: с одной стороны, она федерируется с федералистами-революционерами России, а с другой — с западно и юго-славянскими революционерами и всякими другими социалистами-революционерами, принимающими федерализм за основу организации. И в этом новом положении зародыш будущего народов, скованных железной лапой всероссийского абсолютизма. В нынешней официальной России „всероссийского" ведь только и есть, что солдат, или чиновник и помещик, патрон да купец; эти разновидные факторы власти однородны и можно назвать их не только всероссийскими, но и всемирными. У русского правительства есть русский жандарм, русский шпион, а народа всероссийского нет. Москвич, поляк, украинец друг другу не указчики, а товарищи. Теперь они все живут под гегемонией великороссов и называются русским народом, потому именно, что над ними русский становой; исчезнет становой — и все эти народы будут предоставлены самим себе, а в каких пределах и как они сфедерируются друг с другом, это может показать только практика" [2]).

Українське народництво, не зважаючи на його суцільність з російським, таким чином, мусило бути, воно й було подекуди національним і в політичному розумінні. Всі бо його діячі, майже без виїмків, були у своїй природі, хто більше, хто менше, українськими національно-політичними діячами, починаючи від таких зукраїнізованих, як Марія Ковалевська, кінчаючи такими непримиримими вже з походження „україножилами", як Лизогуб. Марія Ковалевська, сестра М. Воронцова, російського теоретика народницької ідеології, жінка відомого українського діяча, народника з правого крила Миколи Ковалевського, наказувала виховувати своїх дітей тільки по-українськи [3]). Такий-же був і Лизогуб. „Желая, чтобы его младший брат был настоящим хорошим революционером, он хлопотал, чтобы у него репетитором был известный украинский учитель Ковалевский, говоря, что под влиянием украинофилов лучше всего

---

[1]) Тут натяк на здвиг ревруху після 1876 р., ц.-т. після закриття Київського відділу Рос. Геогр. О-ва і на заснування українськими народниками в Женеві „Громади".

[2]) „Община" № 5.

[3]) Київ. Цент. Арх. Іст. фонд жанд. губ. упр. справа № 12, за 1874 р.

вырабатываются социалисты“ [1]). І такі вони всі були того часу. Відомого народника-пропагандиста з 1874 року Топчаєвського з Рівна, що втворив вкупі з Брешковською на Чернігівщині чималеньку організацію майбутніх революціонерів-терористів, а згодом зорганізував такий гурток на Кам'янеччині, не випадково характеризувала поліція, „как опасного и вредного человека, возбуждающего малороссов противу великороссов и законного правительства“ [2]).

Такий був і Попко, невідступний товариш Лизогуба, найближчий співробітник Заславського в організації одеських робітників; сам кубанський козак, що вкупі з Лизогубом намагався і на Кубані організувати революційну боротьбу, непримиримий терорист, вкупі з Гриневичем спеціяльно їздив, як делегат одеситів, одстоювати від імени українських революційно-народницьких організацій на паризькому з'їзді народників 1876 р. українські погляди проти русофільського „Вперед“; він-же, після невдалого з'їзду, що не привів до погодження проміж централістами-пропагандистами і автономістами-бунтарями, заїздив у Галичину з Гриневичем, де зав'язав тісні взаємини з Франком, Павликом та иншими [3]). Такими врешті були Жебунови, Гамалії, Івичевичі, Ковальський, Желябов, Давиденко, Логовенко, Мокрієвич, Кравчинський, одні в більшій, инші в меншій мірі. Такими врешті і характеризує їх, як і весь народницький рух на Україні того часу, так і „III отделение“, такими характеризують їх провокатори Куріцин, Гольденберг, Веледницький та инші [4]).

Таким чином український націоналізм, як проблема національного поруч економічного самовизначення дрібного диференційованого національного капіталу на Україні, найшов своє нове визначення в українському народництві 1870-х років. Він бо й собі тримав українських народників, не зважаючи на об'єднавчі заходи і з російського, і з українського боку, на окремих шляхах від російського централізму і шовінізму „впередовців“, що ігнорували його інтереси в своїх „общерусских“ тенденціях, які зводилися до формули: „мы оставляем в стороне так чуждые общечеловеческим целям и русским интересам все частные и местные вопросы, лежащие вне этой области“ [5]).

Програмно-організаційна проблема політичної боротьби після 1878 року ліквідувала однак небаром ступнево оці навіть націоналістичні подекуди міркування українських народників-революціонерів, ліквідувала їх остільки, оскільки повертала саму боротьбу на шлях инший, аніж той, що

---

[1]) Одес. Окр. Арх. фонд. новор. ген. губ. спр. № 171/83, за 1879 р.
[2]) Київ. Центр. Іст. Арх. фонд губ. жанд. упр. спр. № 18, за 1874.
[3]) Пор. „Былое“ 1907, № 5 17, ст. 185 — 186
[4]) Одес. Окр. Арх. фонд. новор. ген. губ. стр. №№ 171/83, 172/84, 177/85, за 1879 рік.
[5]) Пор. М. П. Драгоманов. Великорусский интернационал, ст. 30.

намічався до цього часу. Проблема терору, як нового й фактично виключного засобу боротьби за політичну революцію, за яку так вперто й трималися українські автономісти лівого крила весь час проти впередовців-лавристів, зневолювала їх ступнево одмовлятися тимчасово від цих своїх автономницьких гасел, що так широкою хвилею покотилися в другій половині 1870 років, з нагоди, як каже Мокрієвич, турецько-російської війни, яка „была важнейшей причиной, пробуждавшей, как в обществе, среди земцев, так и среди революционеров течение в пользу политического освобождения“ [1]). І вони один за одним відмовлялися від них, відмовлялися тепер, після невдачі з пропагандою „селянської революції“, від українського націоналізму в ім'я політичної боротьби в нових умовах так само, як свого часу серед нових умов відмовлялися українські націоналісти-революціонери 1860-х років в ім'я українського націоналізму от гасел політичної боротьби. І як колись українські націоналісти-революціонери одходячи од своїх позицій 1862 р писали свій незабутній „Отзыв из Киева“, виправдуючи свій зворот, так тепер їх ліві нащадки, одмовляючися од автономности, словами свого ватажка Желябова пояснювали перед правим крилом українських народників свій новий напрямок: „нас, убежденных автономистов, писав Желябов Драгоманову, винят в централизме... за учредительное собрание (созвание которого программа исполнительного комитета поставила ближайшею целью). Во-первых, не хотят понять, что учредительное собрание в наших глазах только ликвидационная комиссия, а, во-вторых, можно ли в программу ближайших требований вносить такие, за которые нет реальной поддержки [2]), а есть исступленные враги? Где наши фении, Парнель?.. Таково положение вещей, что исходишь от реальных интересов крестьянства, признаешь его экономическое освобождение за существеннейшее благо, а ставишь ближайшею задачею требования политические; видишь спасение в распадении империи на автономные части — и требуешь учредительного собрания. Не велика заслуга перед отечеством аскета, хранителя общественного идеала. Мы по крайней мере предпочли быть мирянами“ [3]).

Яке-ж це було „положение вещей“, що внесло таку переміну в дотеперішньому світогляді українських автономістів з лівого революційно-народницького табору?

Ми вже вище говорили, серед яких умов були революціонери-народники, доки приступили до заснування „Виконавчого Комітету“: зневір'я в можливість селянської революції вкупі з проріджуванням лав революціонерів були

---

[1]) Воспоминания, ст. 317.
[2]) Натяк на невдачу підняти селянську революцію на Україні.
[3]) Пор. М. Драгоманов. Полит. сочин. II, ст. 114 — 117.

першими виявами оцього нового „положения вещей". Правда, терористичні акти першої половини 1878 року зелектризували найбільш навіть зневірених, але нові репресії, нові невдачі знову притупили надію на політичну революцію. Це вже проглядало недвозначно з прокламації Кравчинського „Смерть за смерть", що в ній на порядку дня мимохіть стало питання про боротьбу за конституцію, замість за революцію. На об'єднаному з'їзді в Липецьку 17 — 20 червня 1879 року терористи з України й Росії пішли ще дальше по шляху конституційної боротьби. На цьому-то липецькому з'їзді, що на йому присутні були з Петроградської організації терористів" Н. Морозов, А. Михайлов, Баранніков, Тіхоміров та з групи „Свобода или смерть" Ширяєв, а з України — Фроленко, Холодкевич, Желябов, Гольденберг, Квятковський, було прийнято програму, якої зміст, за словами Морозова, був такий: „Спостерігаючи сучасне громадське життя в Росії, ми бачимо, що в ній неможлива ніяка діяльність, скерована для добра народу, через те, що всюди панує самодержавний „произвол" та насильство. Немає ані свободи слова, ані свободи друку для праці шляхом переконання. Через те для кожного громадського діяча неминуче треба раніш всього ліквідувати чинний у нас порядок правління, до чого однак иншим шляхом не можна прийти, як не зі зброєю в руках. Через це ми будемо боротися на лад Вільгельма Теля, так довго, доки осягнемо такого ладу волі, що при ньому легко можна буде без перепон обмірковувати в пресі і на публічних зібраннях всі політичні й соціяльні питання та рішати їх при допомозі виборних народніх представників. До того часу, доки цього не буде, ми будемо вважати за наших друзів всіх цих, хто тільки буде співчувати нам та помагати в цій боротьбі, а за ворогів всіх цих, хто буде допомагати проти нас урядові. Через це, що уряд у своїй боротьбі з нами не тільки висилає на заслання, замикає в тюрми та вбиває нас, але також конфіскує наше майно, ми вважаємо себе виправданими, коли платитимемо йому цим самим, та конфіскуватимемо на користь революції приналежні йому засоби. Майно-ж приватних осіб та товариств, що не візьмуть участи в боротьбі уряду проти нас, для нас буде непорушним".[1])

Програма ця безперечно була безпосередньою відповіддю на нові заходи реакції, що після указу з 9 серпня 1878 р. виявилися в новому указі з 5 квітня 1879 р. Напрямок тієї нової реакційної хвилі, як і її основи, наглядно вказані в самому указі.

„События последнего времени,— читаємо там,— с очевидностью указывают на существование в России, если не многочисленной, то упорной в преступных заблуждениях своих шайки злоумышленников, стремящейся подорвать все основы государственного и общественного быта.

[1]) „Былое" 1906, № 11, ст. 11.

„Не ограничиваясь распространением путем печати в рассылаемых тайно прокламациях самых возмутительных учений, клонящихся к ниспровержению догматоврелигии, союза семейственного и прав собственности, злодеи неоднократно покушались на жизнь высших сановников империи и других лиц, облеченных правительственною властью. Наконец ряд злодействий завершился преступным покушением на цареубийство.

„Такие злодеяния и отсутствие всякого раскаяния в тех из злоумышленников, которые до настоящего времени были обнаружены, обратили внимание наше на необходимость прибегнуть к исключительным временным мерам, как для примерного наказания виновных, так и для предоставления лицам, облеченным правительственною властью, особых прав, в видах охранения общественного порядка“ [1]).

Таким чином, указ 5 квітня запроваджував на всенькому просторі російської імперії надзвичайний військовий стан, що його оформлено в призначенні трьох генерал-губернаторів з особливими дорученнями: в Петрограді — ген. Гурко, в Харкові — гр. Лорис-Мелікова, в Одесі — інжен.-генер. Тотлебена. Само собою розуміється, що в таких умовах для анархо-революційних елементів на Україні, якщо вони послідовно йшли по шляху політичної боротьби, не могло бути иншого виходу, як стати на шлях, вказаний в програмі липецького з'їзду, цеб-то понехати на пізніші часи питання політичної революції, та шукати собі спільника в боротьбі за одну поки-що конституцію в Росії, відклавши на майбутнє питання соціялізму, шукати хоч-би навіть шляхом класового компромісу з опозиційною буржуазією, що тоді й собі почала піднімати голову під прапором земців-конституціоналістів. І вони пішли туди, „предпочитаючи быть мирянами“, аніж „аскетами, хранителями общественного идеала“. На цьому новому шляху, декретованому на липецькій нараді, очевидно не було місця старому „українофільству“, бо воно стояло своїми автономницькими тенденціями на перешкоді в сконцентруванні великої уваги на боротьбу в загальноросійському маштабі за конституцію, озлоблюючи проти себе не тільки російське самодержавство, не тільки російську опозиційну буржуазію, що в кінці 1870-х років почала піднімати голову, але й російських народників — так лавристів, як і групу „Набат“, що вкупі стояли на проголошеній 1875 р. платформі „єдиної неділимої Росії“. А жертвувати спілку з оцими міцними загальноросійськими опозиційними елементами на користь місцевого „українофільства“ було менш вигідно в змаганнях за буржуазну конституцію, аніж понехати своє українофільство, проміняти його на спілку з більш сильними, аніж українофільство, кадрами російських конституціоналістів. Письмо Желябова з 12 травня 1880 року до

[1]) „Былое“ 1907, № 10, ст. 6.

Драгоманова з цього приводу прегарно ілюструє нам неминучість цеї тактичної комбінації. І вони, українські терористи, ще вчора завзяті автономісти, неминуче й вчинили це на свойому липецькому з'їзді, понехавши вкупі з цим і саму проблему народницької революції з її програмою 1870-х років.

Але ще була одна, ще більш преважна обставина, що зневолила українських терористів понехати свої дотеперішні стежки. „Прежде всего,— так мотивує цю зміну в „положении вещей" Мокрієвич, — она состояла в том, что перенесен был фактически (т.-е. делами, а не программами) центр тяжести из деревни в город. Деревенская революция, т.-е. крестьянская революция, о которой все так страстно мечтали и в которую все так глубоко верили в начале 70-х годов, к концу десятилетия была оставлена, и силы были направлены в город, где имелось несравненно больше благоприятных условий для революционной деятельности, и где от этой деятельности предвиделись скорейшие результаты" [1]).

Значить безпосередній звязок терористів з українським селом урвався тепер, економічні й політичні змагання української дрібної буржуазії втратили тепер свій безпосередній вплив на дальше формування революційної ідеології в українських терористів, зате цей вплив виконувати почало виключно місто, цеб-то городський пролетаріят в першу чергу, а за ним і опозиційні елементи городської буржуазії. А що цей пролетаріят, що далі побачимо, не був і не міг бути носієм інтересів українського національного капіталу, як не могла бути й не була ним городська, здебільша обрусіла буржуазія: перший — через те, що по своїй природі не міг виконувати ці функції, друга — через своє єдинство з російським капіталом,— то очевидно український автономізм та взагалі українофільство почало губитися в цьому новому формуванні революційної ідеології українських терористів; вони, через позицію ухвалену на липецькій нараді, приходили мимохіть до того самого висновку, що й „Вперед" в 1875 р., та починали за ним і за „Набатом" вірити в те, що „вряд ли стоит тепер пропагандировать социализм украинцам, у которых нет-де ни общинного землевладения, ни артелей, ни фабрик, а что всего бы лучше сосредоточить пропаганду на великоруссах, у которых есть и община, и артели, и фабрики, и которые посему скорее усвоят себе социалистические идеи, произведут социальный переворот, после чего Украина получит уже готовые его результаты" [2]).

Таке було „положение вещей" для еволюції лівого крила українського народництва 1870-х років, що від українського автономізму прийшло до русофільського конституціоналізму

---

[1]) Воспоминания, ст. 367.

[2]) Драгоманов. Великорусский интернационал ст. 58 — 59.

і свою утопічну ідею селянської революції проміняло на класово-опортуністичну, наявно буржуазну боротьбу за установчі збори. Політична проблема звелася в його на політиканство, в якому терор, після 1879 року є вже тільки безвихідним борсанням направо й наліво революційного одчаю. Через це й залишилися українські бунтарі, хоч і об'єднані з російськими терористами, ізольовані із своїм одчаєм серед дальшого революційного руху, не тільки на Україні, але й в Росії, не зважаючи на декларацію широкого співробітництва з усіма ворогами тогочасного політичного режиму в Росії. З'їзд у Вороніжі 1879 року в кінці червня, що відбувся безпосередньо після об'єднаної наради терористів у Липецьку, не в силах був поладнати оці протилежності, що росли щораз більше проміж бувшими бунтарями і пропагандистами. Що більше, оцей начебто поєднавчий з'їзд положив кінець і самій „Землі і Волі". Терористи, числом чотирнадцять бувших землевольців, вже того самого року оформилися через це в окрему групу „Народная Воля", тоді коли пропагандисти-землевольці в Росії зорганізували „Черный Передел". Вкупі з цим наступив остаточно і розкол проміж терористами та правим крилом українських народників, що й собі пішли окремою стежкою, по якій усильно змагати став від початку 1870-х років Драгоманов.

V

Підчас, коли буржуазні течії дрібнокапіталістичних тенденцій нагромаджування в селянському господарстві на Україні організували на одному крилі під впливом утопічно-соціялістичних теорій 1860-х років революційно-бунтарське народництво, формувалася одночасно поруч на правому крилі ще одна програма народництва, як висновок та вислов цих самих буржуазних течій. Народники-пропагандисти, — так зватимемо оце право крило, у відрізненні від лівого бунтарського, — організаційно старші у своїй появі від народників-бунтарів, згодом терористів з лівого крила, ідеологічно ближчі до „Молодої України" 1840-х років та до хлопоманів 1860-х. Вони фактично й виросли подекуди під безпосереднім впливом останніх, тоді як бунтарі творять для себе подекуди більш незалежну добу в історії революційного руху на Україні[1]).

---

[1]) Кажу „подекуди" тому, бо все-таки й серед бунтарів був звязок безпосередній в часті з київськими хлопоманами. Таким звязком безпосереднім була між иншим Марковичка, що за споминами Драгоманова в листах до Франка (II, ст. і 21, і 30) жила бунтарськими настроями, засвоєними від Бакуніна, співробітничала в нечаєвській організації в кінці 1860-х років на Україні, писала навіть з иншими бунтарські прокламації для Бакуніна та Нечаєва. На жаль, дотепер не вдалося опублікувати цих прокламацій ані вияснити ближче цю ролю Марковички.

Більшість київських хлопоманів, як знаємо, згодом після декларації в 1862 р. одійшла від революційної боротьби, одійшла, щоб тісніше зате скупчитися виключно біля культурницької праці [1]). Реакція після 1863 р. ще більш об'єднала їх біля себе в тісний гурток „Громаду", що сквапливо вивчала українську історію, етнографію, вважаючи доцільним в даних умовах таким шляхом працювати для національних інтересів. Біля київської „Громади" та під її впливом і почали вже в 1860-х роках організовуватися студентські гуртки, що й собі вели цю працю. Аполітичне культурництво настільки захопило в свої обійми бувших революціонерів, що вони своїми новими міркуваннями упідлеглили собі на деякий час і Драгоманова. Завдання їх було одно, — доказати літературно-науковою працею факт існування української національности, не входячи навіть в теоретичні висновки, що випливатимуть із цих фактів [2]). Драгоманов взявся навіть пропагувати оце завдання і в Галичині, протиставляючи цей напрямок галицькому політиканству. Ради оцього завдання він рішуче був проти усякого загострювання російсько-української та польсько-української проблеми. „Лишаючи на боці теоретичний бік справи, — писав він в-осени 1871 р. до Мелітона Бучинського, одного із видатних в той час галицьких народовців лівого крила, — скажу коротко о практичнім. Ми в Росії повернули весь вопрос на научну дорогу і художественну. Пользуючись тим, що усі говорять про „Русь", „руський", про „народность", ми кажемо, і ми русь, руські — хочемо виложити научно нашу історію, мову, розробити нашу народню пісню"... „Найбільша слабість українського движенія в тім, що воно мало спиралось на науку (окрім творів Костомарова). Цього-то ради, т.-є. розсудивши, що науку ніхто не вб'є, та й вдарити не посміє, а вона свого добивається, ми й постановили обернутись на чисто наукову дорогу видання

[1]) А. Хатченко цілком правильно сумнівається, чи київські хлопомани вже до того часу творили єдину організацію, що рівнобіжно існувала до політичного таємного товариства та й незалежно від київського гуртка космополітів (Украин. Жизнь, 1913, № 10, ст. 50 — 56). Дещо в цьому справді є такого, що такий сумнів і на мене наводить. В матеріялах „III Отделения" І експедиції (№ 253, за 1860 рік) знаходимо між иншим рапорт київського ген. губ. з 18/12 1860 р., в якому говориться, що „между студентами русскими и поляками нет должного единства: они разошлись на партии и составляют, так сказать, отдельные корпорации". Аналогічне доносить шефу жандарів і київський жандар. офіцер. полк. Грибовський в рапорті з 24.12 1860 р., що „нельзя не упомянуть об одном обществе студентов малороссийского края, сии последние равномерно отделяются от русских и от поляков". Можливо отже, що до розколу серед них існували: окремо український гурток, до якого належав Беренштам, П. Чубинський та инші, окремо україно-польський, до якого входили Антонович, Рильський, Познанський, Панченко то-що, що з них згодом виросла київська „стара громада". І Познанський і Антонович одмовилися однак дати з цього приводу належні інформації, коли в цій справі запитувала їх редакція „Украинской Жизни", як заявляє Хатченко.

[2]) Пор. Грушевський М. З починів укр. соц. руху, ст. 10.

і потім критики матеріялу для характеристики нашої народности“ ...

„Хай ми составимо граматику, словар, видамо твори народньої поезії, видамо те, що валяється в рукописах і у Петербурзі, зробимо читальники для народу (хоча-б і на півукраїнські, хоч-би, де не можна, і по-великоруськи, аби про Україну) — це буде основа, а там чи розділимось і ми на твердих і м'якеньких, куди народ наш сам схоче піти, те й буде. Та ніхто не скаже тоді, може вас і нема“ [1]).

Наведені вище думки не були виключно Драгоманівською платформою того часу, а були нею і для всенької київської „Громади“ в 1870-х роках, вони й були її платформою здебільша і на початку 1860-х років, що найменше для більшости її членів, вони були платформою в той час для більшости тих, що, будучи батьками й дідами тогочасного українського націоналізму, не одмовлялися й тепер своєї ролі речника буржуазних течій серед селянського сектора капіталістичного нагромаджування.

Але ця платформа, так сказати, платформа культурницького етнографізму не могла довго залишитися назавсігди непорушною навіть для тих, що були авторами декларації з 1862 р. Політична реакція неминуче мусила порушити її, як порушувала вона взагалі політичну мертвечину багатьох инших тогочасних „малоросів“, навіть таких, що не хотіли признаватися до свого „мужицького кодла“. Кожна палка має два кінці, каже пословиця. Так і з реакцією. Вона била одним кінцем по політичному радикалізмі, але й одночасно й другим кінцем навіть у власному своєму нутрі спричиняла контр-реакцію. Цікавим зразком цього процесу в ті часи може служити нам проф. О. Кістяковський. Навіть він, цеб-то той, що в 1876 р. впевняв самого себе про свою аполітичність, мовляв, що в нього „давно выдохся украинофильский фанатизм 62, 63, 64 годов“, що він, „даже стал быть убежденным в том, что история, вопреки симпатиям, идет к об'единению славянства в духе захвата Россиею власти над славянскими племенами и что идея федерализма самостоятельности украинського народа есть химера“ [2]), навіть оцей, „занятый исследованием, научными работами и в прежнее время адвокатурою“ [3]), хоч „не имел времени заниматься украинофильской политикой“, не міг стояти байдуже біля шаленої реакції, не міг не скрити свого обурення з приводу закриття поліцією „Киевского Телеграфа“ 17 червня 1876 р. та з приводу знаменитої нової заборони української літера-

---

[1]) Переписка М. Драгоманова з Мелітоном Бучинським. Збірн. філ. секц. Наук. Т-ва Шевч., т. XIII., ст. 61, 13, 77.

[2]) Харк. Цент. Іст. Арх. Щоденник О. Кістяковського кн. 1, ст. 100.

[3]) Про його біографію дивись „Укр. Жизнь“, 1915, № 1, стаття Науменка.

тури і захоплююче вписав у своїому „Щоденнику", зложену з цієї нагоди „Оду Юзефович", що ходила тоді по руках киян [1]).

Само собою розуміється, що коли навіть такого лояльного О. Кістяковського виводила тогочасна реакція з аполітичної мертвечини, то ще більш мусила вона порушити цю мертвечину в тих, що недавно так ще сами стояли в лавах революційної боротьби, та вже найбільш мусила вона впливати на тогочасну молодь, що групувалася біля київської „Громади". Аполітичне культурництво мимохіть ставало в її руках знаряддям революційної пропаганди. Не випадково бувший хлопоман 1860 - х років Фелікс Волховський у 1867 р. склав навіть проєкта використати планово оце етнографічне культурництво для тієї пропаганди. Під впливами революційного тиснення знизу, під ударами реакції згори й оці аполітичні культурники й собі ставали справжніми народниками і хоч не всі ставали на платформу революційної боротьби, але про неї думали, до неї пристосовували всю свою тогочасну культурницьку працю, ставали виразно на шлях народницької пропаганди того самого селянського соціялізму, що за його змагали до селянської революції революціонери - народники.

1873 рік, що приніс перелом в народництві на Україні взагалі, був переломовим і в наших аполітичних культурниках - етнографістах.

---

[1]) Вона настільки характерна для того часу, що я наведу її в цілості:

I

„О, ты, позором безконечным
Покритый с самых юных лет!
Прийми с сочувствием сердечным
Мой задушевнейший привет.
Тебя я петь и славить буду,
Тебя, российского Іуду,
Российский чтит синедрион.
Ти Юзефович по прозванью,
Ты вор, мошенник по призванью,
Ты по профессии шпион.

II

Тебя хочу прославить в оде,
Но только чувствую, что слаб.
Ты муж не глупый по природе,
Но нравом — подлый низкий раб!
Ты квинт - эссенцию лакейства
С огромной дозой фарисейства
С млеком родительским всосал.
Тебя сыздетства пропитали
Шпионства подлые начала;
Ты в них возрос и возмужал.

III

От юных лет и до сегодня
Идешь ты избранным путем
И лижешь задняя господня
Своим холопским языком.
К сему занятию привычен
Клеймом доносчика отличен
От северных до южных стран,
Себя на век, скажу без лести,
Ты спас от совести и чести,
Соблюл всецело свой карман.

IV

Припомни славное то дело,
Как ты именье наживал.
Дерзнул того надуть ты смело,
Кого никто не надувал.
Но бог есть смелых покровитель,
И твой в стяжаниях учитель
Поник покорной головой.
И хоть ему и было больно,
Но Писарев себя невольно
Признал щенком перед тобой.

V

И сонму русских карбонаров
Ты в оны дни был не чужим.
Тобой был предан Костомаров
И нагнушался ты над ним.
В минуту бед ему, как другу
Сумел ты оказать услугу:
Надул, донес и заточил

Перелом цей почав однак вже помічатися до того часу. Кінець 1860-х років, як сказано, був початком політичного чергового пробудження серед української університетської молоди взагалі. Вже тоді серед неї складалися елементи народництва під прапором хлопоманства в селянський соціялізм. Течія самоосвіти в питаннях цього соціялізму стала на черзі дня і перед студентськими культурницькими гуртками, що працювали під доглядом київської „Громади", що вчитувалися та захоплювалися Герценом, Чернишевським, Прудоном ба навіть Марксом. Сергій Подолинський, що прийшов на київський університет в 1868 р., найшов уже цілу течію таких. Там були такі, як О. Русов, Микола Ковалевський, Хведір Вовк, Лев Семиренко, а із старших П. Чубинський та Микола Зібер. Під їхнім-то впливом С. Подолинський за прикладом инших в 1871 р. виїхав із Києва в Цюрих, щоб далі спеціялізуватися не тільки в природничих науках, але й у соціяльних, що їх збирався пропагували на селі в характері сільського лікаря [1]). На початку 1870-х років цей перелом ще більше зміцнився. І коли часть студентської молоди, як це ми бачили, починала намічати свій шлях в напрямок революційного народництва, київські молоді культурники проходили еволюцію якщо не в бік марксизму, про що буде окремо бесіда, то в бік пропагаторського народництва. Писання не тільки Маркса, але й Лаврова,

В местах печальных и далеких.
Зато себе к чинам высоким
Ты путь доносом проложил.

VI

С тех пор в доносах и наветах
Ты жизнь позорную изжил.
И сколько горя, бед на свете
Доносами ты причинил.
Припомни, как Судовщикова,
Проведав тайну чрез другого,
Ты в ссылку на смерть угодил
За вольно сказанное слово?
И через тебя-ж клеймом шпиона
Себя тут Гурьев заклеймил.

VII

Под старость лет ты, всем на диво,
Чуть в либералы не попал,
Но, знать, уж так судьба решила
Чтоб ты в шпионах жизнь кончал.
И ты нашел себе фискалов
В среде отсталых либералов.
И тут в беседах с Шульгиным
Ты силы новые черпаешь
И, ряд доносов сочинив,
На подвиг снова выступаешь.

VIII

Безвинно изгнан Драгоманов
И Малороссии сыны,
Сыны народа хлопоманы
Разогнаны, поражены.
Науки, общество разбито
Газета скромная закрыта.
И век прогресса и свободы,
О, стыд, отечества сыны,
У соплеменного народа
Язык и песнь запрещены.

IX

Ты к лику тех себя причислил,
Кому не имя человек;
Для честных деятелей мысли
Ты был врагом и будешь в век.
Ты рад, когда их гонят, давят,
За то-ж тебя фискалы славят
И говорят, что ты герой,
Что был бы ты и за Ташкентом
Культурно-русским элементом
Между Узбекскою ордой.

X

Но Шульгину и Рененкампфу
Какую службу сослужил.

[1]) Пор. М. Грушевський. З починів українського соціял. руху, ст. 18.

безперечно довершували цей перелом, що протиставляв себе впливам бунтарських течій бакунізму. Не випадково бо С. Подолинський у своїх письмах до Лаврова називав його „своим учителем, человеком великих заслуг“ [1]).

В 1873 р. наступило формальне довершення цього перелому. Група П. Лаврова, збираючися видавати „Вперед“, скликала до Цюриху нараду російських, українських та галицьких народників, розіславши попередньо літографований проект програми „Вперед'у“. В нараді взяли участь і представники цюрихської української „Громади“, що лічила тоді у своїому складі біля сотні студентів галичан і придніпрянців. Цюрихська нарада не привела однак до ніякої згоди: ще міцні були суперечки поміж бакуністами - бунтарями і лавристами - пропагандистами, з одного боку, а з другого — завеликі були протилежності в національному питанні проміж русофілами - лавристами та галицькими і придніпрянськими українофілами. „Вперед“ став виходити виключно заходами лавристів - пропагандистів, без участи українофілів - культурників, які хоч і станули на одній платформі з лавристами в питанні тактики та подекуди й програми соціялізму, але розійшлися з ними в національному питанні. Ще міцні були в них націоналістичні тенденції, щоб зректися їх одного дня в ім'я нового, народницько - соціялістичного світогляду, що його вони тепер приймали за своє політичне

Ты трепет их пред „Телеграфом“
Своим доносом разрешил.
От света гласности укрыты,
Теперь они покойны, сыты:
Вкушая гнусные плоды
Доносом добытой победы,
Они бесстыжие скоты
Честят тебя в тиши обедом.

XI

То воспоют ли арфы струны,
Когда ты знатен и богат
Метал в жидов свои перуны
И пред тобой бледнел сармат (лях)?
Ты с каждым порешал вопросом
Печатной ложью иль доносом.
Ты щит отчизны и покров,
Хотя, скажу без укоризны,
Ты эту самую отчизну
Продать за гривенник готов.

XII

Но кто воспеть тебя сумеет,
Кому господь даст чудный дар?
Слабеет ум, язык немеет
И потухает сердца жар.
При виде дел твоих склоняюсь
И только плачу, и умиляюсь.
И восклицаю наконец,
Что не забудут человеки
Тебя и дел твоих во веки
И назовут тебя подлец.

XIII

Возвеселись! Такою честью
Не всяк почтен, мой милый друг!
Тебе она не будет лестью,
А лишь признанием заслуг.
Хоть скромничать и очень мило,
Но не конфузься! Так решило
И провидение само.
Ти приймешь, не потупив взора
Клеймо бесславья и позора,
Презренья вечного клеймо.

XIV

Прочти Тацита, Ювенала
И Рима Цезарские дни —
История не забывала
Имен доносчиков. Они
Блистают на ее страницах,
И в этих именах и лицах
С собою сходство ты найди.
И смело, оживлен душою,
Как прежде, верною стопою
К позору вечному гряди.

(Харк. Центр. Іст. Арх. „Щоденн.“ О. Кістяківського, кн. I, ст. 376 і далі).

[1]) Пор. М. Грушевський. З починів українського соціял. руху, ст. 185.

credo. А що вони все-таки почували себе в більшості, хто народниками-соціялістами, хто марксистами, тому й рішили організувати окрему, українську, соціялістичну групу з власним соціялістичним журналом, щось на лад — „Вперед'у" [1]).

Так довершувався політичний перелом серед молодих українських культурників в бік нового світогляду, а тим самим і фактичний відхід від київської „Громади", поруч якої після 1873 р. починає оформлятися окремо під новими гаслами „Молода Громада". На оформлення це, що одкидало дотеперішню аполітично-культурницьку платформу старої „Громади" безперечно мав свій вплив і народницький рух в Галичині. Хоч як і політикансько-рутенська була його тактика, але сам факт існування в йому політичних націоналістичних елементів кидав подекуди й своє політичне зерно на розбурхану реакцією громадську думку на Україні, що виростало тепер в політичне колосся, тим більше, що серед цього галицького політиканства починала й собі з'являтися молодь, що намагалася вирватися з оцього політиканства своїх батьків та повернути на шлях соціялістичних течій. Згадати хоч-би про М. Бучинського, В. Навроцького, Остапа Терлецького, братів Заклинських то-що, що з ними у взаєминах від кінця 60-х років був Ол. Русов та інші з київської молоди, згодом про Франка, Павлика, що з ними як і з попередніми врешті познайомився за рекомендацією Русова й сам Подолинський в часі свого переїзду закордоном через Галичину та Відень. Драгоманов безперечно не був основоположником оцеї молодої „Громади", хоч згодом начебто і став її ватажком; Драгоманов і в той час все ще до якогось часу придержувався вперто свого аполітичного „credo". Він бо ще в 1873 р., під безпосереднім впливом цюрихської програми зараз же й поспішив остерігати молодих галичан перед „загальними фразами із Цюриху". „Що нам скажуть у Цюриху?— писав він до Бучинського,— великоруси тамошні не знають зовсім, що ми таке, та й своїх я знаю добре. Превозгласять нам право на самостійність? Звісно яку! Зараз цюрихці почнуть шукати приміру коло себе і укажуть на Венгрію, Чехію й т. д., а цюрихські українці нагадають про переяславський трактат, котрого вони майже мало читали, як поляки знамениту конституцію 3 мая... Основне наше діло соціяльне, т.-є. мужицьке, зроблено вже у 1861—64 р. р. так, як тепер вже не переміниш... Наше діло вести начате діло урядом дальше: банками, асоціяціями й т. д., а не журналами з Цюриху. Діло політичне наше рішиться колись у земських соборах усієї Росії. А головне наше діло — культурне і літературне... Я так думаю, що поки ми не виробили собі лексикона й граматики, не видали пам'ятників нашої мови з XI віку до пісень, не матимемо історії свого народу

[1]) Пор. М. Грушевський. З починів укр. соц. руху, ст. 22.

і бібліотеки народніх наук, доти мусимо сидіти, посипавши пеплом главу, у політику не лізти і прокламацій не писати“ [1]).

А тимчасом ці „загальні фрази із Цюриху“ все-таки робили своє діло. С. Подолинський 1874 р. вернув на Україну, за ним приїхав і Остап Терлецький на київський археологічний з'їзд і вкупі з Терлецьким, Русовим побував Подолинський у Києві, Одесі пропагуючи ідею українського соціялістичного товариства та неодмінну потребу видавати на лад „Вперед“ власний український соціялістичний орган „Громаду“. Молоді кияни та одесити захоплені були цією ідеєю. Ждали тільки згоди Драгоманова, що мав і собі тоді серед молоди велике значіння; поки-що сквапливо взялися до пропаганди соціялізму друкованим і живим словом. Було навіть зараз-же під зиму 1874 р. складено організаційний комітет „дванадцяти“, що мав занятися систематичною організацією тієї пропаганди молодої „Громади“. Драгоманов, повернувши в той час із закордону, і сам пристав тепер до неї, ступнево одмовляючися й собі од свого аполітичного культурництва, хоч усе ще не погоджувався у всім з політикою нової „Громади“, пристав остаточно до українських радикалів та, як каже осторожний Кістяківський, „сам начинал делаться радикалом, не имея ничего радикального в своей натуре“[2]), пристав зразу, в один мент перемінюючи свої недавні офіційно слов'янофільські ідеї [3]) на давній свій космополітизм.

Таким чином „загальні фрази в Цюриху“ робили все-таки перелом серед аполітичного культурництва української молоди, робили не тільки в Київі. В Одесі ми бачимо майже одночасно той самий процес, незалежно від Києва. Там під впливами загально-революційного руху вже 1874 р. і собі склалася чимала українська „Громада“ з народників-пропагандистів, близьких до позиції „Вперед“. Цитович, Боровський, Мальований, згодом Андрієвський, Смоленський, П. Климович, Крижановський, Заславський, Щербина, Левицький В., Прокопенко, Ніщинський, П. Дашкевич, І. Борисов, Зенкевич — ось імена тих, що в другій половині 1860 років, протиставляючи себе подекуди бунтарям-народникам склали міцну організацію з Андрієвським, Смоленським, Мальованим та М. Ковалевським на чолі [4]).

---

[1]) Пор. Бучинський, ст. 259, 262.

[2]) Харк. Цент. Арх. Іст. Щоденник О. Кістяківського т. І, ст. 100.

[3]) Драгоманов, що вже 1869 р. на всі ходи вихваляв політику Шульгинів та Юзефовичів, як культуртрегерство на Захід, ще 1872 р. писав у „Вестнику Европы“ більшу статтю на тему „Восточная политика Германии и обрусение“, що в ній висунув ідею російського слов'янофільства, як єдиного зоборола проти германізму. З тією метою він і склав вірша, виспівуючи Росію, як серце і опікуна слов'янізму, передавав його на Україну, посилав у Галичину. Дивись про це М. Грушевський. „З починів україн. соц. руху“ ст. 8.

[4]) За матеріялами Одес. Окр. Арх. фонд. нов. ген.-губ., справа № 100/73, за 1879 р. та № 119, за 1880 р., т. II і III; пор. цікаві „Спогади“ Е. Чикаленка, т. II, ст. 3 — 6.

Із чого-ж виходили оці молоді нащадки київських хлопоманів, що з половини 1870 років окремо оформилися і від народників — „бунтарів“ і від старої „Громади“?

Безперечно вихідною ідеєю однієї й другої молодої „Громади“ загалом був селянський соціялізм у такому конспекті, в якому він виростав і перед революційним народництвом. Безперечно також, що ця їхня ідея селянського соціялізму бралася, як і революційно-народницька ідея, з тенденцій тогочасного селянського господарства. Колективізм у землеволодінні й землекористуванні, як його проповідували однаково праві й ліві тогочасні теоретики народницької проблеми, був також не менше приманливе гасло для „громадян“, як і для „бунтарів“. Драгоманів уже під весну 1873 р., ц.-т. до виходу „Вперед у“, що мав так великий вплив на формування ідеології молодої київської та одеської „Громади“, впевняв у листі М. Бучинського, що „французький соціялізм городський не зовсім годиться для сільської землі, як Росія, ба вже й у самій Франції підіймається шар сільсько-демократичний, котрий якось по своєму переставить усе питання демократичне“. Але коли однакова була вихідна ідея і для „бунтарів“ і для молодих „громадян“, то не однакові були шляхи й засоби до здійснення оцього селянського колективізму земельного. В цьому питанні молоді „громадяни“ приймали цілком відому вже нам платформу „Вперед у“. Не через революцію політичну до економічного соціялізму — говорилося в цій платформі, а через колективізм до політичної революції. Таким чином наші „громадяни“, як і „впередівці“ ставали економістами-народниками, і це якраз, між иншим, об'єднало їх з Драгомановим, що рішуче вороже ставився до всякої політичної боротьби та всупереч бунтарям упевняв підчас цюрихських суперечок і галичан, „що ростуча соціяльна наука і розум самих городських клас наказує ще другі способи розвязання соціяльного питання, ніж паризька комуна“. Але не однакові за те були в молодих „громадян“ і „впередівців“ погляди на національну проблему. Молоді „громадяни“, як і „бунтарі“, були безперечно так званими „україно філами“. Але, коли „бунтарі“ своє україно фільство все-таки могли підпорядкувати загальним всеросійським революційним інтересами, то „громадяни“ якраз ставили цю проблему між першими своїми завданнями, ставили її поруч свого народницького соціялізму. П. Житецький цілком слушно через це назвав їх „дуалістами“, що „в одній кешені носять писання батька Тараса, а в другій — Маркса“ [1]).

Воно-ж і не могло бути инакше в ті часи, і провокатор Куріцин не пересолив, коли доносив, що „из украинофилов выходят отличные социалисты-народники, так как у украино-

[1]) Записки Наукового Т-ва Шевченка, т. 116, ст. 184.

филов — на його думку — вследствии их принципа — поклонения молорусской народности и автономии Украины, возникает главное правило изучения подробнейшим образом языка, быта и обычаев малорусского народа“ [1]). Дрібнобуржуазний український націоналізм навіть на правому своїому крилі не міг бо не стати на народницький шлях хоч-би й пропагандистського, не бунтарського типу, коли так втиснуто його недавні надії міцними кліщами самодержав'я проміж поміщицько-феодальну та буржуазно-капіталістичну систему російської породи.

Така була загалом вихідна ідея молодих українських „громадян“ у половині 1870 років. Оскільки серед них були елементи і марксизму, про це зараз говорити не приходиться, як і не прийдеться говорити про ідеологічну еволюцію „громадян“ в другій половині 1870 років. Про це бесіда буде окремо, принагідно з аналізою розвитку робітничого руху та початків марксизму на Україні. Врешті елементи ці, як уся дальша еволюція однієї й другої молодої „Громади“ навіть при всій своїй ідеологічній відрубності від революційного народництва 1870 років так сильно губилися серед народницької стихії через відсутність для себе в той час окремих організаційних форм, що ледве чи можна було тоді їх відрізнити та встановити, де властиво починається та кінчається одна чи друга течія серед загального наступу народництва на феодально-самодержавний режим. Цей бо наступ захоплював справді своєю стихією настільки наших „громадян“, що переплітав їх деколи за одно не тільки з „бунтарями“ половини 1870 років, але й навіть подекуди з „терористами“ кінця 1870 років.

Друга половина 1870 років особливо виявила оце взаємне переплітання „бунтарів“ з пропагандистами з молодої „Громади“ і, навпаки, молодих „громадян“ з „бунтарями“. Повстання в Герцоговині проти турків та згодом війна російсько-турецька настільки підняла приспані революційні мрії молодих „громадян“, наскільки їх загострила тоді реакція закриттям „Київського Телеграфа“, що являв собою українську трибуну молодої „Громади“ [2]), закриттям „Юго-Зап. отд. Рус. Геог. О-ва“, усуненням Зібера та Драгоманова з посад та врешті знаменитою забороною українського друкованого слова. І „громадянам“, як і „бунтарям“ — їм усім здавалося, що день-два і самодержавна Росія полетить серед селянської революції під ударами західніх держав. Посипалися тоді пожертвования на загальне повстання, організувалися повстанчі гуртки, одним словом рушили з місця і наші „громадяни“ на шлях революції. Сам Драгоманов на якийсь

---

[1]) Одес. Окр. Арх. Фонд нов. ген.-губ., спр. № 171/84, за 1879 р.

[2]) Київський Телеграф фактично й тримався силами Зібера, Волкова, Драгоманова, Русова, Подолинського.

час захопився тоді дещо загальними „бунтарськими“ настроями[1]). Питання організації окремої української революційної партії з власним органом на лад „Вперед у“, знову стало гостро перед молодими „громадянами“. „Комітет дванадцяти“, зложений з одеситів і киян, скликав навіть під весну 1876 р. в Одесі окрему нараду, що мала вирішити характер і тієї організації та й її журналу, названого „Громадою“, та обміркувати засоби для його видавання. В нараді цій, крім визначних „громадян“ з Києва та Одеси, брав участь ще й Желябов, Ковальський, Мокрієвич та Чубаров від революціонерів-народників[2]). Нав'язано в цій справі тісний контакт, як каже М. Грушевський, і з „Вперед ом“. Ця нарада й вирішила тоді вислати Драгоманова в Женеву, як головного редактора „Громади“. Грошей на це чимало зібрано. Я. Шульгін один дав начеб-то 10.000 крб. на цю справу.

Одеська нарада в справі організації окремої української революційної партії та видання окремого українського соціялістичного, як говорилося, органу, надзвичайно характерна для цього, як спліталися тоді на Україні різні народницькі течії проміж собою, хоч і йшли не по рівнобіжних із собою стежках. Але ми маємо ще інші приклади цього переплітання. Члени „Громади“ так київської, як і одеської не тільки вели сумирну не бунтарську пропаганду, не тільки проповідували соціялізм друкованими брошурами, що їх писав Подолинський, але й сами брали участь у тогочасному бунтарстві. Дехто з їх згодом перейшов навіть цілком у терористи. Правда, там були такі непримиримі з бунтарством, як М. Драгоманов, „мабуть, найменш радикальний“, як сам каже, з усієї верхівки, або М. Ковалевський, що вже 1875 р. листом до київського жандарського управління здіймав з себе поруку за свою жінку, відому бунтарку Марію Ковалевську[3]), але-ж бо й той сам М. Ковалівський з загрозою для власного життя згодом переховував у себе Леоніда Жебунова і в Одесі всі вважали його близьким до бунтарів[4]). Инший з київської „Громади“, Топчаєвський, згодом „фанатик-бунтар“, пропагував за революцію всюди, „не только по кабакам, но даже просто и на улице“, як доносили жандарми, цілими місяцями навіть не роздягаючися[5]). Ще инший член київської „Громади“ — Басов, не тільки вів з доручення Волкова, Русова, Шульгіна вкупі з другим „громадяниномъ“ з Одеси — Ковальським, революційну бунтарську пропаганду серед штундистів,

---

[1]) Пор. М. Грушевський. „З починів україн. соц. руху“, ст. 52.

[2]) Про цю нараду в Одесі оповідала мені літом 1926 р. С. Єгунова замужня Щербина, одна із числа тієї молоди, що тоді групувалася біля одеської „Громади“. Вона й доповнила мені своїми споминами ті дані, що я їх найшов в одеському архіві в справі одеської „Громади“.

[3]) К. Ц. І. Арх. Фонд київ. губ. жанд. упр., ст. № 12, за 1884 р.

[4]) Одес. Арх. Рев. Фонд одес. жанд. упр., спр. № 165, за 1879 р.

[5]) Одес. Окр. Арх. Фонд. нов. ген.-губ., справа 172/84, за 1879 р.

але один і другий уміли й терором занятися. І. Ковальський небаром бо, як знаємо, зневірившися в пропаганді серед селян сам видвинув перший питання про терор. Ф. Вовк був одним із найдіяльніших членів київської „комуни": в нього, як доносив Веледницький, в час чигиринської справи була всім відома „радикальська квартирка", завсігди в ній повно ховалося всіляких бунтарів [1]).

В. Мальований, один з ватажків одеської „Громади", був заразом лівим революціонером-народником. Його „квартира всегда была центром революционной деятельности. В 1876 г. у него была сходка украинофилов и социалистов, на которой они хотели прийти к соглашению и выработать общую программу деятельности" [2]). Про Андрієвського також говориться в жандарських матеріялах, як про революціонера народника, що „имел сношения с революционерами других городов", що в нього „были сборища проживающих в Одессе неблагонадежных лиц". „Андриєвский, — говорить жандарська характеристика, — принадлежал к партии крайних украинофилов, которые в последнее время всецело восприняли социалистические идеи и вошли в близкое сношение с социально-революционной партией. Как деятельный член этой партии, а в последнее время один из главных ее представителей в Одессе, Андриевский в 1876 г. собирал деньги для Драгоманова и для издания его журнала „Громада" и занимался распространением брошюр с украинофильскими тенденциями, участвовал в сходках, которые в 1876 г. устраивались украинофилами и социалистами, с целью выработать программу своей деятельности, прийти к соглашению и действовать в одном направлении. Андриевский принял самое деятельное участие в устройстве тайно украинофильской типографии, для чего вел переговоры вместе с Я. Шульгиным, Ковальским и с задержанным в последнее время политическим преступником Левченко, известным в среде социально-революционной партии под именем „Никитки", весьма видным деятелем революционного движения" [3]). Таким-же лівим революціонером, а вкупі й членом київської „Громади" був відомий терорист Левченко — „Никитка", що весь час намагався об'єднати „громадян" з „бунтарями" і що його то заходами відбувся відомий нам уже з'їзд у Києві 1878 р., на якому ще раз були спроби утворити єдину українську соціялістичну партію, врешті такими-ж були і браття Драгневичі з київської „Громади", Іван, Михайло й Володимир, що „сначала, примерно до 1875 г. или половины 1875 г. были украинофилами-сепаратистами, в очень близких отношениях к Драгоманову, Беренштаму, Житецкому, Волкову и Павлу

---

[1]) Одес. Окр. Арх. Фонд нов. ген.-губ., спр. № 172/84, за 1879 р.
[2]) Одес. Окр. Арх. Фонд ген.-губ., спр. № 119 за 1880 р., т. II.
[3]) Одес. Окр. Арх. Фонд нов. ген.-губ., спр. № 119, за 1880 р., т. III.

Чубинскому, с переходом же их учителей из украинофилов в социалисты, тотчас же уверовали в социализм“ [1]).

Але не тільки молода „Громада“ так київська, як і одеська настільки революціонували своє аполітичне культурництво, що Драгоманову, оцьому, мабуть, „найменшому радикалові“, як сам це признає, насилу приходилося одстоювати ліберальний, а не бунтарський характер „Громади“ [2]); похитнулися за молоддю на своїх аполітичних позиціях і старі „Громадяни“ із Антоновичем на чолі. Той сам Антонович, приміром, що писав декларацію 1862 р., що його характеризує О. Кістяківський, як такого, що й тепер „не мог не играть двух ролей“, мовляв, „духу моему было противно видеть и слышать, как его одни считали революционером и красным, а другим он являлся в образе тихого агнца“ [3]), той сам Антонович все-таки не зміг довго держатися на дотеперішній лояльній позиції. І він, як і інші, навіть найбільш праві члени старої „Громади“, не зміг устояти цілком на декларації з 1862 р. Всі вони, як говорив Богославський, „с очень высоким общественным положением, хотя сами не пропагандируют, но сочувствуют всему революционному делу и всегда готовы помогать ему как средствами, так и своими силами умственными, связями и протекцией..., все они признают необходимость революции, без которой ничего хорошего быть не может?.. Так как они сами украинцы и любят свою Украину, больше чем Россию, то потому они и помагают преимущественно тем людям, которые пропагандируют в Малороссии и при том, на малорусском языке. Чтоже касается русских радикалов, которые приходят в Малороссию и пропагандируют на русском языке, то они считают их на столько же вредными, как и русское правительство“ [4]). Беренштам („Велина“), прим., помагав з Житецьким Кравчинському, Стефановичу і Мокрієвичу організувати чигиринський бунт, збирав на його гроші, влаштовував в себе сходки. Таку саму участь в чигиринському ділі брали Цвітковський, Конiський і „все они очень сердились что оно не успело“. Сам Антонович потайки давав на цю справу гроші та ще й посилав у Лизаветград студентів вести пропаганду проміж штундистами [5]). Під його то врешті керуванням на Волині, в Новгород-Волинському повіті велася масова революційна пропаганда серед селянства організацією, що на її чолі стояв голова з'їзду мирових суддів Косач Г. та писар волосний, давній харківський революціонер Мих. Лободовський,

---

[1]) Былое 1907, № 6/18, ст. 128 — 132. Пор. Одес. Окр. Арх. Фонд нов. ген.-губ. спр. № 172/84, за 1879 г.
[2]) Пор. М. Грушевський. З починів україн. соц. руху, ст. 52 — 53.
[3]) Харк. Центр. Арх. Щоденник, кн. I, 1876 р., ст. 10.
[4]) Одес. Окр. Арх. Фонд. нов. ген.-губ., спр. № 172/84, за 1876 г.
[5]) Одес. Окр. Арх. Фонд. нов. ген.-губ., спр. 172/84, за 1879 р.

виселений з Харківщини за революційну пропаганду [1]). Про Чубинського завзятого революціонера - пропагандиста ще 1860 років і говорити не приходиться. Він то був тепер автором ідеї влаштування для „Громади" підпільної під Київом друкарні для друкування революційної літератури та робив усі заходи, щоб її перевезти через кордон Румунії. Для влаштування цієї друкарні взялися і Житецький, Ковальський, Шульгін Я., Андрієвський, Мальований, при чому керування цею справою взяв на себе Левченко. Перевіз мав організувати „Пан" (Пйотровський). Друкарню, однак, не вдалося влаштувати, бо часть матеріялу захопила поліція [2]). Він то кінець-кінцем з Житецьким і Антоновичем репрезентував стару „Громаду" на київському об'єднавчому з'їзді 1878 р., коли стояло питання про об'єднання всіх опозиційних партій до боротьби з урядом, сам бо був апостолом цього об'єднання. І Юзефович через те цілком не помилявся, коли у своїому дописі писав про стару „Громаду", що „современное ея украинофильство есть не что иное, как средство к произведению внутренней смуты для чисто революционных целей" [3]).

Але хоч як і сильні були прояви нераз і лівого народницько-революційного напрямку серед молодої „Громади", все одно київської чи одеської, як не тягнулася й собі за цими проявами й стара „Громада", все-таки основна позиція одної та другої глибоко одрізняється від революційного народництва, і чим більше останнє котилося вліво до тероризму „Народної Волі", тим більш далекою ставала їхня позиція до проблеми народницької революції. Гасло народницького соціялізму, як всесвітньої мети економічно-соціяльного визволення, хоч і лежало в основі всенької програми молодої „Громади", оформлялося, однак, у цій „Громаді" на инший лад, аніж у революційного народництва, оформлялося на лад еволюційний, а не революційний. А вже серед старої „Громади" воно, це гасло, не змогло навіть у такому еволюційному оформленні замінити основну її проблему — культурницьку пропаганду. Стежки цих трьох течій українського народництва таким чином не сходилися, а розходилися щораз більше від себе і то розходилися в протилежні подекуди напрямки. Не однакові бо були ті соціяльні групи, що їх репрезентували всі ці основні три течії. Революційне народництво здійснити хотіло проблему буржуазної революції, висловлюючи інтереси виключно селянські і то селянські з лівого крила селянського сектора капіталістичного нагромаджування, до яких тільки пристосувалася пригнічена інтеліґенція із своєю політичною програмою. Гасло „Земля й Воля"

[1]) Ленінгр. Центр. Іст. Арх. (б. Арх. Мин. Вн. Дел) дело канц. Мин. внутр. дел, № 339, за 1875 рік.

[2]) Одес. Окр. Арх. Фонд. нов. ген.-губ, справа № 173/83, за 1879 р. і Одес. Арх. Рев. одес. жанд. упр., спр. № 165, за 1879 р., т. І. за 1877/9 р.

[3]) Ленінград. Центр. Іст. Арх. (б. Арх. Мин. Вн. Дел), справа № 339.

найкраще висловило оце пристосування, поставивши небаром на чергу дня проблему політичної революції, як вступу до соціялістичної революції. Зате найбільш протилежне революційному народництву — „принципове“ культурництво старої „Громади“, з його в основі наявно-опортуністично-угодовським характером, не зважаючи на ухил 1876 р. в бік народницького, сказати-б, радикалізму, було із свого боку речником інтересів усього в компактній масі взятого, недиференціонованого селянства, було однаково речником і лівого крила, і правого крила селянського сектора нагромаджування, було через те таким-же, яким було й до часів реформи, коли одно і друге крило однією лавою напирали на поміщицький феодалізм з тією тільки ріжницею, що коли цей феодалізм було підірвано реформою 1861 р. і коли процес економічний виразно вступив на шлях капіталізму, оці, найбільш тепер опортуністичні, а раніш революційні речники інтересів національного капіталу, очевидно, загубили свій революційний шлях у спілці з глитаєм, якого намагалися зберегти від русифікації, загубили остільки, оскільки загубив його тепер і український глитай, сам стаючи на шлях еволюційного пруського типу свого обуржуазіння. А що цей український глитай все-таки жив у давньому антагонізмові з обрусілим та руським поміщиком і тепер, хоч і перестав з ним боротися врешті через те, що крім цього глитая, задатком національного капіталу було ще й друге, не глитайське крило селянського нагромаджування, крило, що прямувало до буржуазної революції, що змагало вийти на шлях американського напрямку обуржуазіння, то очевидно при всенькому угодовстві старої „Громади“ неминуче мусили з'явитися й елементи опозиційности, подекуди навіть радикальної, оскільки радикальні були заходи московської реакції супроти спроб національного самовизначення української дрібної буржуазії.

Таким чином, у протилежність до „американців“ з табору революційних народників був у нас і свій національно-український буржуазний еволюціонізм пруського зразку. Правда, без поміщика йшов він своїм шляхом, ішов тому без нього, бо останній був його національним ворогом, але це не міняло його теперішньої питомої природи, і коли-б був свій поміщик, він не понехав-би йти з ним вкупі під руку, як пішов з ним за гетьманщини 1918 р. проти „американізму“ Центральної Ради. До реформи його теперішні речники в своїх хлопоманських змаганнях були колись непримиримими носіями „американізму“, тепер фронт вони змінили на національну течію пруського шляху, через те вони й кохалися тепер у гетьманщині, взагалі в феодальній автономності українській, вивчали її на всі лади, агітуючи словом і пером за цю самостійність, як колись феодальне панство з першої половини XIX ст. Але через те, що він розійшовся з цим панством у національному питанні, через те,

що він спирався тепер виключно майже на одні селянські маси він, оцей український шлях пруського еволюціонізму, поруч цього всього свого опортунізму не міг не бути буржуазним демократом, ба, навіть деколи радикалом, та свою феодальну самостійність розуміти в демократично-буржуазному значінні, раз його історичний процес відходив від феодалізму до буржуазности.

По середині між оцими двома протилежними народницькими течіями — проміж бунтарями-народниками та народниками-опортуністами, народниками лібералами з старої „Громади" виростала тимчасом ще одна пропагандистська течія, що була на Україні комбінацією вже цілком нової породи, комбінацією інтересів лівого крила селянського нагромаджування та вкупі з цим ще й інтересів робітничої класи, що виростала якраз тоді на соціяльному горизонті. Ця комбінація й визначила в части вже дотеперішню позицію молодих „Громад" проміж їхньою еволюційною теорією та їхньою революційною практикою. З одного бо боку, ліве крило селянського нагромаджування гонило їх в обійми бунтарства, тоді, як, з другого — процес формування робітничої класина ступенях переходу із стадії „класа в собі", як казав Маркс у полеміці з Прудоном, до стадії „класа для себе" зневолював гальмувати цю практику і поки-що шукати ще тривке місце під свою нову основу та складати її з дрібних цеглинок для цієї нової класи, що мала стати новим гегемоном селянської боротьби за її емансипацію. Ось через що питання революції замінювано в цій течії питанням еволюції. Треба-ж було раніш виховати та зорганізувати оцю нову класу, що поруч селянської проблеми починала висовувати ще й свою власну проблему історичної ролі пролетаріяту.

Але про цю нову течію, в її своєрідно-українському оформленні, в своєрідній українській еволюції, течію молодої „Громади" прийдеться вже в иншому місці ширше поговорити, раз инша була її соціяльна основа, на якій вона виховувалася, прийдеться поговорити в звязку з робітничим рухом, з яким вона себе звязала.

БІБЛІОТЕКА
НАУК. ТОВ. ІМ. ШЕВ.
УКРАЇНИ

ЗМІСТ

Стор.

Передмова 3
Розділ перший — На провесні революційного руху 5
Розділ другий — Козацько - селянські війни XVII століття 26
Розділ третій — Гайдамаччина 49
Розділ четвертий — Декабризм і декабристи 82
Розділ п'ятий — Кирило - Методіївці 118
Розділ шостий — Реформа чи революція 190
Розділ сьомий — На роздоріжжі 245
Розділ восьмий — Проблема народницької революції 317

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
Харків, вул. К. Лібкнехта, 31

ВИЙШЛА З ДРУКУ Й ПРОДАЄТЬСЯ ТАКА ЛІТЕРАТУРА

Бухарін, М. — Імперіялізм та нагромадження капіталу. Теоретичний етюд. Стор. 127, ц. 1 крб. 10 коп.

Зміст: 1. Розширена репродукція в абстрактному капіталістичному суспільстві. 2. Гроші та розширена репродукція. 3. Теорія ринку в цілому та кризи. 4. Економічні корні імперіялізму. 5. Теорія зруйнування капіталізму.

Гуревич, А. — Китайська революція та її особливості. Стор. 67, ц. 35 коп.

Зміст: 1. Китай — придаток світового капіталізму. 2. Селянське питання в Китаї. 3. Характер, порушні сили й перспективи революції. 4. Шляхи до аграрної революції й демократичної диктатури.

Козельський, Б — Шлях зрадництва й авантур. Стор. 148, ц. 1 крб. 25 коп.

Зміст: Вступ. 1. Повстанство під „радянським прапором". 2. Повстанство після денікінського періоду. 3. Мрії про загальне повстання.

Комуністичний університет ім. Артема. — Програма й завдання політекономії. Стор. 55, ц. 50 коп.

Ліберберг, Й — Нариси економічної та соціяльної історії Англії. (1760-1850). Стор. 181, ц. 1 крб. 70 коп.

Зміст: 1. Історичне підготовлення економічного перевороту в Англії. 2. Аграрний переворот. 3. Промисловий переворот. 4. Робітничий рух за першої третини XIX ст. 5. Чартизм.

В ПОМОЩЬ КЛУБАМ И СЕЛЬБУДАМ

Крепите оборону СССР. — Материалы по в енной пропаганде для работы военных кружков. Ст. 244, ц. 1 р. 20 к.

Содержание: 1. Как организовать военную работу в рабочих клубах и сельбудах. 2. Как организовать и работать в стрелковом тире. 3. Прогрмамы военно-стрелкового кружка. 4. Стрелково-тактические задачи. 5. Военная химия. 6. Авиация. 7. Армии капиталистических стран. 8. Вооружение армий. 9. Боевые странички Красной армии. 10. Справочные материалы.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ КНИГОТОРГОВЕЛЬНИЙ ВІДДІЛ
Харків, 2 Радянський пров., № 2

БІБЛІОТЕКА
НАУК. ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА
У ЛЬВОВІ

Ціна 2 крб. 75 коп. (Р)

89
2187

12,42
5704
(1980)

БІБЛІОТЕКА
УКОВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА.
II 39302/I

39802
М. Яворський
Нариси з іс
торії револ
воротьби на
Україні
I.